

З.Б.М.

Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ

КУЮТЬ ЗОЗУЛІ

W

W

W

W

W

W

W

W

W

W

СВІТ В ОБРАЗАХ

Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ

КУЮТЬ ЗОЗУЛІ

Художник В. А. ЄВДОКИМЕНКО

КИЇВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1983

Текст друкується за виданням:

Юрій ЗБАНАЦЬКИЙ

Кують зозулі. Роман.

К., Веселка, 1975.

ЗБАНАЦЬКИЙ Ю. О. Кукують кукушки. Роман (Пед. б-ка. Мир в образах). Послєсл. Й. Р. Семенчука.— К.: Рад. школа, 1983.—416 с.—2 р. 10 к. 100 000 экз.

В центре произведения, удостоенного премии им. Леси Украинки, современный подросток. Рано он узнает трагически тяжелые жизненные повороты, которые привели его из придеснянского села в индустриальный Донбасс.

Советский способ жизни, братство народов, единение поколений, честность и доброта, защита природы, нравственное и трудовое воспитание, выбор профессии — таков круг основных проблем романа.

Післямова *Й. Р. Семенчука*
Обкладинка художника *І. О. Ком'яхової*

ЧАСТИНА 1

ХАРИТОН

I

Весна цього року дещо припізnilась.

У дні весняних канікул попливли зжовклі, скрижанілі за зиму сніги, заструменіли під теплим сонцем дзюркотливі ручаї, жовтава каламуть поспішно збігла в набухлу, виповнену снігом і зеленою кригою Бузинку, дороги і стежки за одну днину розбагнило, на городах зачорніли грядки, піднявся часник і виткнулися гострі леза блідо-зелених півників — квітів, які перші, хіба що слідом за дітьми, чують весну.

Річечка Бузинка — одна з тих, що живуть лише весною та восени, а на літо і зиму вмирають, ховаються десь під землею чи кригою. Вона перерізає навпіл село Бузинне, прокреслює його в усі пори року, мов художник сміливим розчерком олівця, на дві половини. Взимку воно спить пообіч крижаної смуги, на якій виразно чорніє дерев'яний місток; весною обидві половини села танцюють над бурхливим потоком; влітку — спадають до зеленої, квітучої заплави, а восени — до чорної розбагненої смуги. Тільки отой один дерев'яний міст і єднає два кутки — правосторонні Колумбаси та лівобічну Гирівку — в одно село Бузинне, що притулилося до широкої заплави самої Десни.

Харитон знав, що коли в Бузинному з усіх усюд задзюркотять струмочки, посує жовта каламуть і піде зелена, чиста, як сльоза, крижана вода — невдовзі скресати Десні. А йому вже давно хочеться не прогавити того невловного моменту, коли річка прокинеться, сонно потягнеться, розірве крижані кайдани, почне вивільнятися з-під важкого зимового тягара, коли бурхливо понесе вниз верткі крижини.

Кожної весни можна було спостерігати те незвичайне видовище, але Харитон, хоч і живе на світі не перший рік, уже в сьомому навчається, а ніяк не може похвалитися тим, що на власні очі бачив скресання криги на Десні. Інші тим хвалилися, дехто, як він запідозрював, навіть брехав, що був свідком. Харитон обдурювати не вмів і брехунів не любив.

Першою ознакою, що Десна скоро скресне, було те, що Бузинка вочевидь набухала та покривалась водою, навалювалась на

Десну, будила її. Друга перевірена ознака — колгосп і кооперативна крамниця поспішали вивезти з району до складів добрива та найнеобхідніші товари.

Ночував Харитон сам, бо мама напередодні поїхала до району, поки випише та збере все необхідне, то хіба що увечері повернеться. Отже, почувався школяр сам собі господарем, міг йти до школи, міг zostаватися вдома або збігати до Десни, приглянутися до річки — а чи скоро вона забушує весняними водами.

Прокинувся рано — не спалося. Невмиваний, — матері не було, щоб присоромила, — ум'яв краєць хліба з молоком та шмат ковбаси. І поки снідав — надумав: до школи йти необов'язково. Вже хоч би тому, що Марія Петрівна обіцяла сьогодні перевірити задачки. А що ж вона перевірятиме, коли Харитон забув їх розв'язати? Коли б мама не поїхала до району, то нагадала б, а так хай вибачає вчителька — нікому в їхній хаті, окрім мами, нагадувати Харитонові про його обов'язки.

Не відразу покинув хату. Сумління якийсь час його мучило: а може, розв'язати задачки з геометрії? Ще ж рано, не обов'язково бігти до школи першому. Але ті муки були недовгими, їх швидко витіснила з голови думка про те, що оце якраз і є та нагода, коли він безборонно може не піти до школи. Знав, що подібне свавілля могло накликати і неприємність, та подумав, що, може, якось викрутиться, доведе матері, що вирішив провчити Марію Петрівну, яка до нього весь час присікується, а Марію Петрівну переконає, що боявся кинути хату, оскільки мами не було вдома. Про те, що доведеться брехати, він не думав, бо подібні речі не вважав брехнею.

На вулицю вискочив без торбини, отже, без книжок і зошитів. На хвилину був завагався — це б непогано першому прибігти до школи. Він намагався приходити заздалегідь. І не тому, що до науки був завзятий, просто любив награтися вволю з такими ж, як сам, ранніми школярами. Дуже то приємна річ розквасити кому-небудь сніжкою носа або насипати котрійсь із дівчат за комір снігової потерті. Як вони верещать, оті дівчиська, коли почастиєш снігом! І в кіно такого не почувеш і не побачиш. Але, на жаль, час минав швидко, як одна хвилина, дзвенів шкільний дзвоник, якого Харитон не злюбив ще з першого класу. Не охолонувши від гри, збуджений і розчервонілий, вбігав до класу, стомлено падав на чие-небудь місце, його гнали відтіля в шию, а він, не поспішаючи трапити на власне, звалювався комусь на плечі, його турляли звідти теж, давали духопеликів, штовхали в боки і в плечі. Він не сердився, приймав усе те безмовно з скімлючим внутрішнім вдовolenням і не забував давати кожному належної здачі. Вже тільки тоді, коли до класу заходив учитель, Харитон нарешті до-

брався до свого місця, недбало всідався і з полегшенням видихав: «Ху-х-ху!» Зітхав з таким полегшенням, що можна було подумати: шойно з воза випрягли людину, зняли шлею з шиї. Згадавши ті розваги до початку уроків, а потім неприємності, які починалися на уроці, бо кожного разу, ніби навмисне, саме його учитель викликав першим до дошки, Харитон вирішив сьогодні пожертвувати веселими грищами біля школи.

Сьогодні він проведе самостійно глибоку екскурсію, хай хоч і двійку вліпить Марія Петрівна. Остання чверть ще тільки починається, якось виправить.

Харитон дуже любив весну. Так любив, що задовго, ще в кінці третьої чверті, безпомилково відчував її прихід. І знав, що настає весна дуже швидко. Не встигнеш озирнутись, а вже крига на Десні відшуміла, не вгадаєш, як повинь насунула, птахи прилетіли, поки в школі висидиш, поки уроки повчиш — глядь, уже й немає весни. Час іде, роки минають, вже он сьомий закінчує, а приходу весни так по-справжньому і не зловив ні разу. Та сьогодні вже не буде розтяпою, не сидітиме в класі та не хилитиме голови перед Марією Петрівною, а майне на волю, відкритими очима погляне на великий і незбагнений світ.

Невдовзі опинився на березі Бузинки.

Вночі тиснув морозець, ранком він непомітно втік, залишивши подекуди ледь помітні сліди — тонюсінькі скалки білої, як цукор, криги. Ті скалки лунко лопаються і тріщать під каблуками, ховаються від ока струмочки, які, знесилившись уночі, стають ледь помітними. Тиша стояла над селом, але чутливе Харитонове вухо вловлювало приглушені й далекі звуки, все, чим жило Бузинне кожного ранку. Зірке око відзначило, в чиїх печах уже топилося, а в чиїх ні, а гострий нюх безпомилково вловлював, хто що варив сьогодні на снідання.

Харитон ще по-справжньому не прочувався, відчував, як сверблять очі, йому солодко позіхалося, з думки не йшов сон, який і цієї ночі йому приснився, той самий, що снився не раз. Перед очима вигиналися здоровенні зелені шуки, зіпали хижо ротами, клацали гостряками білих зубів. Звідкіля він брався, той звабливий сон? Може, від великого бажання половити весною хижих шук, а може, то наслідок вечірньої балачки з хлопцями про всілякі рибальські пригоди? Хтось розповідав учора, що нібито десь на Лосевому озері трапилась велика придуха, риба прогризла кригу, бо не мала чим дихати, пролизала чималу ополонку та, мов худоба із загорожі, висовувала наверх морди, зіпала ротами, дмухала блідо-рожевими зябрами, жадібно хапала зимове повітря. Наткнешся на таку ополонку, просто руками викидай на сніг великих шук та язів, а вони навіть не пробують вириватися, бо зовсім очманіли...

Харитон так яскраво уявив цю картину, що навіть бачив, як пожадливі щасливці запихали закостенілу на морозі рибу в мішок, звалювали, мов дрова, на санчата, везли до села...

Харитон належав до тих школярів, яких учителі завжди мають на оці, бо вважають ледащами, котрі ніколи нічого не вчать серйозно, рідко заглядають у книжку, вчителя на уроці слухають неуважно. Такої ж думки про Харитона була й мама. Вона не вважала сина за серйозну людину.

— Вже таке ледащо, вже таке лишенько, що більшого й не вигадаєш,— жалілася вона сусідам.— Без батька росте...

— Та воно нічого,— втішали сусіди матір,— може, ще ж воно колись та переросте власну дурість, може, воно ж таки візьметься за розум.

Усі погляди вчителів, матері і односельців були діаметрально протилежні тим, які мав на власну особу сам Харитон. Він лише посміювався в душі з необізнаності та помилкових уявлень усіх, хто його оточував. Небезпідставно Харитон вважав, що знає все найнеобхідніше, навіть більше того, що треба знати школяреві. Йому відомі деякі такі речі, про які навіть учителі не мають достатнього уявлення. От хоч би й оці щуки. Ясно, що вчителька природознавства безпомилково відрізнить щуку від коропа, знає, як щука живе і полює на інших риб, які в неї всередині органи, як вона бачить та рухається. Харитонові те байдуже. Зловивши щуку, він її не розпитує, як вона плаває та чи вона снідала сьогодні, а негайно, вправно і нещадно зішкрябає з неї луску, гострим ножем розпанахує череву, викидає геть усі нутроці, не додивляючись до того, як вони побудовані. Тушку розрізає на шматки, солить, обкачує в борошні і акуратно викладає рядом на сковорідку. Хвилина-друга — і в нього виходить така смаження, якої вчителька природознавства і не нюхала. Ну, може, ще й засмажить вчителька рибу, зате Марина Антонівна ніколи не подумається, де саме і на яку поживу треба ловити щук. Та навіть хай і вчепиться на її гачок яке щученя, але виволкти те зубате дивовисько на берег учительці й не снилося. От і вважайте, що Харитон нічого не знає, коли він усеньке літо, як справжній морський пірат, тягає тих щук і ранком, і ввечері, в нього жодна з гачка не зірветься, не мине берега. Бо він, Харитон, весь у батька, а татусь у нього був найсправжнісінким моряком, пройшов усі моря-океани, витримав усі тайфуни і шторми, звершив на морі великий подвиг і, як належить морякові, поліг у морську могилу...

Десна ще спала. Зимовий сон заколихав її міцно, хоч Бузинка і намагалась розбудити сонну річку жовтувато-брудними потоками весняної води. Десна на те не зважала. До протилежного берега збігала рівна, виїжджена за зиму сльотами дорога — саме цією дорогою бузинівці переїжджали Десну, потім через сусіднє село

Борове, те саме, де жив Харитонів дідусь Андрій Іванович, добиралися до райцентру, а це було вдвічі ближче, ніж їхати кружним шляхом на міст.

Харитон зупинився на кручі, пильно оглянув сонну ріку. Навіть ознак того, що вона скоро скресне, не було. На дорозі, яка стрімко спадала з кручі просто на кригу, поважно ходили чорні, як жуки, ворони, визбирували собі щось на сніданок. Цією дорогою всю зиму возили до села з луків сіно, губили його, перетирали полоззям, і тому дорога стала жовта, мов пофарбована, рівною стрілою перекреслювала річку, звивалась і петляла луками.

В одну мить Харитон зірвався з місця, опукою скотився з кручі на кригу, спинився на сонній річці. Почав прислухатися: чи не тріщить десь крига, чи не вуркоче під нею загрозово вода? Тихо. Видивлявся — чи немає де схованої розколини, чи не пролизала очманіла риба товстої криги? Непомітно. Жодних ознак того, що скоро Десна скресне. І все ж був переконаний, що не сьогодні-завтра вона прокинеться.

Можна було повертати назад, ще можна було встигнути й до школи. Але Харитон відігнав згадку про школу. Його потягло у мандри, його покликкала далина, повита весняним туманцем, привабили весняні лози на піщаному березі, оздоблені сріблястими котиками, що, мов живі, копошилися на лагонах.

Ішов берегом, долав перепони, з кожним кроком оддалявся від села, прямував туди, де чорнів ліс, зимою і літом виповнений воронячим галасом, сорочим стрекотом, таємничим своїм лісовим життям. Бейкався довго, аж поки досягнув узлісся, де змагалися з сніговою білизнаю стрункі білосорі берези, а до них тулилися кущі зеленавих осик та золотавих вічпозелених сосон. Не задумуючись, побрів лісом, бо знав, що вже недалеко й лісницька хата, тепла й привітна, в якій він не раз гостював, бо його мама дружила з сім'єю лісника дядька Євмена, а він сам навчався з їхньою Яриською в одному класі.

Ліс жив по-весняному. З дерева на дерево перелітали метушливі зелепобокі синички, цінькали весело, радісно, дятли ретельно вистукували дзьобами об сухі стовбури дерев, стрекотала тривожно сорока, видно, не сподобалось їй, що Харитон побачив, як вона мостила на стрункій березі гніздо з сухого паліччя таке, як стара волохата шапка. Під ногами лсжав ніздрюватий сніг, на гілках дерев подекуди поблискували крижані бурульки, з яких падали великі голубі краплини. Нараз здалося, ніби якась тінь шугнула між стовбурів, Харитон здригнувся, подумав, що, може, то коза дика або заєць промайнув, але скільки не дивився — нічого не побачив. Тільки несподівано натрапив очима на скляну банку з-під консервованих помідорів, що виднілася з снігової дучки,

притулившись до стовбура берези. Приступивши, побачив: посудина виповнилась такою чистою рідиною, що коли б не перехлюпувалася через вінця, то її й помітити було неможливо. Береза плакала чистими весняними сльозами, збігали ті слізки в скляну посудину через дерев'яний жолобок, вбитий під надрізану кору.

Харитон аж підскочив з радості, відчув, що йому вже давно хотілося пити, і забажалося саме оцього весняного трунку, який ніби на замовлення трапився на шляху. Дуже він полюбляв березовий сік, який для нього був смачніший за молоко, за лимонад і навіть морозиво. Аж здивувався — як це він забув, що саме настав час березового соку?

Обіруч підняв переповнену соком посудину, відчув спочатку холод у руках, а потім і в роті, на мить здивувався, бо чомусь ждав, що сік буде солодкий, як мед, а він тільки й усього, що солодкуватий та такий холодний, аж зуби заломило. Пив жадібно, старався якнайбільше влити в себе солодкуватої дистильованої води, про яку мовилось, як таку, що дуже корисна.

Крізь рвані хмари блиснуло сонце, з гілок посипалися додолу з дзвоном крижані бурульки, в лісі заспівало й заграло флейтами, берези стали ще білішими, а сосни зазолотилися; здавалось, ніби весна в одну хвилину завітала до лісу, переінакшила тут усе.

Харитон відірвався од посудини, смачно крякнув, зачудовано оглянувши ожилу під сонцем лісову галявину, вслухався у воронячий грай і подумав: чи пити, чи досить? Вирішив, що треба пити. Підніс до рота посудину і сьорбав крізь зуби, щоб не було таке холодне, вдоволено кретава, насолоджувався незвичайним напоєм.

— Доброго здоров'я пивши! — враз почув над самим вухом громовий голос, і, хоч той голос був добре знайомий, від несподіванки хлопець випустив з рук банку, і вона впала на сніг.

II

Дядько Євмен, лісник одного з об'їздів борівського лісництва, того дня прокинувся на світанні. Ходили чутки, нібито Євмен Горобаха і зовсім не знає, що таке сон. Люди тому вірили, бо і його дружина тітка Тонька те стверджувала, а, крім того, всі порубщики та лісові крадії на собі відчували. Хай забереться хто до лісу вдень а чи вночі, хай тільки цюкне сокирою, вже лісник тут як тут. Не любив Євмен тих, хто в державний ліс за якою потребою а чи навіть без потреби ходив. Нічого людині без діла в лісі робити — в тому був переконаний лісник. Були такі, що дивувались:

яка ж то шкода, коли хто до лісу забреде? Євмен знав, яка від того буває шкода: влітку пожежа лісова від випадкового сірника, зимою — всім жителям лісовим тривога та неспокій. Коли ж людина до лісу з пилкою або сокирою прокрадалась, то вже й усьому лісові смерть увижалася.

Не любив лісник Євмен сторонніх у лісі.

В селі не любили дядька Євмена. Зажерою звали, позирали косо, заздрили. Он який він ненаситний, усі галяви лісові викошує, сіна стоги наверхає такі, що неба сягають, суху деревину на дрова пиляє та в метри складає, худоба в нього не реве без сіна, піч Тонька напалює так, що мало не тріскається. На те, що сидить Євмен з жінкою та малими дітьми в лісі, світить вечорами газовою лампою, що відірваний од людей і світу, ні дня, ні ночі спокійної — ніхто не зважає.

Сьогодні теж прокинувся ще затемна, тихенько вдягнувся, вийшов на подвір'я, довго слухав лісову тишу, вдивлявся в весняне високе небо. Було гарно, дихало морозцем, кликало Євмена в лісову гущину. Почув своїм всечуючим вухом: лось десь ревнув, лисиця забрехала. І знову тиша, бо птахи ще спали, ще ранкова зоря тільки вставала. Намилувавшись неповторною ранню, Євмен відкрив пригребіцу, навромацки дістав кілька дерев'яних ящиків, що тхнули картоплею і сирістю погребя, відкрив ляду і обережно почав спускатися по драбині. Опинившись у вузькому ходику, намацав у кишені сірники, запалив свічку, що стояла в певному місці. Свічка горіла неохоче, червоним вогником, — їй бракувало повітря.

Євменові очі поступово призвичаїлись до півтемряви. Проминув господар діжки і діжечки, приступив до засторонка і почав нагрівати у дерев'яні ящики картоплю. Між картоплею траплялись буряки, морква, але Євмен не відкидав їх, усе те кидав у ящики. Коли наповнив тару, не поспішаючи почав витягати нагору.

Тим часом надворі розвиднілося, ліс ожив, виповнився ранковим гомоном: прилетів зі сходу гострий вітерець, птахи ожили, синиці цінькали біля хати, зерен собі шукали, дятел видзвонював об сухий сосновий стовбур. Євмен задув свічку, закрив погріб, неквапно вимив руки і, озирнувшись по двору, побачив великі санігринджоли, муркнув собі під носа «еге ж» і пішов до хліва. Відчинив рипучі дощані двері, назустріч заіржав лісгоспівський кінь, війнуло теплом стійла. Євмен втягнув в себе повітря, бо з дитинства любив поратися біля худоби. За ніч кінь скучив за господарем, потягнувся шорсткими губами до Євменової руки, знаючи, що в теплій руці знайдеться якщо не скоринка, то буряк, або картоплина. В сутінках хліва лунко хруснула на зубах у Сивка картоплина, кінь смачно захрумав, вдоволений частуванням, охоче вийшов з хліва за Євменом.

Невдовзі Сивко стояв запряжений, а Євмен, натужуючись, тягав на сани ящики з городиною. Поглядав на ганок — чи не виїде дружина. Вона не виходила, поралася в хаті, крутилася біля печі, дітей до школи виряджала, бо мали йти порану — дорога в Бузинне неблизька.

Склавшись, Євмен узявся за віжки. Сивко відразу рушив з двору. Завернув на дорогу, що вела не в село, а на лісову галяву неподалік від сторожки. Кінь знав, що поверх картоплі та буряків мало ще лягти й сіно. Євмен і справді правував до недоброго стіжка, біля нього тпрукнув на весь ліс і, коли сани прикипіли до місця, взявся за вила, повагом обійшов оденка, відзначив про себе — чи не брав хто чужий сіна. Ніхто не брав, тільки заячі сліди видніли, кізка, видно, підходила, ота сама, кривенька, що живе біля сторожки, не боїться Євмена, мов свійська, до нього підходить, їжу бере з рук. Вдоволений порядком, Євмен почав вергати сіно, пласт за пластом виганяючи поверх гострих штирів. Надворі вже зовсім задніло, сонце бризнуло першим промінням, сороки розскрекоталися, хтось їх там тривожив. Загнавши вила в сіно, Євмен, озирнувшись, почав згортати цигарку. Можна було рушати, але він ніколи не поспішав. Повагом крутив цигарку, чутко вслухався в сорочий лемент, переконаний, що в ліс когось принесло, вже у когось виникла потреба тривожити лісових поживльців. Згадав, що вчора недалеко, ось за цими густими ялинками, підбили з Ярьською і Митьком кілька беріз, поставили скляний посуд. Цікаво, чи погнали берези сік, чи виповнилася ним посудина та чи не поколов її ранковий мороз.

Скрадаючись по-лісовому, нечутною ходою пробрався через лісок та й упізнав Харитона.

На Харитона лісник не розсердився. Навпаки, Євмен завжди його радо вітав і в лісі, і в своїй сторожці. Побажав хлопцеві доброго здоров'я, запросив до саней, допоміг вилізти на сіно та повіз гостя до теплої хати.

Харитон лежав у сіні, спираючись на лікоть, згори дивився на лісника, що поважно простував поруч саней, в одній руці тримаючи віжки, а другою підтримуючи сіно. Кремезний, навіть затовстий у своєму робочому одязі, дядько Євмен згори й зовсім здавався округлим. На ногах у нього — казенні чоботи, видані так само, як і формена шапка та підсмикнута вище колін шинеля з відіраним на одному боці хлястиком, лісгоспом. Та обмундировка дуже пасувала до круглого, щокатого обличчя, густих, ледь прибитих зверху рудизною брів, з-під яких весело і добродушно сміялися чорні тернини живих очей. Харитон поглядав на дядька Євмена і дивувався — як цей чоловік міг бути батьком тендітної, худюсінької його однокласниці, дівчинки, яку він, незалежно від усіх її недоліків, шанував найбільше з усіх дівчат, вважав мало не ріднею,

хоч Горопашка ні по яких лініях не належала до Колумбасівського роду. Правда, Яриська більше скидалася на матір, ніж на батька. Але Харитон тітку Тоньку не дуже шанував, більше того, він її недолюбливав, хоч мама і вважала лісничиху своєю найпершою подругою.

Поки Харитон роздумував над усім тим, сани впливли на подвір'я. Сивко, сягнувши вказаної йому межі, зупинився, гість без запрошення сковзнув униз, підняв очі і побачив на ганку тітку Тоньку.

Вона була цілковитою протилежністю дядькові Євмену. Висока, сухорлява, з молодим, досить-таки приємним обличчям, яке могло бути навіть красивим, коли б не було таким пісним, а тонкі губи не затискувались так шпетно, аж зневажливо, коли б в очах світилося хоч скільки-небудь доброти й ласки, а не прихованого зла і ехидства. Взута вона в розтопані валянки, на плечах висіла якась хутряна одежина з величезним коміром чи то з лисиці, чи то з дикої кози. В руках тримала порожнє цебро, хоч, видно, по воду йти не збиралася. І справді, коли Євмен наблизився до порога, тітка Тонька сказала сердито:

— На, занеси води.

Дядько Євмен покійрно взяв цебро, поклишав до колодязя, що був тут же, на подвір'ї, кроків за десять від порога, а тітка Тонька кинула вслід:

— Коли сама не занесеш, то ніякий біс про те не подумає.

Харитонові така відсутність логіки в словах і діях тітки саме й не подобалась: ніхто, окрім неї, води не занесе, а ждала, поки під'їхав дядько Євмен.

Загадавши роботу чоловікові, тітка Тонька звернула свій яструбиний погляд на Харитона. Він помітив, як у сірих, схожих на котячі, очах жінки ожило щось насмішкувате, і зрозумів, що воно стосується саме його, Харитона.

— Ти бач,— сказала, ехидненько хихикнувши,— Харитоша — акуратний листоноша заявився. Чого так рано?

Харитон терпіти не міг того прізвиська, яке причепила йому тітка Тонька, видравши з відомого фільму — Харитоша-листоноша... Тому тільки-тільки хихнув, не вважав за потрібне й відповідати. Та тітка Тонька, мабуть, і не чекала відповіді. Вона завела мову про інше.

— То ж, бач, людські діти,— адресувалась до Євмена, який, важко сопучи, тяг величезне цебро з водою,— коли немає потреби бігти до школи, то й не біжать. А наші дурні й день і ніч би сиділи в тій школі...

Харитон відразу збагнув — то так ловко висміює його лісничиха, знає, що йому слід бути в школі, але ж не каже прямо, а як хитро обплітає докорами.

Євмен на те ні слова, а тітка Тонька поцікавилася, чим зайнята Харитоновна мама. Тут уже в мовчанку гратись було зайвим, хлопець відповів, що мати поїхала до району.

— Чи не по телевізор, бува? — стрепенулась тітка Тонька.

— Та, мо', й телевізор візьмуть,— уже в хаті не без хвастощів відповів Харитон, безпомильно знаючи, що тим запустить гостру шпильку в серце ехиднющої тітки.

Тітка Тонька ще тісніше зашпилила тонкі сухі губи. В очах спалахнуло щось таке, що з сірих вони стали аж олов'яними.

— Ото ж бач,— та мова стосувалася не Харитона, а дядька Євмена,— люди телевізори купують, пральні машини, а ми з вовками очима світимо, в лісі кукукаємо. Ні електрики, ні телевізора.

— Зате радіо чути без будь-яких перешкод,— зауважив лісник, скидаючи свою формену шапку та шинелю.

Мов киплячим варом хлюпнуло на лісничиху, аж засичала чи то від болю, чи злості, метнула в чоловіка такі гострі стріли очей, що той, коли б їх помітив, мав би відразу впасти мертвий.

— Ну, аякже, нам і радіо доста, нам і того забагато. Ми на телевізори, ми на кіно — недостойні...

— Антоніно, годі-буде, перестань-бо вже кричать,— словами із знаменитої опери проказав Євмен,— подавай швидше, що там стаганила, на стіл, бо діло не жде...

Лісничиха зловісно сопіла, але на стіл подала зразу: високий стіг гречаних млинців, саме таких, які дуже любив Харитон, сквороду смаженого сала, від якого за вуха його було відтягти важко, глечик з молоком і цілий збанок меду. Солодку їжу не полінувалась загірчити:

— Отож вас двоє тільки й зосталося таких на весь лісгосп: Сивко та дурний Горобаха.

Дядькові Євменові тим не дошкулиш, слова, хоч вони й образливі, пропускав повз вуха, а за млинці брався енергійно, ретельно вмочував у жир на скворідці, оздоблював гарячими вишкварками, по-змовницькому підморгував Харитонові:

— Іж, Харитоне, тітки не слухай, бо все їдно не переслухаєш, вона в нас програму видає і за телевізор, і за радіо одночасно. Бери, Харитоне, млинця, засмачуй салом, дуже то корисна штука, кажуть, що сало тепер їсти щоденно треба, воно від усяких хвороб помагає, а хвороба для людини — воно все їдно, що хвіст для зайця...

Харитонові завжди подобалися дядькові веселі балачки, до смаку йому були гречані млинці з салом, заради них він дуже любив навідуватись у лісову сторожку, терпів ехидні колючки тітки Тоньки. Навчився, як і дядько Євмен, пропускати повз вуха

тітчину мову. Правда, зосереджено вминав теплі млинці і чув, що говорить тітка щось їдке, дошкульне, але не дослухався, бо знав: стосувалося воно не його, а невразливого дядька Євмена.

III

Весна панує в полі та на галявах. У глибину лісу поки що їй заходить не хочеться.

Лежать у сосняках незаймані сніги, вичовгана полоззям дорога закрижаніла, поблискує, коли на неї падають сонячні зайчики.

Харитон лежить на сні, роздивляється кругом, а дядько Євмен важко чалапає поруч з саньми, а то, бува, що й позаду чвалає, бо Сивко дорогу знає добре, йому не вперше тут мандрувати, він сам накатав її.

Ім усім добре, тихо й мирно на душі. Євменові радісно, що в любу серцю лісову тишу вибрався, не чує докорів та повчань тітки Тоньки; Харитон забув про все на світі: про школу, про вчительку, котра обіцяла «поганяти» по всьому підручнику, про маму, яка напевне йому не подарує цього вчинку, він жив зараз лісовою красою, він прагнув будь-що побачити в лісових хащах якщо не лося, то хоч би зайченя яке миршаве. Сивко ж був неймовірно радий, що вибрався з темного, пропахтілого прілим снігом, гноюкою хліва в чисті, виповнені озоном ліси, чимчикував весело, сягнисто, форкав на весь ліс, ніби намагався розлякати всю лісову дичину, чи, може, хотів похвалитися своєю силою, тим, що тягне важкі сани і не з чим-небудь, а з сіном та картоплею, ласощами, які так полюбилися лісовому населенню.

Дядько Євмен говорить, бо не може мовчати. Вже хто знає, кому призначалась та оповідь — Харитонові чи просто лісові, а може, Сивкові.

— То ж, бач, є такі, що ще й заздрять, гадають, що Євмен на всю губу живе, картоплею об'їдається, веприною та оленою закусує, сіном на ніч обкладається, сам його жере, бо ненажера, мовляв, лісник Євмен.

Харитон добре чув кожне слово, розумів, про що мовиться, але його зовсім не обходила дядькова турбота-образя, в його голові вертілись свої думки, свої турботи-бажання.

«От коли б оце на оту галяву та й вискочив олень рогатий або лось, от би надивився, всім би в школі розказував, хай би заздрили, самій Марії Петрівні б розказав, щоб не сікалася з своєю геометрією та не думала, що без геометрії все живе на землі пропаде...»

— А того не бачать, як Євмен усеньке літо коси з рук не випускає, косить та висушує, у валки тягає, до копиць складає, від них же, отих зазіхал, ще й стеретги ночами мусить, щоб не роз-

тягли, ніхто в голову того не бере, що бідна Тонька сапи всеньке літо з рук не випускає, хоч і язиката, а серцем добра й вона людина, картоплю сапає та буряки. Зима прийде, звірятко всю городину поїсть, нічого не зостанеться на весну, бо воно ж хоч і німе й дурне, а їсти хоче, само собі не здобуде, не кинь йому під ноги, то й голодує, виснажується, з ніг падає, а там, гляди, хижак лютий тільки того й жде. Дивись, сьогодні кізка по лісу бігала, ріжками трусила, очицями пряла, а тут уже валяються ті ріжки в снігу під кущем, ніби яка непотріб...

«Воно ж і правда, що кожному треба робити своє діло, чи малому, чи дорослому, кому з косою та сапою, а кому й у школі над підручниками треба сидіти, що правда, то правда,— мимоволі зітхає Харитон,— але й школяра треба зрозуміти: немає в нього дня вільного, він щоденно мусить бігти до школи, хочеться йому чи не хочеться. І завдання готувати домашні, бо вчителька ні на що не зважає, знаєш ти що чи не знаєш, запитує, ганяє, соромить прилюдно, мало, що очима лупаєш, так ще й двійку тобі в журнал впише...»

— А того нікому не видно, що Євменові клопотів повна голова. Як не стягує того сіна, а, гляди, ще й нехватка, скільки не напташить картоплі з осені, а вепрята все підберуть за зиму. Того їм і не знати ніби, що Євменові кожне звірятко дороге, все ніби своє, ніби воно в тебе в хаті живе, біля самого серця, що в тебе й душа за нього болить і серце неспокойне. Гадають, Євмен доглядає лісовий табун тільки для того, щоб на сковороді потім підсмажити. Не розуміють люди, що того дикого веприка так само жаль, як і свійського, що вболіваєш за нього ще більше, ніж за свого власного, бо той у сажі сидить, у теплі, добрі, нагодований і доглянутий, йому ні мороз не страшний, ні вовчисько сірий...

«Коли б уже швидше вирости та закінчити ту школу, бо життя просто немає. Воно й цікаво різні науки вивчати, природознавство цікаво, бо Марина Антонівна так гарно про тварин та рослин розповідає, і книжки читати різні цікаво, коли б тільки не ота геометрія та Марія Петрівна зі своїми двійками. А коли виросту, то щоб ні Марії Петрівни, ні її геометрії не бачити, стану лісником, їздитиму з дядьком Євменом по лісі, возитиму звірятам сіно та картоплю, хай їдять, хай знають Харитонову добрість...»

— Нанесло вовчисків, не було, не було, мов у раю — тихо та спокійно, звірі жили без страху, і мені було без клопоту, а це з'явилися. Вовк і вовчиця, вовк, правда, молодий, хоч і здоровий вибехався, а ще, видно, дурний. А вовчиця стара, доскіплива, розумна, хитра й лиха, як відьма. Так і нюшить слід, так і жене все, молодняк ловить, а сама під постріл не йде, коли й далі так розбишакуватиме, то, мабуть, облаву доведеться кликати, без того не обійдеться...

Харитонові думки враз побігли по новому руслі, вже забулося й про школу, про всі прикросі та клопіт школярський, уже по вепрячих лежбищах та козинних стежках блукав, велетенська вовча морда хижо дивилася на нього жовто-червоними очиськами, скалила гострі зуби. Хотілося знати: як-то живе лісова громада. Видно ж, не просто собі бігають по лісі звірі, а тут вони як удома, народжуються, бігають маленькі, граються дорослі. Є в них свої вороги і друзі, свої турботи і прикросі, свої радощі й своє горе. Захотілося Харитонові хоч на днину перекинутись у зайчика чи кізку. Ні, в зайчика не варто — він усіх боїться, від усіх тікає, біжить, як ошпарений, поки лисичці або вовчиськові в зуби втрапить. Кізкою теж ставати не вигідно, на неї всі полюють, всі на неї заздрають, а вона сама тільки й радості має, що сінце їсть та траву скубе. Може, краще перевернутися у вовка або ведмедем — ті нічого і ніколи не бояться — навпаки, їх усі бояться. Так, мабуть, найліпше стати ведмедем, ходити по лісі та ревити хижо, а зимою в барлозі лежати, лапу ссати.

Уявивши собі ту картину, хлопечь мало не розсміявся вголос. Не розреготався тільки тому, що інша думка шугнула в голову: цікаво, як зустріли б його, коли б він, перекинувшись у ведмедя, з'явився у класі. Прочинив двері, просунув ведмежий писок та: «Добрий день, Маріє Петрівно! А чи спитаєте сьогодні з геометрії?»

Уявити тільки собі — якими очима глянула б на нього вчителька, як з переляку залякли б за партами однокласники. І таки ж хихикнув собі під носа, зиркнувши на дядька Євмена — чи й тому смішно?

Дядько Євмен чужих думок не пас, знав своє:

— Тепер немає дурних і серед лісників. Тільки Євмен поки що й живе в лісовій сторожці, а всі інші давно покинули ліс, спорожнили лісові хати, до гурту люди тягнуться. Коли б і моя сторожка не під самим селом, то хіба усидів би в ній? Он і дітей треба вчити, і жінка до культури рветься, їй теж, бач, не з руки одній день і ніч у хаті сидіти, скиміти душею. Я ніколи б за селом не засумував, звик до лісу, змалечку в лісі живу, народився в ньому, а як навчився бігати — батькові у лісникуванні допомагав, а декому, бач, воно й не хочеться лісову музику слухати, диким звірам слугувати. Їм телевізори подавай, електрику, їм магазини та буфети, гуртки різні, кінотеатри і танці, веселого життя хочять.

Може б, вони так і довго їхали, дядько Євмен виливав би свою душу, а Харитон, лежачи на сні, думав про химерне, уявляв би себе то жителем лісовим, то наглядачем над лісовими звірятами, коли б не козина черідка. Вийшла на галяву, цапок рогатий та дві кізки довгоногі і козенятко-переліток, уже не козеня, але ще й не коза — бузівок. Стали, вушками прядуть, хоч і бояться, а не

втікають. Видно, впізнали дядька Євмена, знають, що його бояться не слід, навпаки, горнутися до нього треба, бо й погодує і від вовка хижого захистить.

— А, вийшли, ласунки горопашні,— ніжно озвався до них лісник, чим і привернув Харитонову увагу до лісових пожильців,— захотілося сінця пахучого, аякже, воно ж усякому їсти хочеться, а тільки, бач, не всяк знає, де його доп'ясти. Один косить та заготовляє, а інший на готовеньке дивиться...

Козина сімейка й справді дивилася на готовеньке. Харитон забув про все, що думав, він тепер перетворився на увагу, очима прикипів до дивної черідки і дивився не моргаючи. Повільно, ніби неохоче, не одвертаючи голів від саней, кози відступили в гушавину, чекали щедрого частування.

Дядько Євмен зупинив Сивка, вперше за всю дорогу підвів очі на Харитона.

— Гей, Харитоне, не задрімав там, пригрівшись у санях? Ану скидай козам займанку, хай пожують дармоїди, бо хоч з них користі, як з козла молока, а жаль... дуже жаль, красиві надто.

Харитон поспішно скидав сіно з саней, а сам не зводив очей з кізок. Цапок нетерпляче бив копитом у землю, видно, сердився, що Харитон довго дляється, ніяк не накидає сіна, скільки велить дядько Євмен, а козенятам так хочеться їсти.

— Снідайте, ледачі,— дозволив Євмен і взявся за віжки. Сани попливли далі, а Харитон знову розлігся на сіні, не відриваючи очей від кіз. Вони якийсь час стояли нерухомо, зачаровано дивились услід саням, не поспішали на сніданок. І вже тільки тоді, коли Євмен з Харитоном переїхали галявину та заглибилися в ліс, неквапом приступили до купи сіна. Першим шаснуло до їжі козеня, потім кізки, і вже тільки опісля них і цапок узяв до рота жмут сінця та, високо піднявши красиву голову, пантрував вусебіч, бо такий закон лісового пожильця: сам їж, та дивись, щоб, бува, і тобою хто не поснідав.

І знову тихо пливли сани, і знову думав Харитон, знову сам до себе говорив Євмен:

— То ж, бач, як воно: їжа кожного вабить, а голод і ворогів здружує. Оці хоч і козенята: влітку забиваються в гушавину, забігають за тридев'ять земель, а взимку так біля сторожки й труться, знають, що сінця перепаде, та й вовк подалі ходить. Той ляховісник диму людських осель не любить, собачого духу не терпить. Якось, було, взимку погналися вовчиська за козами, а вони в двір вплигнули, під повітку забилися, вискочив я з хати, пальнув у завірюху з рушниці, вовки злякалися, втекли, а кізки до самого світанку стояли, навіть Рекса не злякалися. Правда, він теж, почувши вовчий дух, під комору забився й голосу не подавав, кожному видима смерть, страшна.

Харитон згадав Яриську, лісниківну, щось тепле ворухнулося біля серця — було таке, що вона в класі всім розповідала: «Виходжу з дому, а на подвір'ї повно диких кіз». Йї ніхто не повірив, навіть він, Харитон, теж не повірив, взяли на висміхи, а вона тільки заплакала. Харитонові стало жаль дівчинки, але все одно в її розповідь він не повірив — такі собі дурні кози, у дворі в дядька Євмена, мов свійські, гуляли. Тепер чомусь порадив — молодець, значить, Яриська, справжня піонерка, тільки правду каже, правдою живе. Згадав Яриську, а перед очима школа: ось прийде завтра, то буде про що розповідати і хлопцям, і дівчатам. От тільки, що вчителям казатиме, директорові як пояснюватиме, коли на розправу покличуть?

Почав був розмірковувати над тим, що відповідатиме Павлові Максимовичу, але дядько Євмен знову зупинив коня, завозився біля саней, щось висмикував, аж поки звільнив з-під сіна мішок з картоплею та буряками, відтягнув убік і висипав городину на утоптаний сніг. Тепер і Харитон помітив, що сніг тут угецаний ратицями, утоптаний так, що перетворився на чорний крижаний корж, який навіть весною не хотів танути. Здогадався — це для диких вепрів частування, почав нишпорити очима по кушах та широкому болоту, густо покритому рудою осокою. Звірів не видно було, і все ж Харитон знав, що вепрята тут, що вони ждуть поживи, не зводять з них з дядьком Євменом своїх гострих поросячих очей.

— Ну, йдіть уже, не бійтеся,— запросив дядько Євмен лісових пожилців на трапезу.— Хрумайте на здоров'я.

Сани знову з хрустом та свистом сунули дорогою, а Харитон пильно вдивлявся в гущавину. І таки побачив: з густої осоки вибігло спершу довге, худюче порося, постояло якусь мить, поводило довгим гострим писком у повітрі, а коли до нього наблизилася здоровенна кошлата веприця, першим кинулося до буряків та картоплі, припало до їжі. А за ним вискакували одне за одним підсвинки, водночас і хижі і якісь жалюгідні, ніби перелякані, вишмаровані та закошлані.

Харитон сказав дядькові, що їхній дарунок не zostався непоміченим. Євмен навіть не озирнувся на свиней, знав своє, чвалав уперед та мудрував уголос:

— А чого ж — на дурничку всяк кидається. Не те що свиня, а люди є деякі такі спритні, що й палицю не відженешся. Так і пильнуй: то він тобі дерево зрубає, то дрова тягне, то сіно краде, то звіра підстерігає. А прожени, то ще й сердиться, патякає: «Живе Євмен, ні в чому нестатку не має, як вареник у маслі кувається». А краще ніж заздрити, то взяв би та й пожив на відлюдді, повартував день і ніч, постеріг громадського добра — не хоче. Не бажає жити вовком, не хоче й звіреві послужити — шкі-

ру з нього він здерти ладен та м'ясо зжерт, он які є люди...

Дорога петляла, то рівною стрічкою тяглася по кварталах, і тоді Харитон бачив у безмежній далині сиве поле і низькі хмарки над ним. Через кожний кілометр лісник зупиняв коня, скидав то оберемок сіна, то кошик картоплі, був щедрий у своїй доброзичливості. Звірі то виходили відразу, то вичікували, поки підвода відпливе в гліб лісу. Євмен тим не турбувався — знав, що без уваги його дарунок не зостанеться. І тільки в найдальшому густому осичняку лісник, скинувши з саней решту сіна, довгенько топтався та приглядався, прислухався до лісу і говорив стривожено:

— Видно, таки загнали сіроманці горбасту з її малям, бо не видати слідів, не чути старої в лісі. От капосні вовчиська! Доведеться-таки брати рушницю та засідати на них або мисливців з району кликати, бо непорядок чинять у лісі сіроманці. Жалко маляти, така потішна лосичка росте. Все літо гуляло отам на долині, мене зовсім не боялося, з рук хліб брало, наче вже воно й не дике...

Довгенько ждали вони появи лосів — сіно лежало гіркою, до нього ніхто не виходив. І не вийшов. Так вони й поїхали назад, стривожені й засмучені — видно, з лосихою та її малям щось трапилося.

IV

Яриська вже повернулась зі школи, вже й домашні завдання виконала, бо не звикла шкільні роботи відкладати на потім. І тільки тоді вийшла на подвір'я та приєдналася до брата, другокласника Митька, який, навпаки, домашні завдання намагався відкласти на пізній вечір та ранній ранок, надаючи перевагу рухливій діяльності. Оскільки учитель не вимагав такої від Митька, то він її з подиву гідною упертістю й винахідливістю вигадував сам собі. Цього разу він споряджав собачу упряжку — всеньку зиму про це тільки мріяв, а тепер, коли в лісі дотлівали кучугури останнього снігу, взявся запрягати Рекса та Тузика в старі санчата.

Робота була нелегка. Рекса, велетенського кудлатого полукровка-вівчарку, ще можна було вкоськати, він покірно давався надіти на себе шлею,— йому воно значно приємніше, ніж скніти на ланцюгу, а от Тузик, отой вертлявий чорний чорт з білою лисиною на лобі, не звик до насилля над собою. Він вільно ганяв поза хатою, нишпорив по лісі, винюхував та ганяв зайців, вважав себе з усіх поглядів незалежною особою собачого роду, отож ніяк

не хотів ставати в упряжку навіть поруч з поважним і покірно-поблажливим Рексом.

Малий Митько вже давно кликав сестру на допомогу, але хіба ж Яриська могла кинути дієвідмінювання, хіба вона мала право знехтувати своїм обов'язком задля якоїсь розваги? Ось тепер інше діло — робота закінчена, будь ласка, вона готова не те що собаку, а й kota запрягти в сани.

— Я цьому Тузикові колись ноги поперебиваю,— похвалився Митько,— бо дуже він розумний...

Хитрюга Тузик слухав ті слова, таки й розумів їх, бо сміявся самими очима, дозволяв натягати на себе саморобну м'яку шлею, тулився до кудлатого рудого боку поважно-байдужого Рекса. Разом з Яриською, що розчервонілася і паленіла від вдоволення та захвату, Митько нарешті спорядив упряжку, вже настроївся був виїздити на засніжену поляну за лісову сторожку, туди, де росли гінкі берези, але саме в цей час пси почули наближення стороннього, нашорошили вуха, потім Тузик загарчав сердито, Рекс гавкнув басом, і вони дружно кинулися з двору, на Митькову радість, потягли за собою санчата, на яких він опинився в одну мить, бо не розгубився, плігнув на саму середину. Ще й сестру кликав:

— Ярисько, стрибай у сани, бо вони мене понесуть та ще розіб'ють десь об пеньок.

Яриська чи не встигла, чи, може, й не хотіла сідати. Вона просто бігла слідом гавкаючого виїзду, що відразу ж за двором вгамувала свою лють і спинилася, бо з лісу виїхали лісник Євмен, вміло правуючи Сивком, а за ним, на санях, на акуратно викладених березових метрівках сидів Харитон Колумбас, якому Яриська, як староста класу, мусила сьогодні вписати до шкільного журналу звичайнісінький прогул.

Запримітивши прогульника, Яриська з бігу перейшла на поважний крок, а потім і зовсім спинилася, суворо звела на перенісі чорні бровенята, здалеку вони стали схожими на ластів'ячі крильця, що вигнулися над осудливо-допитливим поглядом очей, схожих на тітчині Тончині.

Харитон мимоволі відчув, що вечоровий холодок покотився йому за спину, сам того не помічаючи, він зіщулився і винувато шморгнув носом. Сивко й собі форкав веселіше, видно, порадив, що повернувся додому, дядько Євмен осміхнувся весело і покрутив головою:

— Ну й анахтема цей Митько, ну й шибеник! Уже собак запріг, уже скоро, як той чукча, по лісу на нартах ганятиме...

Рекс, а особливо Тузик вирішили, що то не їхня справа тягати чукотські нарти, енергійно визволялися з мотузяних шлей. Тузик шарпався та рвався на волю, впираючись лапами, тягнув за со-

бою Рекса, а той і собі сердився, аж поки розлютився не на жарт, загарчав та й кинувся кусати побратима, що й собі не лишився в боргу, а гриз кудлатого Рекса, аж з того шерсть летіла. Сплетів в такий верткий та гарчливий клубок, що навіть дядько Євмен спочатку не втямив, що діяти, аж поки, нарешті, не згадав, що має в руках хльосткого батога. Коли лісник хазяйновито оперішив спочатку Рекса, а потім сягонув і Тузика, вони відразу ж забули про гризню, заскиглили, спочатку рвонулися було врзнобіч, а коли батіг знову погуляв по їхніх спинах, кинулися навтікача й бігли доти, поки не зачепилися за берізку, обскочивши її один справа, а другий зліва, та й зупинились мовчазні. Тільки винувато позирали на дядька Євмена, видно, прикидаючи своїм собачим розумом: чи ще перепаде батога, чи обійдеться.

Дядько Євмен був людиною не злопам'ятною, посміхався собі під носа, далі звелів Митькові визволити зі шлей собак, а сам узявся розпрягати Сивка.

Поки батько з сином розпрягали кожний свою худобу, до Харитона, що встиг злізти з саней та насурмонитись, роздумуючи над тим, як йому краще бути: чекати, поки його проженуть з лісного подвір'я, а чи втікати самому,— приступила Ярьська.

Харитон спідлоба позирив на неї, чекав, що скаже, знав: її слова не будуть втішними. Він хотів розпалити у своєму серці недобррозичливість до Ярьської, і все ж не міг: вона була в школі однією з тих дівчаток, кого він шанував і навіть побоювався.

Чим вона тільки взяла, оця Ярьська? Тонісіньке, довгоноге, гостроязике та ще яснооке таке, що ніби не очима на тебе дивилось, а зорями осявало, супроти сяяння яких людина не мала ніякого захисту. Тільки гляне своїми очиськами на Харитона, а в нього й руки опустяться, і голос пропаде, і серце обірветься. Інших дівчат і за коси міг смикнути, й стусана непомітно дати під бока, а Ярьські — нізащо! Коли б довідався, що її хтось скривдив,— не жити б тому на світі.

Зараз вона палила його своїми ясними, як сонце, оченятами, зневажливо кривила червоні губенята, але не починала балачки. Харитонові стало не по собі, хотів відвести од неї погляд, а сам дивився в очі, аж поки не видушив глухо:

— Ну, чо' дивишся? Не бачила?..

Ярьська ніби тільки й ждала того питання.

— Авжеж не бачила... І ніхто не бачив — ах, вас, здається, сьогодні не було в класі?

Ще й бровою повела, ну, геть тобі точнісінько так, як це робила Марія Петрівна.

У Харитона аж забулькало всередині, коли б це хтось інший таке сказав, він не стримався б нізащо, а на Ярьську навіть розсередитись не міг.

— Ну, не було, то й що? Сонячне затемнення гайшло на клас, чи що?

Тепер заморгала очима Яриська, розгубилася, вона не ждала відповіді, переповненої байдужістю й зневагою, відповіді, якої не можна було ждати від учня. З подивом і явним інтересом дивилася на Харитона, а в очах народжувалося щось нове. Вони теплішали, і за якусь мить у них уже проглядалося співчуття і навіть схвалення, коли не захоплення тим, що він сказав. Сказав він, власне, абияку мудрість, але незалежний тон, лицарська безстрашність відразу незрозуміло чому піднесла його в очах дівчини. Йй захотілося сказати йому щось приємне.

— Між іншим, ми тебе вигородили...

Тепер заморгав очима Харитон, аж рота розкрив, з недовірою і захоплення дивився на Яриську.

— Еге?

— От тобі й «еге». Федько, як і завжди, ляпнув, що Колумбас повівся в мандри, а я сказала, що в тебе зуб заболів, то мама в лікарню повезла...

Харитон скривився. В нього й справді відразу занів кутній зуб, отой самий, що зіпсувався збоку. Зубний біль був Харитонові ненависний, а ще страшнішою здавалася йому бормашина — від самої згадки про неї в хлопця холонуло в животі.

Його настрої відразу постерегла дівчинка, вона знову стала тією ж насмішкувато-нешадною Яриською, поклатала на обидві лопатки:

— Але ж не думай, що тобі все обійдеться, Марія Петрівна обіцяла увечері до мами завітати.

Знала Яриська, чим зіпсувати Харитонові настрої до краю. Похнюпився хлопець. Не чув, як дядько Євмен до хати кликав, стояв посеред дворища, дивився під ноги, думав. Уже й звечоріло, сонце ось-ось сховається за обрій, сутінки скоро впадуть у лісі. Воно найкраще було б поганяти з Митьком по лісі собак, погиркатися з Яриською та й заночувати в лісниковій хаті. Але тоді довелось б завтра разом з Яриською йти до школи, а головне — пояснювати мамі, де був, де волочився. Найрозумніше було йти до Десни, перевірити, чи не рушила крига, діждатися вечора, прокрастись до хати, непомітно залізи на теплу піч і заснути. Так найкраще уникнути хоч на якийсь час неприємної розмови з мамою. Але й з Яриською не хотілося розставатись одразу.

— Соку березового хочеш? — запитав несподівано.

Яриська відразу все зрозуміла. Вона вже прямувала з подвір'я, вона вже летіла в березовий гай, туди, де з білокорих дерев лилося в скляну посуду холодне питво. Вона дуже любила той щедрий дар весни, вона просто сама собі дивувалася, як то могла про те забути. До них швидко приєднався і Митько, за ним ув'я-

залися Рекс з Тузиком, забувши про недавню гризню, вони весело гралися, гасали по лісу, мов скажені, гавкали та гарчали, брехали на білку, ганяли наввипередки.

Надвечір бралосся на мороз, березовий сік повільно збирався на кінчиках крижаних бурульок, капав у переповнений посуд. Перший схопив до рук зеленаву холодну банку Митько, пив, захлаюючись, не чуючи Ярисьчиного крику:

— Скажений, глитаеш холодне, знову горлянка заболить, а тоді хто буде винуватий?

Митько косив на неї чорне лукаве око, ковтав жадібно холодну рідину, вона стікала по підборіддю, сипалася зеленими разками на пальтечко, на носки рудих чобіт, на снігову потерть. Навпившись, він передав сестрі банку, кинув недбало:

— На, жадниого, дудли та й не кричи, вже й води їй шкода...

Яриська сперечатися не стала, не образилась на ті зухвалі слова, сама взялася пити. Пила, закинувши назад голову, мружачи від насолоди очі. Митько якось мить з цікавістю дивився на сестру, а тоді враз у його оченятах заграли лукавиці, мимовільним рухом він підбив банку, на груди Ярисьці полився сік, кінцями хустки стікав на поли, замочив панчохи й черевики. Митько реготав на весь ліс, кинувся навтьоки, знав, що сестра не простить, спіймає, добре, коли тільки вилле за комір решту соку, а коли ще й вуха намне? Але Яриська не стала його наздоганяти, навіть не розсердилась, розсміялася і, замість того щоб покарати брата, вихлюпнула недопитий сік на Харитона і вивіркою стрибнула за берези, світила зоряними очима на хлопця. І Харитонові стало так тепло, так гарно на серці, що він аж пошкодував, що того соку було обмаль, що його й зовсім не залишилося, він згодний був викупатися у ньому, аби лиш бачити оті веселі, задержуваті Ярисьчині очі-зорі, які сяяли тільки для нього.

Потім одинцем повертався до села. Знайоמוю стежкою, відшукуючи в надвечірніх сутінках власні сліди на недоталому снігу та підмерзлій землі. До Десни підійшов уже тоді, коли зовсім посутеніло. Крига трималася цупко за береги, і Харитон подумає собі, що й на цей раз він даремно повірив власній інтуїції та подався дивитися на скресання ріки. Десна, видно, ще не скоро рушить, бо он і на морозець берегється, повітря таке свіже та гостре, настояне на березових бруньках, небо таке ясне та високе, як молада крига на озері, і місяць стоїть край села круглий та великий, золотавий чи то від сонця, чи від земного тепла. Навколо так ясно, так святково, так гарно, що аж додому не хочеться повертатися, тим паче, що чекали там на нього самі неприємності. Досі мама повернулася, вчителька встигла наговорити їй такого, що вона сидить і плаче, з нетерпінням жде винуватця. Ох, ці мами!

Вже краще, коли б був тато, він хоч і карав би, але без сліз та докорів. Саме маминих сліз та докорів найбільше й не любив і остерігався Харитон. Як тільки що, так і починалося: такий-сякий, невдячний та безсердечний, не жалієш матері, не шануєш її, коли б був живий батько, то він би не дозволив збиткуватися над безпомічною жінкою... А хіба Харитон винен у тому, що в нього немає тата? В усіх хлопців батьки в селі живуть, з дому нікуди, а в нього татусь без моря жити не міг, усе вирушав у походи, сміливий був, справжній морський вовк, не боявся ні тайфунів, ні штормів, запливав і в Арктику, і в Антарктиду, не раз тонув у хвилях, серед лютих акул. І таки ж загинув під час шторму, коли іноземне судно рятували, багатьох людей порятував матрос Колумбас, а сам не вберігся...

Брів берегом Десни, намагався думати про батька, образ якого стерся з дитячої пам'яті, знав його вже тільки по фотокартці, яка висіла на стіні, а з голови не виходила Яриська. Коли б не загинув татусь, то, може б, і в Харитона була така сестричка. А тепер не буде, бо мама сказала, що іншого татуса вона не хоче. А мама в нього така — з характером, Недаремно вона партизанська донька.

Дуже хотів би Харитон мати сестричку, схожу на Яриську. Хай би вона й насміхалася, хай би березовим соком або хоч і холодною водою щоденно обливала — він стерпів би все. Приємно стає людині на серці, коли на неї тривожно і зацікавлено зиркають такі палаючі й неймовірно гарні оченята, як у Яриськи. Веселіше жити на світі людині, коли є така добра душа, що навіть перед учителькою не вагається стати за тебе горою. Тож як весело Митькові Горопашинному, коли в його хаті і вранці і ввечері дзвенить ніжний Ярисьчин голосок, лунає золотий сміх. А в їхній хаті — глухо. Мама весь час на роботі, — її в кооперативній крамниці продавцем призначили, то коли сама не біжить на роботу, так люди витягають, буває, що навіть уночі кличуть. Забажається комусь там чогось — гупає у вікно: «Відкрий лавку, Галино». А Харитон мусить сам сидіти вечорами, нудьгувати над домашніми завданнями, бо в них ще телевізора немає, то має шукати собі якоїсь розваги. Займеться чим-небудь, а воно найчастіше мамі і не до вподоби, сердиться. От коли б у їхній хаті Яриська жила — тоді вже інша справа. І Харитон був би Харитоном. Разом би домашні завдання виконували, разом до школи бігали, про різні такі цікаві речі говорили... Так немає в них Яриськи. І не буде... Доведеться хіба що в Горопах забирати, але ж не віддадуть, скажуть, хай тоді, коли виросте. А коли виросте, тоді вже буде дорослою дівкою, візьмеш таку до хати, а всі сміятимуться, в один голос пашекуватимуть: «Одружився Харитон, обкрутили Харитона». А воно йому потрібне, те одруження? Жив уже скіль-

ки нежонатий і ще проживе. І ніякої дорослої Яриськи йому не треба, йому коли б оця, що зараз...

За тими роздумами незчувся, як і до села дочвалав, на вулицю ту, що до Десни веде, ступив. Село жило звичайним життям: курілося з димарів, дим тягнувся високими стовпами в небо, до самого місяця, журавлі над колодязями рипіли, снували то вниз, то вгору, собаки нуртували, гавкотіли ліниво й протяжно, верещало чиясь поросля; і голос радіо докочувався з центру села, з тієї «радіоточки», що висіла на стовпі біля маминої крамниці. Ще було рано, недавно тільки посутеніло, а на вулиці — жодної душі. Харитон знав, що саме в такий час усі вечеряли, біля столу сиділи, один він, Харитон, голодний чалапав вулицею, нікому до нього не було діла.

Хлопець прискорив кроки — засмоктало під грудьми, згадав, що млинцював у тітки Тоньки давно, виголоднівся в лісових мандрах. Досі й мама вже знудилася, теж, певно, нічого не їла, сина жде. А може, де по селу бігає, розшукує його, бо ж зник безслідно. Ясне діло, що коли б у домі була своя Яриська, тоді б не бігав чортзна-де, а сидів би в хаті, так ні...

Нарешті наблизився до двору, і ноги мимоволі підігнулися — то поспішав, а то враз забракло сміливості йти до хати. Аж коли побачив, що вікна чорні, що вдома нікого, рішуче прослизнув у хвіртку на подвір'я, розшукав у потайному місці ключа, відімкнув двері, вдихнув знайоме тепло рідної хати і почав спішно роздягатися. Отже, мама і на цей раз у крамниці затримається, от він собі тихенько поїсть чогось тепленького, вкладеться в ліжку та й засне. А засвіт прокинеться, непомітно вислизне з дому та й знову до Десни. Мусить же він, нарешті, побачити скресання ріки, чи як?

Здивувало, що піч холодна, що все стояло на місці так, як і зранку. Увімкнувши світло, переконався: мами дома ще не було. Відбатував скибку хліба, шмат сала, обчистив цибулину, — дуже йому смакувала така їжа, — вечеряв і роздумував, де ж то його мама? А чи в крамниці товар розвантажує, а чи, може, з райцентру не повернулась? Розбери їх, цих дорослих — їде на день, а немає і ввечері. А ти, Харитоне, сиди жди та думай...

V

Харитон вийшов з хати. Надворі було темно, але за якусь хвилину призвичаївся, то просто від незвички так було, і він сміливо рушив за хлів — там лежали в дровітнику заготовлені ще з літа дрова. Треба затопити грубу, бо в хаті холоднувало, приїде мама — менше клопоту їй буде. Вийшов на город і остовпів — під старою гіллястою яблунею стояло щось страшне, чорне, як мара.

Воно пирхнуло тривожно й загрозиво, не встиг Харитон і перелякатись, як те страховидло побігло в кінець садиби, перестрибнуло через невисокий тин. За ним услід промайнуло щось невеличке, схоже на сусідського бузівка-дволітка. Тільки тоді, коли несподівані гості зникли з очей і розтанули в нічній темряві, він збагнув: та це ж лосиха з лосеням! Дядько Євмен виглядав їх у лісі, січня возив, а вони — подумати тільки! — в самісіньке село забралися, в Харитоновому городі отаборилися. Спочатку хотів був кинутись услід, навіть пробіг кілька кроків, та роздумав, спинився. Хіба ж догнати швидконогих лосів, хіба вони дозволять себе роздивитись? Йому вже й так пощастило — ні в кого біля хати не таборилися лосі, а в Колумбасів отаборились. Завтра в школі розкаже — всі полопаються від заздрощів. Ніхто не повірить, брехуном зватимуть, а він об заклад поб'ється, а потім проведе невір до двору — сліди покаже. За ніч сліди не зникнуть, це тобі не кішка пробігла і не собака — лосі!

Так розмірковуючи, Харитон набрав оберемок сухих дров, заніс до хати, розпалив у грубі, блукав по хаті, мов неприкаяний. Хоч би вже мама швидше появилась — їй перший розповідь би про те, яких гостей бачив у своєму городі. Навіть забув, що стріча з мамою не віщувала нічого доброго.

Все думав про лосів. Намгався уявити собі, як жила в лісі з малим лосеням стара лосиха, чому вона раптом кинула лісові хащі та прибилася до людського житла. Напевне, вовки її змусили шукати захисту біля людських осель...

Людині не дано знати всі звірячі секрети. Хай би хоч хто хотів вивчити весь життєпис лісового пожилиця — не взнає всієї звіриної біографії. Харитон не міг собі уявити — звідкіля взялися в їхніх, порівняно невеликих і до того ж далеко не пустинних лісах і перелісках велетні лосі, як вони жили, де ночували, хто для них був другом, а хто ворогом. Безумовно, що другом для них був щедрий дядько Євмен, а лютим ворогом — голодні вовки, але то тільки теоретично, так би мовити, знав про те Харитон, а як воно практично жилося лосям — не міг собі уявити, хоч і дуже того хотів.

Шляхи звірів не зміряні й не визначені. Лосиха, що знайшла притулок на якусь годину за хлівом у Колумбасів, була зовсім не стара. Їй — усього чотири з чимось роки, лосенятко було її першою радістю. Приблудилася вона в ці ліси здалеку, як саме, вже й не пам'ятала. Минулої весни вона кинула несходимі затишні ліси біля Дніпра та забігла через поля й переліски аж до самої Десни.

У три роки відбилася вона від свого роду, невеличкого, але дружного, в якому найближчою істотою для неї була стара лосиха — її мати. Перший час вона дуже сумувала за матір'ю, дуже

тривожились за власну долю. Спочатку мовчки металася по лісах, потім почала ревити тривожно і зазивно, а незабаром на той поклик з'явився красень лось, молодий, як місяць, озброєний могутніми мечами-рогами, безстрашний і сміливий.

Юна лосиха скоро забула і про свою родину. Їй стало радісно й спокійно на серці, не тривожачись і ні про що не думаючи, довірливо брела вона лісом, нога за ногою, не відстаючи ні на крок від свого хороброго лицаря, не мала нестатку в молодих осикових пагонах, не боялася хижаків і людей, була щаслива й спокійна за своє майбутнє.

Так минуло літо, спливла осінь, осипалося листя на березах та осиках, лось повів її в густі соснові бори, де було тихо й затишно, і тут вони облюбували собі затишок під густими кронами дерев, у непролазних хащах, де навіть удень стояла м'яка півтемрява. Виходили звідсіля лише для того, щоб наїстися пагонів та нагризтися кори в ближньому осичняку, а то лежали мирно бік-обік.

Чула молода лосиха крізь дрімоту лосеве спокійне дихання та прислухалася до тривожного монотонного шуму в соснових верховіттях.

Потім настали морози, вони безжально скували землю, вкрили інеєм лосячу постіль із сухого листя та глици, намагалися заповзти лосям під густу, як щітка, сіру шерсть. Але ті морози були їм не страшні, так само, як і сніг, який тієї зими випав щедро, вкрив товстелезною ковдрою землю і важко ліг на соснові гілки, притиснув їх до самої землі. Тепер лосі заходили в свою стоянку, немов у кошару, купалися в снігу, грілися власним теплом і все одно були веселі й щасливі.

Біда прийшла десь напровесні, в той час, коли уже вдень яскраво й весело світило сонце, а вночі пекли палючі морози, коли час від часу ніби знічев'я здіймалися завірюхи та заметілі і по кілька днів і ночей підряд крутили на лосяче безголів'я. В одну з таких завірюшних ночей на них набрів вовчий виводок.

Вовків було троє, стара вовчиця та двоє молодих. Коли б не зимове безхарчів'я, коли б літня сила в рогах у лося, то в одну мить вони розлетілися б вусебіч. Але лось був виснажений — зима не йде на користь звірам. Вовки теж були захарчовані й кошлаті, світили ребрами, животи в них попідтягало до хребта, вони теж не могли похвалитися силою, але в їхніх очах світилася голодна лють, вони хотіли їсти і хижо, затято кілька днів переслідували лосів.

Лосі забули про своє затишне житло. Брели глибоким снігом, провалюючись по черево, а за ними тяглися довгі худючі тіні вовків. Усе частіше в лосєвих очах з'являлася тривога і навіть страх.

Нарешті лосеві ввірвався терпець. На одній великій галяві, де сніг уже осів і злежався до крижаної твердості, вирішив дати переслідувачам вирішальний бій. Молода лосиха подалася вперед, швидко зникла в густих хащах, а лось, зупинившись, низько опустив голову, виставив уперед могутні роги, ждав нападу. Лосиха розуміла, що почнеться бій не на життя, а на смерть, бій за те, щоб вона лишилася жити.

І вона пішла, не чекаючи кінця поєдинку. Вона поспішала. Почувши тривожно-наказовий рев лося, зрозуміла — не вовків лякав тим ревом, а їй наказував владно: втікай, голубонько, рятуйся, любя, я за тебе постою, день і два битимусь, а на наругу не віддам.

Вона бігла, йшла, брела, ледь переставляла ноги, минала ліси й поляни, на ходу обшморгувала кору на деревах, бо не хотіла загинути від голоду. Так ніколи вона і не взнає, що трапилось там, на далекій лісовій галяві, чи красень лось розметав вовчу зграю, а чи вовки його осідлали, перегризли горлянку і лишили від нього десь під кущем могутні роги та білі ребра. Може, лось і вийшов переможцем, але вже не наздогнав лосихи, блукає десь одинцем у лісах, а може, зустрів на своєму шляху іншу подругу.

Але лосиха про те не думала, бо лосі, хоч вони й велети, а думати не вміють. Вона просто йшла, шукаючи собі притулку й затишку. Тим часом розтанули сніги, почорніли поля, і вона брела полями, від ліска до ліска, обачно обминаючи села, польові стежки і людні дороги.

Не помітила, коли зазеленіла травичка, коли сонце стало повесняному ласкавим і розбудило жайворонів. Вони тепер цілоденно висіли в небі і гукали до неї щось гарне і незнане.

І те незнане диво сталося однієї ночі: увечері лаштувалася на спочинок лосиха одна, а вранці уже блукала в густому сосняку удвох з маленьким, головатим і дуже виснаженим лосенятком. Довгі мандри і злигодні матері не позначилися добром на її дитині.

Весна дихала могуттю своїх грудей, швидко пробуджувала до життя ліси й річки, поля й озера, буйно пішли в ріст трави і листя. Для лосихи їжі вистачало вдосталь, та ще такої смачної, ніжної, поживної, що вона й не помітила, як виповнилися в неї запалі боки, як лосенятко почало наливатися силою і здоров'ям, стало таке гарненьке та грайливе, стільки щастя принесло молодій матері, що вона забула про все: про красеня лося, про люту зиму, про вовчу зграю, про важку втечу та ще важчі мандри.

Непомітно, мов чудовий сон, пролетіла весна, минуло гаряче літо. Лосиха жила з своїм лосеням, не знаючи горя: це були чудові, багаті на пашу та осикові зарості ліси й галяви, тихі й безлюдні. Окрім однієї людини, сюди ніхто не з'являвся. Тільки ліс-

ник Євмен частенько навідувався в облюбовані лосихою хащі, але він їй шкоди не чинив, навпаки, поведився дуже чемно й дружелюбно, намагався зникнути ще до того, як вона починала непокоїтись. І вона поступово звикла до нього, звіриним чуттям розпізнавши в цій людині друга. Вона не звертала на нього уваги, сприймала, як деталь із свого найближчого оточення, яка, хоч і не зовсім бажана, але без якої, видно, неможливо було обійтись. Минула дощова осінь і настала сніжна зима. Лісник почав час від часу з'являтися в лісі з твариною чимось схожою на її саму, лосиху, за якою тяглася на кривих, збитих до купи деревинах ціла копиця сіна. Коли виявилось, що те сіно було призначене не для кого іншого, як для лосихи та її лосенятка, вона й зовсім подружилася з Євменом.

Лосиха почувалася всю зиму добре, була вдоволена своєю малою слухняною і ласкавою донькою, що ходила за нею слідом, намагалася притулитись до волохатого боку, любовно ловила кожен материн подих, довірливо заглядала в очі.

Біда знову з'явилася негадано. Вже надворі повеселішало, вже можна було сподіватися на безтурботні дні, на розкошування в зеленому морі лісів, а тут нагло прив'язалася стара вовчиця з незграбним волохатим вовчуком. Хтозна, може, то була та сама, що минулої зими зустрілася з ними в далеких лісах і розлучила лосиху з красенем лосем, а може, й інша, лосиха того не знала, для неї всі вовки були однакові.

З того дня лосиха втратила спокій, вона не могла спати, не могла спокійно жити. Сама вона тих вовків не боялась, бо мала міцні ноги, гострі копита, в крайньому разі й зуби могли стати їй у пригоді. Непокоїла доля її доньки, малої лосички, яка на весну помітно охляла, була не така грайлива, як восени, закошлатіла, зацибатіла, дивилася на все сумними очима і часто дрімала, пригрівшись біля матиного боку. Саме на неї, малу лосичку, і чигали вовчі зуби, саме на неї дивилися вовки хижо й ласо.

Лосиха залишила постійну стоянку, блукала лісом, наближалася до Євменової сторожки, але її щоразу відлякували собаки. Вона виходила в поле, шукала захисту по околицях людських поселень, неохоче відступала, коли на неї і тут брехали сполохані пси, хоч відчувала, що пси їй менші вороги, ніж оті вовчиська, котрі невідступно тяглися по сліду.

Вовки на неї не нападали, але їй не залишали в спокої на жодну годину. Переслідували, щоб доконати малу лосичку, тримати весь час у тривозі, вибити її із сил. Вовки чигали на те, що вона рано чи пізно впаде і не підніметься, і тоді настане час їхнього бенкетування.

Лосиха-мати, не розуміючи того, турбуючись про свою дитину, сама вела її до загибелі, бо не давала доньці перепочинку, день

і ніч вела вперед, а куди — не знала того й сама. Саме так і завела вона лосичку до густих кущів глоду та калини, що росли на леваді, до якої впритул підходив Колумбасів город. Оскільки Харитонова мама собак не любила, не дозволяла й синові водитися з кішками та собаками, бо чула, ніби від них у дітей може приключитись важка хвороба, оскільки не було псів і в ближніх сусідів, то лосиха і знайшла короткочасний перепочинок під розлогою яблунею за хлівом. Не знаючи того, Харитон не дав віддихатись і відпочити лосеняті, підняв його на ноги, витурих на леваду, в кущі глоду, туди, де хижо і люто світилися пожадливі вовчі очі. Лосиха знову була змушена вести своє знесилене лосення і вже невідомо куди — назустріч порятунку чи загибелі.

Не знав того Харитон. Навіть не уявляв, яке зло вчинив тварині, якої біди завдав лосеняті. Він сидів собі біля вогню, грів у ньому очі і думав, як похвалиться завтра Ярисьці, що бачив у своєму городі лосів, тих самих, яким возили у ліс сіно. От коли б знаття — треба було везти те сіно до їхнього городу...

Непомітно думки перескочили на інше — глянув на стіну, звідтіля мама на нього пильно дивиться. Це ж вона десь у дорозі, голодна, на холоді, приїде, тепленького захоче, а в хаті порожньо. Харитон дістав з підпілля кошик, кочергою відгорнув убік попіл та вугілля, наклав картоплі. Хай спечеться, поки мама повернеться. Ото зрадіє, скаже, що в неї Харитон справжній господар, турботлива дитина.

Перевів погляд на портрет батька. До нього всміхався молодий чубатий моряк, хитрувато підморгнув ледь примруженим оком та так і застиг. Хлопець зітхнув. Не пам'ятає він свого батька, мов крізь туман, пробивається щось знайоме і не може пробитися. Нічого певного й мама не розповідала йому про батька, неохоче згадує вона свого моряка.

Діти дуже мало знають про минуле своїх батьків. Лише те, що вони випадково проронять, та ще, що люди скажуть. Харитон знає, що його мама до заміжжя жила не тут, а за Десною, у великому селі Борове, там її татусь був директором школи. Мама закінчувала саме десятий клас, коли в село Бузинне повернувся заповзятий морячок Іван Колумбас. Повернувся до самотньої матері, яка від самоти та нестатків зовсім злягла.

Швидко Іван занудьгував біля хворої, перевозив до неї всіх лікарів, а ті не сказали нічого певного, провіщали, що, може, по весні або влітку повернеться здоров'я до старої. Отже, час на чекання був, Іван Колумбас почав терпляче ждати, а сам тим часом проклав дорогу до Борового в гості до Андрія Івановича Громого-Булатова.

Андрій Іванович був усім за батька не лише в Боровому. З сусідніх сіл, з обох берегів Десни в свій час ходили учні в середню

школу до Андрія Івановича. Іван Колумбас теж був одним із вихованців Громового-Булатова, отож не дивно, що він на третій чи четвертий день свого перебування в селі з'явився до вчителя. Андрій Іванович зустрів його радо, прийняв, як і належало приймати своїх вихованців. Він не сподівався, що цей морячок, який був одним із найдібніших учнів, але водночас і найбільших бешкетників, і цього разу завдасть йому прикрощів. Іван Колумбас залишився Іваном Колумбасом. Здавалося, він і не дивився в бік Гальки-десятикласниці, мовчазної, сором'язливої, здається, й словом з нею не перемовився, але вчинив таке, чого ніяк не чекали Галинині батьки. Десь на п'ятий чи шостий день після того, як, усупереч лікарським прогнозам, покінчила із земним буттям Іванова мати, морячок нишком забрав з Борового в Бузинне юну Галю, навіть не натякнувши Андрієві Івановичу про щось подібне. Коли Громовий-Булатов збігався та несподівано розшукав дочку, було вже пізно — Галя Громова-Булатова стала Галею Колумбас, про що свідчило свідоцтво про шлюб, дане сільською Радою, і повною господинею в Колумбасовій хаті.

Добрі стосунки Івана Колумбаса та його дружини з батьками були зіпсовані. Трапилося так, що вони не нормалізувались до самої загибелі зятя, а Галя теж обминала батьків, цуралася Борового і побувала вперше в батьківській хаті після заміжжя тільки рік чи два тому, коли вони їздили ховати маму, заслужену вчительку республіки Катерину Федорівну.

Андрій Іванович тепер жив одинцем, уже давненько на пенсії, не раз кликав до себе у гості дочку, а особливо онука, та мама ні сама не йшла, ні йому, Харитонові, не дозволяла часто бувати у діда.

За думками Харитон і не помітив, як задрімав, повалившись на вузький тапчан, що стояв неподалеку від груби, пригрівся біля тепла, і вже уві сні бачив свою хату, вибирав з пічурки паруючу картоплю і кликав маму до вечері. Вона вже роздягалася, намагалась скинути з плечей заінеєне пальто, а воно не скидалося, щасливо сміялась і щось ласкаве говорила синові, мабуть, дякувала йому за увагу й турботу, а Харитон тільки щасливо мружився і не знав, чи кидатись мамі на допомогу, чи сміятись з того, що вона ніяк не зніме з плечей важкого пальта.

VI

Галина Колумбас саме в цей час гостювала у батька.

Не раз проїздила вона через Борове, але дорога до райцентру лежала стороною, і Харитонова мама не зважувалась звертати з битого шляху та зупиняти коня біля батьківського двору. Так склалося, що вона — як відчахнулася від рідного дерева.

У райцентрі мала багато мороки: треба було товари для споживчого товариства вибити на базі, окрім того, мусила висидіти майже до вечора на нудотливій нараді. Голова райспоживспілки був не в гуморі, керована ним установа ось уже який місяць не виконувала планів, днями його дошкульно критикували в області, отож він тепер зганяв злість на керівництві сільських споживтовариств. Не погладив по голівці і Галину Колумбас, хоч вона й була собі рядовою продавщицею в бузинівській крамниці. Але вона на те не звернула особливої уваги, бо почула на цій же нараді, що Андрій Іванович Громовий-Булатов при смерті.

Звістка та важким каменем лягла на серце. Перед очима весь час стояв батько, високий, ставний, з сивою чуприною і лагідними очима, що дивилися завжди допитливо й проникали в саму душу; завжди діяльний, неспокійний і вимогливий. Не могла собі уявити батька прикутим до постелі, знесиленим, нездатним дати відсіч підступній смерті. І стало аж самій не по собі, коли продумала своє ставлення в останні роки до цієї чудової і дорогої для неї людини. Що ж з того, що не рідним батьком Галині Колумбас виявився Андрій Іванович?

Галина була ніжною і слухняною дитиною в сім'ї. За роки війни, переїжджаючи з одного дитячого будинку до іншого, вона зсумувалася за батьками. За злигоднями війни й забула, які вони, і тому, коли одного дня їй сказали, що по неї приїхав татусь, вона заридала від щастя, не задумуючись, кинулася на груди Андрію Івановичу, визнала його за батька. Мамою малій Галинці стала учителька Катерина Федорівна, дружина вчителя Громового.

Її привезли до Борового. Місяців зо два батьки не могли нагодувати маленької, худюсінької, як пташеня, Галі, так вона згоднілася за час війни. Не знаючи батьківської ласки, вона не задумувалася над тим, чи до рідних батьків утрапила, чи чужі люди приголубили.

Коли підросла і вперше до її вух просочилися, як гадюче шипіння, слова про те, що Андрій Іванович і Катерина Федорівна їй не рідні — в те не повірила, і, замість розлюбити, полюбила ще більше, боячись, що може втратити їх зовсім. Галинка не могла уявити собі, що в неї могли бути інші батьки, і тому спершу гірко на самоті переживала недобру звістку, сприйнявши її як найбільшу образу. Коли ж згодом хто намагався втлумачити їй, що вона чужа в сім'ї директора, Галя накидалася на нього дикою кицькою, дряпалась і кусалася, за що не раз була покарана в школі і вдома, але не каялась, мовчки сприймала кару, не відповідала на жодне запитання про причину подібної поведінки.

Громом з ясного неба стало для неї зізнання самого Андрія Івановича. Коли закінчила дев'ятий клас і надійшов час одержання паспорта, Андрій Іванович покликав її до кімнатки, де він зав-

жди працював дома, напівофіційно і навіть суховата всадовив на стілець і довго ходив по кімнаті перед нею. Видно, вагався — казати чи не казати?

— Галинко, ти вже доросла, тож тепер повинна знати все. Ми з Катериною Федорівною тобі не рідні...

Скам'яніло сиділа перед Андрієм Івановичем Галинка. Чула, як холонули в неї руки і ноги, як пекло в грудях, їй здавалося, що ось-ось забракне повітря. Мовчки хилила голову і, боячись пропустити хоч слово, слухала неквапливу розповідь.

Командували Громовий і Булатов у роки війни партизанським загonom. Булатов був командиром, а учитель Громовий — комісаром.

У важкий час, напередодні страшних боїв, поклялися командир Булатов і комісар Громовий битися з ворогом, не шкодуючи самого життя. І ще поклялися: коли хто загине, а другий зостанеться живий, то прибере прізвище загиблого друга, щоб і далі їм жити поруч, одним життям.

У нерівному бою був важко поранений командир Харитон Булатов. Ледь живого носили його на саморобних ношах партизани по лісових нетрях, переховували в непрохідних болотах. Комісар Громовий очолив загін, вивів партизанів із смертельного кільця. Пораненого Харитона Булатова довгі дні і ночі несли в сусідню область, до штабу великого загону, що мав зв'язок з Москвою і приймав на своєму аеродромі літаки з Великої землі.

Харитона Булатова направили до столиці, до партизанського госпіталю, за його життя багато днів і ночей боролися кращі лікарі, але рани виявилися смертельними, і навіть могутній організм сибіряка Булатова не зміг побороти смерть. Комісар Громовий виконав обіцянку, дану другові, став командиром загону Громовим-Булатовим.

Нелегко було після війни розшукати сліди другової сім'ї. Андрій Іванович знав, що Булатов був офіцером-прикордонником, а його дружина — медичкою, що в них була мала донька. Уперті пошуки завершилися успіхом, але знайшлася лише донька, дружина Булатова служила в діючій армії, на землі Угорщини наклала голову, виносячи з поля бою поранених.

Галя Булатова стала рідною донькою Андрія Івановича Громового-Булатова. Тепер настає час Галі знати правду про її нелегке життя. Галі давався вибір — писатися в паспорті Галиною Харитонівною Громовою-Булатовою, а чи тільки Булатовою.

Треба було вирішувати — чи лишатися вірною тим батькам, що народили, а чи тим, які виростили, яких любила глибокою любов'ю, як і належить любити батьків.

Розум підказував — не цурайся батьків, що виростили, бо тоді не матимеш у житті нікого рідного. Та водночас у глибині душі

вже народжувалось отруйне суперечливе почуття — ні, хай тепер хоч і лишиться вірною сім'ї, але все одно у серці вже не матиме ніколи того дорогоцінного скарбу, яким володіла досі.

Андрій Іванович ждав відповіді, а вона мовчала, хилила голову, не сміла глянути йому в очі. Учитель добре розумів душевний стан названої доньки, бо й сам переживав болісне сум'яття і тривогу. Він зупинився перед нею, взяв за м'яке округле підборіддя, підвів і широко, відверто глянув в очі.

— Галинко, ми тебе зростили і виховали, нам не соромно дивитися тобі в очі, дивися й ти мені...

Галинка лише зблиснула поглядом з-під надбрів'я, та не побачила в ширих і прекрасних очах батька того, що бачила всі попередні роки. Йї стало враз шкода, до болю шкода того щастя, яке так несподівано втратила, і вона залилася такими рясними і чистими сльозами, якими тільки береза вміє плакати напровесні, коли її важко поранити.

Паспорт їй виписали на ім'я Галини Харитонівни Громової-Булатової. Вона виконала батьківський заповіт, вшанувала волю свого батька, партизанського командира Харитона Булатова, який побратався в вогні боїв з Андрієм Громовим, визнала свою приналежність до священного союзу, скріпленого кров'ю людей, які дали їй життя і щастя й опісля недовгих терзань та сумнівів заспокоїлась. У глибині душі вона шанувала загиблих батьків, потай пишалася ними, а в житті, в щоденному побуті і далі, як і належить гарній дочці, шанувала і незрадливо любила татуся Андрія і маму Катрусю.

Але так було недовго. Навчалася уже у десятому, вважала себе дорослою, мала безліч дрібненьких і значних таємниць, як і кожна десятикласниця, мріяла про щось прекрасне і особливе в майбутньому. Про все те годилося поділитися з кимось із подружок, бо інакше те душевне багатство втрачало будь-яку ціну, перетворювалось у ніщо.

Найдовіренішою і найближчою подружкою в Галинки була Тонька, ота сама, що згодом стала лісничихою Антоніною Горопахою, дружиною дядька Євмена. На той час Тоня була стрункою неписидою, гострою на язик, насмішкуватою. Саме від неї Галина Громова-Булатова і не мала жодних таємниць. Першою людиною з сторонніх, хто заглянув у Галинин паспорт, була Тоня. Прочитавши, насупилася, довго мовчала, і вже нескоро крізь зуби буркнула:

— Даремно в Громові записалася...

Галині було прикро чути таке від найближчої подружки. Збиваючись і хвилюючись, почала доводити, що інакше не могла повестися з людиною, яка замінила їй батька, фактично стала батьком.

І тоді Тоня сказала таке, що в Галини закружляли в очах червоні і жовті кола.

— Я ніколи б у світі не назвала батьком того, хто вбив мого рідного батька, привласнив його прізвище і славу...

Галина не пам'ятає, як стрималася, щоб не образити подругу, запитала з жахом:

— Що ти мелеш, Тоню?

— Не я — люди кажуть...

— І ти тому віриш?

— Я там не була, то чому маю не вірити? Вірю тим, хто був, хто знає...

— Ніхто того не знає — скрикнула у відчай Галина.— Ніхто! Тоня кривила губи.

— Знають. Усі говорять про те, що Громовий посприяв своєму командирові на той світ переправитися...

— Замовкни! — прошепотіла Галина.— Замовкни, бо я тебе вдарю!

Тоня зашпилила губи.

— Як тобі завгодно. Але ж не я починала розмову...— знизала плечима і відійшла од подруги.

З того дня Галина не мала спокою. Вона не хотіла,— більше того — намагалася! — не вірити словам подружки і разом з тим не могла переконати себе в тому, що то була неправда. Коли вже про це заговорила Тонька, коли вона переконувала, що про те знають і говорять усі, то недаремно ж сказано: без вогню диму не буває. І все ж не хотілося вірити, що Андрій Іванович був причетний до загибелі її татка. Коли б це було так, то для чого б давав до власного прізвище друга?

Та ця думка заспокоїла ненадовго. Подумавши, прийшла до висновку: а може, прибрав Громовий імення Булатова тільки для того, щоб відвернути од себе підозру, щоб лишитися невикритим?

Після довгих мук та сумнівів, Галина знову почала з Тонею про те розмову.

— Що я маю тобі казати... Все одно не повіриш, розсердишся, косуватимеш, як на ворога. Розпитай краще в людей.

— Не люди почали про те розмову. Ти почала, то й доведь до кінця. Хто знає про те?..

— Партизанів розпитай, тих, хто був разом з Андрієм Івановичем. Може, вони скажуть...

— Хто тобі казав?

— Байдуже...

— Ні, це дуже важливо. Скажи!

— Все одно не повіриш. Громовому скажеш...

— Нікому не скажу. Скаржитися не збираюсь. Мстити теж. Просто хочу знати правду.

Тонин дядько Данило, всім те було відомо, теж був у партизанському загоні, а тепер служив у райфінвідділі. На свідчення такої людини можна було покластись. І Галина повірила словам подруги. До партизана Данила не зверталася, а до серця впустила холод і навіть мовчазне презирство, якими й визначила своє ставлення до Андрія Івановича. Поводилася в сім'ї так, ніби нічого не трапилось, тільки і всього, що стала мовчазною і замкнутою, старалася, щоб у названих батьків не виникло до неї будь-яких претензій, а тим часом викохувала у серці рішучість за найпершої нагоди кинути цей дім.

Андрій Іванович пильно приглядався до доньки, інтуїтивно відчував, що в серці дівчини діялось щось неприродне, що Галина стала не тією Галинкою, якою була раніше, але мовчав. Він навіть запитати про будь-що не мав ніякісіньких підстав. Тривога не залишала його навіть тоді, коли до нього почав учашати колишній вихованець Іван Колумбас із Бузинного. Не помітивши будь-яких змін у поведінці доньки, він радо вітав моряка в своєму домі.

Іван Колумбас ходив у гості до свого вчителя, безумовно, не лише задля спогадів про заморські краї та безмежжя океанських просторів, які він зборознив за час свого плавання. Його магнітом притягали суворо-сумовиті Галинині очі, хоч дівчина, здавалося, не звертала на нього аніякісінької уваги. Та одного вечора, заставши її в кімнаті саму, за кілька хвилин до того, як з'явився Андрій Іванович, Іван напівсерйозно — напіжартома запитав:

— Галинко, заміж не збираєшся?

— Нема за кого...

— За мене підеш?

— Коли без жартів, то хоч зараз.

Морячок, який бачив і чув ще не таке в своєму житті, на хвилину збентежився, бо відразу збагнув, що дівчина не жартує.

— Не жартую, — мовив тихо, — не жартую, Галинко. Тебе так не вистачає в моєму домі...

— Я піду за тобою на край світу... — стомлено проказала слова, які десь вчитала.

Коли з'явився в кімнаті Андрій Іванович, Галина почала збиратися з дому. Запитливо зиркнула на моряка, той схвально хитнув головою. Недовгою була на цей раз розмова колишнього учня з колишнім учителем, і була вона останньою. Іван Колумбас пішов з Борового не один — тієї ночі зникла з села і Галина.

VII

Андрій Іванович доживав до сьомого десятка, але не виглядав на свої роки. Незалежно від того, що оце вже втретє обдурих неблаганну смерть, був моложавий і бадьорий духом.

Видужував опісля третього інфаркту. Вже не лежав крижем, а сидів у потертому кріслі з вичовганими підлокітниками, опирався на них кістлявими руками, заклавши ногу на ногу, і умиролюбно дививсь у грубу, в якій весело гоготів вогонь. Бліде обличчя з виразними ознаками важкої боротьби з недугою, білосніжна чуприна, густості якої міг позаздрити і парубок, сумовито-стомлені, ледь примружені очі. Він думав. З хати недавно вийшли його колишні учні — теперішні господарі села, біля столу поралася сусідка Марія, теж його колишня учениця. А він ніби лишився наодинці, ніби якась незрима стіна відгороджувала його від людей і всього навколишнього світу. Гострий біль у серці і моторошна тривога, яка буває тоді, коли людина відчуває, що серце відмовляється їй слугувати, відійшли. Тіло ще було важким і в'ялим, але відчував, що небезпека минула, смерть відступила. Він за інерцією ще був у полоні спогадів, у полоні давно минулих днів, у товаристві, в гурті тих, кого вже давно не було на світі, чії голоси давно замовкли.

Андрій Іванович був сином рибалки. Жив той знаменитий рибалка Іван Громовий неподалік від Борового, в селищі, яке колись було повітом, а тепер екс-районом, на самій околиці, біля Десни, над самою річкою, як і належить рибалці.

Як тільки малий Андрійко почав пам'ятати себе, він більше знався з річкою, ніж з людьми. Гостроперих судаків, головатих сомів та зубатих щук він вважав господарями підводного світу, а батька свого повслителем над риб'ячим людом. Він щоденно витягав з глибини річкових, вировищ та заводей малу і велику рибу, віддавав її людям, що забирали все те і везли кудись, а завтра знову з'являлися по нову партію риби. Андрійко не відразу дізнався, що, окрім рибальства, є на світі ще й інші професії, що хтось там у полі сіє жито, а хтось меле з нього борошно, хтось пасе корів, а хтось доїть молоко, хтось збиває бочки, а хтось виповнює їх солониною. Йому здавалося, що його батько та рибалки з їхньої слободи своїм уловом годують увесь рід людський, а хліб, картопля, олія і такі незвичайні ласощі, як цукерки, десь ростуть у казково-таємничому краю, що звався базаром.

На той базар мати часто носила рибу — дріб'язок, а звідтіля приносила все необхідне, чим жила їхня сім'я.

Він, мов кача, виріс на воді. Першу легенду-казку почув від батька, і була та казка про рибальську долю. Питається хлібороб у рибалки з діда-прадіда:— Якою смертю помер твій дід? — З гордістю відповів рибалка:— Втонув мій дід.— А батько? — запитує хлібороб.— Батько теж не минув тієї долі.— Хлібороб жажнувся:— То як же ти не боїшся опісля цього сідати в човен? — Рибалка на те відповів:— А якою смертю твої дід та батько померли? — Хлібороб гордо мовив:— Мої в чистій постелі

померли.— Запитує тоді хлібороба рибалка: — То як же ти, чоловіче добрий, не боїшся щовечора вкладатися в чисту постіль?

Рибалки — люди безстрашні. В добру годину і в негоду, восени і взимку, в повінь і в бурю вони, мов водяні птахи, полоскались у воді, видобуваючи з неї свій хліб. І хоч риба ловилася добре, а не вистачало її, щоб прогодувати, вдягти велику сім'ю, довелось і малому Андрієві в свої п'ять-шість років братися за діло, ловити дріб'язок риб'ячий руками та вудкою і, як не дивно, що його улов теж йшов у діло, смажила мати пущьверіноків-пічку-рів та кістлявих щучат на сніданок або вечерю великій сім'ї.

Бувало й таке, що вирушали рибалки на ніч на лови, боролися з розбурханою річкою, впокорювали холодні повеневі хвилі, а поверталися ранком порожніми човнами, а то й зовсім не поверталися до рідної домівки. Тоді сім'ї довго і терпляче ждали, коли ж то впливе з дна замуленого рибалка, блукали берегами, розшукували в плавнях та на оголених луках, скоро чи не скоро знаходили і розпачливим квилінням, жалібним голосінням під акомпанемент попівської молитви та сумний передзвін церковних дзвонів відносили розпухле, почорніле страховисько, що було колись рибалкою, і ховали на кладовищі. Малий Андрійко не вірив у те, що ховали в землю колишніх знайомих рибалок. Ніяк не міг збагнути, де дівалися оті кустраті, бородаті й вусаті рибалки у чоботях з довжелезними халявами та в шкіряних, як у ковалів, фартухах, старші й молодші батькові побратими, які щовечора виходили в ризиковані рибальські мандри.

З часом усі ті, викарбувані в дитячій чіткій уяві, постаті рибалок розтанули, розгубилися на нескінченних життєвих дорогах, здавалося, що й назавжди пішли в небуття. Але, видно, таки ніщо в житті не зникає безслідно. Не зникли у вічності і ті небагатослівні суворі рибалки, що назавжди полягли на убогому містечковому кладовищі. Вони у найвідповідальніший, найкритичніший момент життя Андрія Івановича, через багато років, знову стали на свої невтомні ноги, взуті в чоботи з довжелезними халявами, вдягли свої пропахлі рибою фартухи, розкуштрали чуприни, розвіяли на вітрі сивіючі вуса та й обступили учителя лежачого з усіх боків, приступили тісним гуртом, аж світло йому застило, аж повітря не пускали до його грудей, не відпускали ні на мить, мовчазно кликали кудись, дивилися на нього суворо й вичікувально. Розступалися і непомітно зникали лише тоді, коли до хати заходив лікар з медсестрою, подовгу вислухував нерівний стукіт учительового серця, вислуховував, здавалось, для того, щоб повеліти сестрі вже котрий раз колоти хворого. Після уколу серце тріпалося ритмічніше, на повіки спадала втома, груди починали дихати рівніше, сонно, Андрій Іванович і спав би собі на здоров'я, коли б до нього знову не приступали з усіх боків давні

знайомі, зафартушені й набурмосені рибалки, не дивилися вичікувально, не ждали терпляче, поки проснеться, розчумається, взує довгохалаві чоботи та рушить з ними до човнів.

Не міг Андрій Іванович спати спокійно, мучила думка, що затримує рибалок, бо вже час їхати на лови, а він валяється в ліжку, люди ждуть і сердяться, дорогоцінний час минає, риба ждати не любить, її треба ловити негайно. Бо коли повернуться всі оці бородані з порожніми руками, базар виявиться неласкавим до їхніх нужденних дружин, і їхні діти плакатимуть голодні і потай лятимуть свого директора, що замість смачної і поживної юшки пропонує їм лише повчальні факти з багатющої, необ'ємної і незбагненної історії людства.

Коли йому стало легше, рибалки всі як один зникли, ніби виїхали на свої щоденні лови, виїхали, щоб, як і колись, більше не повернутися додому. Вони дали йому спокій. Але його не залишали спогади, далеке дитинство весь час стояло перед очима, і головне, що ті спогади не мучили, не виснажували, а були приємні, навіть солодкі. Він стомлено опускав повіки, спогад за спогадом намотувалися, мов старі кінострічки часів німого кіно, і він насолоджувався переглядом такого знайомого минулого, яке бачилося йому вже зовсім по-новому, ніби стороннє.

Найчастіше згадував батька, Івана Громого. Батько проходив головним героєм в усіх тих спогадах-фільмах, хоч і був героєм незвичайним, більш ніж дивним — без обличчя, без будь-яких портретних рис. Як не намагався Андрій Іванович уявити собі батька живим, те йому не вдавалося. Перед зором впливала то окоренкувата, завдяки одягові, а не самій будові тіла, постать, то очі, то вуса. І бачилося все те окремо, не зливаючись у портрет. Може, синові не уявлявся батьків портрет тому, що рибалка Іван Громовий за все своє життя жодного разу не позував перед фотооб'єктивом і жоден з художників минулого не звернув на його постать уваги, хоч вона й була достойною увічнення. А може, й тому, що роки вивітрили в клітинах синового мозку яскравість батькових рис, а може, хвороба перешкоджала. Бачив не стільки батька, скільки його діла, його життєвий шлях.

Іванові Громогому щастило в рибальському житті. Довгі роки ходив у саме пекельне вировисько річки по рибу, і щоразу повертався хоч і стомлений, але живий і здоровий. Та він і вірив у те, що все обійдеться, що водяник не поставить на нього своїх сітей.

Одного разу Іван Громовий не повернувся додому. Про нього ніхто не чув, і ніхто його не бачив, знали тільки, що збирався пливти по рибу десь далеко, може, за кілометрів двадцять з гаком, не казав того нікому. Поплив так далеко в час весняної повені тільки тому, що повинь уже пішла на спад, а вечір був лагідний і тихий, по-літньому теплий і обіцяв багатий улов.

Уночі розгулялася буря. Налетіла несподівано, підступно на-
громадила в чорному нічному небі грозові хмари, враз зірвався
холодний північний вітер, збурунив річку, і вона закипіла, мов
вода в казані. Полоснув косий дощ, блискавки зав'юнилися по
небу, громи важкі валилися на землю. Нічого підступнішого
і страшнішого не було для рибалок, як така несподіванка серед
повені, на просторі розлучених хвиль.

Ламала мовчки руки Андрієва мати, тільки стогнала та кусала
губи. Вона вже передчувала, що доведеться їй кричати на похоро-
нах не своїм голосом, але поки що надіялась. Добре знала сво-
го Івана, вона не вірила, що той так легко здасться смерті, впоко-
риться стихії. І не помилилася. Три нескінченних доби в домі
Громових ніхто не спав, бо жило тут тяжке горе. А на четверту —
завітала радість: рибалки привезли Івана. Ледь живого, висна-
женого, простудженого, але живого. А на живому рибалці завжди
наросте м'ясо, в живих очах засвітиться життя, на живих устах
ляже тиха усмішка і вимовиться солоне слово.

Вночі буря перевернула Іванового човна. Не перевернула б,
коли б не налетів на колоду, а може, на сонного сома. Несподі-
ваний удар — і човен тріснув, перевернувся, в халяви полилася
вода, від несподіванки рибалка не встиг вхопитися за борт човна
і пішов гуляти по хвилях з одним легким весельцем. Скільки його
волокло по воді, скільки занурювало й викидало на поверхню
лише для того, щоб не саму воду хлебтав, а й повітрям закусю-
вав — Іван Громовий не пам'ятав. Здавалося, що пронуртувався
у розбурханій річці вічність. І вже коли більше не лишалося сили,
щоб боротися, коли збагнув, що борсання справа марна, несподі-
вано дістав ногами ґрунту. Довго потім брів холодною, як крига,
водою, спочатку по шию, потім по пояс, поки нарешті не звалив-
ся напівмертвий на мокрій холодній ріллі. Лише вранці побачив,
що випадком потрапив на груд серед луків, який ледь-ледь вид-
нівся серед безмежного плеса річки.

Відтоді Іван Громовий більше не говорив синові, що його май-
бутнє — рибальство. Не кликав його з собою в небезпечні мандрі.
Купив синові букваря та книжок-підручників, почав учити гра-
моти. А якось, коли був у доброму гуморі й розговорився, сказав
дружині:

— Надумав я оце, Насте, в люди нашого Андрія виводити.
Хай у реальне йде чи в гімназію. З шкіри вилізу, всю рибу в Дес-
ні виловлю, а поставлю хлопця на ноги. Хай у попи чи дячки які
вивчиться, або хоч на учителя...

Як у воду дивився рибалка Іван Громовий. Став Андрій Іва-
нович учителем. Завдячував тим революції, яка перевернула все
життя саме тоді, коли йому було дванадцять років, та Радян-
ській владі, яка в першу чергу відкрила школи для молоді і тер-

пляче вчила навіть таких переростків, як Андрій Громовий.

У тому віці, коли людині неважко прощатися з світом, по якому ходив довго і впевнено, дуже хочеться ще раз заглянути в своє минуле, викликати до життя людей, серед яких і сам став людиною, побачити їх не стільки очима, як серцем, до кінця збагнути, серед кого ти жив, звідкіля пішов, може, лише для того, щоб збагнути, хто ти є сам і ким ти був.

Мабуть, коли б завітав Іван Громовий до сина, то не так би зрадив, як зрадив Галині Колумбас, яка переступила поріг його дому. Вона прийшла саме тоді, коли він її не ждав, навіть не думав, що вона завітає.

На хвилину йому здалося, що бачить її уві сні. Аж примружився, а рукою прикрив очі. І тоді вона зникла. Та почувся рідний голос, голос, який чимось нагадував незабутнього Харитона Булатова.

— Добрий вечір, тату.

У нього здушило спазмом горло, слова застрягли.

Галина дивилася на змарніле дороге лице, в рідні очі і враз забула про все, що їй було наговорено про цю людину, зрозуміла, що то її ошукано, бо така людина, як Андрій Іванович, як її татусь, не міг бути недоброю, жорстокою. Їй враз стало жаль і його, обкраденого її любов'ю, і самої себе, бо даремно ж скільки років каралася тяжкими сумнівами. Галина схлипнула, підбігла до батька, впала перед ним на коліна, обережно взяла кволу кістляву руку, припала до неї гарячими губами.

Андрій Іванович раював. На краю життя мав найвищу нагороду — до нього повернулася донька. Мовчки поклав їй вільну руку на голову, торкнувся опуклого холодного лоба довгими сухими пальцями і сказав одне слово:

— Ластівонько...

VIII

Галина Колумбас, жінка, якій уже звернуло на четвертий десяток, знову стала колишньою Галинкою, улюбленою донькою учителя Андрія Івановича. Здалося їй на мить, що не було в її житті останніх п'ятнадцяти років, що то був лише сон або життя іншої людини. Як тільки глянула йому в очі, що вже дивились в інший світ, так і зрозуміла — вона всі ці роки тяжко помилялася і, помиляючись, збіднила себе.

Розчарування і образа невідомо на кого і на що, які запали в її свідомість тоді, коли Андрій Іванович одверто і довірливо розкрив її походження, стали початком її трагедії. Перша крапля отрути легко притягла до себе нову дозу — вона повірила

базіканню подружки про таємничу загибель її рідного татка. Вона замкнулася в собі, світ їй став чужим і осоружним, сама створила для себе затхлу атмосферу буття і не знала, як знайти з того зачарованого кола вихід.

Саме тоді підвернувся Іван Колумбас. Обое вони повірили в те, що необхідні одне одному, і обое помилились. Час показав, що вони з Іваном різні люди, що їм тісно в одній хаті. Якщо морячок і прагнув до миру і злагоди, то Галині не потрібні були ні мир, ні війна, вона просто існувала в колумбасівській хаті, для неї все було остогидле і чуже. І він рушив у морські мандрі, мабуть, таємно надіючись, що розлука зробить своє, прихилить до нього Галинине серце.

Цього не трапалося. Коли моряк повернувся у відпустку, то застав малого Харитона повноправним господарем колумбасівського дому. Синові моряк зрадив неймовірно, бачив, що й Галина стала іншою, люблячою і доброю. Та небагато треба було прожити часу, щоб досвідченому морякові стало ясно, що вся та любов, увага і доброта призначені лише для однієї особи — для маленького Харитона, хлопчика з роду Колумбасів, названого так на честь партизана Харитона Булатова. Для Івана в Галининому серці, як і раніше, не лишалось найменшого куточка, хоч вона того й не виказувала, хоч жодним словом не образила людської гідності хороброго моряка.

Іван Колумбас, коли закінчилася його відпустка, не задумуючись, знову зазбирався в море.

Наступну відпустку Іван Колумбас пропустив, додому не з'явився, лише прислав синові багаті подарунки, а дружині зароблені гроші та стриманого листа, в якому повідомив, що обставини знову покликали його дочасно в море. Тільки через рік несподівано прибув до хати не схожий на себе, бородатий і ще більше зчужілий.

Недовго пробув у відпустці Іван Колумбас, жив у власній хаті чужаком, тягнувся до сина, а мале його сторонилося, втікало, ковалось за матір.

— Не звик він до чоловіків,— вибачливо виправдувала синову нечемність мати.

— Нічого, підросте, звикне,— бадьоро пророкував Іван Колумбас, і хоч, здавалось, нічого не вкладав у ті слова потаємного, а вони звучали гірким докором.

Іван Колумбас знову пішов у море, а невдовзі пошта принесла звістку: загинув хоробрий моряк, рятуючи в розбурханому морі іноземних моряків із палаючого корабля.

Зоставив Галині чоловік невігойну гіркоту і почуття ненавмисної вини, а малому синові прізвище, яке винахідливими школярами опісля було трохи перероблене, але так, що Харитон з роду

Колумбасів перекочував у рід великого мореплавця і відкривача Христофора Колумба.

Вражена звісткою про загибель близької людини, Галина мусила сумувати і страждати з приводу тяжкої втрати, а серцем була спокійна, їй було байдуже — живий Іван Колумбас, а чи його немає. І все ж, хоч почуття й роздвоїлось, вона мучилася, почувалась як ніколи самотньою, особливо, коли чула з чужих вуст гірке слово — вдова. Вдовиним сином називали тепер Харитона. І в неї обкипало болем серце. Коли б не той удовин син та не близька подруга Тонька Горобаха, то хто зна, як би і жилося Галині...

З роками вона примирилася зі своїм удівством і ще більше здружилася з Тонькою. Здружилася тільки для того, щоб з часом гірко в ній розчаруватися. І хоч вони zostалися подругами, але в серці Галининому вже не було ні тієї довіри, ні почуття посестринства, яке інколи буває міцнішим за родинні зв'язки. Сталося те, можливо, тому, що з часом змінився характер у Тоньки, а може, просто роки вивітрили те добре, що було в її характері, зоставивши лише найгірші нахили.

Галині завжди були чужими і незрозумілими почуття зажерливості, прагнення до легкої наживи, вона не вмiла заздрити, тим більше близьким людям. Відразу до користоловства ввійшла в її ество з дитячих років. У сім'ї Громових-Булатових не завжди малося те найнеобхідніше, що потрібно людині для нормального життя, але зайвого, такого, що лишалося без потреби і вжитку, в цій сім'ї не було ніколи. Коли така річ з'являлася, вона негайно, без відшкодування передавалася тому, в кого на неї виникала найбільша потреба.

Цю рису безкорисливості, що жила в характері Галини, швидко помітили і належно оцінили в Бузинному. Після того як у споживчому товаристві сталося кілька прикрих розтрат, коли бузинівці просто не могли придумати, кому довірити кооперативну торгівлю, хтось згадав про Галину Колумбас. Вона згодилась не відразу, бо працювала в городньо-садовій бригаді, і вже тільки тоді, коли її шанобливо попросили, взялася за незнайому справу.

З часом втяглася в нову роботу, відчула смак у тому, що робить для людей добре діло, і, як не дивно, на такій непомітній і буденній роботі завоювала авторитет і повагу односельчан. Не просто собі торгувала тим, що завозили до крамниці, а дбала, щоб кожен колгоспник мав можливість одержати той чи інший товар, незалежно від його дефіцитності. Старанно вписувала до свого зошита замовлення покупців і таки добивалася поставки того чи іншого товару. Її фотопортрет красувався на районній Дошці пошани серед кращих робітників, колгоспників і працівників району.

Саме Галинина робота в торгівлі і стала тим лакмусовим папірцем, що несподівано виявив найнегативніші риси Тоньчиного характеру. Лісничиха, як ніхто інший, якнайбільше прагнула скористатися щиросердністю кооператорки. Вона безцеремонно засипала її такими замовленнями, що не тільки скромна бузинівська крамниця, а навіть уся облспоживспілка навряд чи виконала б Горопашин попит.

Спочатку Галина на те не зважала, — ну що ж, потреба є потребою, обов'язок торгівців задовольнити покупця. Але з часом, коли Тонька почала недвозначно претендувати на те, щоб саме їй у першу чергу був проданий найдефіцитніший товар і навіть у борг, Галина обурилася, запротестувала:

— Та навіщо воно тобі? Май совість, Антоніно!

Тонька Горопаша роблено засміялася на всю хату.

— Совість, совість! Совіслива ти дуже, Галино, от і живеш удовою. В твоїх руках щастя, а ти граєшся в чесність. Дано тобі до рук добро, зумій ним розпорядитися.

Галина з подивом слухала подругу.

— Ти мені найкращий товар дай, а я тобі за нього хіба ж такі гроші виручу. І тобі користь, і мені вигода.

Галина суворо затиснула губи.

— Не жартуй так, Тоню, бо посваримося.

Горопашиха знала Галинин характер і зрозуміла, що переборщила, звернула все на жарт.

— Жартую, жартую, Галю, знаю твою натуру безсрібниці. Але все одно вимагатиму — привези мені, хоч і з самої області, плюшеву кохтинку, бо, коли не матиму такої, як у головних, то або лопну в своєму лісі від заздрощів, або до смерті заїм свого Євмена.

Вона справді могла лопнути від заздрощів. Заздрила Галининому удівству, заздрила на коротайку дружини голови колгоспу, заздрила тим, хто живе в селі, але не могла кинути й лісу, бо знала, що тоді ще більше заздрила б тому лісникові, що займе Євменове місце.

Галина дедалі рідше навідувалась до неї в гості, рідше і Тонька заставляла її вдома. Не так ретельно виконувалися кооператоркою і непомірні замовлення та вимоги лісничихи.

Всю свою любов Галина перенесла на сина. Харитон її радував, світив їй сонцем, удень вона віддавалась роботі, а повернувшись додому, жила сином, його дитячими інтересами. Разом з ним і вона ходила до першого класу, коли йому жовтенятську зірочку пришили до школярського кителька, то й вона її відчула біля серця, а коли вперше синові пов'язали піонерський галстук, то Галина аж заплакала, була така щаслива, ніби до неї повернувся неповторне дитинство.

Десь до п'ятого класу між мамою і сином були найтепліші стосунки. Харитон не мав ніяких секретів від мами, слухався її безвідмовно, вважався зразковим учнем у школі. Галина Колумбас заходила до школи завжди з гордо піднесеною головою, їй не соромно було дивитися у вічі вчителям і директорові школи.

Зміна в характері сина настала відразу, в один день, тільки в який саме, того не запам'ятала мати. Якось Харитон не послухався — вона веліла йому сидіти вдома, вчити уроки, а він, сам того не помітивши, різко крикнув матері, що йому набридли ці домашні завдання і осточортіло сидіти вдома. Мати якусь хвилину дивилась на нього, як на чужу дитину, не вірячи в те, що почула. Вона перепитала сина:

— Що ти сказав, Листоношику?

З легкої руки тітки Тоньки навіть мама частенько звала сина Харитошею-листоношею.

Харитон спочатку почервонів, потім гнівно загорланів:

— Не зви мене Листоношкою! Взяли звичку — дражнитися. Дома дражнять, у школі дражнять...

Хряпнув дверима і вискочив з хати. Кулею пролетів до хвіртки і зник на вулиці.

Галина була така здивована і збентежена, що в першу мить не знала, як реагувати на раптовий спалах синов'ї істерики, навіть не спробувала його зупинити. Весь день мати робила все не в лад, не могла дідждатися вечора, а коли зустрілася з Харитоном і спробувала полагодити з ним усе добром, з того нічого не вийшло — наче хто обміняв їй дитину.

З того дня мати не могла порозумітися з сином ні в чому. Став він дратівливим і упертим, учитись почав сяк-так. До Колумбасів зачастили тепер учителі, навіть сам директор школи мав з Галиною Харитонівною не дуже приємну розмову. Але все те не давало ніякісіньких наслідків. Харитон діяв в усьому так, як вважав за потрібне, виявляв неабияку волю до опору всім і всьому, на інтереси матері не зважав абсолютно, щоденно доводив її до сліз, ніби навмисне допікав їй і чинив на зло.

Важко стало жити Галині Колумбас. Не мала друзів, не мала минулого, не мала сім'ї: втратила чоловіка, і син відчувився, — не бачила просвітку на майбутнє. Тепер лише раділа праці, в якій вона про все забувала. Та ще думи її розважали. Думала вечорами, ждучи з підозрілих мандрів сина, думала вночі, слухаючи його дихання та неспокійний сон. Згадувала власне дитинство, своїх названих батьків, яких знала до того фатального дня, як батьків рідних, і була тим дуже щаслива. Громови-Булатови, крім неї, мали ще сина — Вадима. Він був старший за Галину на кілька років, з евакуації повернувся з Катериною Федорівною вже підлітком, закінчив середню школу вже тоді, коли Галина

ще навчалася в початкових класах, вступив у Києві до політехнічного інституту і вже до батьків не повернувся, лише у відпустку навідувався в теплі місяці, спочатку щороку і на тривалий час, а потім через рік чи два і всього на кілька днів. Він швидко зростав на роботі, працював на велетенському металургійному заводі, тож батьки, хоч і сумували за сином, але вибачали йому мимовільну неувагу. Всю свою батьківську любов і турботу вони перенесли на Галинку. Їхня увага до неї не були показними, стосунки між батьками і донькою були стримані, позбавлені будь-якої сентиментальності і зайвої чутлості, але навіть школярка Галинка розуміла, що такий вияв любові до неї значно глибший і міцніший, ніж будь-який інший.

У безсонні ночі, думаючи і передумуючи, Галина намагалася згадати — чи проявилась у поведінці її батьків хоч найменша фальш, щось таке потаємне, що могло б кинути на них тінь, посвідчити, що ці люди жили подвійним життям. Про Катерину Федорівну, безумовно, нічого подібного не скажеш, вона була чиста, як крапля роси, а от Андрій Іванович... Саме на нього було кинуто чорну тінь. Ні, вона нічого не могла згадати такого, що викривало б Андрія Івановича як людину подвійної душі, він завжди був рівним у своїх словах і ділах, він завжди робив саме добро. Всім і всюди, вдома і в школі, близьким людям і далеким. Одної ночі їй пригадалися десь вчитані афористичні слова: «Той, хто робить людям добро, зла чинити їм не може». І перелякалась власного відкриття: тож як неправильно вона поведася з своїми названими батьками! Не мала вона підстав, не має їх і досі для того, щоб вважати Андрія Івановича погубителем рідного батька. Коли б це було так, коли б Андрій Громовий загубив свого друга, то для чого мусив брати його прізвище? Щоб виправдатися перед власною совістю?

Хай так. Але яка необхідність була йому розшукувати по всій країні саме той дитячий будинок, де виховувалась Галинка Булатова, розшукувати з єдиною метою — ростити її, оточити любов'ю і увагою, віддати їй частку свого тепла, свою душу і розум?

В юності Галина про це не думала, подібні питання не поставали перед нею. Так всебічно почала аналізувати лише тепер, у зрілому віці, коли сама стала матір'ю і виховувала сина у важких муках і терзаннях.

Сумніви, почуття вини перед Андрієм Івановичем, що лягли на неї внаслідок необачності й недосвідченості, розкаювання у вчиненому і привели її сьогодні до такого знайомого і до болю рідного дому. Вона вже не вперше наближалася до батьківського двору, але раніше не мала сили переступити поріг, бо не знала, як поведеться при зустрічі, не знала, як її зустріне людина, яка мала право і зневажати її, і виставити за поріг.

Сьогодні вона, не вагаючись, прийшла в хату, бо люди сказали, що її батько тяжко хворий і хтозна, чи встане на ноги. Переступивши поріг, вона відразу забула про все, відчула себе колишньою школяркою, дівчинкою, яка, провинившись, зайшла до хати, запитливо ловила батьків погляд, покірно ждучи слів осуду. Ждала докорів, а зустріла велику людську радість в очах, зустріла тепло, розуміння і любов, за якими вона так засумувала.

«Людина, яка вміє робити людям лише добро, зла вчинити не може...»

— Ластівонько,— почула вона, і їй повірилось, що до неї знову повернулося щасливе дитинство.

IX

Андрієві Івановичу здавалось, що час зупинився, зупинився саме на тому моменті, коли до їхнього з Катериною Федорівною дому потрапила з дитбудинку мала Галинка, коли вона вперше довірливо притулилася до його грудей, а він, примружившись від щастя, поклав їй на голівку гарячу руку. Його квола рука лежала на голові жінки середніх років, жінки, яка вже зазнала нелегкого життя, а йому здавалося, ніби його холодіючу руку зігріває тепло дитячої істоти. Міцно склепивши повіки, Андрій Іванович блаженствував, відчуваючи, що хвороба зникає з його грудей, що вони сповнюються не болем, а бентежно-лоскотною полегкістю.

Галина теж не сміла ворухнутися, вона підсвідомо розуміла, що ілюзія великого щастя триватиме лише доти, доки на її голові лежатиме рідна рука, доколи в кімнаті пануватиме мовчанка, доколи вони обоє сидітимуть в оцій позі нерухомо.

Там, де є життя, там немає нерухомості. Та поза, в якій так яскраво, навіть геніально відбилися і велич людська, і слабкість людська, і батьківська ласка, і дочірна ніжність, і мудрість старості, і покора недосвідченої юності, нарешті — вишукана, неперевершена за своєю простотою і лаконізмом поза та була порушена. Галина відкинула назад голову, пильно, з співчуттям і мукою подивилася в лице батькові, а він, примружившись, ловив її погляд і блаженно усміхався.

— Ну, що ви, ну, як ви... татку?

Те давно забуте, безмежно дороге «татку» теплом розлилося в грудях старого вчителя, він струснув білим, залежаним на потилиці чубом, недбало ворухнув рукою.

— Воюємо, Галинко...

Вона не встигла засипати його запитанням, яких у неї тепер було безліч, бо вчитель пожурився:

— Жаль, що вчора не завітала, з Вадимом би стрілася...

— Вадим був? — вже зовсім ожила Галина.

— Телеграму хтось дав,— не призналися, вражі діти, й хто. Відірвали людину од справ, значно важливіших, ніж моя персона. Він тепер у нас,— може, чула? — великий чоловік. Таким заводом керує. Був я кілька років тому в нього на заводі — розумінню моему не піддається те диво... А він керує... Вже директором...

— І що ж так швидко поїхав? — запитала.

— Так справи ж у нього, завод який, відповідальність, а тут я своєю хворобою з колії вибив. Незручно мені було перед Вадимом. Він би й ще зостався, та я, можна сказати, витурих — у першу чергу справи державні, а вже потім, при безвиході — особисті. Чому б то мав приїздити та сидіти коло батька, ще ж, хвалити долю, я не помер... і не такий уже хворий...

Галина милувалася батьком. Ось він такий увесь, який був і колись. Спочатку загальне, а вже потім десь трохи свого. Щасливий чужим щастям, багатий спільним достатком.

— То що з вами, татку?

— Нічого особливого. Притиснуло трохи, але в тому нічого дивного — час уже й тиснути нашого брата. Все обійшлося. Це вже втрете...

На якусь мить він задумався: розказувати про ті попередні рази чи промовчати? Промовчав, бо вперше той «дзвінок» був поданий тоді, коли вона, Галинка, порушила їхній сімейний спокій, а вдруге, коли Катерина Федорівна лишила його сиротою. Обмежився жартом:

— Той, хто вплив з води тричі — вже не втоне. Значить, і на цей раз я одержав тривалу відпустку.

Він звівся з свого сідала, невпевнено, як здалося Галині, до смішного обережно рухався по хаті, аж вона перелякалась, прошила знову сісти на місце.

— Як школяра садовиш. Не бійся, вже минулося, був лише глибокий спазм, як пояснюють ескулапи, а це проходить швидко і майже безслідно.

Вона трохи заспокоїлася. Недавня тривога, з якою йшла до цієї хати, вже розвіялася, тепер побоювалась іншого — про що вони говоритимуть?

Андрій Іванович, який увесь час пильно стежив за виразом обличчя та очима гості, повів мову про те, що відразу ж спрямувало думки і почуття Галини хоч і не в легкий, але зовсім інший бік.

— То як там наш Харитон світ Іванович, син моряцький, у науках плаває, чи великий виріс?

— Ой, біда мені з Харитоном Івановичем...

Довго, з подробицями розповідала про сина; і скаржилась на нього, і захоплювалась ним, і раділа, що він у неї такий самостійний, і журилася, що від рук відбився.

— Нічого протиприродного,— розважав Андрій Іванович.— Моряк у нього прокинувся, йому чоловіча рука потрібна, наставник твердий, товариство матері для нього хоч і приємне, але мало авторитетне.

Довірливо, з острахом зирнула Галина на батька — як він угадав її думки? Вона й сама здогадувалася, що іншого вожакого треба Харитонові, що не їй, жінці, воювати з упертим хлопчиськом.

— Що ж мені діяти, тату?

— А що ж діяти... Забивай вікна в своїй халупі, бери Харитона та переходь до мене. Поки живий — спрямую тобі сина на вірну стежку. І не таких у люди виводили...

Галина мимоволі опустила долу очі. Андрій Іванович помітив те, стривожився:

— Чи, може, життя не розкрило тобі очей, може, й досі носиш проти мене щось у серці?

Схилила голову. Значить, не минути розмови про те, чого найбільше боялася, бо не знала, як те пояснити. Та зараз не злякалася. Дуже вже природно, просто й дружньо заговорив про це Андрій Іванович.

Здивувалась тільки — звідкіля ж він знає, що в неї на серці пеклося оте «щось»?

— Не знаю, Галино, що саме порушило наші з тобою добрі стосунки, але впевнений — випадкове щось, неістотне, хоч і таке, через що буває переступити важко. Вразила звістка, що я не рідний?

Ясними очима глянула в очі старого вчителя. Тепер неможливо було уникнути пояснення, не могла кривити душею.

— Те я поступово поборолася... збагнула...

Він мовчки ждав. І вона не втаїла того найважливішого, найнебезпечнішого, що могло викликати в людини четвертий удар, може, навіть останній. Правда, Галина хоч і не була вже зеленим дівчам, про це якось і не подумала.

На щастя, Андрій Іванович не надав тому особливого значення. Серце, правда, було нагадало про себе, але відразу ж і заспокоїлося. Те для нього не було новою. В один час пройшла між людьми чутка, мов вітром прошелестіло у віттях дерев, що, мовляв, Громовий зжив зі світу свого найбільшого друга лише задля того, щоб самому впливати на перші ролі. Про те навіть офіційна розмова в нього відбулася з людьми, в обов'язок яких входило вияснити подібні справи. Швидко той поговор погас, як гасне спалах пожежі в дощове літо. Але, виявляється, не минув той злий наклеп для учителя безслідно — одвернув від нього довіру і серце людини, яку він любив, мов рідну дитину.

— Хто сказав тобі таке, доню?

Галина повагалась — говорити чи не говорити? Заглянула в очі батькові — зрозуміла: невимовленим не повинно зостатися жодне слово.

— Звідкіля ж те узяла Антоніна?

— Дядько її, той, що в партизанах був, казав...

Андрій Іванович похитав головою:

— Ось, бач, воно звідки... Дядько... А не казала вона часом, що в неї ще один дядько був, брат того партизана? Старостою сільським був і одночасно зв'язковим партизанським. На жаль, слугував справно й окупантам. Одну полечку танцював, тільки на два боки. Поки те виявилось, втрати наші стали через його зраду відчутні. Судити довелось, такий закон. І твій батько Харитон Булатов судив. А 'окошилося, бач, на мені, хоч це й не страшно. Найстрашніше те, що вдарило воно по тобі, Галинко, доньці Харитоновій.

Зайшов до другої кімнати, до тісного, але затишного кабінету, засвітив, пошукав у шухляді стола. Покликав Галину. Подав їй зжовклого конверта.

— Почитай, дитино. Це лист від твого батька.

Тремтячими руками взяла до рук конверт Галина Колумбас, обережно видобула з нього листа, з острахом і цікавістю почала читати. Не відразу збагнула, що лист писано не чоловічою рукою, а жіночим, швидше дівочим м'яким і рівним почерком, точнісінько таким, яким сама Галина в дев'ятому класі писала. Не впало в очі їй те, що лист писався на незвичайному для сьогоднішніх часів папері, чиясь рука виписала послання Харитона Булатова до Андрія Громова на глянцевою боці топографічної карти, тієї самої кілометрівки, якою на фронті користувалися офіцери. Галина не помічала і того, що лист той міг легко розпастися на квадрати.

«Дорогий мій бойовий друже, мій вірний побратиме і любий товаришу Андрію! — такими словами починався той лист, який просвітлив Галині розум, розвіяв, немов світло потужного прожектора, всі її сумніви. — Славні наші соколи вивезли мене на Велику землю, невтомні лікарі зробили все, щоб врятувати мені життя, а тобі товариша. Та, мабуть, ти даремно трудився, розшукуючи мене на полі бою, даремно виносив на власних плечах у безпечне місце, даремно віз мене за тридев'ять земель, шукаючи партизанського аеродрому — чую, Андрію, що дні мої полічені, що жити зосталося недовго.

Попросив оце сестричку, щоб написала тобі. Правда, вона переконує, що я даремно панікую, а я кажу: — Ти пиши, коли твоя візьме, то листа завжди спалити встигнемо, а коли моя правда — тоді передай його через пілотів у далекі ліси, до моїх партизанів-побратимів, хай не ждуть, хай без мене лютою карою

карають фашиста, і хай за мене мстять ворогові за всі його злодіяння.

Добрий мій брате і бойовий друже! Вмираю, але дякую долі хоч за те, що маю свіжу голову, мислю тверезо, пам'ятаю все до подробиць, втішаюся згадками про все пережите. Я нічого не забув з того, що здружило нас, що збрало на все життя.

Пам'ятаєш, друже мій, нашу прикордонну заставу і нас, юних та зелених, прикордонників невсипущих, наші «секрети» в непролазних поліських болотах, наші мовчазні роздуми в довгочасних дозорах. І вечори самодіяльності, походи до підшефних сіл, стрічі з сільською молоддю, дні, що були нашою неповторною юністю. Я, корінний сибіряк, усім серцем полюбив українську землю, людей українських і сам став чимось на них схожий, можливо, тим, що навчився співати задушевних українських пісень.

Потім ми з тобою розлучились — я залишився в кадрах, а ти повернувся до своєї школи. Але ми лишилися з тобою ріднею — хто подружився в солдатах, той подружився навік.

Долею нам судилося зустрітися з тобою і в дні цієї найстрахотливішої з воєн. Мій важкий шлях від кордону на схід проліг через твій район, і я йшов, ні на хвилину не сумніваючись, що стрінуся з тобою. Інтуїція не обдурила мене, прикордонника, — тебе залишили в підпіллі, бо інакше не могло бути. Нелегким був наш шлях, немало гіркого довелося зазнати на важкому партизанському шляху, але чи думав я, що все так закінчиться? Я ладен був полягти в бою, бо поранення для нашого брата — та ж смерть, моє поранення не було ні для мене, ні для кого іншого несподіванкою. Несподіванкою було те, що ти мене знайшов пораненого і зумів евакуювати в тил.

Зроблено неймовірне, партизан мусить жити, але партизан умирає...

Друже мій дорогий, не подумай, що Харитон злякався, що Харитонові страшно помирати — я був солдатом і вмираю як солдат. Тільки прикро мені, що лежу безсилий, як птах з перебитими крилами, тільки за одним шкодюю, що вмираю передчасно, а ворог ще плюндрує нашу землю, сіє смерть і горе серед людей. Одним утішаюсь — ви, мої бойові побратими, партизани мої славні, битимете його і за мене, Харитона Булатова, який не встиг доспівати своєї бойової пісні. Мстить ворогові і моєю рукою, прошу, благаю вас.

І ще прошу тебе, як брата, — виконай мою останню волю, зроби так, як домовились. Коли зостанешся живий, то постав мое прізвище поруч зі своїм, хай об'єднається в одне твоє і моє життя,

хай навічно зіллються в одне прізвище росіянина і українця, хай нащадки несуть його в майбутні віки.

І ще прошу тебе — коли зумієш, то розшукай мою дружину, а також мою єдину дочку, мою Галинку, будь їй батьком, щоб не росла будячиною, щоб чула батьківське тепло і доброту. Вирости її людиною, а про мене розкажи вже тоді, коли стане дорослою, коли збагне все до кінця...»

Галина далі не змогла читати, не бачила літер. Сльози виповнили очі, горло щось здушило важке, невідступне.

Андрій Іванович їй не заважав. Залишив її з листом саму, повернувся до вітальні.

Галина довго не виходила з кімнати. Вона встигла заспокоїтись, устигла все зрозуміти і все зважити, зробити єдино правильний висновок.

Вірним другом лишився до останнього подиху її батько Харитон Булатов, з гордістю і честю ніс по життю його славне ім'я вчитель Андрій Іванович Громовий, ніс мовчки, без афішування, без пози, так, ніби виносив на плечах своїх з біди найближчу людину.

Коли Галина вийшла до вітальні, на столі парували склянки янтарно-прозорого ароматного чаю. Зустрілась із співчутливо-запитливим поглядом Андрія Івановича. Ні словом не озвалася про лист. Лише запитала так, ніби справа вже зарані-вирішена і, власне, задля якої вона й прийшла в гості до старого вчителя:

— То коли мені краще переїхати до вас, тату?

В очах учителя спалахнув знайомий з давніх часів юначий вогник. Він діловито нахмурих брови, зібрав на високому чолі зморшки, якусь хвилю обдумував складне запитання.

— Та коли ж... Гадаю, що всі найближчі дні, починаючи від завтрашнього, будуть найзручніші.

Мирно, по-давньому, вони чаювали. Статечно перемовлялися, не торкаючись найважливішого, найзаповітнішого, розуміючи, що для тих розмов ще буде досить часу попереду. Сьогодні сказано було найголовніше, з'ясовано найсуттєвіше, і цього на перший раз було досить.

Андрій Іванович не хотів відпускати доньку посеред ночі, але вона категорично заявила:

— Харитон-розбишака десь жде — не діждеться.

— Ніч темна, небезпечно... — попереджав батько.

— А я двічі партизанська донька, — з потаємною гордістю сказала Галина, і вперше за весь час усмішка освітила її змарніле обличчя.

Було за північ, коли вона рушила до Бузинного.

За селом лосиха спинилася. Почекала, поки до неї дочувало лосеня, обнюхала його, ніби прискіпливо перевіряла — чи не підмінили їй дитини на чужому городі. Лосеня було таке знайоме і ніжне, лосиха лизнула його язиком по довгій, ще не до кінця згорбатілій морді, ворухнула вухами і знову завмерла. Завмерло і лосеня — воно, мабуть, збагнуло, що мусить стояти тихо, коли мати видивляється і винохує в тривозі.

Лосиха високо підняла голову, пожадливо ловила гарячими ніздрями густі пахощі провесінньої ночі. Вона виразно відчувала, як наливаються соком березові сережки, як набухають на березі Десни гіркотою пагони краснолозу, як відгонить рибною лускою і піщаною прілістю стара ніздрювата крига на річці, безпомилково вловлювала запах диму, що валив із димаря лісової сторожки, вдихала апетитний запах сіна, розворушеного вдень лісником біля розпочатого стогу. Все то були приємні для лосихи запахи, вони її не лякали. І коли б не вчувала вона інших пахощів, ворожих, небажаних для звірини, вона, не задумуючись, повела б своєю лосичку на нічне трапезування.

Зовсім по-людському лосиха зітхнула. Була стривожена долею малої лосички. Своїм звіриним чуттям збагнула, що біда приключилася її дитині. Раніше весела, стрибуха була, вибрикувала навколо матері, у найшвидшому бігу не відставала, а тепер ледве пленталася, все припадала на задню ліву ногу, яка боліла з того самого часу, коли до копита приліпилась якась халепа, що тхнула так незнайомо і відвратно. Лосеня носило на нозі біду, і лосиха не могла не тривожитись тим. Лосиця не вміла заглядати в завтра, не могла собі уявити, що трапиться з маленькою лосичкою, коли вона зостанеться одна, але інстинктивно відчувала — вони не повинні розставатись, вона не може на жодну хвилину залишити лосичку одну.

Трагічну ситуацію, яка склалася для лосів, безпомилково збагнули стара вовчиця та її закошланий і ще боязкуватий синперярок. Вовчиця відчувала, що час, коли вона з своїм нащадком побенкетує, близький. Стара хижачка добре тямилла, що всяка звірина, яка падає на ноги, рано чи пізно стане поживою для вовчої зграї. І вовки терпляче ішли вслід за лосями, не давали їм спочинку.

Коли лосі на якийсь час знайшли захисток від переслідувачів у селі, вовки теж мали перепочинок. Вони залягли в шелюгах, далі від людських осель, на такій відстані, щоб їхній дух не тривожив собак. Молодий вовк дрімав, а стара вовчиця навіть дрімати не могла — вона здалеку чула запах лосеняти, яке самою долею було призначене їй на трапезу. Лежала на животі, гріла

злежаною вовною вологу землю, промиту розталим снігом і обціловану першим весняним сонцем, пожадливо облизувалась — вона майже зримо уявляла той момент, коли її хижі зуби вп'ються в теплу лосячу шию.

Вовки надзвичайно чутливі. Варто було лосям кинути затишок у колумбасівському городі, опинитися за селом, як вовчиця вже знала, що лосі знову за селом, що полювання на них можна продовжити. Тихо звискнувши, вовчиця підняла на ноги ледачкуватого сина і обережно потягла шелюгами. І варто їй було тільки зрушити з місця, як лосиха відчула, що вовки знову почали загрожувати її лосеняті. Шлях до лісових нетрів, туди, ближче до лісної сторожки, для лосів був відрізаний. Мусили відходити або в оголені розбагнені весняною вологою ріллі та озимі посіви, що ледь прокидалися від зимової сплячки, або прямувати до Десни, форсувати її по старій ніздрюватій кризі, що мала ось-ось рушити, звільнити заковану річку.

Нога за ногою лосиха прямувала до річки. Йшла нехотя, як ідуть приречені, ті, кого затискають у безвихідний кут. Пропускала поперед себе лосичку, горбатю головою час від часу легенько підштовхувала її, даючи розуміти, що та мусить іти понереду. Лосичка важко налягала на ногу, хоч і не стогнала, не скаржилась, бо лосі не вміють ані стогнати, ані скаржитися.

Від річки пахло різким духом притхлої, настояної на талій кризі і болотних випарах води. З того берега віяло степовим роздоллям і пахощами оголених від снігу луків. Такі пахощі існують лише ранньою весною, коли молоде сонце цілоденно щедро вигріває ослаблу від зимового сну землю, звільняє її від снігового покрыву, а нічний морозець видавлює денне тепло легеньким, таким пустотливим тиском. Провесінні пахощі тихої ночі п'янять не лише людину, а й звіра, дезорієнтують його, бо в густому купажі незбагнених ароматів нелегко визначити той основний, необхідний для нього запах.

Вовки на якийсь час згубили лосячий слід. Лосиха теж, як не принохувалася, окрім різких запахів талої криги і випарів луків, нічого не чула і трохи заспокоїлась. У звірів такий закон — пам'ятати про іншого звіра доти, поки приторно-загрозливий запах ворога тривожить чутливий нюх.

Лосі підійшли до ріки і спинилися. Десна спала, але спала не зимовим, а вже весняним неспокійним сном. Десь збоку, там, де Бузинка впадає в Десну, хлюпотіло і крякало — то перші дикі качки знайшли для себе жадану проталину. Чутливе вухо лосихи вловлювало ледь відчутне струміння води, що беззвучно плинуло під кригою, час від часу вчувала далеке двиготіння — то крига на річці а чи підіймалася вгору, а чи осідала, готуючись до того єдиного, невловного моменту, коли вся устоена за зиму біло-

зеленава нерухомість раптово оживе, сколихнеться, затріщить і поколеться, закрутиться в круговерті, потрощить усе те, що гартувалося і сталося лютими морозами, в одну мить перетворить навколишній краєвид у зовсім незнайому і нову, абсолютно не схожу на попередню картину.

Лосиха пильно вдивлялася за Десну, вдихала пахощі оживаючих луків, вона прагнула туди, інстинктивно відчуваючи, що саме там знайде порятунок для лосеняти, уникне переслідувачів. Але їй не зважувалася ступити першого кроку на непевну, нетривку кригу, під якою її чутливе вухо вловлювало нуртування сил для неї незнайомих, незримих і тому ще небезпечніших. І вона розгублено брела берегом, мимохідь гострими зубами стинала майже при землі набухлі гірким соком червоні пагони лози, без апетиту жувала, час від часу припиняючи жування, щоб прислухатися. Стомлене лосеня навіть не тяглося до верболозу. Воно дрімало, низько звісивши голову, відставивши болючу ногу, чи, може, думало-невеселу думу про своє завтра.

В селі заваливали собаки. Спочатку озвався один, потім підхопили інші, а далі уже всі, скільки їх було в Бузинному, заливчато, якимось незвично підвиваючи, будили нічну тишу. Лосиха відразу збагнула — вовки, розшукуючи лосячий слід, втратили обережність, наблизилися до села.

Те не порадувало лосиху. Навпаки, вона тривожно повела вухами, наблизилася до лосички, підштовхнула її лобатою головою. Лосеня зрозуміло — треба йти вперед, до річки, ступати на ковзку твердь, прокладати свою лосячу стежку.

У них і справді лишився єдиний вихід — поки вовки, занепокоєні собаками, настроюють свої чутливі вуха-радары на іншу хвилю, переслідувані лосі можуть, рішуче подолавши крижану перепону, опинитися в задеснянських луках, переселитися в іншу зону, зникнути з небезпечного краю, тобто вчинити так, як зробила минулої весни лосиха.

З піщаного берега лосі ступили на кригу, не побоялись вузького струмка, що ледь чутно жебонів між берегом і злежалою за зиму кригою. Обережно зацокотіли копитами, задріботіли повагом, обережно, але все ближче і ближче підходили до протилежного берега.

Мала лосичка слухняно дріботіла попереду, стара часто зупинялася, пригнувала, озиралася на покинутий берег. З якогось часу її почали непокоїти незрозумілі звуки на тому березі, куди вона прямувала. Ті звуки були далеко, але звірину все ж вони тривожили.

Чорна рухлива тінь вискочила на крижаний простір Десни несподівано, аж лосиха завмерла, вражена тією раптовістю. Та швидко вона їй заспокоїлася, — бо вже не раз бачила те в лісі

і не боялася, бо опісля подібного приїзду лісника Євмена лосина сімейка мала достатній запас поживного сіна і соковитих буряків та картоплі.

...Галина Колумбас лише тоді отямилася, коли стара слухняна коняка, що мала неабиякі заслуги перед бузинівцями за доставку дефіцитних і недефіцитних товарів, рішуче зупинилася перед небезпечною перепоною, відірвалася од своїх рожевих мрій.

Коли б не нічна темрява, то, мабуть, можна було б помітити, як змолодилася жінка лише за кілька останніх годин, виповнилася щастям. Всю дорогу вона обмірковувала, як та коли повернеться в Борове, повернеться не одна, а з Харитоном, своїм непокірним сином, який відтепер, коли в нього буде такий всезнаючий і авторитетний дід, обов'язково знову стане гарною дитиною, таким, яким був до п'ятого класу. Неодмінно Харитончик стане таким, як був, не може не стати, бо все ж у житті мусить повертатися на колишні стежки, так, як ласкава доля повернула Галині стежку до рідного дому.

Галина вже й сьогодні б не їхала в Бузинне. Вона зосталася б під батьківським дахом, коли б не син та ще коли б не товар у снях, який призначався для бузинівських споживачів. Мусила завезти все одержане на базі, передати новому крамникові. Хай інший хтось тепер торгує в крамниці замість неї, вона завтра чи післязавтра стане на нову дорогу. Заб'є навхрест вікна в Івановій хаті, або, може, віддасть комусь з учителів під житло. Йї не жаль того затишку, де проскніла п'ятнадцять років, йї нічого не жаль того, що лишалося позаду. В неї попереду ще все життя. Позаду не було нічого. Ніби приснилося йї усе, як ота темна смуга на обрії, що лежала позаду саней. Не приніс йї щастя моряк Колумбас, не мала вона справжнього вдоволення від того дрібенького, що робила в Бузинному. Вона тепер знала, що була покликана життям, виховувалася батьками для того, щоб звершити щось велике в житті. І тепер вона його звершить. Учитиметься, неодмінно вчитиметься. Хоч би для того, щоб своїми знаннями прислужитися синовому вихованню, вона присвятить себе Харитонові, виростить з нього справжню людину, а це не мало для матері. Мати, яка виховала хоч одну дитину, потрібну людину, здатну на добрі діла,— така мати достойно виконала свій великий обов'язок перед суспільством.

Ті роздуми гріли Галину, молодили серце. Вона поспішала, прагнула швидше потрапити додому, вповісти свою радість синові, вже сьогодні, вночі, розпочати пакування всього необхідного, що мала взяти з колумбасівського дому. Не можна було марнувати жодного дня. Тим більше, що Десна не сьогодні-завтра скресне, і тоді доведеться чекати, поки пройде льодохід або їхати в об'їзд, а це далеко. Про це вона подумала вже тоді, коли стара,

досвідчена конячина рішуче спинилася перед кригою, що ненадійно зависла над деснянською водою.

Галина знала, що в такий час переїжджати річку небезпечно. Її ще позавчора попереджали — не їхала б краще в таку непевну пору. Андрій Іванович теж просив — будь обережна. І вона не кинулася на кригу, а спочатку оглянула берег, вийшла на санну дорогу, постукала каблуком об жовту, податливу колію. Сніг на кризі, накатаний за зиму саньми, був м'який, але ще міцний. Оглянувши колію, жінка окинула поглядом усю дорогу до другого берега і несподівано помітила, яке над головою висить синє та зоряне небо, задивилася на одиноку зірку над обрієм, що весело мигала і переливалася, красиву, живу зірку, таку можна бачити лише напровесні на ясному бездонному небі. Ковзнула поглядом в один бік ріки, в другий і запримітила велета звіра, що, тривожно скинувши вгору голову, до чогось прислухався. Вона упізнала лося і зраділа тому: коли лось переходить ріку — значить, крига міцна, небезпеки немає.

Лосиха не знала того, що своєю одчайдушністю вона захопила невідому їй істоту з роду людського до хороброго вчинку. Вона була заклопотана іншим — виразно відчула ненависний запах вовка, мимоволі войовничо струснула великою головою.

Лосеня вже дісталосся берега. Воно знову хворобливо дрімало, низько опутивши голову і відставивши трохи вбік і назад травмовану ніжку. Лосиха рішуче рушила вперед, а в цей час скригнули і стукнули об кригу дубові полози, тривожно зафоркала коняка, Галина Колумбас долала Десну.

В житті багато випадковостей, збігів обставин, які можуть бути або щасливими, або нещасливими для тих, хто потрапив у ті обставини. Вже кілька днів бузинівці нетерпляче чекали скресання ріки, одні пророкували, що крига рушить з години на годину, інші твердили, що її ще й снарядами не проб'єш. Не випадково Харитон з самого ранку чатував біля ріки, чатував безуспішно, розчарувався в своїх сподіваннях і тепер спав міцним сном.

Чи й почув хто у селі той різкий тріск, що покотився рікою з вершини до низу, чи збагнув хто, що той громоподібний гуркіт був тим моментом, коли сонна ріка в одну мить зрушує з себе непосильну вагу, починає відчайдушно рвати на собі ненависні кайдани, щоб вирватися на волю, оновитися юністю під весняним сонцем?

Той тріск аж присадив лосиху на задні ноги. Вона готувалася до саженого стрибка, а коли помітила перед себе щось в'юнке, схоже на повзучу змію, обмерла з переляку і несподіванки. І тільки тоді, коли вмить окреслена на кризі тріщина почала швидко розходитись і перед звіриною відкрилася широка ополонка,

ошаліла від жаху і приреченості лосиха, напруживши до краю свої м'язи, скочила вперед. Передніми ногами вона досягла крижини, ще припаяної до берега, але задні ноги вже не відчували тверді. Лосиха шубовснула в холодну, рознуртовану воду.

Галина Колумбас не відразу збачнула, звідки долинув той незвичний тріск, що стривожив навколишню тишу, і тільки тоді, коли побачила, що стара роз'їзна конячина, яка стільки років трудилася на громаду, почала якось дивно осідати на передні ноги, зрозуміла все. Невідома сила викинула її з саней і викинула вчасно — за мить ті сани були на одній крижині, а вона, Галина, стояла навколішки на іншій, рухливій, тріскотливій; бачила, як чорні сани зникли між двох рухливих крижин, потягли за собою стару конячину.

З силою жінка схопилася на ноги. В неї не було часу на переляк, але вона не мала його і на обдумування того, як порятуватися. Мимоволі з грудей вирвався чужий, хрипкий звук, і мав він значити — людина кричала пробі, людина просила рятунку. А крижина вже ламалася навпіл, розверталася стрімко, збираючись налетіти на іншу, збоку заходила ще більша крижина, а між ними чорніли широкі й вузкі розводдя, шуміла сердито вода, все шерхотіло і терлося, все рухалося, оживало.

Ще один хрипкий крик устиг вирватись із враз пересохлого горла жінки до того, як крижина, на котрій вона стояла, налетіла на іншу, задерлася вгору і розламалась на дрібні уламки. На якусь мить приречена жінка відчула, що її ліва нога відірвалася од тверді, кудись посунулася, тягнучи за собою все тіло. Широко розкритими очима Галина з відчаєм зиркнула довкола і побачила, як на воді важко хиталася велика горбоноса голова лосихи, на мить помітила живе звірине око, в якому ніби спалах іскринки, відбилося світло красуні зорі, що мінилося в своєму неспокої над безмежним весняним обрієм.

ЛЯНА

I

Для повного щастя Ляні не вистачало тільки лелек.

Майже кожної ночі їй снилися ці дивні, незбагненні для її розуміння птахи. Великі, чорно-білі, з жовтими дзьобами і розумними, зовсім людськими очима. Їй так хотілося, щоб коло їхнього дому, точнісінько як у селі в дідуся, жили ті поважні птахи з довжелезними дзьобами і ще довгими ногами.

В тому краю донбасівському, де жила семикласниця Ляна, лелеки селилися неохоче, обминали селище, де жила Лянина

сім'я, мабуть, тому, що на нього нерідко дув вітер зі сходу і приносив сюди такі заводські пахощі і димову хмару, що тим птахам просто було б неможливо тримати в білосніжній чистоті своє вбрання. І все ж Ляні не вірилося, що лелеки не зможуть жити біля їхньої хати. Оскільки в домі, де вона жила, всі бажання її вважалися незаперечними і всі її повеління виконувалися беззастережно, то задовго до танення снігів в кінці чахлого саду, на старому бересті, що доживав свій вік на межі, з'явилося свіжовистругане перехрестя, на яке ще й накидано було сухого хмизу — готове тобі лелече гніздо, освоюй, друже лелеко, собі житло, заселяй без будь-якого ордера і прописки, живи вільно, приятелю з Ляною, користуйся її заступництвом і будь спокійний за власний добробут та за майбутнє своїх лелечат.

Ляна була зразковою дівчинкою. Те знали всі і всюди: вдома, в сусідів, у сім'ях обох дідусів — сільського і міського, — в школі, в піонерському Палаці, в балетній студії і навіть у заводській адміністрації. Видно, тільки не знали цього лелеки, бо не хотіли селитися в Ляниному саду.

Жила Ляна в казковому краю. Було тут усе: степ і ліс, річка і луки, місто і поселення міського типу, був велетенський завод, що геть закривав на схід від робітничого селища весь обрій і колгоспні поля, які біліли взимку снігами, а влітку колосилися золотими пшеницями, яскрили ще золотішими соняшниками. Свою місцевість Ляна вважала найкращою не тому, що не бачила світу. Вона побувала в свої тринадцять з гаком і на півночі, і на півдні республіки, знала Полісся і купалася в Азовському морі, відпочивала в «Артеку», полоскалася в смарагдово-бархатних хвилях біля Євпаторії, в Москві бувала Ляна і навіть на березі Балтійського моря, але все одно, коли її запитували: «Де, Ляно, краще — в Криму чи Донбасі?» — вона не задумуючись, голосом, у якому чувся докір тому, хто не розуміє простих істин, і рішуча переконливість у правдивості сказаного, відповідала, що найкраще в Донбасі.

З Ляною можна було погодитися. По-перше, Донбас і справді ж бо таки диво. Неповторний це край, лише треба його збагнути, знати так, як знаєш найближчу, найріднішу людину. Де ви бачили, щоб серед лагідної південної природи, серед степів, що залягли на майже непомітному краї, видимому лише в шкільних підручниках з географії, серед яруг та долин, посічених невеликими, але дуже красивими річками, серед ставків та озер, там, де бувають рекордні урожаї пшениці, визрівають кавуни і качаняться зелена капуста, викохуються завбільшки з волове серце червоні помідори, наливаються життєдайним соком персики та груші, — крім усього, тут ще й, куди оком не кинеш, видніються гострі піраміди териконів, димлять заводи, а вночі сяють безмежним

морем вогні великих і менших промислових міст. Дивний то, неповторний край, з своїм повітрям, настоящим на степових просторах і чебрецевих пахощах, присмаченим різким ароматом сталевію окалини і сірководневих домішок, що народжуються разом з їдучим димом заводських труб. Таке повітря хоч і не дуже смачне та поживне, але все одно приємне тому, хто звик до нього так, як звекає жидець інших широт до свого середовища.

По-друге, в це можна було незаперечно повірити вже хоч би тому, що стверджувалася ця істина такою всезнаючою людиною, таким високим авторитетом, як Ляна, дівчинка-семикласниця, котра знала напам'ять навіть грибоедовський афоризм про солодоці і приємність диму батьківського вогнища і взагалі була особою, для якої не існувало ніяких таємниць.

Народилася і виховувалася Ляна в інтелігентній, передовій родині, дуже рано збагнула, що честь сім'ї і роду треба берегти з самого дитячого садочка, швидко засвоїла закон — відставати від своїх батьків, а особливо вимог часу — великий злочин. І вона, на радість батькам, особливо матері, на втіху всім своїм близьким і далеким родичам, росла як дитина дуже серйозна, всезнаюча, кругла відмінниця, активістка у громадському житті і взагалі особа, на яку треба було рівнятися не те що її ровесникам, а й багатьом дорослим. Часу Ляна не марнувала, як то роблять деякі її ровесниці і особливо ровесники. Вона ж таки й справді багато знала — мало хто з її подруг міг навіть подумати собі, що дівчинка-семикласниця годинами штурмує том за томом Велику Радянську Енциклопедію. Штурмує не безцільно та бездумно, а запам'ятовує, надійно відкладає прочитане в клітинах свого юного мозку з тим, щоб у найкритичнішу хвилину здивувати цим своїх учителів і однокласників.

Ляна була улюбленицею мами, інженера-вихователя. Оскільки Лянина мама працювала в Будинку технічної освіти, віддавала всі сили вихованню в робітників та інженерно-технічних працівників виробничо-технічної культури і, оскільки робити це було нелегко, то мама виробила для себе драконівську дисципліну, виписала собі такий розпорядок робочого дня, що просто диву треба було даватися, як-то ще залишався час на виховання доньки. Такими справами, як їжа, прання білизни, пошиття одягу мати не турбувалася — на щастя, в їхньому селищі всі ці питання давно розв'язані працівниками служби побуту.

Ляна все переймала від матері. Ставши школяркою, вона поступово виробила собі жорсткий режим і вже десь у п'ятому-шостому класі жила за ним твердо й невідступно. Хоч і не хочеться видавати таємниці Ляниного життя, хоч це її чисто особиста справа, але спробуємо прослідкувати діяльність школярки хоча б протягом одного дня.

Прокидалася Ляна рано, але не раніше батьків. Коли зникав з дому татусь, вона навіть уявлення не мала, а мама, видно, шойно виходила з дому, бо на столику біля доччиного ліжка стояла вже не гаряча, але ще й не холодна склянка кави з молоком, крендель або пухка булка. Будив Ляну особистий будильник, поставлений на 7.30.

Схопившись з ліжка, відразу ж прожогом бігла під душ, напівсонними очима шукала на щитку кружальця, що міцно тримали в трубах гарячу і холодну воду, звискуючи від холодного лоскоту, рішуче й безстрашно обливалася крижаною водою, поривно натирала волохатим рушником тіло, цокотіла зубами і тим часом зовсім зганяла з себе залишки теплого сну, оздобленого забутими сновидіннями. На ходу натягуючи на себе білизну, плутаючись у спортивних штанах, прямувала до столика і пожадливо, поспіхом пила каву найчастіше без кренделя чи булки. Потім включала радіо. Саме в цей час музика люто шпарила спортивно-зарядкову мелодію, а незримий фізкультурник так уперто і впевнено диригував незримиими фізкультурниками, ніби вони всі були в нього перед очима. Ляна й собі починала підстрибувати та присідати, качалась на підлозі й задирала вгору ноги, розмахувала руками і перевішувалась через стілець або кушетку. І одночасно натягувала на себе одєжину за одєжиною, до кінця радіозарядки була не тільки сповнена спортивною енергією, а й зодягнена до школи. Тим часом стрілки годинника підповзали до восьми, Ляна нашвидкуруч пальцями піаністки перебирала в портфелику підручники та зошити, старанно звіряючи їх з розкладом уроків, що висів у неї над ліжком.

Біля дзеркала накидала на плечі пальтєчко, обсмикувалась по-дорослому і точнісінько так, як це робила мама, великим кістяним гребінцем розчісувала коротке, по-хлоп'ячому стрижене волосся, від чого воно ще більше стовбурчилось і розповзалось в усі боки, надаючи тим самим Ляниному обличчю не дівчачого, а хлоп'ячого, дещо забіякуватого виразу. В очах дівчинки з'являлось уперте незадоволення, вона сердито показувала сама собі язика, відверталась од дзеркала, видно, лише щоб швидше припинити стосунки з цією розбишакуватою на вигляд Ляною і подружитися з іншою — діловою, зразковою школяркою, що бадьор дріботіла ще напівсонними вулицями до школи і однією з перших з'являлася в класі.

До дзвінка було ще не менше півгодини, отож можна зрозуміти, що така пунктуальна особа, як Ляна, заздалегідь бігла в школу не для байдиків. Річ у тому, що вона відповідала перед колективом за успішність всіх однокласників. А коли так, то чи могла така зразкова школярка, як Ляна, дозволити класові таку розкіш — мати двічників? Ні, такого не могло бути в тому класі,

де вчилася Ляна. І вона щоранку приходила в клас майже перша, а вже за нею збігалися, на ходу проганяючи з очей сон, ті, хто з якихось причин не встиг виконати домашніх завдань або ж не збагнув того, чого від нього вимагали вчителі. Ляна швидко і зрозуміло роз'яснювала чи то всім разом, чи поодиноці кожному невдасі його промах, боржники дуже легко ліквідували свій борг, відстали свою відсталість, ледарі виявляли ретельність, і Лянин клас ось уже який час не знався з такою ганьбою, як невиконання домашніх завдань. На жаль, тільки від того не додавалося знань якійсь частині семикласників, що завдавало значної прикрості дівчині.

Заняття в школі для Ляни завжди були і цікавими, і бажаними, вона не соромилась піднімати руку, коли вчитель звертався з питанням до класу, їй подобалося колекціонувати п'ятірки в класному журналі і в своєму щоденнику.

Снідала й обідала Ляна в шкільній їдальні, потім бігла додому, віддавала відведений розпорядком дня час на домашні завдання, потім поспішала в піонерський Палац, де в неї було немало справ: то самодіяльність, то обмін книжок в бібліотеці, то піонерські збори, то гуртки різні.

Вечір у неї цілком був зайнятий читанням — письменники та вчені написували стільки книг, що Ляна дивилась на бібліотечні полиці з острахом і з жадобою голодуючого водночас.

Уже перед сном у неї випадало півгодини для спогадів, для роздумів, для солодких мрій. Найчастіше згадувалося літо, спогади викликали роздуми над тим, як краще і корисніше провести час наступного літа. Осені Ляна не любила, і тільки-но вона надходила з своїми хмарами і сльотою, з вітрами і холоднечою, як дівчинка вже починала мріяти про весну. І не ту весну, яка з'являється перше на листочках календаря, починаючи з березня, а ту, що вже вбирається в травневу силу, бо ранні весняні дощі і вітрові були їй ненависні так само, як і осінні. Полюбляла Ляна ще зиму, особливо на початку січня, коли випадали перші сніги — кришталево-чисті, аж сліпучі в своїй незайманій чистоті. Та швидко донецька природа піддавалася промисловій обробці, сніг з білого ставав бурим або рябим, а то й зовсім сажоподібним, зима втрачала свою первісну красу і ставала схожою не на свято-білокомірцевого інтелігентика в золотих окулярах, а на засмальцьованого в мастила, виваляного в кіптюзі підмайстра в кочегарці. Тоді все навколо ставало буденним, робочим, уже не хвилювало уяви школярки.

І тільки літо від самого початку і до кінця золоті осені залишалося літом, повним тепла, живої краси, пташиного співу і могутнього дихання гарячої землі. Літо не боялося ні сажі, ні кіптяви, ні мазуту, ні димових завихрень, ні палючого сонця, ні

гарячих вітровіїв. Літо було літом навіть тоді, коли донецький степ рудів від посухи, чорнів від пилюки, димився їдучими димами всіх фабрик і заводів. Усе здавалося тимчасовим; постійним було саме літо, яке час від часу вмивалося дощами та зливами, і тоді геть зникали і кіптюга, і пилюка, оживала трава і веселішали дерева, прозорішою ставала вода в місцевому ставку і річечці, що несміливо скрадалася поза селищем у степ, поспішаючи в обійми красеня Дінця.

У вільний час Ляна мріяла про літо і тим самим продовжувала його, бо коли літо надходило, то минало швидко, просто до сліз було жаль, що йому наставав кінець, що його треба було проводити ще тоді, коли тільки встигнеш з ним по-справжньому подружитися.

Кожного зимового вечора в Ляній кімнатці сяло сонце, і квіти виростали такі розкішні та квітували таким фантастично-звабливим квітом, що Лянина мама аж мружилася, мовчки дивувалась доньчиному вмінню отак з нічого, зі звичайної уяви виплекувати отаке диво. І птахи щебетали на всі голоси — соловей у їхньому чахлому садку на шолудивих абрикосах-гібридах залиисто виводив мелодії найвідоміших у світі композиторів, а лелеки, так ті просто всім сімейством злітали зі свого гнізда на старому бересті, сміливо заходили на відкриту всім вітрам і променям сонця веранду, сідали до столу і жовтими дзьобами вистукували барабанний дріб об фаянсові тарілки, виповнені парочито для лелек зготованою їжею.

Любила Ляна все живе, напевне, від свого сільського дідуся перейняла любов до всього сушого на землі. Та чомусь найбільше припали їй до серця лелеки. Просто не те, що дивитися на них, а згадувати не могла спокійно. Незугарні, дещо екзотичні птахи, що дружать з давніх-давен з людиною, викликали в Ляни особливе почуття, таке трепетне і глибоке, що вона аж мружилася, дивлячись на них, не могла стримати солодкого калатання серця та позбутись бажання приручити цих диво-птахів до свого дому.

Дуже щасливою була школярка Ляна, але для повного щастя їй не вистачало білогрудих дзьобатих лелек.

II

Доля виявилася надзвичайно поблажливою і уважною до примх дівчинки — однієї ночі на гнізді, намощеному Ляниним міським дідусем, опустилися лелеки. Вибігла ранком на ганок Ляна, глянула на гніздо, не надіючись там побачити щось живе, і остовпіла — не могла повірити в таке щастя.

Перше бажання Ляни було — підбігти до гнізда, привітатися з птахами, сказати їм ласкаве слово. І вона вже зірвалася на довгі

спортсменські ноги, але Ляна була Ляною, дівчинкою, яка знала все на світі, вмiла все на світі передбачити. Тому і на цей раз розумна помiркованість узяла верх над бентежним почуттям щастя. Поки ноги донесли дiвчину до половини городу, розум устиг підказати, що не варто без потреби лякати птахiв, бо їм теж необхідний спокій, нехай вони призвичаються і отаборяться, як вдома, не треба їм набридати. Довгенько розглядала дивовижних гостей і, на велике вдоволення, переконалася, що то були справжнісінькі лелеки, чорно-білі, з червоними довгими дзьобами та червоними ще довшими ногами, що то була законна пара: трохи більший і міцніший черногуз — він стояв на обох ногах і войовничо позирав на землю, — і трохи менша, тендітніша черногузиха, — вона по-хазяйському сиділа на ще не добудованому гнізді, спочивала після виснажливої дороги.

Того дня Ляна вперше порушила свій розпорядок, у школі з'явилася перед дзвінком і порадувала однокласників захопленням повідомленням:

— А в мене лелеки!

Підопічні Лянині, ті, хто звук щоденно виконувати завдання перед початком уроків, сприйняли цю новину без ентузіазму, більше того, сприйняли, як особисту образу, забурчали:

— А в нас що буде?

— Двійки будуть!

— Теж мені — шеф!

— Не вмієш відповідати — не берись!

Колючі репліки були перервані вчителем, хід уроку показав, що навіть відсталі учні в своїх передбаченнях інколи можуть бути точними, справді-бо — сьогодні не одному з тих, хто звук до Ляниної допомоги, дісталася лиха двійка, а оскільки зібралось тих двійок чимало та ще й примножилося на інших уроках, то вони важким каменем лягли на совість Ляни і на якийсь час вибили їй з голови думку про жаданих поселенців.

Лелеки тим часом мордувалися в чужому, наспіх прилаштованому, не обжитому, не випробуваному лелечим родом гнізді. Вони зовсім не збиралися тут гніздитись, ці двоє вже не молодих, але ще досить міцних лелек. У них був свій обжитий дім, свої привілля, з яких вони вдосталь брали за літо данини, вистачало їй, щоб і самим прогудуватися і вигодувати собі здорову зміну. Зупинилися вони через нещастя —гнулися тепер на відкритому всім степовим вітрам і сонцю перехресті, а в уяві бачили тихоплинну Десну, зеленоборе село Бузинне, Колумбасів двір та хату, біля якої ріс старезний дуб, половина його вже не відомо коли всохла і стала зручним зрубом для лелечого дому. Лелечиха сумувала особливо, бо це саме вона занемогла в дорозі. Добре, що хоч не над морем те лихо їй приключилось, а над степом. Старий лелека

дозволив їй сісти на цьому бересті, відчувши своїм пташиним розумом, що тут їх приймуть радо, бо завжди радо приймають лелек ті, хто навмисне закладає на деревах для них житла.

З жалем поглядав лелека то на свою подругу, то вдалину. Жаль було лелечиху і сумувалось йому за знайомими рідними місцями, за господарями дворища, особливо за розбишакуватим, але вірним дружбі з лелеками хлопцем, якого мати звала то Харитком, то Харитошею-листоношею, залежно від того, в якому перебувала гуморі. Та хоч і рвалося лелече серце в подеснянський край, він змирився з тим, що літуватимуть на цей раз у краю донецькому — хоч і незвично, але ближче до вирію.

Несподіванка в житті завжди вносить щось нове, міняє звичаєний порядок. Хвороба лелечихи круто змінила наміри лелечої пари, а поява лелек на старому бересті порушила всі установлені розписи Ляниного життя. Ніби й не жила до цього школярка за наперед визначеним розписом, ніби вона й не була ніколи надто дисциплінованою і точною.

Якщо в усі попередні дні Ляна відразу ж після уроків поспішала додому, готувала домашні завдання, бігла до піонерського Палацу, займалася найнеобхіднішими справами, то цього дня вона хоч і прибігла додому захекана, але про все інше забула, ніби воно й не значилося в її розпорядку. Ступивши на подвір'я, кинула портфель на веранду, а сама прикипіла поглядом до береста. На гнізді, як і в ранішню годину, сиділи птахи. Лелека гордо і сумовито озирався навколо, а лелечиха, припавши грудьми до хмизу, вткнула в хмиз довгого дзьоба і тривожно дрімала.

Обравши зручну позицію під стовбуром напівзасохлої яблуні, на сонячному майданчику, Ляна спочатку втоптала каблучком вологу суглинкову землю, прилаштувалася на сухому пні і почала спостереження. Ловила кожний пташиний рух, фіксувала кожен поворот і нахил голови, кожний погляд, намагаючись вгадати потаємні думки поселенців. Їй ще в школі сягнула в голові щаслива думка — вона вестиме щоденник орнітолога, записуватиме все бачене до подробиць, щоб то була не звичайна розвага, а справжнє дослідництво. А вже коли Ляна задумала собі таке, то всі інші справи відразу забулися, відступили на задній план. Ну, яке значення могли мати всілякі там домашні завдання, розв'язання математичних задачок та писання вправ, читання художньої літератури супроти справжньої наукової роботи?

Ляна шкодувала, що в руках не мала ні олівця, ні ручки, ні спеціального блокнота, гідного того, щоб у нього записувати винятково важливі спостереження. Але вона не кинулась за всім тим до портфеля. То було б уже занадто. Справжній учений у першу чергу має бути терплячим, уміє ждати, не рухаючись,

запам'ятовувати кожну найдрібнішу деталь, щоб потім вилити на папір, зробити глибокодумні висновки.

Лелеки, видно, не збиралися відразу порадувати юну натуралістку чимось несподіваним і важливим для людства або, в крайньому разі, хоч для підручника природознавства. Сиділи закам'яніло, навіть недосвідченому спостерігачеві було видно, що почувалися тут чужими, випадковими зайдами. Коли б вони почувалися старожилами, то шукали б собі поживи, тягали б на гнізда сухе паліччя та мостили дно мохом і ганчірками. Вони просто собі сумували, а за чим сумували — звідкіля про те знати Ляні?

Мабуть, і ніч застала б дівчинку на спостережному пункті, коли б не повернулася з роботи мама. Вона покликала доньку, а та, зціпивши зуби, засичала на маму, застерезливо помахала руками. Мама зрозуміла ті жести, але все одно настійливо кликала до себе доньку.

Ляна неохоче приступила до мами. Дивилася спідлоба, невдоволено — ще б пак, хто з дослідників буде радий, коли йому перешкодять провадити такі цікаві й необхідні спостереження?

— Чи не бачиш, мамо, в нас лелеки...

— Бачу. Хай живуть.

Ляна хмикнула: хай живуть! В якому розумінні: хай живуть і множаться а чи просто мешкають? Не сподобалася доньці мамина репліка, роздосадувала її. Ляна докірливо дивилась на маму, не ховаючи в очах осуду.

Лянина мама дуже розумна і показна жінка. Їй уже під сорок, але вона виглядала зовсім юною, незважаючи на дещо зайву повнотілість, з якою, як знала Ляна, мама вперто боролася за допомогою вегетаріанства та комплексного спорту. В мами було красиве округле обличчя, великі сині очі і брови чорні та густі, які могли б бути ще й широкими, коли б не існувало в світі блискучого пінцета. Ляна дуже любила маму, намагалася в усьому її наслідувати, вчилася посміхатись, як мама, навіть гніватись навчилася теж так само, як вона. Оскільки мама найчастіше гнівалася на татуся, видно, тільки тому, що не було когось іншого, то й Ляна тренувала свій гнів теж на батькові та заодно й на матері.

— Ти, мамо, взагалі неуважна до моїх особистих справ... — ображено затиснула губенята Ляна.

Мама високо скинула брови, вона не на жарт здивувалась, бо не помічала такого за собою, щоб неуважно ставилася до доньчиних інтересів.

— Ляно, а чи не здається тобі, що ти розмовляєш з мамою недозволеним тоном? — суворо, з тремтінням у голосі запитала у відповідь мама, і Ляна зрозуміла, що тон розмови і характер її може призвести до сварки. Оскільки була вихованою і чемною дитиною, то зрозуміла, що мусить відступити. Але відступати

просто, як звичайні діти, вона не могла, вже хоч би тому, що була винахідлива і розумна дівчинка. Вона знала, що найліпше відступати, не виявивши власної поразки тоді, коли все звернеш на жарт. І конфлікт, що назрівав, вона звела на жарт:

— Мамо, ти в нас технократ і тобі не збагнути душі людини, залюбленої в живу природу...

Такий поворот для мами був і несподіваним і приємним. У їхньому домі, з легкої руки татуся, маму прозвали технократом. Прізвисько мама сприймала як належне своєму становищу, охоче на нього відгукувалась і потай навіть пишалася ним.

— Технократ, доню, не так уже й погано...

— Знавець природи в наш час теж не останнє діло,— в тон їй відказала Ляна.

Мама тепло усміхнулась, пригорнула до себе дочку.

— То ти що? Вирішила й ночувати біля цих нещасних лелек?

Зневага до птахів у словах матері полоснула по самолюбству дослідника, закоханого в своїх піддослідних, але Ляна вирішила перемогти маму не шляхом загострення конфлікту.

— Коли б ти, мамо, перелетіла море, натрудила крила та намучилась так, як мої лелечата, то ти б так не говорила...

Тепер відступала мама. Вона згодилась, що птахам нелегко летіти з ірію, але то не причина, щоб Ляна сиділа біля них, мов сестра у лікарні біля хворого, забуваючи про те, що час вечеряти і займатися іншими справами.

Ляна теж згадала, що вона, справді, захопившись птахами, забула про все інше — не виконала домашніх завдань і пропустила чергову репетицію самодіяльного дитячого хору при піонерському Палаці. Йї було не до суперечки з мамою, вона втупила в землю очі. Мати відразу збагнула, чим донька збентежена, і не забарилася повести наступ.

— Це, Ляно, на тебе зовсім не схоже...

— Що — не схоже? — суворо зиркнула на маму Ляна.

— Починаеш вибиватися з колії...

— Я мусила глибше вивчити пташиний світ. А уроки — не проблема.

Вона і справді з домашніми завданнями справилася швидко, склала до портфеліка всі підручники та зошити і задовго до того, як мала вклататися в ліжко, була готова до завтрашнього дня. Перед сном вибігла в город, наблизилась до береста, побачила на фоні синюючого весняного неба сонних лелек і, позіхнувши солодко, побігла в хату. Здавалося, ніщо в її розпорядку не порушилось. Порушилось тільки те, що, впухнувши до ліжка, дотяглася рукою до будильника і перевела його на півгодини назад — наукові спостереження треба було проводити не лише у вечірній, а й у ранковий час, бо інакше що то буде за наукове дослідження.

Будильник, як завжди, спрацював безвідмовно, в кімнаті зірвався такий передзвін та шипіння, що Ляна схопилась, мов ошпарена, спросоння накрила руками годинник, притиснула кнопку. Щасливо засміявшись, поклала будильник боком на стілець і рвучко зіскочила з ліжка.

У вікно заглядало яскраве, таке святково-весняне сонце, що в кімнаті все сміялось і раділо оновленню — справді-бо, зовсім іншою, новісінькою та лискучою видалась Ляні і шафа, з якої вона дістала своє плаття в синій горошок, по-іншому шкірились блискучими перетинками проти сонця стільці, сміявся свіжою полірвкою стіл, навіть черевики Лянині, заляпані землею — а це вона добре запам'ятала звечора, — сьогодні вигравали чорним лиском і пишалися, мов новенькі.

Та їй було не до того. Забула про радіо, бо справді не до зарядки, проминула ванну, не обтиралася з ніг до голови мокрим рушником, а просто хлюпнула в лице водою, поспішно натягла на плечі плаття, взула оновлені черевички. Забула випити приготувану мамою каву, не стала перевіряти в портфелі зошити й книжки, забула й про те, що в неї є мама-технократ.

Хоч Ляна, прокинувшись, і не подумала про маму, але мама, перш ніж піти на роботу, зробила все необхідне для доні. Нагріла окропу і зладнала смачну каву, переглянула доньчині речі: вичистила від реп'яшків та пилу пальтечко, натерла щіткою черевички, поклала на стілець коло ліжка чистенькі шкарпетки, веселий, червоний, як жар, беретик. Не забула заглянути і до портфельчика, — вона теж уміла швидко й точно визначати, чи всі потрібні підручники і зошити туди покладені, зиркнула на будильник. Здивувалась: це був наймодерніший будильник, а раптом допустився такої неточності — на півгодини поспішав. Мама не повірила на цей раз власному наручному годиннику, — подарункові чоловіка до дня народження, — тихенько набрала дві цифри на телефоні. Телефонно-довідковий годинник викрив помилку будильника. Мама обережно, щоб не потривожити доньки, перевела стрілки назад і, поправивши ковдру, посміхнулась до Ляни. Тільки тоді пішла на роботу.

Ляна настільки була заклопотана лелеками, що зовсім не помітила маминого втручання в її побут. Як, до речі, не помічала і в попередні дні. На ходу схопила портфель, вискочила з дому і щасливо замружилась: в очі вдарило таке ясне і сліпуче, таке по-літньому тепле і привітне сонце, що вона аж засміялася. І відразу ж кинулась на город, націлилась немигаючим поглядом на старий берест. Серце спочатку стрепенулося тривожно, а потім закалатало від радості: на гнізді лелечиха сиділа так, ніби вже

висиджувала малят, а лелеки не було. Саме це спочатку й налякало Ляну, але відразу ж і порадувало: коли лелека полетів на полювання, то він тут уже не гість, а господар.

І справді, не встигла Ляна видобути з портфеля записну книжку, одну з тих, які їй дарував татусь опісля різних нарад і конференцій, розгорнути її, як на розкинутих крилах вплив із-за сусідніх будинків лелека, легко й граціозно спланерував над берестом, викинув уперед довжелезні сухі ноги, ткнув їх у гніздо, трохи побалансував крилами і раптом, на неймовірну Лянину радість, заклекотав сухо, заспівав своїм жовтим дзьобом дивну лелечу пісню. Лелечиха на той спів повеселіло підняла голову, простягнула назустріч лелеці дзьоб, їхні дзьоби зустрілися, і Ляна аж завмерла від несподіванки і щастя — лелека годував з свого дзьоба лелечиху.

Тремтячими руками записувала Ляна те, що бачила, а лелека поважно, з короткими перервами годував свою подругу, мов маленьку. Потім знову проклекотав на все селище, так переможно клекотав, ніби сповіщав усіх, хто міг його почути, про якусь незвичайну подію. Стрепенув крилами, знявся в повітря, закружляв над городом і полетів у степ, до озера, туди, де міг знайти свою одвічну лелечу поживу. Лелечиха зосталась дрімати у незатишному гнізді.

Ляна забула про час — спостереження, на її думку, були такі вагомі й такі цікаві, що вона не могла не описати того якнайдетальніше, боячись щось пропустити.

За якийсь час лелека повернувся до гнізда — приніс у дзьобі суху паличку. Ляна відразу той факт занотувала в блокнотик. Вона така була захоплена, що навіть не надала особливого значення суперечці: лелечиха аж на ноги стала, заклекотіла обурено, з докором, а лелека у відповідь бив у дзьобині клепапа сердито, аж голову закидав назад, аж мінівся у своєму пташиному гніві. Коли б Ляна була досвідченішим орнітологом, то могла б збагнути, що птахи по-справжньому сварилися, як сваряться люди. Лелека, обнишпоривши околицю, переконався, що можна перелітувати й тут, на старому бересті, отож, щоб не ризикувати здоров'ям лелечихи, вирішив будувати гніздо, отаборитися твердо. Лелечиха ж, хоч була й хвора, обурилася, розсердилась на лелеку, гадаючи, що він зрадив їхнім улюбленим деснянським просторам, зміняв рідне гніздо на карякуватому дубі на жалюгідне кубло на бересті, зрадив розбишакуватого Харитошу-листоношу заради незнайомої дівчини.

І лелечиха рішуче і настійно, як усяка особа жіночої статі, запротестувала проти одноособового рішення самовпевненого лелеки.

Ляна не розуміла ні лелечої мови, ні психології, вона навіть не могла збагнути тих переливів і відтінків, що чулися в пташиному клетоті, і зрозуміла все по-своєму. Ляна вирішила, що в гнізді лелек відбулася радісна церемонія новосілля, подія, яка завжди проходить весело і галасливо.

Твердо повіривши в те, що лелеки поселилися назавжди, дівчинка записала це до блокнота, оздобивши запис кількома знаками оклику. Потім затурбувалася — кому першому передати таку важливу і радісну новину? Вирішила, що першим мусить бути ошчасливлений не хто інший, як її славний дідусь Макар Єрофєєвич Журавльов, який на Лянину просьбу-вимогу і поклав на бересті перехрестя.

Дідусь по матері вже перебував на заслуженому відпочинку, жив на другому кінці селища, на вулиці, що звалася вулицею Журавльових. Дід мав персональний телефон, бо дід у Ляни не звичайний, а як і належиться дідові такої особи, як Ляна, був знатним дідом.

На якусь хвилину Ляна забігла до кімнати, поквапливо набрала дідів номер і, захлинаючись та збиваючись, почала з дідом розмову:

— Це персональний пенсіонер товариш Журавльов?

Поважній пенсіонер поважно ствердив, що це саме він і є, та поцікавився, чи не кандидат у двієчники і другорічники «товариш Ляна» турбує представника його величності робітничого класу.

«Товариш Ляна» ствердила, що його турбує саме вона, але не другорічник і не двієчник у перспективі, а майбутній видатний учений-природознавець і дослідник-орнітолог.

Дід не зрозумів, що означало «орнітолог», чути було, як чмихнув у вуса.

— Тепер чимало їх розвелосся, різних «тологів» та «нітологів». Що в тебе там, онуко?

— Лелеки, дідусю! Найсправжнісінькі лелеки!

Дід якусь мить сопів у трубку.

— До мене не доходить...

— На бересті, у гнізді, яке ми намостили (це вже, бач, і Ляна мостила те гніздо!), поселилися лелеки. Двоє. Він і вона...

Дід нарешті допетрав, про яких лелек ішла мова, посопів, почмихав носом, далі поцікавивсь:

— Що ж вони, ненормальні якісь, чи що?

— Чому ненормальні? — образилася Ляна. — Найнормальніші. Клекочуть і дзьоби червоні. І червоні лапи... Ненормальні...

— Коли з крилами та хвостами, то, може, й нормальні. Але який дідько їх примусив там селитися? У сталевари вони записались вирішили, чи як?

Ляна зрозуміла, що дідусь, як завжди, жартував і дражнив онуку, поспішила закінчити розмову.

— Приходь, дідусю, увечері, тільки неодмінно, щоб без нагадування, бо я тебе знаю, отоді про все й поговоримо, бо я поспішаю до школи, цілую міцно, ну, будь здоровий і не кашляй.

Не давши дідові можливості відгукнутись на безладну, фамільярно-зверхню тираду, Ляна брязнула телефоном і галопом вибігла з дому.

На урок вона спізнилася. Навіть уявити собі не міг ніхто чогось подібного: Ляна — і раптом спізнення. Не відразу збагнула це навіть сама Ляна. Йшла коридором, розмахувала портфеліком і шкодувала за тим, що першою притарабанилася до школи. Та невдовзі почала вловлювати вухом знайому шкільну тишу, яка буває лише під час уроків, коли то з одного класу, то з іншого ненароком долине голос учителя або учня, який відповідає біля дошки. Важкий здогад шпигнув у серце, а по спині пробіг холодок, який відразу ж і перекинувся у голову та вдарив у скроні теплом. Ляна перелякано глянула на годинник і саме в той час, коли порівнялася з кабінетом директора, з жахом визначила — вже чверть години йшли заняття. Від несподіванки та переляку вона зупинилась і випустила з рук портфеліка. Він стукнувся об підлогу, і той стук здався дівчинці ударом грому. На нього з кабінету виглянула директор школи Ніна Павлівна, запитально блиснула на школярку золотим пенсне.

— Добрий день, — швидше механічно, ніж свідомо привіталася Ляна.

— Доброго ранку, — привіталася з ноткою глузливості Ніна Павлівна і не зводила золотого блиску із зніченої школярки.

Ляна розуміла, що мусить заговорити перша, виправдатись, розвіяти непорозуміння. Ще не вірила, що саме вона оце буде в списку тих, хто спізнюється. Рятівна думка з'явилася несподівано, і Ляна, повіривши, що саме все так і є, зауважила:

— А шкільний годинник поспішає...

— Ти в цьому впевнена, люба? — ще вище скинула вгору пенсне Ніна Павлівна, і тепер її сірі очі були схожі на великі знаки запитання.

Директорка добре знала Ляну як кращу школярку, знала її батьків, але назвала її знеосібленим «люба», яким завжди називала найвідчайдушніших порушників дисципліни, прогульників та всіх інших, хто ганьбив честь школи. Ляна зрозуміла — виправдання її вчинкові немає.

— Так, — спроквола протягла директорка, виходячи з кабінету в коридор. — Так, так, — повторила ще раз.

Директорське «так, так» знали всі, боялись його більше, ніж будь-яких голосних та багатослівних тирад.

— Йди, люба, просись у вчителя, може, пустить до класу. А про годинник поговоримо згодом...

Ніна Павлівна говорила незлобиво, навіть з материнським теплом у голосі, але саме тих материнських ноток та дружніх порад і не хотілося чути школярам. Порадила і знову пірнула в свій кабінет, ще й двері причинила щільно.

Якусь хвилину Ляна глипала ротом, мов рибина, викинута на берег, не знала, що діяти. Першим бажанням було кинутися назад, утекти додому, забратися в ліжку, закутатись у ковдру з головою і з жалю та сорому добре виплакаться. Але вона того не зробила, бо була школяркою дисциплінованою. Коли Ніна Павлівна наказала проситися до класу — мусила проситись. Хоч і знала, що то справа марна. Перший урок був з математики, а Олег Панкратович не з тих, хто впускає до класу соньків.

Олег Панкратович щойно приступив до нового матеріалу, тільки-но почав розряджувати енергію, якою він зарядився, готуючись до уроку, і саме в цей час двері несміливо прочинились і Ляна, просунувши в клас кінчик почервоного від сорому носа, проквиліла:

— Дозвольте, Олег Панкратович?

Вчитель замовк на півслові, кліпнув і раз, і вдруге, клас загудів і враз завмер. Олег Панкратович мав твердий погляд на подібні явища: попросився учень після оргмоменту — впусти. Коли ж почне опитувати або подавати новий матеріал — можеш не проситися. Отож, з подивом дивився на школярку — хіба вона не знає порядку?

— Ляна, зачини двері з того боку, — нарешті мовив учитель під задоволене гудіння класу.

Частина Ляниних однокласників були на неї лихі — і сьогодні підвела, не з'явилася з вчасною допомогою. Олег Панкратович перед тим, як приступити до пояснення нового матеріалу, не одному записав тілисту двійку.

Покірно зачинила двері. Відступила до протилежної стіни, згорбилася біля вікна, ніяк не могла опам'ятатися від удару, що спіткав її так неждано. Механічно перекидала з руки в руки портфель, а сама пильно дивилась у вікно, ніби на порожньому шкільному подвір'ї могла побачити відповідь на те, що її приголомшило.

На подвір'я вбіг хлопчина. Розхристаний, невмиваний, не хлопець, а одне непорозуміння. Це був знайомий Ляні школяр, один з тих, кого на кожних зборах, на всіх лінійках і педрадах шпетили і за запізнення, і за прогули, і за двійки, і за витівки.

Ляна гірко скривилася. Тепер він буде не один, подумала, тепер їх двоє...

Це був, мабуть, найтяжчий день у її житті. Ляна, переживаючи своє, чомусь усе думала про татуса — він теж нерідко потерпав від різних життєвих неприємностей. Уже з одного виразу таткових очей та обличчя вона вгадувала, що в нього якісь неприємності. «Знову наганяй, тату?» — запитувала співчутливо. Найчастіше батько зажурено хитав головою, довірливо гладив її по голові, підморгував: «Гірше, Ляно». — «Службові неприємності?» — «Вони, капосні». Ляна старалася допомагати батькові: «То, може, подзвонити міністрові?» Вона, бач, з самим міністром була, як кажуть, на «ти». Батько відмовлявся від опіки, казав, що неприємності невеликі, так би мовити, місцевого значення. Ляна заспокоювалась — місцевих наганяїв та неприємностей вона не визнавала, резонно вважаючи: на місці виникли, на місці й розсмокчуться. «Переживеш», — підбадьорювала татуса і бралася за свої справи.

Тепер сама зрозуміла, що неприємності «місцевого значення» не менш дошкульні, ніж будь-які інші. Їй ось приключилися вперше, а клопотів та біди завдали великої. І, головне, що й захисту не ждала ні відкіля: батькам про таке краще не говорити, а вчителі не заступляться, навпаки, з неї спитають удвічі, бо недаром сказано: малі злочини підлягають великій карі.

Завдяки власній недосвідченості, Ляна помилялася, чекаючи важкого покарання. Правда, їй те не минулося, полупати очима довелося, червоніти теж, бо відразу, як тільки задзвенів дзвінок і висипали в коридор учні, до неї кинулися подружки. «Що трапилось?», «Ляно, що з тобою?» — співчутливі, «Ляно, це на тебе не схоже», — дружньо-докірливі слова сипалися з усіх боків, і вона відразу збагнула, що клас її не осуджує, подружки співчують їй, вони переконані, що така серйозна людина, як Ляна, не здатна без причин зробити хибний крок.

— Годинник, — видавила з себе одне слово Ляна, і всі зрозуміли причину її поведінки.

— Годиннички люблять, щоб їх вчасно заводили, — їдко радили їй хлопці, особливо ті, хто щоденно користувався її дружньою допомогою.

Значно неприємнішою була розмова з класним керівником. Слава Федорівна, — така молода, що сама скидалася на перший погляд десятикласницею, — викладачка англійської мови, працювала в їхній школі всього третій рік, а зарекомендувала себе серйозним педагогом.

— Ляно, — запитала роздратованим, швидше школярським, ніж учительським тоном, — як це розуміти? Це що? Випадок чи система?

— Годинник,— тихо прошепотіла Ляна, ніби вона розучилася говорити і від багатющої людської лексики в її розпорядженні лишилося тільки це слово.

— Годинник, годинник! На цей нещасний примітивний апарат, що був геніальним винаходом свого часу, всі звикли складати вину за власне недбалство і лінощі. Це не відповідь, Ляно. А як жили люди, що не мали годинників?

Слава Федорівна завжди висловлювалася книжно, театралью, трохи іронічно і трохи незрозуміло. Ляна відчула, що все те говорить для годиться, коли зайшло про бідних первісних людей, які не знали годинників. І вона скромно мовчала, уважно розглядаючи мініатюрні, вибагливо закроєні черевички на ще мініатюрніших ніжках учительки.

— Ляно, ти мене чуєш?

— Вони жили по сонцю,— ясно глянула вчительці в очі.

Слава Федорівна закліпала очима, не цієї відповіді, видно, чекала.

— Хто жив по сонцю? До чого тут сонце?

— Ну, люди... Ті, що не мали годинників.

Слава Федорівна на якусь мить зв'язала до купи всю розмову, мимоволі розсміялась і, попередивши, щоб це було вперше і востаннє, дала Ляні спокій.

Тим часом в учительській теж ішлося про Ляніне спізнення. Воно стало сенсацією, і весь колектив, що зібрався на короткочасний відпочинок, оточив Олега Панкратовича.

— Та не може бути! — не вірила в повідомлення математика учителька природознавства.— Ви помилились, Олег Панкратович. То хтось інший запізнівся.

Олег Панкратович розгублено кліпав довгими дівочими віями, на мить був засумнівався — може, й справді переплутав? Далі рвучко розкрив класний журнал, ткнув довгим, вишпаклюваним у крейду, пальцем з незрізаним моднячим нігтем, навпроти помітки «нб», що жирно значилося проти прізвища Ляни.

— Спізнилася звичайнісіньким, навіть найпростішим способом,— переможно констатував Олег Панкратович.

— То й що ж? — спокійно видихнула вчителька природознавства.— Не бачу нічого надприродного.

Інші вчителі теж не вбачали в цьому нічого надприродного.

І відразу Ляніне запізнення було забуто. Заговорили про годинники, про їхню здатність підступно підводити людей, ставити їх у незручне, якщо не критичне, становище. Хтось згадав, що через свій старий, ще з студентських років годинник, який мав звичку зупинятися саме тоді, коли не мусив зупинятися, спізнився на перший урок у перший день педагогічної діяльності. розпо-

відаючи про те, учитель і зараз хвилювався, брався обома руками за голову, але розповідь закінчував тим, що, мовляв, усе ж пережив і таку хвилину, що, видно, вона йому пішла на користь, бо опісля вже не те що не запізниювався на уроки, а щоразу з'являвся до школи на півгодини раніше.

Учителька географії почала розповідати, як годинник підвів її в найвідповідальніший момент життя, через те що вона спізнилась на одну дуже потрібну зустріч і... Про те, які наслідки мала та історія, не сказала, тільки розчервонілася та засоромилась, а всі присутні згадали, що їхня колега живе самотиною.

Навіть Олег Панкратович згадав, що і його один раз у житті підвів годинник і не коли-небудь, а в час державних екзаменів в інституті.

Учитель креслення і за сумісництвом трудового виховання не міг пригадати у власному житті прикрого випадку з годинником, але як старанний колекціонер різних билиць і небилиць, притч і анекдотів, що були створені людством в усі віки і в усіх народів, не пропустив нагоди перехопити ініціативу в свої руки.

— Кажете, хвилина, що таке хвилина? В Одесі ще до революції трапився такий випадок...

Усі замовкли, переглянувшись, ждали чергової побрехеньки.

— На пероні побивається панійка, плаче гірко, люди зупиняються, не знають, чим допомогти, а один дідусь усе допитується: «Та що ж трапилось, шановна?» Панійка, трохи вгамувавшись, відповіла: «Спізнилася на поїзд». — «І на довго?» — цікавиться дідусь. «На дві хвилини», — знову заплакала пані. Тут старий розвів руками, обурився: «Всього-на-всього? На дві якихось хвилини, а рюмсаєте, ніби спізналися на цілу годину».

Сміхотливими очима вчитель креслення обводив присутніх, чекав сміху, а вони не сміялися, може, тому, що чули цю веселу історію вже не раз. А може, й не встигли засміятися, бо саме зайшла Ніна Павлівна, а при директорові не розвеселишся.

Ніна Павлівна щоденно цікавилася після першого уроку тим, як почалося заняття в класах.

— В сьомому одне запізнення, — червоніючи, зізналася Слава Федорівна.

— Знаю, — недружелюбно зиркнула на неї директорка, яка не була прихильною до модниць, що носили спіднички вище «середньоучительського» рівня та хизувалися в модерних черевичках.

— Я з нею говорила, — доповіла вчителька.

— Я теж мала таку нагоду, — повідомила Ніна Павлівна. — Годинник, безумовно, причина, але все-таки... Цій учениці можна вірити, але вжити заходів...

В розмову втрутився Олег Панкратович. Він, як парубок у літах, не міг будь-кому дозволити хоч і коректно, але все ж припинювати дівчат, та ще таких, як Слава Федорівна.

— На вашому місці я висловив би Ляні подяку за виявлення деяких суттєвих недоліків у роботі нашої школи.

Ніна Павлівна мовчки націлила на нього золоті скельця, ждала роз'яснення.

— Я переконався, що за Ляниною спиною привільно живуть деякі безвідповідальні бельбаси, які не виконують домашніх завдань, а безсовісно користуються трудом відмінниці..

Задзвонив дзвінок, в учительській все зарухалося.

Ніна Павлівна веліла Олегу Панкратовичу для доведення своїх сентенцій зайти до неї в кабінет на великій перерві. Математик на виклик з'явився і з продуманою ґрунтовністю виклав свій погляд на Лянине шефство над невстигаючими учнями. Наслідки Ляниного спізнення були несподівані для самої Ляни, а найбільше для її підшефних.

Уже на другому уроці дівчинка оговталася, захопившись новим матеріалом, забула про неприємну пригоду. На перерві, правда, її трохи поскубли — хлопці накинулися з претензією: підвела, мовляв, чесних школярів, на тебе сподівалися, вірили тобі, а ти он як..

На великій перерві мала Ляна неприємну розмову з старшою піонервожатою. Галина Світозарова, або Незламна Нюрочка, як її заочно звали всі піонери, терпіти не могла всіляких прогульників, бешкетників та ледарів. Спізнення теж вважала немалим гріхом, небезпідставно вбачаючи в ньому перехідний або ж початковий ступінь до прогульництва.

— Не ждала від тебе, Ляно, не ждала. Мати отаку бездоганну репутацію, вважатися незаперечним взірцем для всіх відсталих і отак ляпнутись у болото спізнень!.. Невірогідно! Поки сама не побачила класного журналу — очі видряпала б кожному, хто сказав би отаке. Що трапилось, Ляночко, кажи, як на лінійці.

— Годинник, — усім одне торочила Ляна, бо таки ж була переконана, що саме він підвів її.

— То викинь його на смітник, — діловито порадила Нюрочка. Ляна розгублено закліпала очима.

— Але ж то дідусів подарунок. І ще зовсім новий.

Незламна Нюрочка не наполягала на ліквідації дідового подарунка, але пообіцяла розібратися з справою на класних зборах, які не мусять відкладатися в довгий ящик і відбудуться після уроків. То ж на уроках Ляна забувала про безпеку, що нависла над головою, а на перерві знову жила тривогою і тремтіла перед невідомим.

Збори ті й справді відбулися після уроків. Слава Федорівна, забувшись про Лянина спізнення, чомусь доскіпувалася до її шефської роботи. Ляна пояснила все, як було, — їй доручили підтягувати тих, хто відставав, вона й підтягувала. Добросовісно, щоденно, собі на шкоду. Відстаючі акуратно з'являлися перед уроками, уважно слухали і переписували її пояснення. Це саме підтвердили й ті, хто користувався Ляниними консультаціями.

— Ляна вміє пояснити, — твердили вони, — не гірше вчителя пояснює або й краще. Почесну грамоту їй би за таке... Коли б тільки дисципліни не порушувала. А то з дисципліною в Ляни нелади, і вчора і сьогодні підвела весь клас, таку пляму кинула. Скільки двійок у класному журналі зарясніло, а все чому? Гординника полінувалася завести...

— Не по-піонерському робить Ляна, — критикували подружку дівчатка-відмінниці. — Їй таку важливу ділянку довірено, а вона і вчора не прибула до школи вчасно, а сьогодні й зовсім спізнилась. Догану їй треба записати...

Слава Федорівна несподівано порушила бойовий напрям зборів.

— А тим не треба записати догани, хто домашніх завдань не виконує, а чиеїсь консультації жде?

Навіть Ляна підняла вище важку від сорому голову, запитально зиркала то на вчительку, то на піонервожату. Клас занімів, відстаючі презиралися, а дівчатка як дівчатка — почали перешіптуватись.

— Чи не здається вам, що Лянина «допомога» не на користь, а на шкоду декому з лінивих?

Ті, хто активно користувався Ляниною допомогою, враз схилили над партами голови, уважно розглядали різні написи та візерунки, а дівчатка дружно потягли вгору руки.

— Ніякої користі це не давало тим, хто звик домашні завдання виконувати під Лянину диктовку, — заговорили в один голос дівчатка. — Це просто ганьба і сором отак безсовісно ледарювати хлопцям...

— Тільки хлопцям? — здивований напівбас із задньої парти.

— Ну, й дівчатам теж, безумовно...

— Ближче до істини...

І приглушений смішок серед хлопців.

— Але ж дівчат менше... одна, друга... а хлопців більшість...

Дискусія набирала пустопорожнього напрямку, і класна керівниця рішуче обірвала перемову.

— Та ось що, любі...

Учні замовкли і насторожились, зрозуміли, що слово «любі» вжито з лексикона Ніни Павлівни, а це означало, що зараз не від

себе говоритиме класна керівниця, а від імені директорки. Розуміли — все сказане є наказом.

— Запам'ятайте, любі хлопці і дівчатка, що такого методу допомоги, яким ви користувалися, надалі не буде, як шкідливо-го. І тобі, Ляно, не треба буде за півгодини раніше бігати до школи. Кожний хай сам готує уроки, а вже як хто це зробить — учитель розбереться...

— А як же шефська допомога? — знову напівбас із задньої парті.

У відповідь — сміх. Сміялись і відмінники, сміялися і Лянині підшефні.

На тому збори й закінчилися, ніякої покари Ляні не винесли, вийшла вона з класу повністю розвантажена і оновлена. Відразу ж згадала про своїх лелек. Ось тепер у неї буде досить часу, і вона по-справжньому займеться дослідницькою роботою, по-новому розпише свій робочий день і вже не трапляється з нею такого, як сьогодні.

Окрилена побігла додому.

V

Дідусь Журавльов усе своє трудове життя ходив з роботи і на роботу пішки. Працювати він починав ще тоді, коли про автобуси та тролейбуси, авто та мопеди й гадки не було, коли робочі люди ходили на шахти та заводи навпростець, через яруги та видолинки. Вже коли на пенсію вийшов, то придбав «Москвича», але все одно, коли доводилося куди йти, то забував про машину, брав до рук палицю — та й у дорогу.

Жив дідусь Журавльов осторонь від заводу, від онуки теж не близько — у так званому Старому селищі, у власному «маєт-ку», обнесеному з вулиці кам'яною огорожею, а з тилу дротяною сіткою, що мала перекрити з степу шлях до дідового саду.

До недавнього часу в цій частині селища вулиці не іменувались, але кілька років тому, коли за рішенням облвиконкому селище було приєднане до міської зони, всім вулицям і завулкам присвоєно дзвінкі й красиві назви. Вуличку, що вела просто в Криву балку, по дну якої восени і весною в'юнився бурхливий ручай, назвали вулицею Журавльових. Чому Журавльових? Тому, що з цієї вулиці розійшлося по світу стільки Журавльових, що коли б їх зібрати до гурту, то вони, мабуть, не вмістилися б у старому селищі. Йшли з цієї вулиці Журавльови в шахтарі і в сталевари, в учителі і в інженери, в льотчики і в мільціонери. Понад десяток Журавльових пішло на fronti Великої Вітчизняної війни і не вернулися. Тільки Макар Єрофєйович живий лишився, а від інших тільки бойові ордени та медалі й надійшли на згадку.

Один із Журавльових згорів над Констанцією, пішов із життя пілотом, а повернувся на рідну вулицю в званні Героя Радянського Союзу. Слава іншого Журавльова ще до війни гриміла на шахтах Донбасу, а зірка Макара Єрофейовича спалахнула вже після війни, коли біля їхнього селища виріс металургійний велетень і сталевар Журавльов офіцером став біля сталеплавильних печей, виріс у неперевершеного майстра свого діла, Зірку Героя Соціалістичної Праці виплавив з тисяч тонн надпланового металу.

Діла сім'ї Журавльових не забулися серед людей, хтось із керівників селища розумно визначив, що Журавльови мають право на власну вулицю, і вона була так названа, після чого Лянин дід величався дуже пишно: Журавльов з вулиці Журавльових, або «отой сталевар, що живе на власній вулиці».

Скромною людиною був Лянин дід. Мав багато орденів та медалей, але носив їх лише в найбільші свята. І коли вони сяяли в нього на обох вилогах святкового піджака, до діда боязко було підступитися навіть Ляні. У всі звичайні дні дідові нагороди лежали в металевій, мудро карбованій скринці з хитрим замком.

На пенсію дід виходив неохоче. Хтось із керівників заводу вирішив, що дід ласий до грошей. Пообіцяв дідові добрячу пенсію, натякнув на те, що у вільний час дідусь майструватиме химерні ножі, замки, повні таємниць, дивовижні коробочки та пласкі шліфовані портсигари з нержавіючої сталі з карбованими вензелями.

Не було в Макара Єрофейовича близького друга, який не носив би в кишені або не зберігав як дорогу реліквію журавльовський сувенір. В Ляни теж був такий ніжик, за яким тужили всі хлопці в її класі та в усіх паралельних, у старших і молодших класах. То був диво-ножик. Глянути збоку — звичайна металева колодочка: з двох боків блискучі сталеві пластинки вороновані, розписані таким веселим і живим візерунком, що очей не одведеш. Хто не знає, повертить у руках, подумає, що то звичайна іграшка, а коли приглянешся пильніше та натиснеш на вороновану пластинку, то вона відкинеться вбік. З-поміж двох сталевих пластинок виткнеться блискуче лезо. Повернеш пластинки, зведеш їх, і в твоїх руках — ніж з гострим, як бритва, лезом. Можеш олівці заточити, дерева щепити, сало нарізувати шматочками та їсти з м'яким хлібом.

За такими ножиками в селищі просто полювали, пробували робити їх і інші майстри, але так, як у Журавльова, ні в кого не виходило, роботу Макара Єрофейовича було видно здалеку. Все заводське начальство, районне та міське мріяло удостоїтись уваги сталевара Журавльова, кожному хотілося мати такий подарунок, та не всякому випадала така честь. Немало друзів Макара

Єрофейовича хвалилися дорогоцінним сувеніром. Саме на те й на-
тякнув той діяч, спонукаючи діда йти на пенсію.

Макар Єрофейович глянув на нього, як на хлопчика-стрибунця,
поспитав:

— Молодий чоловіче, ви гадаєте, що гроші — то найвище
прагнення людини?

Як виявилось, той чоловік так не думав, але не думав він і
ширше. В усякому разі, він досі не міг похвалитися подарунком
від Журавльова.

Макар Єрофейович на пенсію таки пішов. Роки взяли своє,
довелося прощатися з сталеплавильними агрегатами. Молодші
біля них стали. Але досвідчений сталевар не забував про них,
аж поки вони стали знатними майстрами. І однак частенько Ма-
кар Єрофейович з'являвся в цеху, мав туди постійну перепустку.
Подовгу спостерігав плавку, грів очі в розтопленому металі, і ніби
омолоділий, збадьорений ішов до заводууправління. Тут у нього
було справ не менше, ніж колись у цеху.

Сьогодні теж, відразу ж після телефонної розмови з Ляною,
пішов на завод. Ішов неквапливо, милувався весняним небом,
дихав теплом сонця, сягав зором за далекий обрій, закутий чи то
у весняні тумани, чи в поріділі заводські дими.

Весна прийшла на Донбас. Нічні дощі, що несподівано зрива-
лися кілька разів, виполоскали степи, на сонці вигрілися вербові
котики, бджоли дзвеніли над розпареними стовбурами вишень,
шукали вишневого клею, в городах зеленіли рядками полуниці,
перші квіти викидали листя,— все те радувало після зими зсумо-
ване за життям око.

Журавльов ішов серединою вулиці, бо тут автомашини вбе-
тонували рівну колію, ішов по-молодечому, бо, хоч і мав за сім-
десят, а па здоров'я не скаржився. Хитромудро оздоблену грушеву
палицю тримав під пахвою, не мав потреби спиратися на неї,
носив для порядку, для підкреслення, що йде пенсіонер.

Він був високий, трохи згорблений, крок тримав твердий.
У ході виявляв пружність всієї мускулатури і не дідівської сприт-
ності. На обличчі, великому, продовгуватому, облямованому віх-
тями негустого то русявого, то прибитого жовтизною волосся,
суворо мружилися ще ясні сіро-голубуваті очі, округлий, помітно
кирпатий ніс лиснівсь потом, а над губами густо їжачилася щітка
сірих вусів. Бороду Макар Єрофейович старанно голив щодня.

Так молодод, немов на комсомольські збори, і пройшов Макар
Єрофейович усе Старе селище, промарширував весняними підме-
теними роботящим вітром вулицями Нового селища, опинився у
районі заводських будов, минув прохідну, ще завдав немалої ро-
боти ногам, поки досяг сталеплавильного. Тут уже ноги відпочи-
ли — поки приглядався до булькаючого металу, поки перемовився

словом з майстрами, поки окинув поглядом сусідні цехи — можна було й до онуки в гості рушати.

Тільки-но рушив, набираючи спортивного кроку, а тут покликали:

— Тату!

Чутким вухом Журавльов уловив єдиний в світі голос своєї наймолодшої доньки, отого інженера в спідниці, який навчає всіх інженерів на заводі і зветься дуже поважно: Клавдія Макарівна. Лянина мама теж поверталася з роботи, зраділа батькові, наче маленька.

— Здрастуйте, татусю.

— Здоров, дочко.

Привітавшись, вони завжди на якийсь час замовкали, ніби обдумували старанно, які питання мають обміркувати при цій зустрічі.

— Як там наші? — нарешті озвалась донька.

— Підстрибують,— небагатослівно, як завжди, відповів батько. Донька знала — вдома в родині все по-старому, можна більше ні про що не занитувати.

— Як твій?

Клавдія Макарівна знала, що це запитання з батькових уст вирветься якщо не першим, то другим — старий дуже шанував зятя, пишався ним.

— Може, сьогодні обізветься...

Перемовляючись, вони непомітно підійшли до двору.

— Ляна ранком дзвонила. Лелеки в неї, чи що...

— Сидять...

Макар Єрофейович гостро зблиснув зачудованим оком на дочку. Та зрозуміла — старий зрадів тому не менше Ляни.

Вони мовчки дивились на лелек, а думали обоє про щось своє. Потім батько прискіпливо оглянув доччине господарство, відзначив, що на городі в неї порядок, вдоволено погладив вуса.

— А смородина вже наприщилась,— констатував він,— і пахне приємно. Чаєм пахне.

Вже хтозна, чи Макар Єрофейович натякав доньці на чаювання, чи випадково в нього вирвалися ті слова, а тільки Клавдія Макарівна збагнула, що батька треба запросити до хати та пригостити, як і належить доньці.

На газовій плитці співав у кухні чайник, а у вітальні біля столу сидів поважний Макар Єрофейович і вів розмову про зятя. Про нього він завжди говорив шанобливо, з любов'ю і не лише тому, що той доводився ріднею, був чоловіком його найменшої, улюбленої Клавочки. Він його і так би шанував не менше, хоч би і як чужу людину. За те, що зять — знаючий і твердий у своїх

ділах і поглядах, що і діяв, і мислив широко, настільки широко, що Макар Єрофейович не міг того й збагнути.

— Що я,— казав при нагоді сталевар,— мое діло — дрібнота. В метали кумеаю, в цеху все бачу, я директор над власними руками та головою. А він — усіма цехами керує, всім виробництвом, усім заводом, тисячами таких майстрів, як я. Світла голова у чоловіка, а, головне, хватка робітника. Робітнича хватка, хоч і не з робітників вийшов...

Пишався старий сталевар своїм зятем, любив його і як сина, і як товариша. І тому ревню стежив за кожним його кроком, смутився з його невдач, радів успіхам.

Біда покликала в дорогу зятя, і саме про це, зручно вмовившись у Ляниному фотелі, повів Макар Єрофейович розмову з посмутнілою дочкою.

VI

Зосереджено-задумлива поверталася Ляна зі школи. Не підскакувала грайливо, не розмахувала весело портфеликом. Схоже було, ніби за один день перейшла на два класи вперед, за якийсь день втратила дитячу непосредність, з підрозділу дівчишок вийшла в серйозні дівчатка.

Ішла роздумуючи над тим, що життя її повертається в іншу колію, той розпорядок, який висить над робочим столом, старанно сформульований і виписаний, треба негайно переробляти. Незрозуміле і невблаганне життя. Те, що сьогодні вважаєш у ньому найголовнішим, таким, що визначає суть твого існування, може враз, при одному несподіваному повороті подій стати фальшивим, непотрібним.

Коли побачила берест, лелек на гнізді, відразу ж забула про все, здивувалась: як вона могла в житейській суєті забути про свою радість? Тихенько зачинила хвіртку, довго дивилася на птахів, що по-домашньому, але насторожено сиділи в чужому гнізді.

«Ех, лелеки, лелеки,— подумала, зітхнувши,— і треба ж, щоб через вас трапилась така халепа».

Двері на веранду були відхилені — значить, мама вдома. А може, не мама? Може, татусь, який так несподівано зник, а оце несподівано повернувся. У Ляни радісно засвітилися очі, забула й про лелек, усім серцем рвонулася до хати. Кинулась бігти, але вчасно опам'яталася, стишилась і скрадливою кицькою шугнула до хати.

Вона не те що любила — обожнювала свого татка. Бо таки ж було за що. Ні в кого, за її твердим переконанням, не було кращого татуся. Те, що він займав високу посаду, що мав стільки

друзів і в Донецьку, і в Києві, та й у Москві, що всі його шанували, прислухалися до його слів, для Ляни не мало ніякого значення. Інколи відчувала, що татуся любить навіть більше, ніж маму. Бо він особливий. В усьому-всьому не схожий на всіх інших людей. У нього, як ні в кого, приємно пахне волосся, завжди акуратно зачесане і старанно вимите, його руки завжди пахнуть чимось металевим, але дуже приємним, його очі особливо тепло і проникливо дивляться на Ляну, в них щось таке життєво-нашажуюче, що вона, заглядаючи в батькові очі, відчувала, як росте фізично, як набирається сили. Його тиха, скупа, але така виразна усмішка завжди створювала в її душі святковий настрій, настроїв спокою і впевненості у власній повноцінності, віру в те, що вона сама не може бути гіршою від свого татка.

Дуже любила з ним розмовляти. Розмовляли вони теж особливо, виробивши свій, відомий лише їм двом, стиль. Про серйозні речі — завжди з нотками жарту й іронії, про речі смішні і жартівливі могли говорити цілком серйозно, інколи подовгу мовчали, дослухаючись до своїх думок, а часто могли й реготати довго і до сліз, сміятися з нічого, так, від повного щастя, від того, що були здоровими фізично, від усвідомлення сили і краси свого існування.

В тому, що Ляна добре вчилася, швидко орієнтувалась у найскладніших, навіть недоступних школяреві питаннях, була батькова заслуга. Він умів заохотити доньку чимось цікавим, умів пояснити найскладніші речі так доступно й просто, що вона їх засвоювала відразу і на все життя. «Татку, тобі треба працювати в школі, ти природжений Макаренко», — жартувала донька. «Макаренко мав справу з бешкетниками, а ти в мене вундеркіндерення, — віджартовувався батько, — ти таке спритне, що на ходу все ловиш...»

Хтозна, чого в їхніх стосунках з татусем було більше: родинних почуттів а чи споріднення духовного. Мабуть, того й другого було вдосталь, злившись воедино, воно й вилилось у велику дружбу доньки з татом.

Вона дуже за ним сумувала. Ще більше тривожилася, що не знала справжньої причини батькового від'їзду. Як мама не замикалася за своєю технократичною зосередженістю та спокоєм, Ляна дитячим серцем відчувала, що несподіване зникнення батька викликане якоюсь неприємністю. Чого поїхав до Києва? Нова нарада? Але ні по радіо, ні в пресі про те не повідомлялося. Засідання колегії чи в Раді Міністрів?

Знала з свого недовголітнього досвіду, що найчастіше таткові доводилося зникати отак спішно й таємниче тоді, коли на нього «за чужі гріхи шишки валилися», як те пояснював всезнаючий дідусь Журавльов. Ляна здогадувалась, що і на цей раз татусь

подався не за пишками, а за шишками, в чому вбачала величезну несправедливість, бо вважала, що її татусь не заслуговує того.

Вивіркою прокравшись на веранду, навшпиньки приступила до нещільно прихилених дверей і відразу почула голоси. Мамин голос сумував: «Як воно не є, а доброго нема нічого. Те, що не дзвонить... на нього не схоже». У відповідь почувся приглушений голос, слів Ляна не розібрала, але відразу впізнала дідуся Журавльова. Таки прибув на виклик! Дуже зраділа йому, бо і дідуся любила, вже хоч би за те, що був дідуся «на всі сто», і першим бажанням було — влетіти бурею до кімнати, кинутися дідусяві на шию. Але її затримали мамині слова — вона зрозуміла, що мовлене стосується татуся, і відразу занепокоїлась. Стояла причаївшись, ждала, що скажуть далі.

— Таке людське життя. Нічого в ньому постійного, нічого вічного. Загляне до тебе радість, то не дуже радій — біда не забариться.

Ляна затаїла подих. Дивна сьогодні в мами мова, вона, як технократ, подібного філософствування не любила. Значить, або дідуся прибув з якоюсь неприємною звісткою, або біда з татусем трапилася.

— Людина він міцна і витривала, коли завод такий на плечах тягне, то всяку біду переживе, але жаль мені дуже... дуже жаль...

У маминих словах — сльози. Ляна остаточно переконується, що з татусем трапилася біда, і навмисне гупає ногами, щоб попередити про свій прихід, гупає кулаком у двері.

— Хто там, заходьте,— чується тривожний голос мами.

Ляна влітає до кімнати, кидає на диванчик портфеля, розкриває руки і летить до діда.

— Ага, дід Журавель-Журавльовський таки послухався! Ну, здоров наш сизокрилий, дай я тебе поцілую разів сорок...

Ляна і з дідом теж уміла розмовляти жартівливо — по-дорослому. Дідові це дуже подобалося, він просто-таки розквітав, коли бачився з онукою.

— А, коза-дереза, приборкала нарешті, ану ж давай і я тебе наколю вусами, а золоту бородою під піч замету.

Іншого разу Ляна могла б довгенько так змагатися з дідусям, а сьогодні її цікавило інше. Діловито розпитувала про дідусяве здоров'я, про його домашніх,— він жив з сином та невісткою,— і, почувши, що всі підстрибують, побажала стрибати й далі. А сама не зводила очей з мами, що наливала запашний чай.

— Татусь дзвонив?

На маминому обличчі вималювалася знайома доньці міна досади, відразу стало ясно: мама тривожиться і переживає.

— Подзвонить...— протяг за маму дід.

Гуртом пили чай. Ляна з мамою випили по склянці — і вже впарились, а дідусь був, як казав сам про себе, водохлищ.

— Ще налити? — питалася мама.

— Лий, ми братці брянці на чаю вирости.

Потім вони вийшли на подвір'я. Дідусь уважно розглядав лелечу сім'ю на бересті, знаюче пророкував:

— Не житимуть...

— А то чому? — доскіпувалася Ляна.— Погано їм тут, чи що? Я ж їх узяла під свою високу руку.

— Рука висока, а берест не дуже...

— Побачимо,— зухвало хизувалась Ляна.— Восени я вам подарую двійко лелечат. На своїй груші поселите.

Дід не відмовляється, дід сміється, він згоден на все. А Ляна вже приступає до діда.

— Дідусю, ти мені нароби таких ящиків з дверцятами, вольєрів таких, як у зоопарку, добре, дідусю?

— Це ж воно тобі навіщо?

— А я живий куточок розгорну. Птахів, які скалічені, звірят різних виховуватиму. Хіба погано?

Клавдія Макарівна на подібну затію доньки дивилася песимістично — тільки звирінця тут і не вистачало.

— Мамо, я знаю, ти не любиш звірят, але то тільки тому, що ти народилася і живеш у місті. А я в дідуся на селі звірят бачила і хочу, щоб і в мене жили...

— Гаразд, гаразд, намайструю тобі вольєрів, тільки дай час, не підганяй діда.

Дід Журавльов любовно поплескав по щічках Ляну, перекинув з-під лівої пахви під праву палицю і рушив до хвіртки.

VII

Невідомо: жарт то чи правда, але кажуть, ніби найдефіцитнішим у всіх міністрів є час. Усього в них вистачає — справ, відвідувачів, телефонних дзвінків, зведень і донесень, нарад і звітів, відряджень і викликів — одного не вистачає: часу.

Не був винятком серед міністрів і той, який безпосередньо керував Ляниним татом. Навпаки, в нього було ще більше справ, ніж у інших, бо стоїть він біля великого і гарячого діла. Метал — це найважливіша проблема не лише в нашій країні, а й у всьому світі, в кого метал — у того й сила.

Не мав вільного часу міністр навіть удома, тоді, коли всім належало відпочивати, в міністра не замовкають телефони.

В цей день міністр вимордувався, ніби вистояв біля печі три зміни. В Раді Міністрів розглядався перспективний план на

найближчі роки. Питання як питання, в міністерському портфелі лежали точно продумані і підсумовані цифри на кожний завод, на кожне підприємство, з планами на майбутнє ніколи не було мороки, вони виходили чіткі, круглі, вражаючі, вони завжди зігрівали серце надією і підіймали настрої. З добрим настроєм міністр доповів на високому і відповідальному засіданні, все пройшло добре, план було затверджено лише з деякими уточненнями, доповненнями та побажаннями.

Уже, здавалося, все було закінчено, міністр замкнув свого портфеля, але раптом головуєчий запитав: а як же виконується план сьогоднішній?

Міністр на хвилину задумався. По тілу пройшов ніби легенький струм. Хвалитися було нічим — перший квартал не порадував, надії на те, що вивезе квартал другий, поки що не було.

Міністр почав з Новотуржанського сталеплавильного комбінату. Того самого, яким керував Лянин тато. Це підприємство було еталоном для всіх підприємств металургійної промисловості. Тут метал лився безперервним струмком, вчасно виповнялись золотим варивом форми, ледь встигали їх виготовляти, підвозити на платформи. Бо це новітній завод. Гордість усієї країни і самого міністра.

Ще до війни молодим інженером прибув він у степове селище Туржанське, що притулилось до тиховодної річечки Туржанки, яка вміла в літній час надійно ховатися під землю. Туржанці жили тоді тихо — хто землю орав та пшеницю сів, а хто на напівкустарному заводі метал плавив, чавуни та сковороди для домашнього господарства виливав такі, що на всі околиці славилися.

Тільки розгорнули будівництво новітнього заводу, а тут війна. Так і завмер будівельний майданчик, сотні гектарів лежали перекопані, не розбереш, що тут було, — завод починали будувати чи траншеї та окопи проклали для захисту від ворога.

Теперішній міністр на війні був офіцером, на другий день після демобілізації одержав призначення на туржанське будівництво. На його очах ріс велетенський завод.

Рідним і близьким був Новотуржанський велет міністрові. Тож він і воздав йому хвалу.

— Коли б усі заводи так плавили — план був би.

— Чому ж не плавлять?

— Коли б таке оснащення, як на Новотуржанському...

— Про яке оснащення може йти мова, — допікав головуєчий, — коли не виконується план. Для того щоб оснастити заводи, потрібний метал. А ви зриваєте всі плани!

Одразу після засідання міністр наліг на телефони, до білого жару розпікав директорів заводів із «слабим оснащенням», терп-

ляче вислуховував їхні пояснення та багатослівні доводи, вислуховував тільки для того, щоб наказати,— і все ж план мусить бути виконаний! Потрібен метал, метал і метал!

Секретарка скрадливо заглянула до кабінету, напівшепотом доповіла, що в приймальні сидить директор з Новотуржанська. Міністр кивнув головою, секретарка весело крутнулася на високих шпильках, дверей за собою не зачинила, і за хвилину до просторого міністерського кабінету зайшов Лянин тато. Він кивком голови привітався з міністром, сів до вікна, терпляче ждав, поки той дасть телефоніві спокій.

Міністр мовчки слухав телефонну відповідь, час від часу крадькома позирав на гостя. Любив він цього чоловіка. Може, тому, що найменше завдавав мороки з планами, а може, тому, що вважав його своїм учнем і вихованцем. Міністр, в ті роки начальник будівництва, якимсь шостим чуттям визначив у хлопчині талант майбутнього металурга, сміливо доручав йому відповідальні ділянки на будівництві.

Коли завод став до ладу, Лянин тато очолив у ньому один з цехів. Теперішній міністр настільки з ним здружився, що коли народилася Ляна, став їй ніби хрещеним татусем. У той рік, коли теперішній міністр виїхав на нову будову, Лянин татусь став головним інженером Новотуржанського заводу.

Скінчивши телефонну розмову, міністр рішуче поклав трубку, що означало — на сьогодні телефонів досить — і запитав гостя:

— Обідав?

— Збираюсь.

— То береш у напарники? Я теж сьогодні лише на каві. В Раді була, брат, така плавка, що забув дорогу до буфету. План, брат, ріже, план.

Міністр хитрувато глянув на директора — у нього виникла несподівана думка: а чи не підвищити потужність на Новотуржанському? От же ідея! Хоч на якийсь час можна виповзти з прориву.

Дорогою розпитував про домашні справи, а сам думав: чи зрозуміє, чи підтримає його ідею директор?

Додому повернувся в піднесеному настрої, одвів душу в розмові з товаришем, який відразу збагнув його задум і загорівся не менше від свого вихователя. За обідом незручно говорити про діла, часу теж було обмаль, бо на літак поспішав новотуржанський директор, але, в основному, домовились з усіх питань. Уже дома, на заводі, все стане видніше, зважить на всі обставини. На тому й розсталися.

Повернувшись додому, міністр узявся за газети, читав уважно, аналізуючи кожну фразу. Але навіть статті не дочитав — задзвонив телефон.

З трубки долинув дзвінкий дитячий голос:

— Алло, алло! Товариш міністр? Добрий вечір, це ваша хрещениця...

Лише на якусь мить у міністра суворо зійшлися на лобі зморшки.

— Ти ж звідки дзвониш, голуба моя? — спитав міністр.

— З дому і дуже прошу вибачити, але я вже скучила за вашим голосом, щось ви забули про наші краї...

— Дякую, голуба моя, що згадала, я теж сумую за деякими відмінницями і хотів би їх поцілувати в мудрого лобика, але справи, Ляно.

— Даруйте, що потурбувала, але згадала оце про вас, і просто сама рука схопилась за телефон, хоч і не можна ж...

— А ми тебе сьогодні згадували, тільки-тільки-но перед цим. Як кажуть, про вовка промовка...

— З ким це ви могли мене згадувати?

— З твоїм рідним татусем...

— От молодці! — вигукнула Ляна, не дослухавши. — А де він? Ви йому добре всипали? Що в нього там? Бо я хвилююсь, і мама, і дідусь наш...

— Усе гаразд, не хвилюйтеся, тато полетів додому.

Ляні, власне, цього було й треба. Чемно подякувала за добрі вісті, запросила міністра у гості і, задоволена, поклала трубку. Кинулась до матері, щоб і її порадувати гарними вістями, лише на хвилину спинилася біля дверей. Як сказати мамі про те, що турбувала міністра? Може, краще натякнути, що не вона йому, а він сам подзвонив? Та тільки взялася за ручку дверей, як знову телефонний дзвінок, і вона кинулася до столу.

Дзвонив татусь. З аеродрому. Сказав, що за півгодини вилітає, що вже по радіо оголошено посадку.

— Прилітай швидше, — попросила Ляна. — В нас така новина, ти собі не уявляєш...

— Яка новина?

— Лелеки!

— Що?

— Лелеки...

— Що, що? Не розумію!..

— Ну, лелеки. На бересті.

— Гаразд, гаразд, поспішаю на літак, дома розтлумачиш.

Так батько і не збагнув, про який берест та лелек говорила Ляна, бо в телефоні тріщало, над головою галасувало радіо про посадку, замість «лелек» — чулося «далекий», а що там було далеко, що близько — довідається вже вдома.

Щаслива і заспокоєна вкладалася Ляна спати. Трохи розхвилювалась, що татусь не почув її мови, але, подумавши, заспокої-

лася. Ранком виведе вона його на подвір'я і запитає: «Ану вгадай, тату, що в нас новенького?»

Уже в ковдру загорнулася, світло вимкнула, але, згадавши про лелек, випурхнула з постелі. Припала гарячим лобом до шибки. В небі по-весняному сяяли зірки, місяць котився до обр'ю, ледь бовваніли в темряві силуети дерев, берест було видно, здався він головатим велетнем; але як Ляна не придивлялась — лелек не побачила. Ще б пак, така темрява.

Вона їх і не могла побачити. Ні вночі, ні вдень. Саме в той час, коли Ляна розмовляла з міністром, спурхнули в небо лелеки. Лелечиха, відпочивши за три доби, відчула в собі досить сил для дальших мандрів. Не подавши лелеці ніякого знаку, вона рішуче ковзнула з недомощеного гнізда, махнула крилами, залопотіла ними зазивно, розбуркала перший сон лелеки і, побачивши, що й він кинув гніздо, почала набирати висоту, взяла напрям на Полярну зірку. Лелек підхопила тепла повітряна течія, та сама, яка майже непомітно, але все ж, як кажуть синоптики, з швидкістю кількох метрів на секунду котилася з півдня на північ, вивнесла їх у небесну порожняву, кинула під самі зорі. Лелечиха відчула в польоті радість, її сили множилися, крила змахували самі, а повітряний потік тягнув уперед, немов у гігантську аеродинамічну трубу. Внизу під косим, рожево-блідим промінням місяця віддзеркалювали озера і плеслися смужки річок, барвисто зливалися в гірлянди електричні вогні, на повні груди дихали могутньо заводи, вивергали з високих труб клубки полум'я і білі яруси диму, гудки будили сонну землю, рвалися у зоряне небо.

Летіли годину і другу. Повертаючись з ірію, птахи не лінуються летіти цілодобово, аби їм тільки повітряні хвилі були попутні та зорі світили, та знайомі обриси озер і річок показували дорогу, аби тільки крила в них не боліли та велика надія вела в рідні і дорогі пташиному серцю краї.

Інколи над лелеками проносились літаки. Поморгували сліпучо-червоними вогниками, попереджаючи птахів і все живе, що могло бути в небі: дай дорогу. І лелеки поступалися, згортали крила, знижувалися, притискувались ближче до землі, пропускали сталевих птахів, визнаючи їхню перевагу, а потім знову шугали в небо, знову пливли вперед і вперед. Можливо, що в одному з тих літаків пролетів і Лянин татусь, людина, яка мала ранком познайомитися з мандрівними лелеками...

Летять лелеки. Пружно, ритмічно, злагоджено свищать їхні крила і свист той видається змолоділій лелечисі найдивовижнішою музикою. Проліг їхній шлях над землею, над озерами, над золотою смужкою Дніпра, над широкими морями дніпровськими. Шлях на Десну...

І ніхто з людей не бачить того польоту. Тільки Ляні, що міцно спить, ввижаються лелеки, біло-чорнопері, з довгими дзьобами і шиями, з червоними ногами, притиснутими до хвоста, птахи, що легять і летять без упину, аж до часу, поки розвіється чарівний сон школярський...

ЯРИСЬКА

I

На стіні, трішки нижче портрета морячка у збитій на бік безкозирці, приліпився сонячний зайчик. Весело поморгував, ворухив лапками, а головне — клекотав. Клекотав по-лелечому.

Харитон не відразу збагнув, що вже прокинувся і в хаті день, а на вулиці сонце. А коли побачив, що ніякого сонячного зайчика немає, зрозумів, що то лелеки повернулись з вирую. Мов працюючи, його викинуло з ліжка, схопив штани, сопучи і хахикаючи по-старечому, почав нацуплювати їх на маслакуваті коліна. І сам себе розпікав: отак заспати! Нахвалявся схопитися вдосвіта, а спав до самого сонця. Натяг на плечі сорочку, взявся за взування і тільки тоді зиркнув на мамине ліжко.

Ліжко було акуратно застелене, як завжди виблискувало білїзною, вабило оборками та пухнастістю чотирикутних подушок. Завжди мама робила так — не бачив Харитон, коли вона те ліжко розкривала до сну, коли прокидалась і прибирала його. Перекинув заспаний погляд на піч — схоже, що не топилась піч. На лаві спротно сумував немитий відучора посуд...

Тривожно тельнюкло серце: певже мама ще не повернулася? Схоже, що не почувала вдома.

Хлюпнув у лице водою, потер долонею щоки та носа, тернувся рушником, кинув його недбало. Відкрив заслінку в печі — ну, так і є: і не топилось, і не варилось. Знову жуй, Харитоне, хліб та сало, ковбасу крамничну, коли вона тобі до вподоби, або вари картоплю до оселедця. Та ні ж бо: не буде він ні куховарити, ні жувати хліб всухом'ятку. Коли так, то він знайде собі їжу — до школи не піде, а знову допне березового соку біля лісової сторожки, гречаних млинців із смаженим салом поїсть у тітки Тоньки та й подасться в ліс з дядьком Євменом.

Вибіг з хати. На старому дубі в кінці городу, на гнізді, поруйнованому і пошарпаному за зиму, сиділа стомлена лелечиха, відпочивала після важкої дороги. Лелека вже був на крилах, ніс у дзьобі суху гілку, схожу на гадюку. Відразу заходився, як всякий дбайливий господар, ремонтувати після зими своє житло.

Харитон весело вітав лелек, посміхався до них, як до рідні, говорив щось ласкаве, а лелеки й собі вітали його бадьорим клеткотом, дивилися на нього круглими очима, раділи зустрічі.

Не встиг Харитон наговоритися з лелеками, ще не розпитав у них ні про те, де і як їм зимувалося, як велося в дорозі, а тут крик з вулиці:

— Кри-и-га йде!

Мов вітром видуло Харитона з двору — забув і про лелек, і про сніданок, і про школу, і про все на світі. Знову, як і щорічно, настало те величне, те могутнє явище природи, яке він прагнув хоч раз побачити на власні очі. А воно прийшло в час, коли він солодко хропів у ліжку... Але йому ніколи було журитися за тим, чого не повернеш, мусив негайно бігти до річки, глянути хоч на те, що випало на його долю. Льодохід він бачив не раз, він не був новинкою, але все одно те видовище не могло ніколи і нікому набриднути.

Вулиця рухалась. Поспішали школярйки. Видно, сьогодні багатьох не докличеться на уроки шкільний дзвоник, не одна парта сьогодні буде порожня. І старшокласники, і навіть малеча, більше, правда, картузики, хустини мелькали рідко,— всі бігли, всі поспішали до Десни. Чулися збуджені перегуки, гупали чоботи і черевики об підсохлу за ніч землю, чавкала грязюка під ногами тих, хто не звик обминати калюжі.

Десна жила, рухалась, шипіла і терлася крига об кригу, сердилася в розводдях по-весняному жовто-сонячна вода, гоїдалося на хвилях сміття і старі колоди, двигтіли береги, і хиталась під ногами земля. Так припаймні здавалося Харитонові, який, вивавшись поперед усіх, завмер біля річки, не міг відірвати зачудованого зору від весняної стихії.

Рікою, поспішаючи, переганяли одна другу зеленаво-жовті крижини, вони то пливли мирно поруч, то раптом ні з сього ні з того зіштовхувались, мов звичайнісінькі забіяки, вовтузились, перевертались, терлись, опинялись під третьою, ще більшою крижиною, а коли вгамовувались, то від них нічого, окрім дрібного кришива, не лишалось. Подекуди пропливали великі крижини, на яких виднілися сліди твердо набитої за зиму дороги, на ній — валялися віхті зжовклого сіна, кізяччя і всякий непотріб. По кризі сміливо походжали поодинці, парами, а то й гуртом ворони, видивлялися, щось визбиравали, заводили свої чвари через дріб'язок, поки крижина, зустрівши на шляху якусь перепону, розколювалася надвоє, потім надсятеро і розкручувалась у такій круговерті, що воронам уже було не до поживи, вони дружно знімалися вгору, з тривожним і невдоволеним карканням летіли до берега.

Харитон дивився на все те захоплено, його завжди збуджував і цікавив усякий рух, а цей, стихійний, тим більше. Хлопець

майже не прислухався до розмов, що точились на березі. А тут було людно: що малечі зібралось, а що й дорослі поприбігали, діти топталися поодаль, перегукувались:

— Скажи — так негадано...

— Чому ж негадано — лелеки прилетіли, чайки прилетіли, качки прилетіли — от і вважай...

— Рання цього року весна, гляди, до травня і обсяються...

— Чому ж рання? А позаминулий рік яка була?

Про те, що скоро почнеться сівба, розгорнуться польові роботи свідчив гул моторів, він долинав з колгоспного подвір'я. Вже кілька днів спішно вивозили добрива в поле.

— Ну й стріляло ж — мов з гармати...

— А я, признатись, і не чув. Баба каже, що Десна рушила, а я не повірив.

— Опівночі лід зірвало...

— Застукало когось, видно, загинула чиясь душа...

— Вигадки...

— Чого ж вигадки — щось кричало...

— А хто чув?

— Хтось ніби чув...

— Ото ж то — хтось ніби чув, а хто — й невідомо. Сови, мабуть, перегукувались.

— Може, й сови. Але тільки когось захватило...

У школярів свої перемови, свої інтереси. Вони ближче до води, на рухливій крижині пантрують, декому з них уже й прокататись на них хочеться.

— А як минулого року Мишко Коробців скупався, пам'ятаєте?

— Бо штовхнуло дурня на кригу. На березі було тісно.

— Хоробрий хлопець. Ти б не поліз...

— Куди йому, побоявся б...

— Треба було — й поліз би, — викручувався Харитон. Він розумів — його під'юджують, провокують, щоб плигав на кригу. Але він не Мишко Коробців, він не дурень, щоб у таке вировище на рухливій криги плигати.

— Ех, немає Мишка... Ото сміливець.

— А вважай сміливішого за нього не знайти...

Хитро поглядають на Харитона. Думають, що коли Харитон — удовина дитина, коли в школі поводить незалежно і сміливо, уроки пропускає, то вже такий телепень, що й на кригу полізе. Хоч, коли правду сказати, то може й полізти, в саме вирвисько може кинутись. А чого йому боятися? Мишко ж Коробців плавав на скаженій кризі? Плавав. Правда, ледве на берег вибрався, але сам вибрався, без нічєї допомоги. І Харитон міг би так. Але не зробить цього, хай не ждуть, що він роззяв на березі Десни потішатиме.

— А справді, хто з хлопців зміг би осідлати кригу, ну от із наших хлопців, хто міг би?

— А ніхто...

— Гадаєш — наші хлопці боягузи?

— Не боягузи, але й не хоробрі...

— Коли б хто захотів, то й зміг би...

Харитон чує ті перемови немов через стіну. Він думає своє. Звичайно, коли б захотіти, то можна й прокататися на кризі. Ворони ж катаються. Нічого складного й небезпечного немає. Тільки, коли мама довідається, то духопеликів не минути. Хай не дуже й страшно — хіба в мами кулаки? М'які подушечки. Б'є, а сама боїться, щоб не зробити боляче.

— Кажеш, ніхто б не зміг? Змогли б...

— Ну хто? Скажи — хто?

— Харитон би зміг. Колумби, вони знаєш, які хоробрі — моряки.

— Колумб Америку відкрив.

— Так то ж той... Були колись люди...

— А цей, думаєш, коли б захотів?..

— Він би й хотів, та далеко куцому до зайця.

Харитон ніби й не чує під'юджування. А сам аж кипить. Над його моряцьким родом збиткуються. Їм мало того, що татусь загинув у океані, вони й сила підбурюють у річку плигнути. От візьме та й доведе, що Колумбаси справжні моряки, на воді вирости і море їм по коліна. Видивиться зараз крижину, ну хоч би й оту трикутну, що швидко вперед гострим боком сунеться, і осідлає її. Хай тільки наблизиться до берега, Харитон покаже їм, отим базікам, що не один Мишко Коробців має хоробрість у серці, хай тільки вона наблизиться.

Харитон ступає ближче до берега, прикипає очима до крижини. Вона, ніби відчувши задум сміливця, повертається боком, наближається до берега, відтирає геть усе кришиво, дрібноту. За Харитоновою спиною гуртуються школярі, вони збагнули, що їхнє базікання лягло на родючий ґрунт, що концерт, без якого рідко коли проходив на річці льодохід, і цієї весни відбудеться.

Але нічого не відбулося.

— Директор!

Мов вітром здуло з берега всіх школярів, сипнули врозтіч, пташиною зграєю полетіли берегом Десни в протилежний бік, звідки показалася кремезна постать директора бузинівської школи.

— Гей, гей, чекайте-чекайте,— глузливо гукав їм услід Харитон,— он крига до берега пристає, кіно покажу безкоштовно, куди ж утікаєте?

Куди там. Тільки підшови чобіт та черевиків поблискують, тільки гаряче сопіння долинає. Не хочуть кіно безкоштовного, втікають поза селом, прямують хто до школи, а хто далі від неї, аби з-перед директорових очей. Тільки Харитон не рушив з місця. І на крижину стрибати не став. Та вона й не наближалася до берега, повернула в інший бік, попхалася серед крижива на середину.

Харитон знав, що директор школи наближається до берега, безпомилково вгадував його важкий, налягаючий на правий бік крок, чув його астматичне дихання. Він і не радів цій стрічі, але й не боявся її.

— Колумбас, ти що тут робиш?

Директор зупинився, дививсь на річку, а звертався до Харитона.

Харитон Колумбас неохоче озирнувся на директора, помовчавши хвилину, поривно зняв з голови кашкет.

— Добрий день, Павле Максимовичу.

Сховав лукаві смішинки на дні очей, надів на голову кашкета. Директор школи глянув на учня, розгублено гмикнув.

— Добрий день, але чому не в класі?

— Маму жду.

— Чого?

— Мама за Десною, поїхала вчора по товари, сказала, щоб стрічав, а льодохід почався, то й виглядаю...

Павло Максимович людина вже в літах, хвороблива. Він виховав не одне покоління бузинівців, кожного знав наскрізь, він бачив, що юний Колумбас має його за простака, розуміє, що директорові при його астмі, гіпертонії не до конфліктів та словесних турнірів з учнями. Директорові й справді неохота починати з порушником шкільного режиму гостру розмову. Тим більше тут, перед лицем стихії, перед силою якої все видається таким дрібним та буденним.

— Марш до школи, Харитоне, там поговоримо.

— А про що нам говорити? — хитро поблискує спідлоба Харитон. У ньому відразу ж прокинувся непослух.

— Про спізнення, про прогули...

— А чому це зі мною треба говорити? Ви, Павле Максимовичу, он з тими, що втікають, як злодії, і говоріть. Ото справжні прогульники і ледарі, а я що? Я маму жду, я не без діла.

— Поговоримо і з мамою, — наступає директор, але наступає слабо, його зовсім обеззброїла ріка, всю його увагу полонив льодохід. «Може, й справді в такий час не слід дітей тримати в класі, а вивести до ріки, спрямувати погляди всіх до цієї одвічної стихії і сказати: «Дивіться, діти, ось воно, справжнє життя, вчіться в ньому орієнтуватися, вчіться його перемагати, бо воно

суворе і невблаганне, воно у вічному русі, у вічному руйнуванні і творенні».

Так думав собі директор, який, хоч і викладав у школі суху математичну мудрість, душею був філософом і практиком.

Харитон нічого не заперечив проти того, щоб говорили і з мамою.

Павло Максимович натішився льодоходом. Він розумів, що сперечатись йому зараз з непокірним учнем — все одно, що пробувати спинити рух криги на розбурханій Десні. Відчув, що в душі Харитоновій діється щось складне і незбагненне, просто так не підступишся, не підкориш своїй волі.

— То мама не повернулась? — запитує директор уже зовсім миролюбно і навіть співчутливо.

— Нема...

— Хм, хм... Відрізала, значить, крига. Це, вважай, на кілька днів. У знайомих перебуде. А тобі не треба біля води стирчати. До класу йди, вчись. Бо знаєш, Харитоне, впустити щось у житті легко, ловити потім важко.

Харитон мовчить. Він обеззброєний подібною мовою. Розуміє, що директор каже правду, йому нічим заперечити.

Не дїждавшись відповіді, директор повертається і, схиливши голову, мов винуватий у чомусь, рушає до села. Зачудовано дивиться йому вслід Харитон. Невже так і піде, не в не більше нічого не скаже? Ні, зупинився, озирнувся, крикнув:

— Не пробуй тільки на кригу лізти, чуєш?

Щось по-батьківському тепле, дбайливе почулося в голосі учителя, і він запевнив:

— Не бійтесь, не буду.

Потім ще довго стояв біля Десни. Аж у очах зарябіло від круговерті, аж у вухах зашуміло від крижаного шерхоту. Відчув — їсти захотілося. Тут уже не до катання на кризі, охлялий не те що криги, коня не осідлаєш. На березі майже нікого, всі цікаві повернулись до села.

У Бузинному ревіли мотори, дирчали віялки, люди перегукувалися, сонце пригрівало вже по-літньому, стежки висихали, парувала багнюка у вибоях, дотавав останній сніг у затінках. Найпрацьовитіші та найнеспокійніші хазяйки на городи вийшли. Хто грядку копав, а хто полов часник.

— То не чули: правда то чи неправда?

— Про що, кумо, питаєте?

— Кричало щось на Десні чи не кричало?

— Кажуть — кричало...

— Ну, а хто ж чув?

— Ніхто не чув...

— От тобі й на!

Перегуки та розпити літали вулицею, через Харитонову голову, який неквапно, як воїн, що виграв битву з грізним противником, повертав до хати. Він мав право пишатися — самого директора не злякався. І нічого він йому не вдіяв. А коли так, то сьогодні теж прогуляє, а вже завтра — так тому бути — піде до школи.

Чомусь був упевнений: заїде в двір, а назустріч — мати. Дива не трапилось — у дворі було порожньо, хата замкнена, ключ лежав так, як його поклав Харитон у потайному місці. Не заходячи до хати, попрямував у крамницю. Подумав — може, крамниця відчинена, торгує мама. На дверях, як і вчора, чорнів важкий замок, віконниці світили поруділими дошками.

Сумовито стало Харитонові.

— Так ви не чули, сусідко, що то воно на Десні вночі кричало?

— А ви чули?

— Та й ми ні. А хто ж чув?

— Ніхто не чув.

— Отакої...

Гукали-перегукувались через вулицю сусідки. Харитон не прислухався до тих перегуків. Хтось щось ніби чув, а виявляється, що і ніхто нічого не чув, а язиками ляпають...

І він прямував додому, бо нестерпно хотілось їсти.

II

Всі уроки Ярьська просиділа немов на голках. Не могла зосередитися на тому, що писала, слухала розповідь учителя, а думала про своє. Її не залишала думка про Харитона.

Це тому, що ранком у них у сторожці відбулася неприємна розмова. Мати, подаючи сніданок, покрикувала на дітей, щоб швидше їли та бігли до школи, а батько мовчав, щось зосереджено думав. Потім сказав:

— І що з нього буде, з того хлопця?

— Ти про кого? — кліпнула на батька мама.

— Та ж про Галининого. Непогана дитина, а гляди — звихнеться.

Мама якусь мить дивилася на батька з докором та зверхньою поблажливістю, мов на маленького.

— За своїми дивився б краще — в тебе он теж діти. А в нього мати є, — і сердито зашпилила губи.

Євменові на тому б і замовкнути, а він скажи:

— Та ж і мати. В крамниці та по базах мотається, а дитина без догляду...

Мати аж у боки взялася:

— Одне що-небудь. Або дітей доглядати, або товаром торгувати. І добре робить, що не сидить удома, як квочка. За те їй честь і хвала. Це не те, що мене прив'язав ти до лісу, з вовками день і ніч тут вию, а люди знають своє, їм плувати на діток.

І розійшлася. В Ярисьчиної мами ціла програма вилаштувана з цього питання. День могла викладати, невгаваючи. Євмен ще пробував сперечатись, висловлювати й свої якісь погляди, але то було намарне.

— Я ж і кажу: вона біля крамниці, а хлопець пустився берега...

— Пожалій його. Приголуб...

— Та хоч і таке. Хай би он Яриська хоч йому помогла, відмінниця ж.

Те, що Яриська вважалась однією з кращих учениць у школі, все ж було найбільшою втіхою і гордістю матері. Хоч при найменшій нагоді бурчала про своє подвижництво та жертвовність, але нізачо б не змінила усталеного способу життя, знаючи, що те потягло б за собою відставання дітей у науці.

— Відмінниця не за чужу ласку. Щоб діти були відмінниками — батькам треба поступитися деякими примхами та забаганками.

— У Харитона ж нема батька...

— Ніхто не винен. Сидів би вдома, робив у колгоспі, то живий був би. Знав, на що йшов.

— Ти так судиш...

— Та вже ж не по-твоєму. Це ти б увесь світ обігрів, усіх би приголубив, а я про свою сім'ю печуся. В лісі, як борсучиха в норі, сиджу, всього лишилася...

Яриська залишила батьків досварюватись, а сама схопила портфелика та з братом поспішила до школи. Всю дорогу, весь день їй не йшла з голови домашня суперечка. Вона цілком поділяла батькові погляди, але не могла осуджувати й маму. Мама в неї теж хороша, вона весь час, не покладаючи рук, дбає про Яриську та Митька, ото тільки й усього, що любить говорити зайве та всіх осуджує, нікого не шанує, особливо поза-очі.

Яриська ніяк не могла збагнути: чому в мами в думках одне, а на язиці зовсім інше. При зустрічах з тіткою Галиною просто в душу їй з добримими словами лізе, а ледь тітка з хати, так і пошле їй услід шпильку. Хоч би й сьогодні: хіба ж винна тітка Галина, що мусить працювати, кудись їздити, а Харитон у неї такий...

Яриська не могла знайти слова, яке б правильно визначило Харитонову сутність. Як ніхто інший, знала його, знала, як доброго й чулого хлопчика, тільки дуже неспокійного та самовпевненого, наділеного незалежним характером. Харитона не можна

було ні залякати, ні підмовити. У нього на все був свій погляд, і над усе він не терпів несправедливості. Несправедливе ставлення до нього і з боку вчителів, і учнів, та й матері було очевидним, це Яриська відчувала всім серцем. Він опирався всьому тому, відстоював правду і найчастіше терпів за неї. Ще мав Харитон один недолік — любив свободу і незалежність, хотів жити так, як йому хотілось, а це важко поєднувалося з обов'язками школяра. Школяр зобов'язаний ретельно виконувати домашні завдання, сумлінно відвідувати школу, коритися кожному наказу вчителя. Харитонові інтереси не завжди збігалися з інтересами школи. І тоді виникав конфлікт. Харитонові дорікали вчителі, класний керівник, його проробляли учні, за нього бралася мама. А Харитон опирався, як тільки міг, боровся за свої принципи твердо, зазнавав завжди у цій боротьбі поразки і поступово озлоблювався на всіх і замикався в собі.

Своїм маленьким жіночим серцем Яриська безпомилково угадувала, що вона була єдиною людиною в школі, якій Харитон цілком довіряв і до якої ставився дружньо. Це її хвилювало, бенетежило лоскітно, і вона йому платила тим самим. Вона просто не знала, як і чим допомогти другові, щоб він теж був таким, як усі інші,— ні, щоб був значно кращим за всіх інших.

Суперечка батьків наштотхнула її на деякі неясні роздуми. Вона доскіпувалася причини: чому Харитон ніяк не може вжитися в школі? І прийшла до висновку — тому, що він не дружить з шкільним розпорядком. Ось хай тільки почне робити все так, як належить робити учневі, і до нього відразу ж зміниться ставлення з боку і дорослих, і учнів.

Яриська була переконана — допомогти йому може лише вона одна. Він її послухається, він робитиме все, як накаже Яриська. Вона вважала це своїм покликанням. Адже її мама, як вона сама про те весь час торочить, могла б жити і в селі, і навіть у місто могла б переїхати, а сидить у лісовій сторожці. Тільки задля того, щоб Яриська і Митько мали всі умови для навчання. А хіба ж Яриська не здатна поступитися своїм часом, своїми розвагами, віддати частину своєї енергії Харитонові для того, щоб він щоденно готувався до уроків, щоб добре знав те, що належить знати учневі, та не накликав на себе учительського гніву. Він же хороший хлопчик, найкращий від усіх. То чому б йому не допомогти? Тим більше, що й татко так думає, навіть сказав про це, а татко все знає, і він найдобріший з усіх людей.

По дорозі Яриська склала план розмови з Харитоном. Ні, вона йому не скаже про спільну підготовку домашніх завдань. Вона інстинктивно навчалася користуватися такою зброєю, як жіночі хитрощі, вчилася користуватися ними так, як це роблять усі жінки світу. Сказати прямо — значить, образити, принизити людину.

Запропонувати допомогу — значить, відразу ж провалити задум, бо хто з хлопців визнає над собою волю дівчиська? Вона мусить наштовхнути його на думку самому стати в поміч Ярисьці. Ось, наприклад, завдання з географії. Раптом воно може видатись Ярисьці дуже важким і просто-таки незрозумілим. Хіба ж Харитон, шануючи її більше за всіх дівчаток, відмовить у допомозі розібратися в усіх складностях географії? Та ніколи в світі. А там і з математики можуть виникнути в неї якісь утруднення, і знову вона до Харитона звернеться. Так і призвичаїть його виконувати домашні завдання.

Додумавшись до такого, Яриська аж пашіла від щастя та хвилювання, невпопад відповідала Митькові на його запитання, все гадала собі: прийде сьогодні Харитон до школи чи знову прогуляє?

Харитон прогуляв. Нічого, правда, в тому не було дивного: Десна скресла. Половина хлопців на берег бігали, навіть деякі дівчата там були. Правда, майже всі цікаві до стихійних явищ природи після того, як побачили директора, прибігли до класу, а Харитона не було. Він не така людина, щоб відмовлятися від задуманого. Ще вчора ждав цієї події, а тепер його не відірвеш од річки.

Нарешті уроки закінчилися, можна було бігти додому. Митько її не ждав, поплентався в ліс, а Яриська була тому й рада. Вона гарячково думала, як побачитись з Харитоном. І схитрувала так, як це роблять жінки всієї планети. Тільки вибігла з школи, вона відразу ж підбурила подружок:

— Дівчата, а гайда-но до Десни. Чим ми гірші від хлопчаків?

Подружки її підтримали.

— Хто сказав, що гірші?

— Ми кращі за них — уроків не пропускаємо.

— Правильно! Закінчились уроки — тепер на річку.

Галасливим табунцем дівчатка подалися до Десни, приступали до ріки мало не навшпиньках, боячись злякати весняну стихію. На їхній подив, на березі було безлюдно. Крига вже пройшла, лише подекуди виднілись окремі крижинки та біле кришиво, чорніли колоди, тріски й сміття крутилось у веселому вирі, вода пінилась і шуміла весело.

Весна прийшла на Десну.

Дівчатка раділи сонцю і весняним пахощам, річці і піщаним берегам, раділи тій порі, яка в дитячій пам'яті міцно закарбовується на все життя.

Потім вони поверталися до села, поспішали додому. Яриська ще здалеку побачила — в Харитоновій хаті топилось. Усі димарі в селі відпочивали, а з димаря тітки Галини курілося. Мабуть, вона повернулася додому і готує Харитонові вечерю. Радісний

настрій у неї мов рукою зняло. Незручно було заходити, при тітці Галині ні про що з Харитоном не домовишся. І вона одстала від подруг. Сказала, що піде додому напрямки, понад Десною.

Очі самі прилипали до Харитонового димаря: і чому там удень димілось? Може, тітка Галина щось гарне з міста привезла. Цікаво б довідатися, що привезла тітка Галина до крамниці...

Ця думка була рятівною для Яриськи — хіба ж могла вона повернутися додому, не знаючи, що привезла до крамниці тітка Галина? Та мама її відразу ж назве останньою вороною.

Яриська прослизнула в Колумбасів двір, трохи помилювалася лелеками, що дружно господарювали на гнізді, потім несміливо вступила до хати.

У хаті господарював Харитон. Зняковів, але зрадів Ярисьці, і те від неї не сховалося, вона відразу ж відчула себе тут потрібною і бажаною. Як годиться, привіталась, а Харитон їй, як і належить, відповів.

— Роздягайся, Ярисько, гостею будеш,— сказав він словами матері.— Книжки клади сюди, їх ніхто не поїсть, миші в нас книжок не читають.

Він настроювався на жартівливий лад, і це Ярисьці дуже подобалось.

— Як ви тут поживаєте? — словами своєї мамки заговорила й собі.— Бачу, не ждали гостей і не сподівались.

— Та й не було такої думки. А kota в нас немає, щоб на порозі умивався.

— О, а де ж ваш Мурко? — здивувалась Яриська.

— Весною в гульки вкинувсь, то, видно, хтось шкіру зняв,— маминими словами пояснив домашню втрату.

— А наша Мурка сидить вдома. Побігає-побігає в лісі, мишку спіймає та й до хати. Боїться, щоб Митько кошенят не потопив...

Розмова зав'язалася.

— А де ж тітка Галина? — поцікавилась.

— Ще не повернулась,— насупився Харитон.

— О! А хто ж тобі піч топить?

У печі справді топилося, біля жару грілися горнятка, Харитон варив собі супчик з сушеною рибою та пшоняну кашу.

— Велика мудрість,— байдуже мовив.— Сам варю, коли хазяйки немає...

— Ой, він уміє варити! — сплеснула рученятами Яриська.— Чоловіче це діло — варити?

Яриська чимось нагадувала тітку Тоньку.

— Тобі язик би опух, коли б мене покликав. Та я тобі б що хоч зварила: і борщ, і кашу, і вареники, все вмію...

Дівчинка відчула себе у власній стихії. Хоч їй і не доводилося насправжки все те робити, чим хвалилась, але хіба вона не бачила, як те робить мама? Та хіба ж вона не дівчина, якій сама доля веліла чаклувати біля печі? А звідкіля він, Харитоша-листоноша, знає ту премудрість, що куварити взявся?

Харитон на те нічого не відповів, тільки зачудовано, не приховуючи захоплення, спостерігав, як Яриська взялася за рогаці, заклопоталася біля печі. Вона ще не доросла, щоб по-дорослому орудувати пічною зброєю, то ж спиналася навздобиці, сопучи і натужуючись, витягла з печі горщика, в якому булькотів суп. Одразу по хаті розлився смачний запах риби, від якого навіть у Яриськи потекла слинка.

— Ти солив?

— Аж двічі...

— Аж двічі...— невдоволено передражнила Яриська.— Так і пересолити можна...— Вона взяла дерев'яну ложку, набрала з паруючого горщика юшки, постудила, сьорбнула. І відразу ж виплюнула, скривилася.

— Ну і кашовар! Та це ж ропа!

— Не може бути? — не повірив Харитон.

Яриська мовчки затопила ложку в горщик, подала паруючу рідину Харитонові.

— Спробуй!

З виглядом переможця ждала, поки Харитон постудить пробу та скуштує вариво.

Харитон набрав повен рот юшки, поганяв її між зубами, коштуючи на смак, і теж виплюнув у відро. Яриська торжествувала, а Харитон виправдувався:

— Видно, риба сама по собі солоненька, а я ще й досолив...

— Отож не брався б не за своє... Куди ж цей суп?

— Та нікуди... Кашу будемо їсти.

Яриська відставила горщик з супом убік, заходила біля чавунка з кашею. Ще не витягнувши з печі, ошелешила хлопця:

— Наїсися, Харитоне, й каші. Вона ж у тебе через верх полізла. Скільки ти води налив, скільки пшона насипав?

Харитон мовчав, він взагалі не пам'ятав, якої пропорції дотримувався при варінні каші. А Яриська ще й принохувалась прискіпливо до того варива.

— І пригоріло теж! — констатувала урочисто.

Харитон схилив голову. Що голодним зостався, то вже й не біда, а ще ж і осоромився перед Яриською. Воно ж, капосне дівча, не втерпить, обов'язково розп'ятяє, хлопці проходу не даватимуть ні в школі, ні на вулиці. Зиркнув на куварку.

— Ну й пригоріло! А тобі що? Жалко?

Яриська перелякано дивилася на Харитона. Вона не могла збагнути, чим завинила. Нічим його не образила, не вона кашу спалила, а вогонь палив, сам Харитон винен, що, не вмюючи, взявся за роботу. Але вона не обурилась. Із життєвої практики знала, що чоловіки завжди сердяться на інших тоді, коли самі вчинять якусь дурницю. І в такому випадку перед ними слід поступатися, розвеселити їх, а не злити ще більше.

— А ти думаєш, у мене не пригорало? — округлила очі Яриська.— Ого, ще скільки! Перший раз коли вариш, то неодмінно пригорить. Потім знай, що пшоняну кашу варити важко. Краще манну, або гречану...

Харитон одразу ж відтанув. Ну, коли і в самої Яриськи не раз пригорало, коли це такий закон, що пшонянка в кожного пригорає, то можна не турбуватись. По-перше, Яриська такого не розбазікає, а по-друге, нічого в тому немає смішного. Яриська, відчувши, що їй пощастило розігнати хмару, повела розмову так, що зовсім розвеселила Харитона.

— Одного разу я варила гарбузову кашу, вперше варила, то сміху було на всю сторожку. Насипала пшона в чавунок більше половини, долила водою — воно як погнало з того чавунка, то я вибирала-вибирала, повні ночви каші налізло. Пшоняну кашу варити не просто...

Харитон уявив собі, як то лізла з печі в ночви та каша, довго сміявся. І радів, що в нього обійшлося без ночов.

— Ану її до біса, ту кашу, давай краще, Ярисько, поїмо хліба з салом.

Тоді Яриська сміливо перейшла в наступ.

— Ходімо краще до нас, у нас сьогодні варилося щось смаченьке, круп'янку мама смажила, то комусь же її треба з'їсти?

У Харитона аж перевернулось щось усередині. Круп'янку він обожнював. Але йому не дуже хотілося потрапляти на очі тітці Тоньці. Яриська по очах збагнула причину його вагання, схитрувала й тут.

— А мами, здається, вдома немає, вони з татом, мабуть, у ліс поїхали, весна, роботи багато, а обід у печі холоне.

Харитон зважився. Тим більше, що уявив собі приємну прогулянку з Яриською по березовому гаю, соку березового вип'є і взагалі товариство дівчинки йому було наймиліше за будь-яке інше.

— Тільки підемо навпрямці,— поставив він умову.

Яриська безпомилково вгадала Харитонове побоювання: побачить хтось із школярів їх разом, почнуть бевкати. Вона радо згодилася:

— Тільки навпрямці...

— І льодохід побачимо...

— Вже не йде лід.

- Хто тобі казав?
- Сама бачила.
- Погано дивилась...
- От іще...
- Ну ж глянемо!

Вони швидко вийшли до Десни. По річці, кришачись і ламаючись, скрегочучи і шелестячи, густо пливла крига. Раніше вона десь заторилася на вигині річки, а тепер прорвало, і льодохід йшов на повну силу.

— Ну, що я тобі казав? — торжествував Харитон.

— Чесне ж слово — не було! — опиралася Яриська.

— Отож ви так дивитесь, — знов свое Харитон, — не переконаєтесь як слід, а потім вводите людей в оману...

Яриська не ображалася. Справді, вийшло так, як найчастіше бувало в самого Харитона: і не винен, а вина сама лягала на голову. Яриська мовчала. Знала, у таких випадках краще помовчати. Швидко Харитон дав їй спокій, тільки дещо зверхньо поглядав, як на дитину, якій треба все прощати, бо від неї можна чекати будь-яких промахів.

III

Передбачення Ярисьчині не виправдалися. Мама була вдома, а круп'янкою в хаті й не пахло. Тільки й усього, що тітка Тонька зустріла їх ласкаво, привітно. Вона саме діставала з погребка картоплю на насіння, розсипала її у веранді на підлозі проти сонечка — хай прогривається.

— А, таки приплентались, помічники! — випроставшись, усмінулася. — Саме вчасно, бо в мене спина вже кілком стала.

— Мамочко, ти нам дай пообідати, а ми тобі всю картоплю перстягаємо, — щебетала Яриська. — Але тільки спочатку погодуй нас, бо в Харитона і каша пригоріла, і суп пересолився.

Тітка Тонька не відразу кинулася годувати прибулих. Спочатку поцікавилась:

— Хіба тітка Галина не захотіла посолити?

— Так тітки Галини ще й досі немає, а в Харитона пересолилося...

Лісничиха про частування гостя обідом ніби й зовсім забула. Її вразило повідомлення.

— Це ж як — не повернулась? Коли ж вона поїхала?

— Та вже третій день осьь... — пояснив Харитон.

— То що? З товарами не повернулась, чи як? — ніби сама до себе запитувала тітка Тонька, а чоло їй морщилось і в очах якийсь здогад майнув.

— Десна розлилася, крига йде, от вона й затрималася,— щebetала Яриська.

— Десна то так...— розмірковувала тітка Тонька,— а тільки... І які ж вона товари одержала, не знаєш, Харитоне?

Харитон, безумовно, нічого не знав. Тітка Тонька знизувала плечима, клопоталася:

— Дива та й годі... Щоб крига дорогу перекрила, так мости ж е, об'їхати за три дні вже б можна...

— Які тепер мости? — запитала губки Яриська.— Той, що біля району,— розводний, в льодохід не працює, а той, що в Черепові — то неблизький світ!

— Усе ти знаєш,— махнула рукою мати.

— Істи нам дай, мамо, ми голодні.

Тітка Тонька біля колодязя мила руки. Джерельно чиста вода сріблилася, а жінка все ніяк не могла заспокоїтись:

— Диво якесь... І як вона могла загаятися та ще з товарами? Напевне, щось і дефіцитне одержала, може, крам який чи хустки, або ковдри. З товаром — де такий час марнуватися?

Лісничиха рушила до хати лаштувати обід школярам, все ще роздумуючи та розмірковуючи, а Харитон заніс картоплю на веранду, висипав на підлогу. Ще мусив заробити собі на обід.

Іли пісний борщ з грибами, кашу молочну. У Євмена корова вже давно отелилася, молока вистачало. Та ще узвар грушевий — у лісника було кілька дичок, кожної осені насушували стільки садовини, що на всю зиму і весну, до нових вистачало.

— Мамо, а круп'янка? — розчаровано протягла Яриська.

— Завтра...

— Знову завтра? Все завтра та завтра...

— Бо всі «завтра» попереду...

— А де тато?

— Де ж йому бути — в лісі блукає...

— А Митько?

— Батькові допомагає — робота відома...

Мати відповідала механічно, вона була заклопотана іншим, думка про Галину не виходила їй з голови.

— І нічого за ці дні не переказувала мама? — допитувалась у Харитона після паузи.— Ніхто її не бачив?

— Бо ніхто не був за Десною...

Школярі їли, аж за вухами лящало — вони були однокласниками, мов рідні, і не соромились одне одного — їли з однієї миски, змагалися одне перед одним. Вже тільки коли до узвару дійшли, Яриська пригадала:

— Кажуть, ніби в льодохід хтось потрапив, кричав ніби...

— Кричав? — тітка Тонька стривожено закліпала віями, ніби електрострумом ударило її в груди, аж за серце взялася. — А хто те чув? Хто бачив?

— Ніхто не чув і ніхто не бачив. Люди кажуть...

Тітка Тонька зітхнула вільніше.

— Як же так — не чув і не бачив, а говорять?

— Не знаєте людей? — наслідуючи свою ж таки маму, зауважила Яриська.

— Та люди чого не вигадують... — задумливо сказала мати, прибираючи посуд.

Після обіду вони якийсь час вибирали картоплю. Тітка Тонька набирала в кошики та подавала з погребя, Харитон носив на веранду, а Яриська розгрібала рівним шаром по підлозі. Робота посувалася швидко і за якусь годину була закінчена. Тітка Тонька була дуже вдоволена.

— Що то гурт. Сама тягала-тягала, і роботи не видно, а гуртом відразу закінчили.

Школярі теж зітхнули полегшено. Тепер можна було й за домашні завдання братися. Яриська про те згадала, Харитон і на цей раз без них би обійшовся.

— Харитоне! — благально квилить Яриська. — На завтра дали такі задачі, що я ніяк не втну. Допоможи, будь ласка.

За інших умов Харитон, безперечно, не став би братися за домашні завдання, але зараз — мусив. Вже хоч би тому, що його так чемно просили, з такою довірою зверталися до нього, ніби він був найвизначніший майстер розв'язання задач. А найважливішим було те, що не хтось просив у Харитона допомоги, а сама Яриська, для якої в нього не існувало відмови.

Вони засіли біля столу. Сонце вже хилилося до обрію, проблискувало червоно крізь верхівіття дерев, на землю помітно опускалися вечорові тіні. В хаті ще було видно, промені гралися на білосніжних стінах, рожевіла картата клейонка. Задачі видалися не такі вже й важкі. Харитон у них розібрався хоч і не одразу, але все ж краще за Яриську. Дівчинка на цей раз виявилась зовсім нетямуючою, довгенько їй довелося втлумачувати, поки таки ж зрозуміла. А ще відмінниця. Правду кажуть про дівчат, що вони не головою беруть науку, а терпінням, сидять подовгу з книжками, от у них і знання з'являються. За який предмет не візьмуться — плаває Яриська. Харитон уже їй і так розкажує, і так доводить, не доходить до неї. Уже аж коли самому стане все ясно та зрозуміло — збгане тоді і Яриська, похвалить захоплено:

— Ну й голова ж у тебе, Харитоне! Як у учителя. Все відразу ловиш, а я поки додумаюсь... Коли б ти щоденно так допомагав — горя б не знала.

В хаті зовсім посутеніло, сонце закотилось за обрій, а вони сиділи за столом. Дядько Євмен повернувся, Митько, розгарячений та збуджений, пропахтілий сосною і недоталим снігом, усковчив. Довго снував по хаті, поглядав на Харитона і Яриську, пирхав та усміхався, а коли в хату зайшли батьки, випалив:

— Молодий з молодією за столом повсідалися.

Яриська спалахнула, розсердилась.

— Митько-лителько, хочеш по губах схватити?

— Молодий з молодією! — вистрибував на одній нозі Митько біля порога.

— От же й дам! Скажіть йому, мамо.

Озався Євмен. М'яко, з затаєним смішком у голосі:

— А чого ти сердишся, дурненька? Не старі ж, молоденькі обоє... Всі були або будуть молодими.

Дядько Євмен теж розпитував Харитона про маму, все чогось покашлював та ходив по хаті, а коли хлопець зазбирався додому, то радив краще ночувати, бо вже ніч надворі.

— А коли мама повернеться? — завагався Харитон.

— Крига ще з добу йтиме...

— Може, вона через міст?

Його проводжали всі гуртом. Тільки Митька не було. Він десь ганяв по лісі з собаками, які, чути, брехали далеко, аж десь у виярку. Надворі зовсім стемніло, зорі висипали на небі, місяць сходив над Боровим, наряджався схід у червоне.

— А сніги в лісі дотають, тільки в гущавині злежались у лід,— говорив Євмен.— Може б, зостався, хлопча, ще вовки налякають...

— Так я їх і злякався,— згорда зиркнув Харитон на пришикну Яриську.

— Ну, як знаєш...

— На добраніч.

— Будь здоров.

— Привіт мамі, коли повернулася,— проспівала тітка Тонька.

— Добре.

— Та до школи завтра не запізнюйся,— пропищала навздогін Яриська.

— Не спізнюся...

Яриська йшла до хати. Вона була задоволена. Харитон навіть не запідозрив, як вона його обкрутила, як примусила виконувати завдання, ті самі, про які він не хотів і слухати. Тепер вона міцно прибере його до рук і виведе в люди.

Своя розмова точилася між батьками.

— Щось мені не подобаються ці Галинині мандри...

— І я кажу,— згоджувалась на цей раз з чоловіком жінка.— Тут щось не так. Може, товари які дефіцитні підхопила, то, дивись, щоб на чужі села не подалася — знаєш, який виторг можна мати? А зайва копійка нікому не завадить...

— Галина не така, не поїде...

— Ой, ой, сказав,— враз нагороїжилась жінка.— Ніби хто собі ворог? Отак тихенько та гарненько і покористується тим, що Десна рушила. Крига перейде, і вона з'явиться. Ось побачиш. Тільки вже буде без товару... А я так ждала, думала, може, на наволочки чого або яку ковдру...

— Коли одержала, то привезе, Галина не така,— на своєму стояв Євмен.

Уже збиралися заходити до хати, а тут Тонька знову заклопоталася:

— Ти нічого там не чув? Плешуть, ніби хтось на річці кричав, в льодохід ніби попав?

Євмен спинився мов укопаний.

— Що ти верзеш? Де, хто кричав?

— Та ніхто ж не чув, а всі кажуть. Спитай-но у Яриськи.

Недобре передчуття налягло на душу Євмена. Він мовчав, не міг зрушити з місця, думав.

— Ну, чого ти став? Іди вечерять...

— Ой, щось мені марудно, Тоню, от щось воно недобре вдіялось...

— Ти про що?

— Не подобається мені вся ця історія з Галиною...

Тонька завжди була оптимістка.

— Ну, завів. Нічого з нею не трапилося, вона жінка бита. Ось побачиш — ще як заробить на дефіциті...

Харитон тим часом чимчикував додому. Пробирався битою дорогою до села. За вчора та сьогодні земля спрагло випила воду, дерева наливались соком, терпко пахли ще не розкриті бруньки. З лісу повіяло весняною прохолодою, але Харитон її не відчував, був у полоні власних думок. Інколи косував у лісові чорні нетрі, таки ж побюювався появи вовків, бо ходили чутки, ніби вовки до самих садиб підходили.

Він думав про Яриську. Славна вона дівчина, жаль, що сестричкою йому не доводиться. З такою не сором було б по вулиці пройтися, домашні завдання виконувати. Тоді б ніхто не посмів дражнитися, а так, коли вона чужа, хоч навіть і дядькова Євменова донька, все одно навіть Митько дурниці плеще. Тільки в сором Яриську вводить. Хіба ж то їй з медом, коли таке чує? «Молода, молода».

А втім, Харитон не сердився на Митька. Йому сподобалися дядькові слова: всі будуть молодими. То чому не буде молодим

Харитон? А вже коли говорити про молоду, то хто ж може бути кращою за Яриську?

Щось ласкаве і тепле розливається в Харитонових грудях. Йому вже зараз хотілося б бути не школярем, а хоч би років на п'ять чи десять старшим. Бути молодим, одним словом. І Яриська щоб вже була молодою. В білому-білому платті, з такою широкою накидкою на голові. Тоді хай би кричали різні Митьки: «Молоді, молоді...»

Харитон зітхнув. Видіння розвіялось. Поки що навчався всього у сьомому класі. Та й то, ось уже який день не був у школі. А для того, щоб стати колись молодим, треба вчитись. Яриська те знає — недаремно попередила: не спізнуйся.

І Харитон вирішив не спізнюватись. Відразу якимось спокійніше стало на серці.

IV

— Кооператорка втонула...

Хто перший вимовив ці слова в Бузинному, і сьогодні — таємниця. Скільки не доскіпувались опісля — ніхто їх перший не говорив. Так само, як ніхто не чув і не бачив трагедії, що сталася в ту зловісну ніч на Десні. От не казав тих слів ніхто в селі та й годі, а вони, мов прибутна вода, поповзли по всіх усядах, не минули жодної хати, жодної людини.

Односельці Галини Колумбас жахалися, не хотіли в те вірити і разом з тим уже знали, що їхньої кооператорки немає і вже ніколи не буде. Бідкалися, журилися, хто з жінок жалісливіший — зронив сльозу. Розходячись, висловлювали надію, що, можливо, то й неправда, лиха чутка, що Харитонова мама ще повернеться, відімкне іржавий замок на дверях крамниці, широко відчинить двері, і почнеться торгівля.

Тим часом на дверях сільської крамниці, мов знак докору, висів непорушно великий замок, вітрини були надійно закриті дерев'яними віконницями, притиснені міцними прогоничами. Сумувала крамниця, сумували покупці, марно вичікуючи того моменту, коли вона відчиниться.

Про загибель сільської кооператорки приглушено говорили на вулиці, по хатах, у бригаді, на фермі, в полі. Говорили вчителі в школі, говорили між собою учні. В село вступило горе, люди ходили приголомшені, в жалобі, бо Галину Колумбас у Бузинному любили.

Яриська почула про те відразу, тільки підійшла до школи. Йї назустріч побігли подружки, зупинили:

— Ти чула?

— Що я мала чути? — насторожилась Яриська, небезпідставно зв'язуючи тривожне питання з особою Харитона Колумбаса.

— То ти нічого не знаєш? — жахалися дівчатка.

— А що я маю знати? — похолола Яриська.

— Таж наша кооператорка...

— Мама Харитонова...

— Еге ж, мама Харитонова втопилася.

Яриська не повірила своїм вухам. Якусь хвилину водила очима по гурту дівчаток, заглядала то одній, то другій в очі, намагаючись вловити там іскри сміху, виявити нерозумний і жорстокий жарт, але бачила, що її не обдурюють. Згадала — мати казала, що тітка Галина повезла дефіцитні товари в дальні села. Йї не повірилось у таке, але тепер вона хотіла в те вірити.

— Вигадка... — сказала нарешті. — Тітка Галина, мабуть, торгує в інших селах...

Дівчатка бгикнули, дивились на Яриську, як на немовля.

— Сказано, що втопилася, значить, втопилася.

— Хто ж бачив?

— Ніхто не бачив...

— А чув хто?

— Ніхто не чув...

Так, у Бузинному ніхто нічого не чув і не бачив, але знали те всі.

Тільки Харитон Колумбас не знав нічого. Він прокинувся рано, зготував собі сніданок — хліб та шмат сала з цибулею, помилувався, снідаючи, через вікно лелеками. Вони старанно трудилися. Хоча вночі холодний вітер нагнав з півночі хмар, мжило, лелеки тягли в гніздо всіляке ганчір'я та паліччя, старанно ремонтували поруйноване за зиму гніздо. Від лелек не відставали горобці, з веселим цвірінканням і собі носили в дзьобиках соломинки та пір'я, примошувались знизу лелечого дому, бо вважали, що лелечин авторитет, недоторканність лелечого гнізда автоматично передадуться і на їхні оселі. Інколи горобці чубилися, сердилися, хоч, видно, на те в них було обмаль часу, бо швидко забували про суперечки, бралися за роботу. З цікавістю і усмішкою спостерігав те Харитон, ліниво жуючи хліб.

Поснідавши, якийсь час роздумував, як бути: йти до школи чи знову на Десну. Не відразу вирішив це питання: пішов би на річку, але погода не приваблювала, в школу йти теж не зважувався — Марія Петрівна йому все пригадає, та й директор школи теж, мабуть, на сьогодні відклав учорашню розмову. Він і сьогодні обминув би школу, коли б не пригадав, що увечері пообіцяв Ярисці неодмінно бути в класі. Зітхнув, насупився. То ж буває таке з людиною: пообіцяєш комусь щось зробити, а дійде до діла — нелегко те виконати. Незручно такій дівчинці, як Яриська,

робити наперекір, але чи зручно перед усім класом вислуховувати нотації та декори Марії Петрівни?

До того ж він мав моральне право не йти до школи. Мама не було й досі. І що вона собі думає? Заїхала до міста, навантажилась товарами, а тепер місяць там сидітиме, поки крига пройде.

Сьогодні крига мала вже пройти. Але поки наведуть переправу, поки парома витягнуть на чистоводдя, то, гляди, що й сьогодні хоч би під вечір додому потрапила. Отже, мав час побайдикувати. Лаятиме мама? Але мав на те переконливу одмовку: ждав маму, не міг напризволяще кинути хати. Головне — триматися на своєму, і тоді нічого ніхто не вдіє, не підкопається ні вдома, ні в школі.

Нехотя Харитон почав збиратися до школи. Дуже вже великим авторитетом у його очах користувалася Яриська. Просто неможливо було йти всупереч волі такої дівчинки. Могла б тоді образитись, порвати дружні стосунки з Харитоном. А йому цього не хотілося.

Він не мав сестрички, а йому так хотілося її мати. І неодмінно таку ласкаву й привітну, як Яриська.

Окрім того, ще одне бажання повело Харитона до школи. Він знав, що за прогули доведеться відповідати. Його належно за те ганитимуть привселюдно. І як не дивно, не боявся того, а навпаки, прагнув хрестити шпаги з учителями, з самим директором і обов'язково, вийти з того двобою з честю. Хай довідається Яриська, що він не боягуз, не тухтій, а людина, яка вміє постояти за себе.

Він дістав з кутка залежаного портфеля, склав потрібні книжки й зошити і рушив до школи. Правда, не відразу попрямував куди треба, а загнув півколо, побував на березі Десни, переконався, що крига пройшла, помилювався, як пружно несе ріка жовтувато-піняву воду, переконався, що почали виповнюватись береги. Значить, мама поспішатиме, подумав Харитон, щоб повідь не відрізала від свого села.

Неквапом, добре натоптаною стежкою чвалав до школи. Із задоволенням відзначив, що всі зустрічні з ним особливо чемні, підкреслено шанобливо відповідають на його вітання, зупиняються та уважно розглядають, ніби не впізнають: Харитон це чи не Харитон? Розпитують про маму: так не повернулась? Скажи ж ти, отака біда, поїхала жінка, зачинила крамницю та й немає. Завдає ця Десна мороки кожної весни, гляди, коли не одне, то інше.

Школярі теж зустріли Харитона біля школи стримано, не кинулись назустріч галасливою юрбою, не розпитували: чому прогуляв, не насміхалися. Харитон непокоївся: чи не пустив була Митько гуляти серед школярів отого капосного: «Молодий — молода».

Митька не видно, а Яриська серед дівчаток тулилась, ясними оченятами назустріч Харитонові зоріла. Що то своя, близька людина.

Харитон побоювався, що на нього накинуться вчителі, тому мобілізувався, наготувався відгризатись, відстоювати себе, але вчителів біля школи не було. Зненацька вийшов із-за рогу директор школи, привітався з школярами, зиркнув якомсь співчутливо на Харитона і пішов.

Харитон бадьорився, явно ховаючи за тією бадьорістю власну ніяковість і вину.

— Живі? — підморгнув він замість звичайного вітання хлопцям. — Чого блимаєте? — зачепив дівчат.

На нього дивилися мовчки. Важко добрати, що світилось у десятках очей: докір, співчуття, захоплення? Аж йому стало трохи не по собі, аж захвилювався: напевно, це вже весь клас, уся школа візьметься проробляти за ті прогули.

Не встиг нічого сказати, йому теж ніхто ні слова — дзвоник закалатав. У бузинівській школі він ще не електризований, хоч уже кілька років, як електрику в село провели. Не приладнали ще електродзвіночка, технічка в звичайний калатає. Коли ж задзвонив дзвінок, тоді не до розмов. Хоч і загудуть школярі, мов потривожений вулик, хоч і загаласують, але вже не розбереш, хто що каже, хто чого хоче, товпляться до коридора, розбігаються по класах, кричать, пишать, а для чого, ніхто того не скаже і не знає.

В тому натовпі до Харитона прибилась Яриська. Як глянув їй у очі, так і розквітнув увесь, уже задля того, щоб Яриську побачити, варто було сьогодні йти до класу.

— Ну, молодець, що не спізнився, — похвалила. І ця похвала була Харитонові, як хліб з медом.

Не встигли вмотитися на партах, речі свої школярські розіпхати, а тут і вчителька до класу. Перший урок з математики, отож власною персоною з'явилась Марія Петрівна, та сама, яка обіцяла добре поганяти Харитона. Але він її не злякався. Вчора з Яриською поробили всі завдання, пам'ятав ті задачки, як таблицку множення, і йому навіть хотілося, щоб учителька його викликала: тоді він покаже перед усім класом — перед Яриською в першу чергу! — що він не такий уже й слабак.

Насторожено, спідлоба ловив погляд Марії Петрівни, а вона була ніби сама не своя, терла носа хустинкою, видно, застудилася в час весняного льодоходу. Учителька була ще молода, може, п'ятий чи шостий рік працювала в школі, але відзначалася твердим характером, була вимоглива, нікому не попускала, навіть Харитонові, незважаючи на те, що була в дружніх стосунках з його мамою. За одне тільки шанував і потай любив Харитон

учительку, що вона майже ніколи за дрібниці мамі не скаржилась, а коли й здіймала в їхній сім'ї бучу, то вже не задарма.

Марія Петрівна чомусь схилила голову. Клас притишено ждав її слів, а вона не поспішала починати уроку, пройшлася перед учнями, зупинилась біля вікна, якусь хвилину дивилась на подвір'я. Харитон і собі глянув туди, куди дивилась учителька, помітив, що бузковий кущ, який ріс перед їхнім вікном, уже викинув такі, як жолудь завбільшки, бруньки. З них уже показалися ледь помітні брунатно-сірі листочки.

Потім учителька зробила переключку. Коли дійшла до Харитона, на мить спіткнулася, видно, хотіла дорікнути за прогул, але, подумавши, викликала далі. Харитон з нетерпінням ждав, що оце вже тепер Марія Петрівна візьметься за нього, а вона пройшлася перед класом і почала урок.

— Хто хоче розповісти, як він розв'язав першу задачу? — звернулася до класу.

Учні переглядалися, перешіптувались, ніхто не зважувався. Та й не диво, завжди робили так: кому охота добровільно стромляти голову в ярмо? Харитон цю задачу пам'ятав добре. Іншим разом він теж промовчав би, ждав би — викличуть, бо вихплюватися наперед у школярському гурті вважалося неетичним, але сьогодні він рішуче підняв руку. Це було до деякої міри викликом учительці. Це так і зрозуміли семикласники, бо загули схвально. Тільки вчителька того не збагнула, з подивом зиркнула на добровольця:

— Колумбас? Ну, гаразд, відповідай, Харитоне, розкажи, як ти розв'язав цю задачу.

Харитон бадьоро вийшов до дошки, взяв крейду, заходився мовчки виписувати цифри, ділити та множити, додавати й віднімати. Яриська прискіпливо приглядалася до кожної дії, решта учнів хто з інтересом, хто байдуже стежили більше за самим виконавцем, ніж за його роботою. Учителька теж дивилась на дошку, але вона лише механічно ловила суть задачі, бо в неї перед очима весь час стояла мати хлопчика, який так вправно і навіть зухвало випишує цифру за цифрою, видно, тільки задля того, щоб реабілітуватися в очах учительки.

Марія Петрівна була впевнена, що Харитон ще не знає того, що вже знали всі. Їй шкода було хлопця, вона, як, до речі, і всі інші, не знала, як повестися з ним, що йому сказати, чим утішити, як полегшити горе, про яке він, безумовно, швидко дізнається. Учителька думала не тільки про задачу, яку правильно і впевнено розв'язував учень, а й про своїх учнів. Ні, це не ті дітки, яких вона зустріла вперше. Це вже свідомі, дорослі люди, які вміють триматися достойно у відповідальний час. Вона побоювалась, що хтось проговориться, важко вразить серце Хари-

тона. А ще ж невідомо, що трапилося з Галиною. Може, вона просто десь забарилася, її розшукують, з'ясовують, не може ж такого бути, щоб людина загинула так безглуздо, так несподівано...

Марія Петрівна втішалася тією думкою, хоч мало вірила в те, що думала. Вона теж народилася в подеснянських краях, виросла біля води і добре знала, якою підступною і нещадною буває ріка в час льодоходу, в час поводі. Не було такої весни, щоб ріка не брала собі жертв. Але все ж їй хотілося, щоб усе обійшлося, вона тоді б по-справжньому пораділа за подругу і нізащо не подарувала б провини оцьому прогульникові і непослуху.

Дуже швидко Харитон і зовсім оговтався, забув, що має відзвітуватися за провину, більш того, відчувши посилену увагу до себе учнів і, навпаки, неувагу вчителів до його вибриків,— почувався досить упевнено, як і належить героєві дня. Від нього ні на хвилину не відступали дівчатка, йому весь час світили Яриські очі. Вирішив, що більше прогулювати не буде, надолужить прогаяне і вчитиметься так, щоб мама і вчителі були ним задоволені. Отож коли закінчилися уроки,— а вони сьогодні зовсім не тяглися Харитонові,— і коли Яриська запросила до себе в гості, він охоче погодився супроводжувати її до лісової сторожки. Тільки виторгував право йти тією дорогою, що вела повз крамницю та їхній двір,— хотів ще раз перевірити: чи не повернулася мама?

Матері не було. І вони з Яриською попрямували навпростець, знайомою стежкою берегом Десни, через оздоблені густими котиками шелюги просто до березового гаю.

V

Весна боролася з зимою. Вночі налітав з півночі холодний вітер, інколи крутило білосніжною крупною в повітрі, ранками густий туман уставав з яруг та заплави Десни, а десь під сніданок уже вигулювало сонце, земля починала парувати, дерева повільно розпускали бруньки, а лугові озера непомітно наливалися і ясніли під небом синявою.

Сніги зійшли, тільки в лісі по затінках подекуди траплялися почорнілі, ніздриваті кучугури. А в полі було чисто, привітно, купалися видолінки в калюжах, але все те не заважало польовим роботам. Вийшли в поле колгоспники, загули мотори. Десь орали, а десь підживлювали озимину. Вже й овес готувалися сіяти, пам'ятаючи, що коли цю культуру «кинеш у грязь, то будеш князь».

Тільки на деснянських луках було безлюдно. Сюди поверталася птаство. На оголені озера, на берегах яких починали

зеленіти бліді пагони лепехи та очерету, в видолінки, де вже викидав жовтуваті бутони жовтоцвіт, вечорами і ранками, парами і поодиноці падали крижні й чирята, чайки скиглили і стогнали над лугом, кулички посвистували, сороки пильно доглядали на верховіттях дерев гнізда, схожі на кудлаті горянські папахи, лелекували повагом на свою лелечу живність.

На одному з грудів, ближче до Борового, в заростях лози знайшло собі притулок лосеня. Всього на якихось два-три кроки воно відступило від ріки в той момент, коли Десна скресла і гучно понесла на своїй могутній спині потрошену кригу. Лосеня перелякано озиралось, забуло про колючий біль у нозі, ждало лосиху-маму. Вона чомусь барилася, стояла оддалік на кризі, видно, намагалася збагнути, яка ще халепа підстерігає їх на тому березі. Так і не зрозуміло лосеня, що трапилось з мамою, де вона поділася. Воно злякалось тріску і шуму, що прокотився по річці, забувши про болючу ногу, інстинктивно кинулося навтікача, але пробігло небагато, бо ногу звело таким різким боєм, що вже не могло й стати на неї. А ще більше злякалось того, що позаду не чулось материнського духу. Спинилося, озирнулось і не побачило нічого, окрім якогось незбагненного хаосу дикої, ніколи не баченої стихії, страшної і незрозумілої, бо воно не знало, що ріка зимою живе під кригою, а весною з силою скидає її з своїх грудей. Здалося лосеняті, що сама земля заворушилася, розламується, що та руїна дожене його й поглине. Не дожидаючись матері, втікало далі.

Маля бездумно чвалало, шукало безпечного місця, такого, куди б не долітав отой неприємний і загрозливий шурхіт, оте незнайоме дихання ріки, що сприймалося як велика небезпека, пов'язана зі смертю. І лосеня, пересилуючи біль у нозі, шкутильгаючи, рухалося від Десни через луки в поля, туди, де заплава переходила в родючі колгоспні масиви. І весь час озиралось і прислухалося — йому не вірилось, що страшна невідомість забрала його маму, його вірну і могутню захисницю.

До самого світанку попаски шкандибало лосеня, все далі і далі від загрозливого шуму, від злої сили, з якою ще й досі сміливо б'ється його мама-лосиха. На день воно сховалося в густих лозах, де починалося поле, покряяне яругами, над якими густо ліпилися кущі глоду, тягнулися всягору молоді берізки і так смачно і привабливо пахли зарості осичини. Пожувавши молодих лозових пагонів, лосеня, облюбувавши купину, встелену рудою, під шерсть його самого, осокою, вляглося на спочинок.

Сон налягав на очі, але лосеня не могло спати. Нога пашіла від пекучого болю, мов хижий вовчисько вхопився зубами та й гриз нещадно, а, окрім того, воно весь час прислухалося до всіх звуків і шарудінь, щоб не пропустити появу матері.

Лосиха не з'являлась. Ні наступного дня, ні наступної ночі, ні опісля. Лосеня сумувало, йому було важко, дедалі сильніше боліла нога, йому не хотілося їсти, йому не хотілося жити. Лежало крижем серед рудої осоки, байдуже до всього. Тваринним інстинктом відчувало, що воно беззахисне, що досить тільки наткнутися на нього не те що двом, а одному вовчукові, і воно вмере, безсиле чинити опір. Єдиним захистком йому було відлежування в осоці. І воно лежало, саме не розуміючи того, що тим самим вготувало собі загибель від голоду і знесилення. Вигризло навколо себе лозу, старе бадилля осоки, вибило молоду зелену траву, тупим носом рило вологу землю, бо хотіло пити. Йому ввижалося густо-зелені гаї, висока соковита трава і терпко-гіркуваті пагони осик. Його не раз лякали трепетом дужих крил крижні, сорока довго не давала спокою, голосно скликаючи всіх на розправу з беззахисним лосеням.

Не розуміючи того само, лосеня ждало своєї загибелі. І воно б загинуло, коли б не допитливість та непосидючість кількох школярів з Борівської середньої школи.

Є ото такі школярі, яким не сидиться ні в школі, ні в хаті, ні в селі в той час, коли на землю лягає весна. Тягне їх, мов магнітом, у далекі походи, на лоно природи, в ліс, на луки, до річки, в поле. Їм хочеться все бачити, все знати. Чи качки прилетіли та чи поклали яйця до гнізд, чи сорочат висиділи в гніздах сороки, чи вода не просочується де луками по високо скошеній траві та чи не повзуть на животах поміж травою смугастобокі в'юни або чи не проріс у озерах рогіз, отой самий, лопуцьки з якого смачніші від будь-яких ласощів. Цікаво їм, тим школярам, і побачити те й покористуватися ним, коли випаде нагода. І йдуть такі юні слідопити, ніким не організовані, ніким не заохочені, світ за очі, розвідують першими все, все першими відкривають і повідомляють про те інших.

Цього дня їх аж п'ятеро восьмикласників вирішили прогуляться за Боровим, поблукати в тих місцях, де поле сходиться з луками. Взяли ножики,— без ножа що ж то за мандрівник? — обв'язалися мотузками,— без мотузка в далеку дорогу не виходь! — запаслися хлібом та салом,— на лузі та в полі їсти хочеться, як ніде! — вирядилися легко,— траплялось десятки кілометрів долати в таких походах,— нікому нічого не сказавши,— бо що ж то за похід, коли про нього всі знають! — рушили в мандри.

Йшли весело, з радісним настроєм, милувалися ділами чарівниці-весни і жваво перемовлялися. Перемовляння перейшло в суперечку: куди краще піти, якими стежками? Не доходячи певної згоди, все ж швидко посувались уперед, а їх вітали оживі поля, зелена озимина, яруги, якими ще спливали весняні потоки, озера

на заплаві, які ще не позбулися льодових плотів, що плавали, пристаючи то до одного, то до другого берега.

Вилякували зайців. Вони, худощі після зими, невилинялі, перелякано тікали від мандрівників, мчали наосліп, а хлопці, забувши про все, бігли вслід, кричали весело. Коли б зайці розуміли людські емоції, то їм і не варто було б так перериватись, втікаючи, бо мандрівники не збиралися на них полювати чи завдавати якоїсь шкоди. Цікаво було пополохати довговухого боягуза, от і полохали.

Піднімали на крила диких качок. Вони, нажирувавшись уночі, вдень спали на купинах, відпочивали, ждали ночі, не сподіваючись на появу некликаних гостей. Качкам услід не кричали, навіть руками не вимахували, тільки подовгу, зупинившись, стежили, як ті літають над озерами, де сідають, і вели між собою розмову:

- У цьому році є качка...
- Парами літають...
- Будуть виводки...
- Все їдно мисливці виб'ють...
- З дикої качки наїдку, як з рака...
- А ти їх їв? Кажи, ти їх їв? Теж — мисливець...

Тривожили сорок. Вони невсипно пильнували своїх гнізд, кожного непроханого помічали здалеку, стрекотали сердито, скликали всіх сусідів, кружляли поблизу, перелітали з дерева на дерево, відводячи нападника.

- Уже, вважай, досі висиділи...
- Який швидкий! Спробуй сам — посиди!
- Та що ти знаєш? Сорока кладе ячка ще на снігу.
- Ну й хай, теж мені промислова птаха.
- Тобі аби промисел...

Спинились на пагорбі. В полі гурчали мотори — тут, на високому пагорбі, сніг зійшов рано, земля підсохла, можна орати. Внизу на луках світилися озера, струмувала в них прибутна вода з Десни. В багатьох місцях вона розливалася ледь помітною плівкою, котилася по стерні, пробиралася в кожний видолинок, в кожному впадинку.

- Риба, напевне, пішла на свіжу воду...
- В'юн першим полізе з болотянок.
- Карась теж любить повідь...

Роздивлялись довкола, знову сперечались: куди йти? Одні казали — вперед, інші тягли на заплаву, а хтось радив завернути до трактористів, подивитись, як у полі йде робота.

Вирішили пробратися на луки, до озер, глянути: чи не йде там очманіла за зиму риба. Один за одним пробиралися видолінками, плутались у густому лозняку, забрунькованому, оторо-

ченому запашними котиками, повному дзвону ожилих, схожих на котики, бджіл.

Лосеня почуло їх ще здалеку, замерло, бо знало, що насувається небезпека, прогнало геть важку сонливість, крутило великою головою, дослухалося до чужих голосів і не знало, як бути. Збагнуло мале, що то прийшли люди, ті, яких не боялась стара лосиха, бо вони привозили в ліс сіно і оберемки солодких гілок, але разом з тим вона ніколи й не підходила до них близько, не подавала знаку лосеняті, що воно може почуватися безпечним при появі людей. Воно боялося появи людей, але підсвідомо хотіло їх бачити. А люди, перегукуючись, пробиралися гушавиною, наближаючись, а лосеня тривожно посмикувалося, намагалось стати на ноги і кинутись навіткача.

Зібравши всі сили, воно зіп'ялося на ноги. На передні стало легко, але задні, особливо ліва, відмовлялися слугувати. Тақ боліло, що лосеня аж осіло назад, аж завалилося на куці, ледве утрималось, потім таки зіп'ялось на ноги, озирнулося тривожно і пошкулитьгало убік, даючи дорогу людям.

Так воно б і зникло з їхніх очей, його й не помітили б, коли б один з хлопців не натрапив на лігво лосеняти. Відразу ж зчинив тривогу, зупинив усіх, і за хвилину слідопити оточили свіжовитоптане лігво, засперечалися:

- Отже вовчисько тут вилежувався!
- Ой, вовчисько! Ой, сказав! Коза дика!
- Коза? Коза отаке виб'є?
- То, по-твоему, вовк лозу жертиме?
- А знаєте, що це, хлопці? Напевне, лось...
- Теж мені сказав: лось! Лось би півлісу вибив.
- Та вже ж це і не зайчик!

Нарешті хтось запримітив сліди лосячих копит, отож суперечка затихла.

- Корова ніби а чи теля...
- Еге ж, оце воно тобі так і одичавіло...
- Та лось же, їй-право! Молодий тільки...
- А мо' й лось!

На тому зійшлися, рушили по сліду. Придивлялися пильно, а слід був ледь ум'ятий, на луках сліду від копит майже не зостається.

- Ніби й на кінський копит схоже...
- Тобі скоро верблюдячий привидиться...

Так перемовляючись, ішли борівські школярі, швидше не по сліду, а пробиралися навмання, але все ж туди, куди відступило й лосеня. Воно швидко почуло небезпеку, шкандибало не зупиняючись, але сили бракувало, відстань між ним і школярами

помітно скорочувалась і, нарешті, позаду залунали войовничо-захоплені голоси:

- Оц-но-но воно!
- Лосеня!
- А я що казав?
- Не лякайте його!
- Воно криве, кульгає.
- Оточуймо!

Школярі, розсипались півколом, почали оточувати звіра, а налякане лосеня, напружуючи останні сили, втікало, вибиралося з луків на узгір'я, прямувало туди, куди переслідувачам було й треба, до Борового.

Лосеня нарешті зовсім знесилилось. Було голодне, виснажене, в нього нестерпно боліла нога і, долаючи рів, що розділяв луки з полем, воно спіткнулося, впало на передні ноги, проорало рівчак і звалилось на густі лозові зарості. Посмикалось і вже не мало сили звестись. Обережно, боячись якоїсь підступності з боку звіра, лосеня щільно оточили школярі.

Мовчки, уважно розглядали хлопці живцем упольованого звіра. Живе і справжнє лосеня так близько їм доводилося бачити вперше. Дивились на нього і очам не вірили — на картинках цей звір виглядав велично, войовниче, до такого і приступити боязно. Перед ними лежала безпорадна істота, кошлата, незграбна, худюща, самі маслаки стирчали з-під шкіри, цибата, головата ще й горбоноса. Дивилась жалібними очима, дивилась сумовито, приречено.

Хлопці не відразу заговорили, так були вражені і спантеличені своєю знахідкою. Спочатку дивилися мовчки, боялися зворухнутись, а потім, збагнувши, що лосеня знесилене, приступили до нього і почали оглядати зблизька.

— А що, коли лосиха з'явиться? — першим озвався хтось із боязкіших.

- Рознесе на шмаття,— зіронізував хтось із хоробріших.
- Видно, відбилосся від матері, бачите, яке виснажене?
- Може, й відбилосся...
- А може, хто вбив лосиху? Хіба не б'ють?
- Голодне, видно, захарчоване...
- Горопашне...

Школярі занепокоїлись долею лосеняти. Побачили, що коли йому не допомогти, не врятувати, то загине.

- А може, воно хворе?
- Може, покликати ветеринара?
- Так він і піде. Треба в село гнати.
- Воно тобі піде?
- Спробуймо...

Озброївшись лозинами, хлопці дружно приступили до лосеняти. Воно збагнуло, що ці люди далеко не мирні, смикнулось; витягнуло вперед шию, почало зводитися. Щось брязнуло, і хлопці побачили, що копито лівої ноги защемлене залізним обручем. На обручі теліпався обривок ланцюга.

— Дивіться, дивіться! Що воно?

— Капкан!

Так, то був звичайний капкан, міцний, металевий, такі ставлять на вовків. Вовк обминув, а лосеня випадково попало в пастку, замасковану у гущавині, впіймалося, але тоді воно було сильним, різким ударом зуміло розігнути одне з кілець ланцюга і вирвалося. Та, на біду, сама пастка потяглася за ногою, з кожним днем усе дошкульніше впиваючись у кістку, викликаючи нестерпний біль.

— Треба рятувати,— вирішили хлопці,— бо інакше воно загине.

Неквапом погнали звірину до села.

VI

Андрій Іванович за ці дні помітно поздоровшав. Безумовно, покращення його стану було відносним, бо людина його віку вже не може хвалитись добрим здоров'ям. Він уже забув, коли почував себе, як належить почуватись здоровій людині. Але після того, як у гостях побувала Галина, як розвіялося важке непорозуміння, що стільки років псувало їм обом життя, він ніби омолодився, помітно ожив, навіть болі, до яких призвичаївся, стали менш відчутними і дошкульними, а може, він просто не звертав на них уваги. Людині небагато треба для щастя, а ще менше для гарного настрою. Розвіялись сумніви, нормалізувалися стосунки з дорогою для нього людиною, і старий учитель відчув приплив нових сил. Тепер він і засинав, і прокидався з одною думкою: не сьогодні-завтра в його домі залунає рідний голос Галинки.

Наступного дня, після Галининого від'їзду, він прокинувся рано, випив склянку міцного чаю і, ледь розвиднілось, вийшов з хати.

Село саме оживало, з димарів хат, де господарі ще не завели балонів з газом, або хто любив з самого ранку заганяти до хати тепло, вився дим; чулися приглушені голоси, жваве півняче «куку-ріку», мотори гули на колгоспному дворі, а в небі ледь чутно озивалися журавлі — не зупиняючись на деснянській заплаві, вони пливли в ранковому тумані на північ, у несходимі білоруські ліси, болота і озера.

Андрій Іванович на повні груди вдихнув ранкового повітря.

Жив він неподалік від школи, ближче до деснянської заплави, край села — ще б трішки і у двір заходила б весняна вода. Правда, в часи найбільших поводей деснянський розлив підступав до самих воріт, а, бувало, що й заповзав до двору. Цієї весни водою поки що не пахло. Десна ще лежала в берегах, кілометрів за чотири чи п'ять звідси, луг зеленів, спав тихо.

Дивився Андрій Іванович в бік Бузинного, намагався побачити далекий берег, білі хати, які особливо виразно виднілися саме тепер, коли ще зелень не встигла сховати далекий берег од очей. Над луками плив ранковий туман, не густий, але все ж такий, що закривав геть увесь обрій. Чувся, немов з-під землі, шерхіт і глухий шум, але Андрій Іванович, який уже не міг похвалитись добрим слухом, того не помічав, отож навіть подумати не міг, що Десна скресла, що вже вона вирує, шумить і казиться. Він увесь час думав одне — Галина не йшла йому з-перед очей, думав про її довірливе зізнання, про причину їхнього розладу. То ж є на світі отакі злі і безсердечні люди, які, переслідуючи власні егоїстичні інтереси, готові посварити близьких людей, завдати їм таких прикросців та болю. Згадував дружину — вона так і померла, пішла в небуття, не знаючи причин того, чому їхня Галина, людина, яку вони так любили, якій віддали стільки тепла і розуму, раптово їх зневажила, стала такою байдужою...

Потім Андрій Іванович попрямував за село, туди, ближче до піщаних пагорбів, на яких густо росли червона шелюга та низькорослі кушуваті сосонки, здибався по дорозі з ковалем Марком Черпаком, що, як і всі борівці, був його учнем і вихованцем, чоловіком Марії, тієї самої, яка щоденно доглядала Андрія Івановича, мов рідного батька.

Усіх своїх учнів, давніх і недавніх, Андрій Іванович знав, як самого себе. Марію, хоч і навчалась посередньо, любив і шанував за добре серце і прямоту, її Марка запам'ятав як усезнаючого і здібного до науки хлопця, але такого прониру і крутія, яких треба пошукати. З Марка вийшов добрий майстер, коваль високого класу, але все одно великого авторитету серед односельців і в очах учителя Марко собі не зажив.

Як завжди, Марко Черпак не йшов, а прокрадався поза селом додому і тому розгубився, коли віч-на-віч здибався з Андрієм Івановичем. Справа в тому, що Марко славився на всю округу браконьєрством на птаха, на звіра, на рибу. Не визнавав мисливських законів — рибу ловив по-варварському, птицю і звіра нищив по-дикунському. І зараз чимчикував додому, ховаючи під полою переламану навпіл рушницю та двійко качат. Оскільки жив майже в кінці греблі, то гадав, що проскочить до хати непомічений. Аж зупинився від несподіванки, аж до шапки потягнувся за шкільною звичкою.

— Доброго ранку, Андрію Івановичу! То вже, бачу, ви на ногах? От добре...

— Здоров, здоров, Марку, бачу, й тебе вже ноги носили по здобич...

Марко зашарівся, ховав погляд, не міг дивитися в насмішкуваті очі вчителя.

— Грішний. Не втерпів. Двох качурів...

— Не доведе тебе, Марку, до добра зажерливість...

У Марка враз лихим вогнем спалахнули очі, зиркнув спідлоба на вчителя сміхотливо, навіть насмішкувато:

— Пробачте, Андрію Івановичу, але... вам же збирався догодити...

Андрій Іванович високо скинув сиву брову.

— Марія все побивається — чого б такого смачненького занести хворому, а я собі й думаю — що ж може бути краще за печеного качура?

Андрій Іванович добре знав Марків характер, не повірив його жодному слову, але не знайшовся і на відповідь проїді. На серці стало враз якось порожньо, непривітно.

— Дякую за турботу, Марку, але ти добре знаєш, що в такий час я дичиною не ласую...

Черпак злодійкувато косував навсебіч, видно, не хотів, щоб іще хто здибався з ним у лузі.

— Вибачайте, поспішаю, вже час роздувати кадило в кузні. До побачення, Андрію Івановичу.

— Ходи здоров, роздувай... — іронічно попрощався з Марком Андрій Іванович.

Розійшлися невдоволені один одним.

Відійшовши трохи, Марко Черпак ураз щось згадав, а можливо, вирішив якось пом'якшити враження від розмови, гукнув учителеві:

— А Десна скресла... Ламає і трощить...

Андрій Іванович нічого на те не сказав. Подумав, що ріка скресла, що, значить, уже прийшла справжня весна, тепер уся природа, всі люди, які його оточують, заживуть інакше, інтенсивніше і клопітніше. І тільки згодом заніло біля серця, якась незрозуміла тривога стиснула груди, глухий неспокій його опанував, а чому все те сталося, ще ніяк не міг збагнути. Значить, Десна скресла. Андрій Іванович і цього року, як і багато попередніх, не був свідком тієї події. І вже напевно ніколи й не побачить — тільки почує від якого-небудь Черпака, що Десна вже скресла, та й годі.

Тільки за хвилину тривога огорнула серце: Десна скресла, а Галинка саме в цю ніч переправлялась через ріку. Хотів був запитати в Марка — коли ж саме скресла ріка, озирнувся, а того

вже й слід прохолов. Тоді він подумав, що ріка скресла, напевне, на світанку або навіть щойно, бо коли б це трапилось звечора, то Галина не дісталася б на другий берег, повернулася би до хати. Тепер вона затримається в Бузинному, поки спливе крига і наведуть переправи.

В наступні дні кожного ранку ходив за село, блукав по заплаві, вслухався в журавлине курликання, насолоджувався чаїним кигиканням — ці чубаті майстри квиління його особливо хвилювали і радували. Луги оживали вочевидчя, на горбах зеленіла трава, щавель викидав лапаті листочки, на болотах жовтоцвіт буяв, понад озерами лізли вгору жовтуваті леза очерету та лепехи. Пташиний спів, кигикання, кахкання, посвисти і зойки лунали звідусіль, луги перетворилися на пташиний базар, що невгавав із самого ранку і до вечора.

Любив Андрій Іванович природу. З самого дитинства любив її.

Ще з тих часів, коли батько почав брати його з собою на озера, старанно відкривав перед сином усі таємниці природи. І про рибу розповідав, — як вона живе у воді і що собі думає, — про птахів та звірів повідав, — усі вони мали розум та кебету до якогось діла, — про трави та дерева говорив так, ніби це були живі істоти. І коли малий Андрій пішов до школи, то найбільшою його радістю було зустрічатися на сторінках читанки чи букваря з птахами, тваринами та рибами, яких він знав, з подивом і радістю розгортати ті сторінки, на яких бачив звірів та птахів ще незнаних. Любов до природи і визначила його життєву дорогу: і в технікумі, а згодом і в інституті він вивчав природничі науки, агрономію, викладав природознавство та хімію в школі.

Жив Андрій Іванович у просторому будиночку, обнесеному зеленим штахетом. Садиба ділилася навпіл — в одному кутку шумів сад, а в другому, на просторому подвір'ї, розмістився шкільний живий куточок, або, як його всі називали в Боровому, шкільний зоопарк.

Живий куточок був творінням Андрія Івановича. У більших і менших вольєрах жили і птахи, і звірі, і змієводні, і гризуни. Почалося все з того, що учитель з учнями, підбираючи поранених пташок та звірят, поселяли їх у спеціально змайстрованих примітивних вольєрах, а згодом не лише підранків, а малят різних звірів та птахів несли діти і дорослі до вчителевого двору. Поступово весь двір перетворився на поселення різномасного звіра та птаства.

Не припинив свого існування й тоді, коли Андрій Іванович передав директорування іншому, а невдовзі і зовсім вийшов на пенсію.

Саме сюди й накерувували учні борівської школи покалічене лосеня, випадково знайдене в лугових заростях.

Андрій Іванович зустрівся з ними відразу ж за селом, біля густих лоз. Побачивши старого вчителя, вони загаласували, вимахуючи кашкетами. Неквапно прямував до них, здогадавшись, що кличуть не випадково. Підійшовши, побачив на піску знесилене звірятко. Школярі навперебій розповідали про свою знахідку, а Андрій Іванович прискіпливо, як справжній ветеринар, оглядав хвору тварину. Відзначив: лосеня здорове, але його змучила нога, коли її не вивільнити з металевих лещат, то лосеня загине. Велів хлоп'ятам збігати до кузні та покликати коваля з інструментами.

— Щастя його, що знайшли, а то пропало б,— хвалилися вже у котрий раз школярі.

Лосеняті і справді було близько до загибелі. Воно так знесилось, що, коли зупинялось, хлопці сміливо підпихали його ззаду, допомагаючи пересуватись, а під селом і зовсім упало.

Допомога не забарилась. Повернувся посланець, за ним Марко Черпак ішов, за Марком тягнувся гурт цікавих — як-не-як, уперше, уважай, у Боровому з'явилося таке диво, як лось.

Андрій Іванович безпомилково вгадав, що коваля привело сюди не бажання швидше порятувати тварину, а мисливська цікавість. Обійшовши навколо тварини, Марко поцокав язиком, примружив очі:

— Оце дичина!

Тісним колом обступили цікаві звірину, а вона затаїлася, припала шиєю до землі, мружила очі чи то з переляку, чи від болю, сторожко стежила за людьми.

Андрій Іванович командував, радив, що та як робити, а Черпак уміло, і треба віддати йому належне, майстерно виконував кожну маніпуляцію. Обцецьками розімкнув заіржавілу скобу, плоскогубцями перещикнув тонку сталеву пружину, і пастка ослабла, могла б відразу відпасти з ноги, але не відпала, бо глибоко в'їлася у тіло тварини. З силою довелось виривати залізо з ноги; лосеня аж смикалося від болю, а коли позбулося тієї залізної халепи, то враз стало на ноги. Рана кривавилася, хтось запропонував хустину, розідрали на шмаття чиюсь торбину і з веселим шумом та гомоном притримували знесилене лосеня, поки Андрій Іванович забинтував тварині ногу.

Коваль Черпак непомітним, ніби аж ласкавим рухом на мить був уп'явся долонею в лосячу спину, в його хитруватих, жовтих очицях, глибоко схованих серед товстих повік, промайнуло розчарування. Андрій Іванович збагнув, що означав той рух. Іронічно примруживши очі, спіймав погляд Марка.

— Що?

Марко зрозумів, що вчитель викрив намір і не став маскуватися.

— Наїдку в нього... Самі маслаки...

Черпак повільно відступив, зібрав ковальське причандалля, гукнув на підручних, сказав, що робота в кузні не жде, і важко почалапавав піщаною дюною. В нього зник інтерес до дикої тварини, що виявилась придатною хіба що для шкільного живого куточка.

Школярі разом з Андрієм Івановичем приступили до переселення лосеняти у веселий густозаселений шкільний зоопарк. Лосеня дибало неохоче, але дедалі сміливіше наступало на хвору ногу, і за якийсь час галасливий гурт вступив на сільську вулицю. З хат виходили люди, бігла дівчора — вже знали про знахідку, всім хотілося подивитись на те диво, яке буде від сьогодні окрасою живого куточка.

Між борівців затиснувся чоловік з району — правда, він народився тут, учився тут, а згодом переїхав на роботу в райцентр. Андрій Іванович його знав, забув тільки, де працює. Привітавшись з учителем, гість запитав Андрія Івановича:

— Пробачте, Андрію Івановичу, я до вас у справі: чи давно у вас була Галина Колумбас?

Вдарило ніби електричним струмом старого вчителя в серце.

— Я працюю слідчим, Андрію Івановичу...

— Слідчим? — перепитав механічно учитель, згадуючи, що й справді цей його колишній учень закінчив юридичний факультет.

— Вона безслідно зникла, я маю вести слідство.

Андрій Іванович забув про лосеня, про живий куточок, про всіх і про все. Мовчки поклигав до свого дому. Він збагнув усе, відчув, що трапилося страшне, що ще один важкий удар долі впав на його голову.

VII

Харитонові починало подобатися самотійне життя. Вдень — школа, а після занять — лісова сторожка. В лісі було чудово: пташині співи, пахощі дерев, весняне сонце. Тітка Тонька стрічала радо, ще ніколи не була вона така привітна. Спитає тільки, чи не повернулася мама, розважить хлопця і відкриває заслінку печі. Звідти запахне таким смачним, що Харитонові стає не по собі — він, здається, ніколи не був такий голодний, ще ніколи в житті своєму не їв таких смачних борщів та каш.

Дедалі частіше згадував маму, в думках докоряв їй за неувагу до сина та ще шукав слова, якими виявить їй своє невдоволення. Про те, що з мамою сталося непоправне, він жодного разу не подумав. Був переконаний, що мама загаялась, хіба не бувало

такого взимку, що і по два і по три дні була відсутня, коли їздила по товари.

По-справжньому стривожився і збентеживсь тоді, коли побачив у крамниці чужих людей. Ішов до школи — зачинена була крамниця, мертво висів на дверях замок, а вийшов із школи, глянув на крамничні двері і стрепенувся — відчинені віконниці, на дверях немає важкого замка. Зірвався, побіг до крамниці, щоб якнайшвидше побачити маму.

У крамниці поралися чужі люди. Двері були зсередини зачинені, через вікно побачив, як незнайомці робили звичайну, але дуже марудну роботу, що звалася переобліком.

Харитон загупав у вікно. На нього спочатку не звертали уваги, потім підійшов хтось, недружелюбно запитав, чого, мовляв, треба.

— Покличте маму,— попросив Харитон, гадаючи, що мама в підсобці.

— Яку маму? — запитав чоловік. Але відразу ж, видно, й опам'ятався, збагнув, яку маму тут можуть кликати.

— А ти чий, хлопчику? Галини Харитонівни?

Харитон обурився, він не став пояснювати, чий він син, він просто вимагав, щоб покликали Галину Харитонівну.

Йому пояснили, що вона ще не повернулась, а на запитання, коли ж повернеться — відповіли якимось непевно.

Ошелешений несподіванкою і навіть обурений, Харитон не знав, що й думати, не годен був пояснити того, що бачив. З одного боку, робили в магазині ревізію, а з другого — ніхто не міг сказати, коли повернеться його мама. Мабуть, так і стояв би коло магазину стовпом, коли б його не побачила Яриська.

— Чого ти тут стовбичиш, Харитоне?

Він дихнув на неї вогнем, глянув недоброзичливо, не під руку трапила сердитому Харитонові Яриська.

Тоді Яриська зрозуміла, що тепер з Харитоном по-панібратськи не можна, бо дуже чогось сердитий. Довідавшись, що його не впустили до крамниці, подумала вголос:

— А може, Галина Харитонівна вдома?

— Кажуть, що вона не повернулась...— примирливо відповів Харитон.

Тоді заговорила Яриська:

— Та чи мало чого могло трапитись? Може, захворіла, а може, заїхала до когось, хіба не буває?

— Але чому ці... копаються тут? — вороже блимнув Харитон у бік ревізорів.

— Чи мало чого? Може, мама попросила, а може, так треба. А знаєш що, Харитоне, ходім краще до нас, розкажемо татові й мамі, вони краще за нас розберуться, що до чого.

Яриська щебетала, а Харитон розпогоджувався, дивився на неї захоплено і знову думав, що кращої дівчинки за Яриську немає в світі.

По дорозі забулися всі прикросі, все стало на свої місця.

Горопахи були вдома. Дядько Євмен майстрував, клепає щось, вигострював дротину, заточував один з кінців на шило, і Харитон здогадався, що збираються свині в носа кільце заправити, щоб не рила. Його завжди та операція дивувала, намагався уявити собі, як то почувалось би людині, коли б їй заправили в носа шмат дроту.

Тітка Тонька полоскала і вившувала білизну на шворку, бо стояла така година, що тільки прати та сушити білизну.

— Тітка Галина ще не вернулась, а крамницю ревізують, — ледь вступили на дворище, доповіла батькам Яриська. Харитон враз посмутнів, спідлоба позирив на Ярисьчиних батьків, намагаючись збагнути, як вони сприймуть ту новину, а почувався так, ніби сам зробив щось зле.

Дядько Євмен і тітка Тонька переглянулися, помовчали.

— Так чого ж вони в крамниці копаються, коли тітки Галини немає? — мовив нарешті дядько Євмен таким тоном, ніби докоряв дітям за допущену кимось нетактовність.

— Хіба ми знаємо? — знизала плечима Яриська.

— Що б то означало? — ховала очі тітка Тонька.

Зиркнувши з жалем на Харитона, дядько Євмен облишив роботу і став голосно роздумувати над тим, що могло скоїтися з Харитоновою мамою.

— Значить, вроді, ревізію роблять, чи як? Нібито переобліковують без неї? Це щось не те. Це вже, мабуть, хтось анонімку підкинув, що, може, товару якого не вистачає, тобто розтрата яка абощо. От і перевіряють...

— То чому ж без Галини? — ї собі озвалася тітка Тонька.

Харитон аж похолов. Тільки тепер всерйоз подумав, що з матір'ю трапилася велика неприємність, бо цей переоблік робиться в її відсутність неспроста.

— Хм... — заклопотано поблискував очима Євмен. — Може, таке, що затримали її... може, в міліції держать... хтозна.

Тітка Тонька недаремно вважалась майстром на передбачення, вона відразу підтримала подібне припущення.

— Отож-о! Я тобі відразу сказала, що винен у всьому дефіцит.

— При чому тут дефіцит?

— А при тому. Одержала щось ходове, побачила, що немає переправи, то й подалася на чужі села. Продала чи не продала, заробила чи не заробила, а, гляди, десь і вплила, люди тепер такі, донесуть відразу. Отож могли й причинити...

Харитон враз уявив собі подібну ситуацію, і в животі в нього похололо, з надією позирає на дядька Євмена, щоб той швидше розвіяв тяжке припущення. Дядько Євмен і справді розсміявся від тих слів дружини.

— От же вигадала. Чого б це вона десь возилась із тим дефіцитом? Тут якась непорозуміння. Скоро повернеться людина, тоді з'ясується. А поки що годуй он дітей, із школи прибігли, видно, як зайчата зголодніли.

Сьогоднішні харчі з печі тітки Тоньки Харитонові не смакували так, як у попередні дні. Може, тому, що сердився на Ярисьчину маму, яка непоштиво говорила про його матір.

Вони дружно виконали всі домашні завдання, за роботою Харитон трохи розвіявся, став самим собою, але коли вибігли на подвір'я, щоб погратися в лісовому безлюдді, йому враз приступило до серця. Засумував без мами, подумав, що вона, може, досі повернулася, бо не могла ж вона й справді дозволити чужим людям хазяйнувати в крамниці. І Харитон поспішив додому. Яриська не відраджувала, тільки позирала на хлопця співчутливо, видно, їй не хотілося зоставатися одній, Митько був не дуже бажаним товаришем.

— До завтра,— мовив Харитон, прощаючись.

— До завтра,— проспівала Яриська, в душі бажаючи, щоб завтра настало вже сьогодні.

Наступного дня Харитон не з'явився до школи. Хоч як його оберегали односельці від тяжких чуток, вони дійшли до нього. Звістку про загибель мами принесла районна газета, яку передплачувала мама, а листиноша акуратно викидав у поштову скриньку, змайстровану Харитоном.

Ранком, як завжди, Харитон поспішав до школи, вже й проминув був скриньку, а потім чомусь подумав, що, може, в ній лежить лист, і відчинив дверцята. Там лежала районна газета. Він розгорнув її і почав шукати розпису радіопередач. В очі відразу впало власне прізвище, виписане чорними літерами і в чорній рамці. Райспоживспілка з сумом повідомляла про трагічну загибель одного з кращих працівників торговельної мережі району Галини Харитонівни Колумбас і висловлювала сім'ї (тобто йому, Харитонові) своє глибоке співчуття.

Випала з Харитонових рук газета. Щось гостре перехопило горло, і він почав задихатись, йому не вистачало повітря. Облишивши портфелика біля поштової скриньки, Харитон продибав до призьби, безсило сів на сиру землю і обхопив обома руками голову. Нічого не міг збагнути, не хотів вірити в те, що чорним по білому писалося в газеті. В голові бухкало, кров пульсувала в скронях, Харитонові раптом захотілося спати. Він сидів і думав про те, що повинен негайно дістатися до ліжка, впасти і заснути.

Неодмінно заснути, бо коли не переспить цієї години, то трапиться щось непоправне. І, навпаки, йому здавалось, що коли відіспиться, то все вляжеться, стане на своє місце, все буде добре, так, як і було. Мама повернеться, мусить повернутися саме тоді, коли він спатиме.

Йому уявилося, що вже розстилає ліжко, чувся прийнятний запах білизни, мама її так старанно прала та випрасовувала, складала в холодній коморі і коли заносила до хати, то білизна пахла снігом і зимою. Холодне простирадло горнулося до підборіддя, а палаючих щік пестливо торкалися мамині пальці, її долонька, мама гладила йому непокірного йоржика, наказувала заплющити очі і спати. Неодмінно заснути, бо коли не засне, то скоїться щось непоправне, щось страшне...

Не запам'ятав, коли звівся на ноги, як розшукав у сховку ключа, відімкнув двері, як, не роздягнувшись, упав на ліжко і з силою вдихнув запашний холодок простирадла. І знову відчув на гарячих щоках ніжний дотик маминих долонь, заплющив очі і поступово кудись провалився, ніби зник під водою, не думаючи про те, чи випливе коли-небудь на поверхню.

Тяжка звістка потрясла Харитона, загальмувала його мислення, ввергла в світ нереальності, він упав у непробудний сон.

— Колумбас знову не прийшов,— хвалилася під час перерви стривожена Марія Петрівна директорові школи.

— Бідна дитина,— зітхнув директор.— Може, він здогадується?

Ні жива ні мертва сиділа в класі Яриська — не знала, що й думати. Харитон обіцяв прийти. Напевно, сталося щось страшне.

На великій перерві вона просилась у Марії Петрівни:

— Дозвольте відвідати Харитона, ми не знаємо, що з ним сталося...

Марія Петрівна не дозволила. В неї не було уроку, і вона пішла сама. І тільки зайшла до двору й побачила газету, забутий портфель — одразу зрозуміла все.

Йй здалося, що Харитон лежить неживий. Вдягнений, голова закутана, у незручній позі. Мало не скрикнула у відчай, але стрималась, приступила ближче, побачила — живий хлопець. Тривожно б'ється синювата жилка на скроні, дихання рівне, хоч і не часте, лице рожеве, ніби аж палаюче. Стояла і вагалась — будити чи не будити?

— Харитоне...

Кликала пошепки, але те не торкалося його свідомості. Тоді покликала голосніше, а далі й зовсім голосно, згодом уже кричала, але й той клич не розбудив його. Навіть не здригнувся, лежав наче мертвий.

Марія Петрівна побачила, що з хлопчиком скоїлася біда, перестала його тривожити, вибігла з хати, подалася до лікарні. Бузинівська лікарня — сільська хата, в якій жив і приймав хворих старий фельдшер, знаменитий тим, що його ніколи ніхто не заставав на місці тоді, коли він був потрібний.

Не було його вдома і тепер.

Марія Петрівна не знала, що діяти. На вулиці спіткалася несподівано з лісником Євменом Горобахою.

— Оце добре, що стрілися,— зраділа вона.— Вже й не знаю, що діяти, може, ви допоможете...

Євмен з увагою вислухав розповідь, зняв з великої круглої голови ще більшого лісницького кашкета, витер спітнілу лисину.

Нарешті видушив болісно:

— Що вдієш, рано чи пізно хлопець мусив це знати.

— Але ж він без пам'яті! — жахалась учителька.

— Переспить. Турбувати не треба. В горі таке буває.

До самого вечора Харитон не реагував ні на що. Спав і вночі, не чув того, що до хати заходили люди, прислухались до його уповільненого дихання, хитали скрушно головами і мовчки виходили з хати.

Яриська просто зі школи прибігла до хати Колумбасів і лишилася тут, а в надвечір'я тітка Тонька прибула, теж зосталася почувати разом з Яриською.

На світанні Харитон раптом глибоко зітхнув, рвучко схопився, сів на ліжку, глипнув на мамину постіль, де спала тітка Тонька, і на всю хату скрикнув:

— Мамо, ти повернулась!

VIII

У Харитоновій хаті хазяйнувала тітка Тонька. Діти побігли до школи, а вона заходилася наводити порядок у спорожнілому домі.

На загальний подив, Харитон швидко оговтався, чи то заспокоївся, чи примирився з горем, але поведився твердо, правда, по-мовчував. Дехто побоювався, що хлопець плакатиме та побиватиметься з горя, а він поведився, як справжній мужчина. Уважно прислухався до тітчиних порад. А тітка Тонька недаремно десять класів закінчила, не забула того, як на «відмінно» писала твори на вільну тему. Вміла і роздумувати, і передбачати, і розважати. Переконувала Харитона, що не всьому писаному треба вірити, взяли, бач, та й написали в газеті. А хіба хто бачив, як трапилося з мамою те горе? Ніхто не бачив. Тож треба терпляче ждати — може, вона й справді кудись поїхала на далекі села, може, де

захворіла, злягла та й вилежується в добрих людей, все може бути. Не може такого бути, щоб людина зникла безслідно.

Харитон хотів вірити в усе те. Не уявляв собі, як то може загинути людина в стихії, над усе йому не хотілося материної загибелі, тож і не змирявся з тим, що його мама пішла з життя, що він її ніколи не побачить. Вона жива, вона неодмінно повернеться... І він пішов до школи. Яриська повела його, немов на незримому ланцюгу. Втішала і розважала, як і мама:

— А чи не бувало такого? Он у книжках пишеться про випадки, що в час Великої Вітчизняної війни траплялися. Подадуть кому-небудь звістку, що їхній син поліг смертю хоробрих, а він, гляди, через якийсь час додому з'являється: «Здрастуйте, ось і я, живий-здоровий». Що, скажеш, не було такого?

Таке бувало, хто-хто, а Харитон про це знав, бо любив читати цікаві книжки, в кіно таке бачив. І він усе твердіше переконувався, що саме так буде і з мамою, він не хотів прийняти співчуття, висловленого в газеті, гнав геть з голови.

Тітка Тонька топила в печі, варила дітям обід, тим часом прискіпливо ревізуючи господарство Галини Колумбас. Перерила, як кажуть, мишачі нори, і не переставала дивуватись. Щоб отак убого жилось людині та ще кооператорці, якій відкривалися усі склади, всі дефіцити були в руках! Антоніна Горобаха, краща подруга Галининих шкільних років, до цього вважала Галину людиною скритною і нещирою. Не могла повірити, що в тієї нічого не ховалося за душею про чорний день. Допитувалася частенько: «Ну, що в тебе є з одягу, а чи маєш у запасі вдосталь продуктів?» Галина тільки посміювалась: «Навіщо мені ті запаси?»

Не вірила їй Антоніна Горобаха. Скаржилась Євменові: «Отакі, бач, живуть на світі люди, ти до них всією душею, а вони тобі дулю в кишені...» Євмен, правда, завжди тримав Галинину руку: «А може, й так, може, й нічого не має за душею жінка, одинока ж...»

Антоніна сердилась, лаяла чоловіка, а воно вийшло по його.

Перекопала тітка Тонька всі закапелки, рилася на полицях, у пічурках, на печі і під піччю, всюди було тільки те, що видно кожному: пачка солі, вінок цибулі на жердині, картопля в кутку, трохи пшона, макаронів дві пачки, лівпачки «геркулесу», горщик смальцю, пляшка олії, ще там щось з приправ — перець, лаврів лист, кориця. І все. Та коли б у самої тітки Тоньки було стільки продуктів, вона загризла б Євмена, як люта левиця.

Може, в коморі ховала своє добро Галина? Та і в коморі було порожньо, борошна тільки трохи знайшлося в дерев'яній діжечці та гречаних крупів кілограмів зо два, квасолі ворочок, сала в боденці кілограмів з десять — узимку Галина приколола кабанча. І в коморі, як кажуть, мишам нічим було поживитися. Проте ці-

кавість усе одно душила тітку Тоньку, вона, забувши, що в печі кипить і смажиться, полізла в погріб. Але й тут розшукала саму картоплю в засторонку, купку буряків та моркви, кілька головок капусти, почорнілої зверху, діжку ще запримітила, в якій плавали квашені огірки.

— Ті-ті-ті,— сама собі приказувала тітка Тонька.— Оце такі багачі, оце такі дбайливці...

Розчарована була тітка Тонька. Навіть ображена тим, що відкрилося. Такою ж ото треба бути нетіпахою хоч і тій Галині... Тьху, тьху, хай уже вибачає покійниця, що так про неї подумалось. Та коли б Антоніна Горобаха ходила так близько біля крамниці, то її комора не була б отака порожня, вітер би не гуляв у засіках. Усе, усе, що найкраще з'явилось би в торговельній мережі,— лежало б воно тут, у власній коморі. Висіли б рядком на жердці і копчені ковбаси, і окости, банки та баночки вирівнялись би в ряд, мед би був і крупи різні, варення й печення, все-все, чим багата наша харчова промисловість. Ні, не думала тітка Тонька, що може отаке бути, що існують у світі отакі нетямущі, отакі простаки-люди.

Переглянувши запаси продуктів, взялася тітка Тонька за одяг. Може ж такі, коли покійниця за харчі не дбала, то хоч одяганки напташила. В її ж руках були пальта й шуби, черевики та модельні закордонні чоботята, відрізи на плаття і всяка всячина.

Тамуючи подих, відчинила шафу. Аж дух перехопило — повнісінька, набита. Кинулась Тонька перебирати плаття та костюми, але то було все те, що вона не раз бачила, стареньке, ношене, ще те, що від Андрія Івановича Громового-Булатова принесла. Моряцький костюм, пропахлий нафтаїном, побляклий — одяг чоловіка, що збув десь голову в світах. Купа Харитонового вбрання, все більше такого, що вже не налазило на хлопця — росте ж як з води. Правда, білизни було чимало, але теж не нової, старанно випраної і випрасуваної. Було схоже, що в останні роки Галина Колумбас взагалі нічого не купувала собі з одягу.

Не переставала дивуватись тітка Тонька, більше того — її пекла недовіра. Та не може ж того бути! Напевне, десь у потайному місці переховувала своє добро Галина.

Відставивши далі од вогню чавунки та горщики з борщем і кашсю, щоб не викпіли, заходилася оглядати все Колумбасівське подвір'я. Ревізувала з ретельністю найприскіпливішого і найупередженішого ревізора. В коморі все перевернула — теж лише старі кожушанки та стосик постільної білизни — скидалось на те, що покійниця над усе любила білизну, запашну білизну. Не виявилось нічого цінного і в пригребниці, і в хлівчику. Аж розхвилювалася Тонька не на жарт, кривдно їй стало за подругку,

що отак бідувала, не вміла жити інакше. Забула і про піч, про борщ і кашу, сиділа на лаві та думала — чи й справді могла отак жити на світі людина?

Але тітка Тонька недовго сиділа склавши руки — їй враз подумалось: «Тож певно, Галина не така була простачка, щоб, працюючи на отакій прибутковій посаді, збирати різний непотріб. Видно, тримала всю цю утильсировину про людське око...»

І тітка Тонька ще прискіпливіше взялася перекопувати житло подруги. Не сумнівалася, що подружка всі свої заощадження передбачливо перетворювала на золоті речі й інші коштовності, а може, й складала грішми. Ще раз і ще винохала всі закапелки, всі шпарки на печі і на полицях, за шафами і в шафах, і таки ж натрапила на те, що шукала. В самому куточку нижньої шухляди шафи лежала закидана всякою всячиною невелика красива скринька. Вона була замкнена, важкенька, коли тітка Тонька струснула її, то аж серце кудись упало від солодкого передчуття. Задзвеніло щось тонко, було всередині скриньки щось таке, задля чого варто людині жити все життя і без крупів, і без імпорتنих чобіт та черевиків.

Гарячково шукала ключа, але не знаходила. Здогадалась — напевно, в кишені якоїсь одежини ховала ключ від свого скарбу потайна Галина. Прискіпливо перевіряла кишені в кожній одежині, а сама з іронічною заздрістю думала про подругу. «Отак і вір людям. Вір отак, навіть найближчим друзям. Гадаєш, що воно до тебе, як ти до нього, відкрите і серцем і душею, а воно тебе за останнього телепня має... Вже ж якою щирою та відвертою видавалася покійниця. Все в ній було зверху: і те, що носила на собі, і в собі. Здавалося — ні з чим не таїлась. А воно, бач, як хитро люди живуть — у золото, в діаманти все надбання, в отаку манюсіньку скриньку вкладають... А я дурна — в свині, в сало, в кожухи...»

Хід тітчиних думок був перерваний несподіваною знахідкою — в одній з кишень виявилась книжечка. Звичайна сіра книжечка вкладника ошадкаси. Аж пропасниця тіпонула тітку Тоньку — он як живуть люди!

Книжка писалася на ім'я Харитона Колумбаса — сума незначна, але вклад довгостроковий, гроші покладені давно, ще в той час, коли моряк Колумбас був живий. Прикинувши час вкладу, тітка Тонька здогадалась, що то сам батько вніс гроші в ошадкасу на сина, повернувшись із моряцького походу.

Зітхнувши, поклала книжку на місце, похнюпилась іще більше: «Ну й потайною людиною була Галина, тримала вклад на сина і не похвалилась...»

Знову шукала ключа і не могла знайти. Вже й сонце підбилося на середину неба, вже скоро школярі мали з'явитись, уже борщ

і каша впріли в печі, а вона все шукала чарівного ключика. І незчулася, як на подвір'ї загупали кроки. Мов злодійка, кинулася по хаті, сховала в одній сумці видобуту з Галининих скарбів скриньку, виглянула у вікно.

Двором, сумовито озираючись, повільно йшов Андрій Іванович Громовий-Булатов.

«Тебе тут тільки й не вистачало»,— подумала Антоніна Горопаха, колишня учениця і вихованка борівського директора.

З тяжким почуттям прибув Андрій Іванович до Галининого двору. Незважаючи на те, що останні роки між ними не було теплоти і дружнього довір'я, він інколи навідувався до доньчиної хати, не показуючи того, що йому відома байдужість і навіть ворожість до нього з боку доньки. Вдаючи, що між ними нічого немає, уважно й щиро розпитував, як живеться Галині, в чому має потребу або клопіт, цікавився справами Харитона. Галина завжди відповідала, що живе добре, що ніяких потреб не має, що син у неї найкращий за всіх синів світу, і Андрій Іванович, вдаючи з себе щасливого дідуся й батька, з тяжким серцем залишав її дім.

Тепер, коли той камінь, що гнітив їх багато років, був знятий з серця, нова, вже непоправна біда прийшла в світ.

Він, як тільки почув слова слідчого, збагнув, що трапилося найстрашніше. Ледь звівся на ноги після останньої кризи, ще не оговтався і не зміцнів, а тут такий страхітливий і непередбачений удар долі.

Що допомогло йому витримати той удар? Можливо, крапельки та чудодійні порошки, які привіз йому з столиці син? А можливо, турбота за покалічене лосеня відвернула в якійсь мірі його важкі думи в інший бік? Чи, може, клопіт про Харитона?

Тільки почув Андрій Іванович розповідь слідчого, так і почав ковтати порошки. Не знаходив місця в хаті, блукав по подвір'ю, шукав розради у своїх чотириногих вихованців. Пильним зором слідкували за ним звірята, а він бачив одне лосеня. Підкладав йому запажного сіна, молоді пагони осичини. Міняв воду в кориті. Лосеня, забувшись у темний кут хлівчика, світило очима, переставляло з місця на місце хвору ногу.

Учитель дивився на одиноке, хворе, кинуте матір'ю лосеня, а бачив Харитона. Ось так і він, людська дитина, одинцем зостався в усьому світі. Був у нього батько, хоч і непостійний у своїх ділах, хоч і непосидючий, а все ж батько — не стало його в хлопця. Була мати, турботлива, любляча, для якої не було в світі більшої радості, як син,— немає тепер у нього і матері. Близьких родичів не залишилося в моряка Колумбаса, немає їх і в Галини. Тільки він, Андрій Іванович Громовий-Булатов, зостався тепер найближчою ріднею Харитонові.

Андрій Іванович дивився на лосеня й серцем рвався до Бузинного, до двору Галини, до малого внука. Що з малим, чи знає він про своє горе, чи втішає його хто, чи сидить самотою у холодній хаті, голодний, невтішений і безпорадний, як оце лосеня?

Злягти знову, схилитися в горі Андрієві Івановичу не дозволяла турбота про Харитона. В своєму житті він звик до тяжких втрат. Кожну з них пережити було нелегко, але вчитель знав, що таке життя, знав, що його пройти не просто, втрат не минути, аж до часу, поки й сам станеш втратою для своїх друзів і близьких. Отож Андрій Іванович страждав душею, тяжко переживав, але в часи найдошкульніших ударів ставав ще міцнішим, ще впертіше опирався лихому натиску долі.

Опирався він і цьому вдарові. Знав — Галина не повернеться. Вона завершила — так передчасно і несподівано — свій життєвий шлях. Її не повернути, не поставити в ряди живих. Відміряно долею життєвий шлях їй короткий, але довгим і славним повинен бути шлях її сина. І йому, народному вчителеві, треба зараз не бігтися чайкою об дорогу грудьми, не посипати голову попелом, а йти на допомогу дитині, забрати до свого дому, віддати решту сил її вихованню. Щоб виріс Галипин син справжньою людиною.

Не спалося тієї ночі Андрієві Івановичу. Перед очима пройшло все, що проминуло, всіх згадав, про все передумав. Перед ним увесь час стояла Галинка. І не та, вже зріла і від того трохи чужа, а така, якою розшукав колись за Волгою у дитячому будинку, така, якою щебетала і росла в їхньому домі, звеселяла і дім, і серця учителів.

Пив уночі порошки від безсоння, але й вони довго не могли відігнати думок та спогадів, заснув уже на світанку. Ще вчора домовився, що його перевезуть через Десну моторкою. Моторист,— теж його колишній учень,— уже чекав Андрія Івановича, не одну сигарету викурив, пускав густий дим біля учительового двору.

Поблизу від двору дрімало широке озеро, зв'язане цілою системою річечок та проток, через які можна було впливти до Десни, а там уже рукою подати до Бузинного. За останні дні на луках додалося води, вона знесла кригу не лише з ріки, а виполоскала її і з озер, водний шлях звільнився, і вже за якусь годину Андрій Іванович прямував вулицею Бузинного, підійшов до Галининого двору.

Хазяйновито озирнув усе дворище, побачив, що тут давно не трудилась чоловіча рука, на городі теж було порожньо і сумовито. Тільки на дубі, в незугарному гнізді поважно топталосся лелече подружжя, воно весело привітало вчителя сухим клеткотом. Андрій Іванович примружився від болю. І в усі попередні рази, коли він заходив у гості до доньки, його ніхто не стрічав у дворі, не ки-

дався з радістю на шию. Але в хаті він заставав господиню, вона спалахувала чи то від радості, чи ніяковіла від несподіванки, але Андрієві Івановичу приємно було бачити рум'янці на обличчі в доньки. Тепер його ніхто не стрічав у дворі, ніхто не стріне і в хаті.

На хатньому порозі з'явилась його колишня учениця Антоніна.

— Добрий день, Андрію Івановичу,— привіталася перша пошколярському.— Будь ласка, заходьте до хати.

«Тільки її тут і не вистачало»,— недружелюбно подумав Андрій Іванович, напружуючи пам'ять, щоб згадати, яке прізвище носила Антоніна ученицею.

«І принесе ж людину так невчасно»,— думала й собі Антоніна Горобаха, а вголос радо запрошувала вчителя та гірко побивалася:

— Ось же заходьте, Андрію Івановичу, та хоч разом пожуримося та поплачемо — отаке страшне горе...

Андрій Іванович важко переступив поріг.

IX

Якийсь час вони не знали, з чого почати розмову. Андрієві Івановичу біль перехопив горло, він, ніби потрапивши сюди вперше, роззирався по хаті. Побачив портрет моряка Колумбаса — на почесному місці, над Харитоновим ліжком висів, щоб пам'ятав син батька і собі ріс героєм. Опустив учитель очі — ошукав його в свій час морячок, не так повівся, як слід поводитися поштивому і зразковому учневі. Довго дивився на фото Галини — вона сфотографувалася ще тоді, коли жила в домі Андрія Івановича. Зосереджене, з гірким усміхом обличчя, великі булатовські очі. Платтячко ситцеве, оголені до плечей руки, сухорляві руки підлітка. Здалося, що Галина усміхається живою усмішкою, хоче сказати щось привітне.

Зволожились очі в учителя, боявся, що хлинуть сльози, а йому не хотілось розчулитись у присутності Антоніни, людини, яку він майже забув. Це вона, виявляється, збаламутила спокій Галини, позбавила вчителів Громових-Булатових батьківського щастя.

Розгубився був відразу Андрій Іванович, зустрівши у хаті дочки цю підступну Тоньку. Вирішив не подавати знаку, що Галина розповіла йому про те, що носила довго в серці, бо все одно вже нічого не повернути і не виправити. Йому було просто неприємно бачити цю жінку, говорити з нею.

Антоніна Горобаха теж збентежилася при несподіваній стрічі, але її стривожило не те, що вчитель дорікатиме за сказані колись лиховісні слова, вона навіть не подумала про це, вона давно забула про ту розмову. Вона просто була роздосадувана тим, що й

перешкодили роздивитись, що ж там сховано в таємничій Галининій скриньці. Окрім того, почувалась незручно, бо хоч і була зрілою жінкою, матір'ю школярів, але ніяковіла мимоволі перед учителем, якого шанувала і трохи побоювалась.

Мовчанка затяглася, комусь треба було її порушувати, але ні вчитель, ні учениця не знаходили потрібних слів. Тітка Тонька кинулась перевіряти, чи вже упрів борщик та каша, а Громовий-Булатов прискіпливо відшукував у хаті сліди своєї улюблениці, ніби вони могли замінити її саму. Помітивши сльозу в очах учителя, Антоніна й собі розчулилась, забула про знахідку, яка весь час судомила їй мозок, схлинула щиро, по-жіночому:

— Хіба ж хто ждав такого? Та вже коли б від хвороби чи від горя якого, а то ж на тобі — ніби з рук забрало, так несподівано, так нагло, а воно ж могло того й не бути...

«Так, так, могло й не бути...» — болісно думав учитель.

Він гостро відчув власну провину в тому, що випустив з дому Галину. Треба було заступити їй дорогу, треба було кричати, волати до її свідомості, але не випускати з дому серед ночі. Звинувативши себе в найбільшому гріху, як і кожна людина, відразу ж почав шукати виправдання. А чи міг він її зупинити? Чи вона не сильніша і тілом і духом була від нього, чи не рвалася вона до дитини, як кожна мати, і чи міг хто подумати, що саме в той мент, коли вона ступить на Десну, піде крига, закрутить круговертю, вчинить тиха ріка своє чорне, страшне діло?

— Та куди ж ми дивилися, та що думали собі, що дозволили на смерть піти, голубоньці нашій,— голосила так, як над померлим, тітка Тонька.— Та коли б же я знала, та коли б гадала, що таке горенько стрінеться, то я ж посеред дороги лягла б, та я ж їй шлях заступила б, та й не пустила б її, чи сама б лягла за неї в домовину...

Андрія Івановича те голосіння баб'яче завжди нервувало, тим більше, що вчувалась і в словах, і в голосі Антоніни глибоко захована фальш. Краще було б тоді, добра жінко, не базікати дурниць, не сварити добрих людей, не мутити найглибших людських почуттів, то всього цього не було б. Не кинулась би їхати вночі Галинка, а то від знайденого щастя полетіла, дитину їй хотілося побачити, швидше зібратися до батька.

Антоніна, як почала несподівано традиційне голосіння, так відразу й закінчила. Видно, вирішила, що необхідного етикету було дотримано, а побиватись над міру — то й зайве та й усякому ясно, що не від глибини душі і не від широкого серця.

— То як же ви живете, Андрію Івановичу, як ваше здоров'ячко? Давненько, дуже давненько бачились...

Андрій Іванович, хоч того й не виказував, не любив, коли його розпитували про здоров'я. Яке вже здоров'я могло бути в люди-

ни такого віку? Окрім того, розумів, що просто для годиться розпитує про здоров'я колишня учениця. Пропустив питання повз вуха, а на зауваження про те, що давно бачилися, сказав з іронією:

— Як бачиш, Антоніно, тільки гора з горою не сходяться. А може, воно й краще, що гори не стрічаються?

Нєждовзі розмова перейшла на Харитона. Антоніна розповідала вчителєві, правда, не стільки про переживання дитини, скільки про власну доброту, бо, бач, кинула все на світі, не залишає хлопця самого, ранком до школи споряджає, їстоньки готує, ось і зараз же бідну сиротинку зі школи.

Андрій Іванович зібрався йти.

— Та куди ж ви так швидко? Може, борщику? Га?

— Спасибі, хочу побачити Харитона. Перед тим... була в мене Галина. До дитини поспішала, не зосталася ночувати. Домовились, що до мене переїдуть, а трапилось отаке... То заберу внука...

Спочатку Антоніні Горопасі відібрало мову. Вона збагнула, що хід подій нагло змінює щось важливе в її намірах.

— Як це — заберете, Андрію Івановичу? — перепитала вона, і вчитель відчув у тому питанні не просто цікавість, а й заперечення.

— Виховав Галину, виведу в люди й онука.

Антоніна зрозуміла, що цей сивоголовий чоловік поставив собі за мету вирвати з її рук те, що вона вважала своєю власністю.

Відразу ж Андрій Іванович став їй запеклим ворогом, а не колишнім учителем, і вона, знайомим лише Євменові металевим голосом, сказала:

— Чому ж це ви його маєте брати? Хіба ви, стара, немічна людина, дасте лад дитині? Чи, може, не знайдеться достойних людей поставити хлопця на ноги?

Стало гірко на серці: так, справді, стара він і немічна людина.

— Хто його поставить на ноги? — сказав з гіркотою в голосі.

— Ми з Євменом виростимо. І лад дамо...

Старий учитель пильно приглянувся до лісничихи. Нічого, нічогісінько не зосталося в неї від тієї мовчазливої Тоньки, яка колись у класі сором'язливо ховалася за чужі плечі. Лише якась невловна тінь від того дівчиська ледь помітно виглядала із-за плечей дебелої, добре натренованої фізичною працею молодиці з колочими й впертими очима. Зітхнувши, Андрій Іванович сказав:

— Найбільше від усього мені й не хотілося б, щоб саме ти, Антоніно, виховувала мого онука.

Антоніна аж у боки взялася, ніби не колишній учитель стояв перед нею, а лісник Євмен.

— Та ж який він вам онук? Покійниця однакова нам з вами родичка, тільки мені була подругою вірною, а вам не знаю...

Якусь хвилину вагався старий учитель: варто чи не варто розкривати душу перед людиною, яка того недостойна, і все ж зважився:

— Галина мені сама тоді... в той вечір розповіла... Все розповіла... Повірити важко, що ти, Антоніно, рятуючи честь свого родича-зрадника, звела наклеп на свого вчителя і так тяжко обдурила Галинку...

Антоніні Горопасі аж язика потягнуло в горлянку. Вона згадала тепер, що саме вона підбурювала проти батька Галину, згадала, що не одна вона те говорила, що весь рід її говорив таке, але не засоромилася, навпаки, в її серці з новою силою спалахнула та злоба і ненависть до вчителя, яка з роками ніби послабилася і навіть розвіялася. Спочатку вона хотіла весь той гнів, те, що таїлося на серці, вихлюпнути вчителеві в очі. Але, не сказавши того в першу мить, устигла одуматись, збагнути, що не варто тепер захищати дядька-зрадника, якого вона ніколи у вічі не бачила. Встигла додуматись, що ніхто тепер, коли немає в живих Галини, не доведе, що та розмова в них колись відбулася, і Антоніна замість вибуху, заговорила з глибокою скорботою і докором у голосі:

— От тобі й ба! Ще що вигадайте! Нікому я про вас нічого не казала, навіть про те не думала. А що люди базікали, то не мое діло, люди чого не накажуть...

Хоч Андрій Іванович і відчув, що Тоньчині слова нещирі, бо він глибоко вірив тому, що сказала Галина, але не став їй заперечувати. Тільки ще більше утвердився в думці, що Харитона не можна полишати на виховання такій людині, як Антоніна. Тому сказав примирливо:

— Люди, вони, безумовно, говорять... Хоч і не завжди ті слова бувають справедливими. Але ж тобі, певне, краще від усіх відомо, ким була для мене Галина і ким доводиться мені її син?

Тітка Тонька знала, як поведеться, як діяти, щоб її було зверху. Не стала й собі сперечатись з Андрієм Івановичем, байдужим голосом проказала:

— Та вже ж дивіться, Андрію Івановичу, вам видніше. Прибіжить Харитон, то запитаємо: де хоче, там і житиме — може, й у вас, а може, й тут зостанеться, вже не маленький...

Андрій Іванович нічого на те не сказав. Вирішив зайти до школи, поговорити і з Харитоном, і з директором школи.

— Куди ж ви, Андрію Івановичу! Он уже й школяр біжить...

У дворі клацнула клямка, хряснула хвіртка — її так завжди зачиняв Харитон. Гупаючи чобітьми, до хати поспішали Харитон і Яриська.

Хтозна, як прожив би цей день Харитон, коли б не Яриська... Вона не відступала від хлопця і на крок. І, головне, в школі ніхто тому не здивувався, ніхто навіть із найзапекліших жартунів не скривив у хитрій посмішці рота. Ані хлопці, ані дівчата ні про що не запитували Харитона, вдавали, що все так, як і було.

Але ставлення було не таке, як завжди. Чутливі, до краю напружені нерви безпомилково ловили все, і Харитон відразу ж визначив суть цієї зміни — його жаліли. Поблажливо ставилися до нього і вчителі. Ніхто не нагадав про недавні прогули, не викликали його до дошки. Всі прикидалися, що не помічають його, ніби Харитона і не було в класі. Але те не ображало хлопця. Почуття притуплювала і стирала присутність Яриськи — вона була поруч, вона довірливо і розуміюче заглядала йому в очі, і хлопцеві мимоволі здавалося, що поруч з ним мама, і тому немає підстави для хвилювання і розпачу.

Одне тільки видавало в ньому високе напруження загостреного відчуття непоправного горя — це те, що він ніяк і ні на чому не міг зосередитись, не міг уловити логічного зв'язку в тому, що казали вчителі, чув слова, речення, а що вони означали — не розумів. Бо супроти думок учителя народжувалися свої власні, не пов'язані з математикою чи природознавством, його мучили уявні видіння. Він, перебуваючи серед людей, водночас був тут самотній, відчував лише одне — присутність Яриськи, яка ніби заміняла йому матір. Час від часу він поглядав на неї тільки для того, щоб переконатись, що вона тут, а вловивши погляд, благав очима: не кидай мене, будь поряд.

Яриська — хто вже зна яким чуттям, чуттям дитини, а чи, може, й жінки, яка жила в ній підсвідомо, читала в Харитонових очах кожне його бажання, самими очима заспокоювала: не бійся, Харитоне, я тут, я з тобою.

На перерві Харитона оточували хлопці. Кожен намагався розповісти щось цікаве — хтось бачив уночі вовків, а хтось спіймав на гачок таку, що ледве доніс, шуку. Ще хтось диких гусей вилякав з болота. А були й такі, що вепрів гнали з поля. Знали, з чим підійти до Харитона, — його хлібом не годуй, а тільки розкажи якусь бувальщину про рибу, птахів чи звірів. Харитон уважно слухав, а думав своє, сполоханим поглядом шукав очей Яриськи, тримався за них так, як тримається малюк серед чужого гурту за руку матері.

В учительській тихо перемовлялися вчителі — як бути з Харитоном. Хто догляне його, хто візьме над ним опікунство? Директор сказав, що мав розмову з правлінням в колгоспі, і ті вже

думають, як влаштувати хлопця. Нібито вже не одна колгоспна сім'я виявила готовність усиновити хлопця, тільки одне ще не ясно — як про те сказати Харитонові, як підійти до нього так, щоб не поранити.

Марія Петрівна, вчителька математики, яка жила самотою, сказала, що охоче взяла б на виховання Колумбаса. Вчителі промовчали — чи то схвалювали той крок, чи, навпаки, сумнівалися, не знаючи, чи пощастить їй укоськати такого свавільця.

— В усякому разі питання владнається, — сказав директор, який ніколи не вирішував жодної проблеми, добряче не обдумавши. — Якось воно буде, — уточнив він, твердо переконаний у тому, що час обов'язково зробить своє.

— Він до лісничової сім'ї тягнеться, — нагадав хтось із учителів, — з Яриською дружить. Може, поки що побуде в лісника?

Директор теж схилився до тої думки. Отож Харитонові ніщо не ставало на шляху до зближення з сім'єю Євмена Горобахи, до дружби з Яриською. І коли закінчились уроки, коли Яриська повела хлопця до колумбасівської хати, ніхто з учнів не хмикнув услід, спокійними поглядами провели дружніх школярів учителі.

— У Колумбасів у хаті лісничиха халяйнує, — знав уже про те директор. — І Громовий-Булатов, кажуть, там.

Згадка про Андрія Івановича, якого знали всі вчителі району і по-справжньому шанували, відразу заспокоїла педколектив бузинівської школи. Коли Громовий-Булатов з'явився, то можна бути спокійним за хлопця — він щось надумав, він онука не кине на волю долі.

Підходячи до хати, Харитон затривожився — його все ж не залишала надія: відчинить двері, а мама пореється в хаті.

Замість мами побачив діда Андрія. І мимоволі кинувся до нього, зарився в поли піджака лицем, потекли по щоках тихі сльози. Він тільки тепер зрозумів, що трапилось те, що не повинно було трапитись. Якщо в домі з'явився дідусь, сам дідусь Андрій, якого він дуже любив і, не знаючи справжньої суті їхніх стосунків з мамою, пишався дідом, яким можна пишатися кожному, то його поява могла означати: горе, в яке ще не вірив Харитон, його не минуло.

Він тихо плакав, притиснувшись до діда, а Андрій Іванович лагідно гладив його сухою старечою рукою голову, дивився кудись удалину, бачив щось своє, далеке, безповоротне. Застигла біля порога Яриська, стояла розгублена і пригнічена, бо враз втратила ту магічну силу, якою тримала в рівновазі Харитона.

Плакала біля печі тітка Тонька, що, як і всяка жінка, не могла без сліз дивитися на такі зворушливі сцени.

Нескоро Харитон відірвався од діда та мовчки, одвернувшись, витирав рукавом очі.

— Харитончику, умийся, любий, холодною водицею,— мовила тітка Тонька.

Були сказані ті прості слова воркітливо, ласкаво, і знову ніби все стало на своє місце, ніби й не відбулося тієї важкої німої сцени.

Харитон умився, а Андрій Іванович важко думав. Він, старий і досвідчений педагог, на цей раз не міг знайти точного слова, яке б попало в ціль. Антоніна, хоч і не була педагогом і не розумілася тонко на складностях чужої душі, цього разу безпомилково передбачала, що вчителеві нелегко буде знайти стежку до онукового серця. Вона збагнула, що мусить мовчати, бо в подібному випадку мовчання переконливіше за будь-яке слово. Мовчки насила в тарілки борщ, крадькома позирала на Андрія Івановича.

Андрієві Івановичу і справді, як він уже те збагнув пізніше, варто було б сьогодні не починати мови, відкласти переговори з онуком, норов якого він знав лише з чужих слів, до більш слухного часу. Але він сам був під тяжким гнітом Галининої трагічної загибелі, йому шкода було осиротілого хлопчика, і тому, спонукуваний найблагороднішими почуттями, пішов напрямці.

— Завітав я до тебе, онуче...

Почав він, та й на мить затнувся, вловивши короткий, як постріл погляд Антоніни, в якому він вловив злорадне торжество: лісничиха була певна в провалі вчительської затії.

— Лосеня наші юні натуралісти зловили, стоїть у хліві... Дуже цікаве лосеня...— Андрій Іванович збагнув, що просто не можна запропонувати Харитонові те, що збирався пропонувати, треба заходити стороною; зацікавлювати таким, що може захопити допитливий розум дитини.

Харитон, який уже вмився, нашорошив вуха, навіть Яриська, що зливала одною рукою йому з алюмінієвої кварти, а на другій урочисто тримала білосніжний рушник з таким виглядом, як це тільки робила мама, коли приймала найшанованіших гостей,— Євменових начальників із самого лісництва,— теж зацікавлено стрельнула очима на дідуся.

Антоніна, відчувши, що її торжество було передчасним, що Андрій Іванович теж не розучився бути педагогом, поспішно кинулася рятувати становище.

— Ось же потім і поговорите, а зараз — сідайте до столу, борщик гарячий, діти зголодніли та й ви з дороги, пообідайте з нами.

Старий учитель визначив, що це — шаховий хід конем, хід підступний і на нього не просто було відповідати. Від борщу відмовився, але Харитонові і Ярисьці підкріпитися радив. І вони сіли до столу. Тітка Тонька моталася від печі до столу, а Андрій Іванович сидів і думав думу. І тільки хотів було почати розповідь

про лосеня та про шкільний живий куточок, як його попередила лісничиха:

— Іж, Харитончику, наїдайся та до Борового підеш, он дідусь хоче тебе забрати до себе на проживання.

Затримав на півдорозі ложку Харитон. Упала в миску Ярисьчина ложка з борщем. Тією елебно-доброзичливою фразою Антоніна зіпсувала Андрієві Івановичу задум, завдала, можливо, непоправного удару по його плану. Подумав: чому це Антоніна така зацікавлена долею Харитона? Через любов до подружки, а чи інше в неї на думці?

Щоб полагодити справу, сказав:

— Місце проживання всяк обирає собі сам, за власним бажанням, а погостювати в діда, поки все владається, Харитонові не завадить.

«А школа?» — прочитав учитель у Харитонових очах.

— Школа в Боровому гарна. Середня. Після восьмого в ній учитися доведеться.

Видно, вже зовсім постарів Андрій Іванович, бо не міг контролювати кожне своє слово, і тим відштовхнув Харитона від привабливої можливості побувати у діда. Сам того не збагнувши, дід потвердив чутку про смерть мами.

Харитон з острахом зиркнув на Яриську. Прочитав у очах дівчинки переляк, що обнявся з надією і проханням. Ні, хоч як цікаво було б йому жити в діда, але він не залишить Яриськи. Ніколи тепер її не залишить. Бо вона одна-однісінька в нього на цілому світі.

— То як, Харитончику, чи до діда поїдеш, чи з нами будеш? — солодко мовила тітка Тонька, вже відчуваючи свою перемогу. — Скажи дідусеві, відповідай, не соромлячись, бо дідусь уже старенький, йому нелегко таку дорогу міряти.

Андрій Іванович бачив, що він, досвідчений педагог, програв битву за юну дитячу душу хитрій, ще молодій, а вже всесильній сестрі баби-яги. І тому не здивувався, коли почув:

— Нікуди я з дому, не піду, от іще...

Ожила в Яриських руках ложка, побігла до ротика, заблищали глибокою вдячністю її очі.

Андрій Іванович розгублено перекладав руки, що стали враз зайвими, з коліна на коліно, а тітка Тонька старанно наповнювала гарячою кашею тарілки.

Х

Зима відступала, опираючись, хоч і безсила вже була проти діяти весні. Вдень вона нічого не могла протиставити гарячій сонячній порі, а вночі накликала заморозки, білила переляком

землю. Бувало, що й вода в калюжах під ранок укривалася тоненькою, світлою плівкою льоду. Та все одно вже не мала сили втриматися, все одно з кожним днем усе більше і більше зносилювалася, відходила в безвість.

Гарними були весняні дні. З самого ранку, виплутавшись із тендітних тенет туману, вигулькувало сонце, починало веселі мандри по небу, і йому раділо все живе. Заморозки мов корова язиком злизувала, льодок танув, ламався з дзенькотом і тріском, вода в Десні веселилась, вигинала течію, крутилась по ямах, пінилась коло берега, гнала вниз сміття з хмизом.

Починалися польові роботи.

Бузинівський колгосп «Зірка» кожної весни в поле виходив урочисто, перший день масового виходу в поле техніки перетворювався на справжнє свято. Найчастіше цей день випадав на неділю, вихідний день ставав робочим, але від того не зникала святкова урочистість. Навпаки, в такий день усі люди мали нагоду вийти на сільський майдан, зібратися до гурту.

Ще звечора на майдан біля правління колгоспу та сільради колгоспні механізатори виводили всю техніку: трактори, сівалки, розкидачі гною та мінеральних добрив, вантажні машини. Авторитетна комісія на чолі з головою колгоспу та агрономом прискіпливо оглядали кожний агрегат, від їхнього ока не могла приховатися жодна недоробка.

Всю ніч потім світилося в майстерні, світло сяяло на все Бузинне, мотори дирчали, люди перегукувались, ніч інколи була коротка для того, щоб усе доробити. І все ж доробляли. Вже десь після сніданку весь реманент колгоспу, всі механізатори, вся допоміжна робоча сила були на місцях, усе було готове до бою за новий урожай.

Сходилися не лише дорослі, йшли на урочистий початок польових робіт усі школярі і навіть дошкільнята. Учителі, керівники класів попереджали — обов'язково бути всім на урочистостях. Хоч могли б того й не робити — все одно ніхто без поважних на те причин не пропускав нагоди побувати на святі — початок польових робіт починався лише раз на рік і в ту пору, яка теж тільки раз буває на рік.

Можливо, діти й не бігли б на колгоспне свято, коли б, ще десь невдовзі після війни, комусь із сільських керівників не спало на думку — доручати саме школяреві в день колгоспного свята вітати найпередовішого механізатора снопиком пшениці а чи жита, тим самим снопиком, який минулого року зв'язали останнім у полі і урочисто привезли до правління колгоспу, щоб тим самим рапортувати про закінчення збирання хлібів і символізувати радість хліборобську. Всю зиму сніп стояв у колгоспній конторі на найвиднішому і найпочеснішому місці.

Весною, коли старе і мале збиралися на сільському майдані, щоб благословити початок масових польових робіт,— дівчатка-школярки, вбрані по-святковому, мов на весілля, у віночках, з сяючими очима виносили з контори сніп на видноті у всіх і ставили на імprovізованій трибуні. Традиційний сніп золотився під сонцем, хилив донизу важке колосся, ніби він і не зимував у хаті, ніби він щойно з поля. І щось було в тому хвилююче, таке рідне і дороге хліборобському серцю, що хто б не був на тому майдані — не міг відвести очей од золотого снопа, цього живого символу нового врожаю, цієї надії на майбутній великий хліб.

Харитон стояв у гурті семикласників і дивився на золотий сніп. А може, на Яриську. Йй випала велика честь — оскільки була відмінницею, то й веліла їй класний керівник Марія Петрівна вирядитись у новеньке плаття шерстяне, — це щоб не холодно, — та білу фартушину, закосичитись барвінком і саморобною трояндою, прибрати серйозного вигляду й тримати разом з восьмикласницею Валентиною снопа на видноті у всіх. Щастить же отак Ярисьці. Харитон водночас і заздрич їй, і радів за неї. Йому теж хотілося стояти з снопом перед людьми, тримати те золото в руках, але нічого не вдієш. Правда, щоразу доручали комусь із хлопців тримати снопа на тракторі, аж поки він виходив за село, але однак цього не доручать Харитонові, є спритніші за нього, відмінники та активісти, Харитонові до них далеко.

Навіть і не думав Харитон, що саме йому на цей раз випаде честь стояти з снопом поруч з найпередовішим трактористом на передньому тракторі, бо директор школи, коли голова колгоспу запитав: «А хто ж снопа на тракторі триматиме?» — відповів: «Харитон Колумбас».

Ніхто не здивувався, ніхто не допитувався: як же то він удостоївся такої шани? Хіба він відмінник а чи активіст? Юний слідопит він а чи натураліст запопадливий? Ніхто про те не запитав. Знали одне — Харитон зостався круглим сиротою. У Харитона великий біль на серці, а чим могли його полікувати? Всі згодились, що кращої кандидатури директор школи не міг запропонувати.

Коли закінчився короткий мітинг, коли над принишклим майданом пролунали запальні слова промовців, які гаряче вітали в цей знаменний день тих, хто мав за тепле літо слова надії перетворити в діло, виростити під сонцем великий і щедрий урожай, голова колгоспу сказав:

— А тепер попросимо школяра Харитона Колумбаса вшанувати нашого найпередовішого тракториста почесним снопом.

Харитон відразу не повірив, що то його ім'я було названо, що то йому така честь, — бо за віщо? — переминався з ноги на ногу, оглядався на товаришів стривожено, а вони його настійно випихали в спину.

— Йди, Харитоне!

— Тебе ж кличуть.

Зиркнув на Яриську. Вона аж сяяла від щастя, була більше вдоволена за Харитона, ніж за себе.

Він повірив у щастя і, сугулячись та червоніючи, крізь живий стрій пробрався на трибуну. Йому підбадьорливо всміхалися керівники села, хтось захоплююче поплескав по плечу, хтось легенько підштовхнув у спину — не соромся, мовляв, не затримуй церемонії, і Харитон уже рішуче приступив до дівчаток.

Забарвінковані мавки, не зморгнувши, дивилися йому в очі, з великою відповідальністю, обережно подали до рук снопика, Харитон узяв його в обидві руки, — запам'ятав, як торік це робив інший щасливець, — високо підняв над головою, повернувся кругом і рушив з помосту.

— Так хто ж за ним дивиться? — запитав голова сільради голову колгоспу, кивнувши вслід Харитонові.

— Лісничиха взяла шефство, — відповів той.

Харитон не чув тієї перемови. Він взагалі нічого не чув і не бачив, окрім вузької щілини серед людей, які розступались перед ним, даючи прохід аж до переднього трактора, на сидінні якого сидів схвильований тракторист, уже немолодий дядько Іван, недалекий сусід Колумбасів. Ласкавими очима дивився він на Харитона, забувши про те, що минулого літа саме оцей хлопець попорався в нього на садибі, саме в тому куточку, де в дядька Івана дозрівали на сонці смугасті кавунці. Не так, правда, було дядькові жаль тих кавунців, як того, що не дав капосний хлопець їм досягнути, так і не довідався механізатор — досягають у Бузинному кавуни південного сорту чи не досягають.

Харитон добре пам'ятав той інцидент з дядьковими кавунами і, хоч здійснював ту «кавунячу операцію» не за власною ініціативою, а виконуючи волю охочого до кавунів товариства, все ж почувався перед дядьком Іваном ніяково, дивився не на нього, а на трактор та під ноги, побоюючись, що не словом привіту, а дошкульним запитанням стріне той снопоносець. Серце бухало тривожно, але він одразу ж зрозумів, що це не та мить, коли пригадують і виказують давні кривди, якісь там кавуни, які до того ж виявилися зовсім зеленими і непридатними до вжитку.

Харитон сміливо підійшов до трактора, став ногою на виступець, дядько Іван турботливо подав йому руку, пропустив до себе у відкинуту кабіну. Харитон влаштувався так, щоб було зручно і самому і всім щоб видно було золотого снопа. Не відразу збавив, чому його посмикує та трудить ноги, вже тільки тоді, коли трактор легко рушив з майдану, зрозумів, що то від роботи мотора.

Трактор повільно котився широкою вулицею Бузинного. Тракторист Іван пильнував дорогу, Харитон тримав снопа, намагаючись його якнайвище підняти вгору, а галаслива дівчора — Харитонові шкільні побратими — бігла пообіч, боячись потрапити під велетенські колеса, веселим галасом вітала невідомо кого: чи тракториста Івана, чи почесного асистента Харитона.

Лише тітка Тонька не цікавилась тим, що творилося на колгоспному майдані. Багато в неї власних турбот. До всього, що мала робити в лісовій своїй оселі, ще додалася робота в Харитоновому домі. Вже й до сім'ї не наверталася. Євмен і худобу порав, і в хаті крутився, а Тонька на чужому подвір'ї поралася. Аж сторонні люди те помітили, хвалили Антоніну Горобаху, казали, що рідко тепер виявляють люди таку турботу про своїх ближніх, застаються такими вірними пам'яті друзів. І нікому навіть на думку не спадало, що тітка Тонька не просто собі перемивала та перебілювала все в хаті, наводила порядок у коморі та в хліві, копалася на городі.

Тітка Тонька таки ж умудрилася відчинити таємничу скриньку. Ключа не знайшла, тож довелося закладати між стулок лезо ножа. З силою натиснула, кришка дзвенькнула і відчинилася. Аж серце зайшлося в жінки — сподівалась побачити в скриньці золоті дорогоцінні речі і насамперед годинничок, що його подарував колись Галині моряк, ну, такий уже годинничок, що просто життя не давав Тоньці, спокій увесь порушив.

Годинника в скриньці не виявилось так само, як і будь-яких діамантів чи речей із золота. Так собі, різні дрібнички, давно відомі Тоньці ще з тих часів, коли в школі навчалися та покійна вчителька Катерина Федорівна чи Андрій Іванович щось дарували дівчинці на свято. Дуже красиве, червоне, як достиглі порічки, намисто, з великими намистинами посередині і все меншими до країв. Катерина Федорівна подарувала це намисто доньці в день повноліття, вона сама одержала його в подарунок від своєї матері. Галина тоді напишатися ним не могла, Тонька аж помирала від заздрощів, а зараз перекинула з долоні на долоню, не звернула ніякої уваги — гріш ціна цьому старомодному намисту.

Ще щось там брязчало, якісь брошки, дешеві каблучки, браслет із чудних черепашок, — подарунок чоловіка-моряка, — кілька ювілейних карбованців. Невеликий скарб виявився у потаємній скриньці Галини Колумбас...

Переглянувши все те, Антоніна Горобаха тільки зітхнула.

Але ж Галина... Щоб за все життя надбати один-однісінький годинничок, завбільшки з риб'яче око... До речі, де ж він?

Згадавши про найбільшу Галинину коштовність, яку не раз бачила, тітка Тонька аж ляснула себе по лобі. Тетеря! Так просто повірила в те, що скарб покійниці захований у оцій убогій скринь-

ці. Десь в іншому погаємному місці ховала скарби, серед яких, безумовно, був і дивний заморський годинничок. Про те, що саме той годинничок відрахував останні хвилини життя подруги, Антоніна Горобаха не припускала. І тому з млосним тремтінням, з посиленою прискіпливістю заходила ще раз ревізувати всі найпотаємніші закапелки. Взятася підмазувати піч та комин, а потім усю хату освіжила крейдою, бо йшли Травневі свята, незручно було б, коли б хата її кращої подруги лишилась непобілена.

Антоніна Горобаха трудилася в поті чола. Запрягала не раз і Євмена: допомагав виносити з хати меблі. Тонька все мила і перетирала, а сама приглядалася до кожної шпарки, вистукувала і вишкрібала ножом кожну полицку, кожну ніжку від стола, бо і в кіно бачила, і по радіо не раз чула, як то вмілі люди ухитряються ховати скарби.

У меблях, по всіх закапелках, у стінах не виявилось нічого такого, де можна було б переховувати скарби. Взятася тоді за підлогу. Вимпла її, перевірила кожну дошку і, помітивши, що в одному місці дошка хиталася, замкнулась у хаті, знайшла сокиру і почала підважувати. Дошка піддалася легко, більше того, вона переломилася, зогнила чи, може, й грибок уже включувся в Колумбасову хату. Тонька оглянула всі куточки — навіть ознаки того, що під підлогою щось переховується, не було.

Ще ніколи не було такого порядку в хліві — вже давненько тут не рохкали свині, не мукали корови і телята, тільки й господарства мала кооператорка, що з десяток курей та ще лінивий кіт, прозваний Харитоном на морський лад Боем, який відсипався на горіщі біля теплого лежачка. Розшуки не давали наслідків, а тітка Тонька все ще не вгамовувалась. Навівши порядок в хаті та прибудовах, узялася за город. На власному городі біля сторожки парувала земля, ждала засіву, а Антоніна Горобаха, не розгинаючись, трудилася на чужому городі. Копала глибоко, особливо старанно обкопувала дерева і деревця, із завмиранням серця ждала, що ось-ось заступ шкребне об щось тверде, металеве, на світ явиться те заповітне, що не давало їй спати ночами.

Похмура і глибоко ображена тітка Тонька повернулась додому, мало того, що нічого не знайшла, так ще й ударила, як навіжена, на чужому. Хоч і прикидалась просто згорьованою за подругою, але навіть Харитон помітив, що в глибині тітчиних очей поселилося щось незнайоме і навіть вороже.

XI

Колумбасова хата стояла причепурена, вимита і вчищена всередині, ждала гостей. Гості не йшли. Навіть Харитон і той не тримався дому — забігав коли на хвилину, а коли й минав рідне

дворище, мов нитка за голкою, тягнувся за Яриською в лісову сторожку. Лише ночувати повертався додому.

За останній час Харитон помітно змінився — витягнувся, — бо схуд, — щоки позападали, випнулися вилиці, обличчя з круглого стало довгастим, в хлоп'яті намітився майбутній парубок, чоловік. Ластів'ячі брови весь час збігалися докупи, з-під крутого надбрів'я на навколишній світ позирали недовірливо-насторожені чи то розгублено-перелякані очі, і дедалі частіше люди між собою говорили: новий моряк Колумбас росте. А головне, що в поведінці хлопець змінився до невпізнання — став акуратним і слухняним, чемним з учителями, ніколи не виникало тепер у нього конфліктів з учнями. Щоденно виконував домашні завдання, — під впливом і натиском Яриськи, безумовно, — тихенько сидів на уроках, але коли викликали до дошки — йшов охоче, відповідав чітко й упевнено. В школі полегшено зітхнули.

— От що значить осиротіти дитині, — пожурилась найстарша з учительок долею хлопця.

Горе й справді переінакишило Харитона. Він іще не вірив у те, що сталося, все ждав дива, підсвідомо розумів, що його не стане, і все-таки жив неясною надією. Ні, не могло такого статися, щоб мама пішла з дому, пішла, як завжди у справах, загаялася, не повернулась вчасно і тепер уже не повернеться ніколи. Оцього «ніколи» ніяк не міг збагнути, тим більше згодитися з ним Харитон. Як це розуміти — ніколи не повернеться? А він же, Харитон, як житиме, так і лишиться один? Ну, хай уже тато загинув, не повернувся з моря. Харитон його не пам'ятав зовсім, те пережилося, але щоб мама... Вона ж ходила по землі... Єдиною втіхою тепер Харитонові була Яриська. Почувався спокійніше, коли вона була поруч, коли його облягала важка думка, коли біль відчаю стискав обценьками серце, заглядав тоді у очі Яриськи і знаходив там не лише підтримку, а й порятунок.

Але все ж, як і всі чоловіки світу, не міг позбутися інстинктивного потягу до волі, до незалежності. Інколи йому хотілося вирватися з-під впливу Яриськи, повернути собі колишню свободу, майнути до лісу, на поле, пропливти в довбанці по Бузинці, виїхати на Десну, закинути в тихій заводі вудки і ловити судаків та лящів, варити юшку і підставляти теплому весняному сонцю свою сухоребру статуру.

Бувало, що він і відривався од Ярисі, біг з товаришами в поле до механізаторів, але робив те не з власної волі, — піонерський загін посилав їх, найвитриваліших хлопців, на допомогу колгоспникам. Допомога була посильною: розносили газети, журнали, в час обідньої перерви виступали з самодіяльністю. Оскільки Харитонові не співалося і не танцювалося, то його швидко облишили. Він тоді почав снити рибою.

Цього дня вирішив неодмінно порибалити. Ярисьці того не хотів сказати, і коли вона кликала до лісової сторожки, то, червоніючи і затинаючись, почав торочити, що, мовляв, мусить приглянутись до господарства, курей погодувати та в городі попрацювати. Яриська відчула, що Харитон її обдурює. Не виказавши підозри, сказала, що він може робити все, що йому забажається, але вона, на жаль, не допоможе, оскільки їй велено негайно після уроків бігти додому. Харитон, як і всякий чоловік, не помітив нічого затаєного у тих словах і зітхнув полегшено. Це не сховалося від Яриськи — розсталися вони холодно: дівчинка, понурившись, почимчикувала своєю дорогою, а Харитон мало не вибриком подався додому.

У прибраній хаті пахтіло пусткою. Аж Харитонові стало не по собі — вночі він того не помічав. Внутрішньо здригаючись і щучачись, скоренько налагодив свою найудачливішу вудку, накопав під старим дубом черв'яків, поговорив з лелеками, які вже давно оговталися в своєму гнізді і висиджували пташат. Лелеки, на запитання про те, чи скоро надійде осінь, нічого не відповіли, здивовано крутили головами, позирали на нього згори, явно збентежені подібною нетактовністю: тільки-но весна розгулялася, а їх уже розпитують про холодну і непривітну осінь.

За якихось десять-двадцять хвилин Харитон був на Десні. Тремтячими руками розмотував вудку, прислухався до знайомих звуків: чайки квиліли, і кулички посвистували, вода ледь чутно струменіла, комахня в молодій травичці дзвеніла і перекликала. Чудово було на березі ріки, так чудово, що не збагнути. Просто дивно, що все так швидко міняється в природі: недавно на ріці ламалася крига, зараз отака краса, а не за горами вже й дощові та холодні дні, а там і зимові завірюхи, морози.

Мудрувати та філософствувати було ніколи, вже черв'ячок вигинається і викручується на гачку, треба швидше кидати у воду на поживу рибі. Сплюнув на нього і раз, і два, і три — на рибальське щастя, без цього, кажуть, риба наживку бере неохоче.

Справжній рибалка, коли він рибалка за покликанням, коли він спортсмен, а не просто рвач, не прагне будь-що вирвати з річки рибину та жертви її, не соливши. Справжній рибалка, коли закине вудку, то вже не думає ні про що. Йому хочеться одного — відчути, як жива істота, невідома істота, що потаємно плаває там десь у водній стихії, раптом підкрадеться до наживки і обережно так торкне її,— саме торкне для проби. І той дотик, майже невідчутний, непомітний, електричним струмом пробіжить жилкою через вудилище, сягне рибальської долоні, прострумить по всіх нервах і жилах, лоскітною радістю стукне в серце, збудить його, звеселить теплом рибальської радості, задля якої і варто сидіти сидьма на березі, смажитися на сонці, скніти без їжі. Так, так,

справжньому рибалці досить того, що рибка принохується до наживки, торкається ніжно її своїм круглим ротом, ніби майстерно масажує рибалчине серце, а вже чи спіймається, чи не спіймається — то не має значення. Рибалці головне відчутти, що у воді є риба і вона цікавиться його черв'ячком.

До таких саме рибалок належав Харитон. Отож, коли висидів якусь годину на березі, коли закинув вудочку і тут, і там, по всіх тих місцях, де колись йому ловилося, і на жодному місці не почув щонайменшого риб'ячого дотику, інтерес до рибальства поступово зник. «Ще не час»,— сказав собі рибалка і змотав вудочку.

Повертався додому задоволений, бо справжній рибалка ніколи не сумуватиме, коли йому не поталанило. Для справжнього рибалки — головне не влов, а сам процес вудіння. Харитон нахльоскався вудкою, надивився у воду, а вона й досі крутилась йому в очах та плинула кудись у безвість. Заховав вудочку у надійне місце і, не озирнувшись по подвір'ю, побіг з нього, немов з пожарища. Його владно потягнуло до лісової сторожки, його кликали Ярисьчині очі.

В садибі дядька Євмена було порожньо. Обійшов подвір'я, город, зазирнув у вікно, в пригреблицю і під навіс — ні душі живої. Спочатку був засумував і навіть розгубився, а потім згадав, що час зараз такий, коли не сидиться людям вдома. Але де могла подітись Яриська?

Робити нічого, взявся за книжки, на завтра було трохи завдань, а головне, мав повторити по підручниках пройдене, бо скоро кінець навчального року, перед тим, як перевести до восьмого,— спитають, та ще й як.

Кожного дня вони з Яриською готувались до наступних уроків у хаті, біля широкого і зручного столу. Харитон не став шукати ключів від хати, згадав, що малий Митько влаштував собі «кабінет» на горищі у хліві. Не роздумуючи, вибрався по драбині й собі туди, озирнувся і лишився вдоволений — хитрючий цей Митько, вимостив собі таке зручне гніздо, краще, ніж у хаті.

Спочатку йому здалося, що тут панує півтемрява, але вже за хвилину очі звикли до світлового режиму, все було видно і ніщо зайве не відволікало уваги. На горищі зосталося від зими чимало злежаного сіна, в якому Митько влаштував собі постіль, затагнув сюди стару ковдру, та й хропів тоді, коли йому хотілося. Біля того гнізда стояла кругла велика діжа — тітка Тонька хліба не пекла, то й служила вона Митькові за парту.

Оглянувшись та намиливавшись Митьковим «кабінетом», Харитон дістав з торбини підручники, розклав на діжі, всівся якнайзручніше і приступив до роботи. Справді, вчителі нічого не задавали складного, лише довелося дещо перечитати та зробити деякі помітки. Взявся за цікаву книжку. Читав чи не читав, а тут, у цій

приємній півтемряві, в м'якому теплі, під акомпанемент ластів'ячого лементу, гороб'ячого цвірінкання потягло Харитона на дрімки, схилив голову на втопане сіно, укритися ковдрою і солодко засопів.

Довго чи мало спав — схопився відразу, розбудив його басовитий дядьків голос. На Сивка погукував незлобиво, у хлів його заводив.

Треба було злазити, а так не хотілося, сон та лінки цупко взяли хлопця в обійми, і він, розморений і щасливий, лежав на горіщі і слухав, як дядько Євмен розмовляв зі своїм конем, ніби той міг усе розуміти і співчувати лісникові.

А тут чути — й тітка Тонька з'явилася.

— З ким ти там белебениш, Євмене? — питає.

— А ні з ким...

Дядько Євмен, чути по голосу, збентежився, бо спіймала його жінка на гарячому — з конем чоловік розмовляє.

— Я ж чула...

— Ти все чуєш... Коня он у хлів заводив... А ти ж де була? Ждав, що прийдеш, уже доорав...

— Хіба в мене мало ходіння? Чи думаєш, що жінка в тебе лежебока, спить днями або в лісі квіточки збирає? Он там за долиною картоплі трохи вкинула сороківки, хай буде рання...

Харитон уже й хотів би злізти, та було незручно, дядько з тіткою сваряться, а він ніби підслухує. Негарно так, розгніваються, коли дізнаються...

Дядько Євмен під повітку воза закотив, сів, мабуть, на голублю, закурив, бо тютюновим димом угору потягло.

— Гарну латку виорав, думаю, що можна вівса кинути, буде овес...

Тітка Тонька, видно, ще не налаялась досхочу, розпікала чоловіка:

— Істиму я твій овес... Знову конем згодуюш та начальство з лісництва забере... Може б, проса кинув, як-не-як каша...

— Можна й проса, — покірно згоджується Євмен.

На хвилину западає мовчанка.

— А де діти? — запитує дядько.

— Чи я їм пастух? — сердиться тітка. — Яриську з коровою послала, а Митька прибывала-прибывала, то хіба його примусиш? «Не пожену» — і все. Десь у ліс повіявся, сорочі гнізда потрошить...

— Птахів не можна кривдити, — з жалем озивається дядько Євмен. — А Харитон де?

Харитон і дух затаїв.

— Чи я пастух твоєму Харитонові? — ще сердитіше відповіла тітка. — Теж десь ганяє, може, й цей, як батенько, голови позбудеться...

Чимось важким вийнуло на Харитона від тих слів. Може, його дії і заслуговують осуду, може, й негарно виглядають у чужих очах, але бажати йому позбутися голови...

Ніби закам'янілий лежав у сні, весь горів, немов у вогні. Євмен теж, видно, був вражений тоном жінки і, щоб пом'якшити сказане, говорив роздумливо:

— Воно ж, звісно, не близький світ хлопцеві сюди бігати, може, й стомився, а може, наскучило...

— Я нікого на ланцюгу не тримаю...

Ні, сьогодні наче гедзь укусив тітку Тоньку, мабуть, на дядька Євмена за щось лиха, а на Харитонові злість зганяє.

— Оце орав я собі, а думки в голову лізли різні, то й надумав: а чи не переселитися нам у село?

— О, це вже, видно, щось у нашому лісі пропало,— голос у тітки Тоньки враз став насмішкуватим і солонуватим.— І як же вона тобі, ця мудра думка, в голову заповзла?

— Ти не кепкуй,— лагідно попросив Євмен,— тільки я подумав, чи не варто було б тобі з дітьми перейти в Колумбасову хату, а я вже й сам би тут...у сторожці... щоб роботи, значиться, не лишатися...

Тітка Тонька на те нічого, мабуть, таке їй не спадало на думку, була ошелешена словами чоловіка і мусила їх обдумати і зважити. А Євмен, відчувши, що кинув зерно на податливий ґрунт, воркотливо розвивав свою думку далі:

— Хата, бач, пустує, хлопець більше в нас, ніж там, ну, хай весною чи влітку додому бігатиме, а осінню та зимою ж не відпустиш у темінь та негоду хлопця. Гляди, ще хто спалить хату...

Тітка Тонька нетерпляче гмикнула, швайкою шпигнула її подібна перспектива, але ще мовчала.

— То я собі так думаю... Нашою б повинна стати хата, як собі, Тоню, хочеш... Галина покійниця ні з ким не була така близька, як з нами, а головне... Головне, що он і діти ростуть, як голуб'ята... Яриська, ти ж бачиш, мов квіточка, до хлопця тягнеться...

У Харитона так забухало серце, що йому здалося, ніби враз горище заворушилося, затихалося і зараз повалиться донизу, накриє воза, придушить дядька Євмена, а сам Харитон викотиться з сїна на подвір'я під ноги тітці Тоньці і помре від сорому і... щастя. Те, що в хлопцеві жило підсвідомо, чого він прагнув і водночас не смів про нього думати, було вимовлено дядьком Євменом голосно. А хіба ж то не правду він сказав?

— Вже у восьмий переходять, ще три-чотири роки і дорослі. Роки летять непомітно...

Справді, роки летять, як птахи,— весна, літо, зима, осінь — і вже рік. Ще кілька таких сходинок — і вони з Яриською дорослі...

— Ну й смішний ти, Євмене,— нарешті озвалася тітка Тонька, вона й справді відтанула і сміялась.— Вже що як скажеш... Яриська ще дитина, їй те не в голові...

— Чого ж там... Може, й у голові... Ми ж з тобою з п'ятого класу... Дружили он... а потім і те..

— Ет, згадав,— раптом набурмосилася тітка Тонька.— То й що з того доброго? Втопила я за тобою голову та й усе щастя. Ні в науку не пішла, нікуди... Сиджу, як печериця, в лісі...

— Живемо ж...— м'яко заперечив Євмен.

— Та живемо,— зіронізувала тітка Тонька.

— А тільки я так думаю,— вів своє Євмен,— що і хлопця до розуму довести треба і Яриську прилаштувати.

«Ой, який же молодець, цей дядько Євмен!»— радів собі Харитон і любив цього чоловіка ще більше, немов рідного батька.

Голос тітки звучав металево.

— Облиш дурні розмови. Так би я і віддала дитину якомусь ледашу. Що в мене — десять дочок, чи як? Вчитиму Яриську, у великі люди виводитиму. Не в Бузинному їй місце — у Києві житиме і пару собі не рівню колумбасівському безпритульному знайде. На хату він розкрив рота. Та хату цю я й так маю право зайняти, а про Яриську щоб я не чула... не пара він їй!

Харитона мов крижаною водою облили, а потім у окропі окупали.

Немов обухом по голові вдарили. Не міг повірити у те, що почув.

— Ну, ти вже зайве говориш,— опирався дядько Євмен,— хлопчик він гарний, здібний і... чого там казати... може й парою бути...

Тітка Тонька розсердилась уже не на жарт.

— Чи тобі вже розум помутився, чи очі засліпило? Та що ти мелеш? Чи забув, який у нього батько...

— А мати?..

— Така ж і мати!.. Вік прожила — копійки за душею не зосталось, голі, як бубон, стіни в хаті та вітер у коморі. Ні, ні, чоловіче, ходімо краще до хати та займись ділом, а про це ти мовчи, не отруй мені душу...

— Ну, як хочеш...— тільки й сказав дядько Євмен, і хоч у тому й чувся глухий протест і невдоволення, але були вони такі мізерні, що тітка Тонька на те не звернула уваги.

Неслухняними ногами Харитон спустився з горища на землю. Пірнув за хлів, городом вибрався в ліс, не озираючись подався від сторожки. В голові гупало, обличчя пашіло полум'ям сорому і гніву. От воно, значить, як...

Стомлено брів лісом, не чув пташиного співу, шелесту дерев. Не знав, чого шукає, від чого втікає. І незчувся, коли

наштовхнувся на лісникову корову з бубівком, почув дзвінкий Ярисьчин голос.

Першим Харитоновим бажанням було втекти. Аж сахнувся, наштовхнувшись на стовбур берези, боляче вдарився плечем, впав на землю і від болю та образи заплакав гіркими сльозами. Плакав, і плачучи заспокоювався, і думав. І прийшов до висновку: воля тітки Тоньки — це ще не все. Він хотів знати, що на те скаже сама Яриська.

Заспокоївшись, утерся рукавом і рушив на голос. Побачив скоро і дівчину. Яриська назбирала лісових квітів, виплела вінок, прибралася, немов до шлюбу, та й гоїдається на похиленій берізці. Замружилася щасливо і пісеньку виспівує.

Зраділа Харитонові, як найріднішому зраділа. Вона до нього щечече, розпитує, де був та як її знайшов, а він стоїть набурмосений.

— Ну, що з тобою, Харитоша-листоноша? — допитувалася, намагаючись розвеселити, ну точнісінько так, як це робила колись мати.

Дивлячись у землю, він глухо запитав:

— А ти, Ярисько, коли виростеш...

Вона потупилася й собі, дивилась у землю, ніби шукала того, що там бачив Харитон, і ждала кінця запитання.

— Коли виростеш... то заміж підеш?..

Вона з подивом зиркнула на хлопця, геть зашарілася, грайливо стусонула Харитона кулачком у спину.

— Скажеш таке...

— Ні, я серйозно, — вп'явся в неї болючим поглядом Харитон.

І вона зрозуміла, що хлопець не жартує, отож, подумавши, відказала:

— Всі виходять...

— За кого підеш? — аж скинувсь Харитон. — Ну скажи, за кого? Ага... не кажеш...

Яриська винувато і разом з тим сором'язливо хилила голову, шукала чогось у траві.

— За кого мама звелить...

Мов у груди вдарила Харитона. Нічого не сказав на те, тільки зміряв її знищувальним поглядом, повільно повернувся і пішов.

— Харитоне! Стривай, Харитоне, куди ж ти...

Харитон тільки рукою махнув, пробурмотів щось під носа і, не озирнувшись, попрямував лісом. Розгублена і знищена Яриська прикипіла на місці, ображено кліпала і нічого не могла збагнути в Харитоновій поведінці.

— Навіжений! — прошпотіла ображено, зірвала з голови вінок, сердито пожбурила вслід хлопцеві і залилася гіркими, вже не дитячими сльозами.

ЧАСТИНА 2

АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

I

А почалося все з білочки Рудохвостика.

Галинка саме закінчувала третій, була до всього цікавою, допитливою дівчинкою. Коли ранньою весною старшокласники принесли з лісу крихітне білченятко і подарували його директоровій доньці з умовою, що вона їх не викрие, то тим самим зробили її найщасливішою в світі дівчинкою.

— Ой хлопчики, спасибі, хлопчики, та я ж усе життя тільки й мріяла про отаку білочку,— примовляла Галинка, тулячи безпорадну тваринку до лица.

Домашні не відразу виявили Галинину таємницю, бо вона сховала Рудохвостика в стару рукавицю і нишком годувала з піпетки молоком. Коли ж Катерина Федорівна виявила нового домочадця, то не наполягала на його виселенні, попросила Андрія Івановича, щоб той змайстрував для білченяти клітку.

Так у домі спочатку заснувався живий куточок, що згодом перетворився на шкільний зоопарк.

Білочка росла, веселилася, ковзала головою вниз по металевій сітці клітки, кумедно просила в Галинки ласощів, а поруч з її житлом з'явилася клітка горлички, такої тендітної, чепурної й граціозної, що на неї можна було годинами дивитися, не відриваючи очей.

А далі все пішло само по собі. Чи де знайдуть школярі підбиту галку — несуть до директорової дочки, сорочат з гнізда виполохають — і тих спровадять до Галинки, диких качат зловлять — теж до неї.

Коли ж стараннями Галинки, яка просто захворіла на цікавість до живого світу, в директоровому домі з'явилося стільки кліток, що стало тісно людям, Андрій Іванович і сам непомітно захопився колекціонуванням пташиного та тваринного світу і вирішив створити не те що живий куточок, а щось схоже до примітивного зоопарку.

Уже за перше літо в директоровому дворі з'явилися десятки вольєр, не кліток, а саме вольєр з необхідними зручностями для пожилиця, залежно від його уподобань і нахилів. Якщо в білчинному житлі не переставало крутитись колесо, бо Рудохвостик був

невтомний в своїх вправах, то в диких качок виблискував справжній ставок. В совиній клітці стояв у кутку великий пень, у дуплі якого любила спочивати нічна птаха, сидіти в надійному схову, час від часу полупуючи з темряви круглими, рудими, аж червоними очима. Тепер уже не одна Галинка, а цілий гурток юних натуралістів доглядав за тваринами.

Галинка жила і дихала своїм зоопарком до дев'ятого класу. Потім відразу збайдужіла, закинула своїх вихованців. Виросла дівчина, і всі дитячі забаганки та інтереси пішли на ліси та на болота. Забула про рудохвостиків,— вже того першого, основоположника музею, не було давно, а в білчиній клітці жило їх з півдюжини, схожих на того першого, на колесі крутилося,— забула про гурток юних натуралістів, інше полонило дівочу голову.

Зоопарк зостався і не лише не занепав, а навпаки, ще більше поширився і збагатився. Чимало учнів борівської школи з любов'ю доглядали тварин, доглядали і збільшували табун підбитими птахами, осиротілими пташатами та звірятами. Андрій Іванович пішов на пенсію, але продовжував і тепер опікуватися зоопарком.

Цієї неділі до борівського шкільного зоопарку завітали екскурсанти з Бузинного. Було їх небагато, чоловік з п'ять. Припливли на баркасі, без учителя. Хотіли прослизнути на подвір'я і роздивитися все, що там було. Привів їх сюди Харитон, який не тільки цікавився живим лосем, що з'явився в зоопарку, а й жив по-таємною надією, що зустрінеться з Андрієм Івановичем.

Зоопарківські стражі були недремні, зустріли невчасних відвідувачів недружелюбно, довго й нудно пояснювали, чому не можна турбувати тварин та птахів, і ніяк не могли переконати, бо гості резонно доводили, що коли тварини і птахи не бояться їх, борівчан, то чому вони мають на смерть жахатися появи бузинівців.

Вони навчаються у тих же класах, що й самі доглядачі, і живуть на тій самій широті та довготі земної кулі.

Суперечка затягувалась, була вона не на користь відвідувачів, бо зайва настирливість гостей небезпідставно розцінювалась, як прояв нахабства, а, як відомо, нахаб ніколи не любили і не шанували, як не шанують їх і досі. Схилялося до того, що планування в баркасі через Десну бузинівців було марним, а це, безумовно, їх збуджувало і ображало. І вони починали то нервово покрикувати, то настійно просити, щоб хоч лось їм показали, того самого звіра, про якого вони стільки чули, а близько й не бачили. Їм відповідали, що лось не така собі проста тварина, щоб його в будь-який час могли бачити всілякі там бузинівські зайди, тим більше, що лосичка перебуває на лікуванні після важких ран, завданих бракон'єрами, і не бажає виходити з хліва,

Переговори поступово переходили в сварку, щодалі гострішу, бо екскурсанти вже збагнули, що їх не впускають. Отож втрачати їм нічого, можна було й гострим слівцем віддячити за негостинну зустріч. На те борівчани пригрозили позбавити пришельців засобів до плавання, після чого бузинівці почали відступ до свого баркаса. Саме в цей час на вулицю вийшов Андрій Іванович. Він уже давненько, почувши гомін за вікном, спостерігав за тим, що робилося на вулиці. І, тільки впізнавши Харитона, вийшов з хати.

Бузинівські хлопці чемні; як один, шапки з голів — Андрія Івановича вони знали добре.

— Добрий день! — хором.

Андрій Іванович відповів на вітання, приступив до них, допитливо дивився на Харитона, поцікавився, з якою метою хлопці форсували Десну.

— Лося б поглянути...

— І взагалі...

Андрій Іванович зиркнув у бік насторожено прикишклих юннатів.

— Гадаю, що гостей слід прийняти чемно. Чому б і не показати? Лось — не крадений.

Слово учителя — для учнів закон. Широко розчинилася хвіртка, на обличчях стражів зверху посмішка.

— Заходьте, водохльоби.

Бузинівців здавна чомусь так прозивали, вони звикли до того, не сердилися.

— Так би відразу, гречкосії...

Борівці давні «гречкосії», вони на те теж не в гніві.

— Харитоне! — покликав Андрій Іванович. — Коли оглянеш та нагуляєшся — зайдеш...

Харитон з готовністю хитнув головою.

Старий учитель пішов до хати, а екскурсанти вслід за екскурсоводами прослизнули до зоопарку.

Як і всякі екскурсоводи, борівські теж знали, що за чим показувати. Покажеш найголовніше — на дрібне й дивитися не хочуть, коли побачать лосеня, то на горобців — ніякої тоді уваги. Тож і повели спершу в той куток, де весело цвірінчали горобці. Навіть у вольєрі вони були жваві й веселі, — може, тому, що в гурті, а може, що вольєр просторий, — вистрибували біля коритець з їжею та водою і навіть чубилися. Побачили відвідувачів — вгамувалися. А відвідувачі, на подив, зацікавились пожильцями цього вольєру, чомусь їм оці пташки, зачучверілі і ніби обскубані, видалися не схожими на всіх знайомих горобців Бузинного, а, головне, їх розвеселив напис над вольєром: «Горобці — добрі молодці». Весело перемовляючись, гості сміялися, а борівчани

и собі мружилися сміхотливо, потай пишалися, що придумали вдалий напис.

Над кожною кліткою красувалися дотепні написи. Про синиць писалося, що кожна з них — «У бору зросла, хомутом трясла». Над кліткою дятлів значилося — «Начтэле граф Дятел», про ворону було сказано словами з байки Крилова: «Ворона, що жде сиру». До якої клітки не підходили бузинівські хлопці, всюди їх чекала несподіванка.

Лелека і чапля мирно жили в одній оселі, не звертаючи одне на одного ніякої уваги, годинами простоюючи на одній нозі. Дотепники написали: «Стою в дермозі на одній нозі. Хто кого перестоїть?»

Належно були рекомендовані і свійські птахи: «А це індик, що до нас звик». Були тут і кури: табунець дрібненьких-дрібненьких, а все ж курей, смішних таких та метушливих. Вони бігали за півником, у якого все було півняче, тільки зросту не дала природа. В другій половині вольєру жила сім'я червоних галаганів, квочки, як копиці, а півень — ніби справжній гвардійський корнет. Їх рекомендувалося так: «Кури — міні і кури — максі».

Були ще тут куріпочки польові, двійко рябчиків, цілий табунець дроздів та всілякої іншої дрібноти, якою кишма кишать प्रदेशнянські ліси. В терраріумі жили вужі і черепаха, ящірки, але вони ще спали, не показувалися на світ білий, і екскурсанти їх швидко проминули. Несподівано побачили звичайних кішок: сіру, руду, чорнорябу і чорну. Вони сердито блиннули на гостей зеленими очиськами і знову поринули у дрімку. Сміялися хлопці не від того, що кицьки зустрічали їх так байдуже, а до сліз розсмішив їх напис на клітці: «Посаджені надовічно за злісне браконьерство».

Збуджені і розпашілі від сміху, перейшли до іншого відділу. Тут жили лише звірі нашого поясу, які належно рекомендувалися відвідувачам. Перш за все кожний натрапляв на найсправжнісінький казковий теремок, у якому жили: мишка-норушка, жабка-стрекотушка, зайчик-побігайчик та лисичка-сестричка. Не було, правда, вовчика-братика та ведмедя, не тому, що юні натуралісти боялися, що вони розвалять теремок, а через те, що таких звірів не можна було роздобути в подесьнянських краях.

Нарешті приступили до головного — до хліва, в якому жило тепер найсправжнісіньке лосеня. На дверях з'явився нашвидкуруч виписаний плакат: «І таке в нас повелось, що в цій хаті живе ЛОСЬ».

Підійшовши до дверей, юні натуралісти почали щось священподіяти, з якимись особливими пересторогами, з таємничим

виразом на обличчі повільно прочиняли двері. Спочатку заглянули туди самі, а вже потім, відступивши, дали можливість заглянути гостям.

- Дивіться, та не наврочте,— попередили жартома.
- Не бійтесь, у нас очі не врочливі...
- А хто вас знає...

Перемовляння враз ущухло. Бузинівці, не кліпаючи, дивились на лісове диво.

Лосеня вже обжилося на новому місці, заспокоїлось і, видно, почувалось тут непогано. В яслах — вдосталь сіна і осикових гілок, виднілись крайці хліба і головки капусти,— все те свідчило, що лосеняті надавалися неабиякі переваги. Може, це тому, що його вважали хворим, то щоб швидше одужувало. Рана на нозі покритася чорним струпом, уже, мабуть, не так боліла, бо лосеня сміливо ступало, і хоч ще покульгувало, але вже ходило по хліву і навіть намагалося вистрибнути на волю. Щоб цього не трапилось, юннати приладнали дерев'яну загорожу.

Припавши до загорожі, Харитон не зводив очей із тварини. Він бачив лосів у кіно, на малюнках, навіть якось вони забрались до нього в город, але розгледіти їх було тоді важко, а тут ось живе лосеня стояло за кілька кроків від нього. Він дивився на нього, а воно не зводило з нього очей.

Це ще був не лось. Не той рогатий красень, якого бачив на малюнку Харитон. Той, що на малюнку — велетень. Голова велика, довга, розбухла, широка, перенісся горбате, вуха довгі, прищуплені, вовняста борода мало не сягає колін, очі великі, круглі, пильні й сердиті, на спині масивний горб, зад округлий, безхвостий, а ноги довгі, м'язисті, могутні,— з таким краще в поєдинок не встрявати, краще не випробовувати сили розкинутих на два боки клешнюватих твердокаміньних рогів. Так, дорослий лось — то звір.

У борівському живому куточку стояв поки що не лось, а тільки лосеня. Чимось схоже на звичайне теля-дволітка, але й відмінне. У нього така ж, як і в дорослого лося, велика і довга голова з горбиною на переніссі, довгі вуха і круглі лосячі очі, горб на спині ще мало помітний, але горб, а не щось інше. Рогів немає, але ноги досить сильні, копита гострі, під таке копито краще не потрапляти...

— Що ви думаєте з ним робити? — запитав Харитон, намілювавшись звіром.

— В супі зваримо,— віджартовувались.

— Ні, я серйозно.

— А як ти гадаєш?

— Хай росте. Щоб роги вигнало...

— Вижене... Годуємо вдосталь, і ветеринар консультує...

Харитон усе те мовчки схвалив. Правильно, треба і ветеринара, і харчі добрі, хай зростає звірина. Але відразу ж і занепокоївся.

— А коли підросте та хлів розкидає?

Юннати, видно, про те не думали, відповіли не одразу, почали занепокоєно презиркуватись. А гості рішуче підтримали Харитона.

— Ясно, що розкидає.

— Ого, хлів який, а лось — це ж гора.

— Кажуть, що ще слон такий сильний.

— Ще б з танком порівняв...

— До чого тут танк?

— Ці борівчани, як скажуть...

— А бузинівці, як зморозять...

Незлобива перепалка швидко погасла, бо юннати демонстративно зачинили двері лосевої хати.

— Хай відпочиває, бо ще не виходилося...

Гості не образились — надивилися. Стояли посеред двору, озиралися — що б ще таке побачити? Більше нічого не було такого особливого, це не державний зоопарк, а шкільний живий куточок. Хоч бузинівці й були в душі задоволені тим, що побачили, все ж зважили за потрібне пхикнути:

— Пхі, коли б наче ще більше було чого-небудь...

Сказане до глибини душі образило хазяїв зоопарку.

— Можете в Київ їхати.

— Або в Москву...

Запеклі бузинівці зухвало похвалились:

— І поїдемо!

— Ну і скатертиною дорога.

— А до нас більше — дзузьки!

— Подумаєш, які знавці фауни!

— Диви, які хвастуни!

Розставалися взаємно невдоволені. Борівчани супилися, сердились, але помовчували — не власною волею впустили цих нахаб, Андрій Іванович наказав. Бузинівці були невдоволені не тим, що мало побачили, дратувались від заздощів: така ж школа, таке ж село, такі ж учителі і учні, а тут гляди — лось, зоопарк, а в Бузинному тільки старий Бровко й стереже біля шкільної повітки дрова.

За ними хряпнула красномовно хвіртка, вони хвилину потопталися біля неї, вже жалкуючи, що намарне посварилися з гарними товаришами, але робити було нічого, рушили до свого баркаса.

Харитон відокремився від гурту, попросив:

— Почекайте мене трохи, до дідуся загляну.

Харитон був схвильований, аж сам не свій, тільки в останню хвилину вирішив, що зайде, а то все вагався: ходив по зоопарку, а сам думає: «Заходить чи не заходить?» Йому було незручно за те, що так нечемно повівся з дідусем, коли той приїздив до Бузинного.

Бузинівські «мореходи» повернулись до баркаса, про всяк випадок прип'ятого міцним ланцюгом до верби, оглянули посудину, вичерпали воду, що просочилася через днище, припасували до кочетів весла, розгорнули газету з пирогом, почали підкріплятися.

— Колумбасу не залишимо, він там чай, мабуть, дудлить з учителем.

— А коли ні? Охляне ще Колумбас...

— Ну, то залиш отой горілий окрасць, з'їсть нічого з ним не станеться...

— А може, ти собі взяв би горіле? Бачили друга?

Харитон довго не затримався. Десь хвилин за десять неквапом підійшов до друзів, зупинився на березі.

— Так що їдьте, хлопці...

Бузинівські школярі якусь мить мовчали, дивилися на Харитона. Жартує, як це він уміє, чи серйозно говорить?

Харитона враз пройняв незрозумілий дроз, жалем стислося серце. До того, поки були сказані ці слова — «їдьте, хлопці» — не подумав, що в його житті наступає така несподівана і велика зміна. Сім зим пробігав до бузинівської школи, сварився і дружив з цими хлопчиськами, сидів поруч з Яриською. І ось усе те мусило зостатися позаду. Більше не ганятиме разом з усіма під час перерви навколо школи, більше не чути голосу друзів, не побачить Яриськи...

На очі навернулись сльози, перелякався, що ось візьме та й розплачеться на весь берег.

Хлопці збагнули, що товариш не жартує.

Але все ж хтось запитав похмуро:

— Ти справді, Колумб, зостаєшся?

Харитон не поспішав стверджувати сказаного. Адже мав час. Ще можна було стрибнути до баркаса, взятися за весло, змахнути на повну силу, засміятись, сказати хлопцям, що то він жартував, пересікти Десну, завтра побігти в школу, зустріти Яриську, почути від неї ласкаве слово, довідатись, що то вона з нього жартувала. Але відразу ж згадав, що ні Яриська, ні її мама не жартували, що він для них чужий і непотрібний. Якщо є хто насправді у нього, то це тільки дідусь Андрій Іванович.

— Зостаюсь... — зітхнувши, мовив він.

Хлопці висипали з баркаса, оточили друга.

— Колумб, ти назовсім?

— Харитоне, як же так?

— Ти ж нас не забувай...

У Харитона з очей лилися сльози, а він того не помічав. Та, видно, їй не треба було помічати. Враз посерйознішали, розчулились його однокласники.

— Ну, що ж, Харитоне... Коли інакше не можна...

— Хай тобі щастить...

— Андрій Іванович добрий...

— Кожному б такого діда.

— Не журись!

— Не забувай...

Мов дорослі, тиснули йому безвільну руку, а він заглядав у очі кожному, щось обіцяв, про щось просив, сам до ладу не знаючи, чого йому хочеться.

Невдовзі баркас відчалив, захлюпотіла вода в бурчаку, розбризкалися біля весел краплини.

Харитон стояв на березі і дивився вслід такими очима, ніби його назавжди кинули друзі на безлюдному острові за найбільшу провину. На серці було порожньо. Як у всякого, хто втратив назавжди щось добре, важливе, найдорожче, не отримавши взамін поки що нічого, ні доброго, ні поганого.

Перед Харитоном відкривалась нова, непрочитана сторінка життя. Книга прожитого, минулого повільно, з кожним помахом весел, з кожним метром, на який віддалявся бузинівський баркас, усе закривалася і закривалася.

Баркас повернув за піщаний виступ, туди, де виднівся зелений кущ шелюги, і зник з очей. Харитон зітхнув, старанно витер сльози і повільно поплився до свого нового дому.

II

Коли Андрій Іванович, звернувши увагу на галас біля двору, виглянув у вікно і впізнав серед гурту бузинівських школярів Харитона, він відразу ж зрозумів, що сталося саме те, чого він терпляче ждав.

Пригнічений повернувся тоді з Бузинного старий учитель. Йому важко було змиритися з думкою, що хата, де жила Галина, спорожніла назавжди, туди вже ніколи не повернеться його донька. Ще більший тягар ліг на серце, коли побачив Харитона, змарнілого і якогось зчужілого, доведеного до того стану, про який кажуть «сам не свій». А коли хлопець відмовився перейти до діда, то їй зовсім засумував. Він був спостережливою і досвідченою людиною, щоб не збагнути причини відмови — то лісничиха зробила все, щоб привернути до себе серце сиротини. Само по собі це непогано, коли люди турбуються про осиротілого. Але про Антоніну в Андрія Івановича склалася певна думка, лише одного

не міг збагнути: з якою саме метою перебрала роль виховательки ця, сама недостатньо вихована жінка?

Уже тільки згодом, повертаючись додому, трохи оговтавшись, Андрій Іванович вирішив, що Харитон усе одно не приживеться в сім'ї лісника. Рано чи пізно розкусить справжній характер благодійниці-лісничихи, він уже не дитина, в ньому формується юнак.

В тому, що буде саме так, Андрій Іванович не сумнівався і трохи заспокоївся, вважаючи, що подібна «школа» навіть потрібна Харитонові, що вона буде йому корисна в житті, вчасно навчить розбиратися в людях. Одного, правда, не сподівався учитель — це того, що Харитон так швидко розбереться в обставинах.

Онук, як виявилось, прибув не до діда, а на оглядини куточка живої природи. Як людина тактовна, Андрій Іванович не проявив будь-якої поспішності, не став набридати Харитонові, тягнути його силою до хати. Як і годиться чемному господареві і дбайливому дідусяві, запросив Харитона до хати, при чому таким тоном, ніби й наказав йому те зробити, ніби й не наказував: мовляв, роби, так, як тобі підкаже розум.

Не відступав ні на хвилину од вікна. Тамував сердечне биття, тривожно прислухався до дитячих голосів, відгадував, що там іде весела перепалка, чув, як гості сміялися, намагався впізнати й Харитонів голос, але не впізнавав: чи то забув голос онука, а чи, може, Харитонові було не до сміху.

Андрію Івановичу дуже хотілося, щоб онук перейшов до нього. Причин до того було чимало. По-перше, обов'язок перед загиблою донькою. Хто ж іще мав право на виховання Галининої дитини, як не він? По-друге, йому хотілося виховати з хлопця справжню людину. А по-третє,— і це, мабуть, найголовніше,— хотілося самотньому вчителеві мати біля себе рідну живу душу.

Усе його життя пробігло на людях, у дружньому людському колі. В дитинстві — велика сім'я рибалки Громогого; в юності — комсомольський гурт і студентське товариство; пізніше, перед війною — учні, вчителі, батьки й уся сільська громада в Боровому; у війну — партизанська бойова сім'я, після війни знову в самому вирвищі народного життя. І весь час поруч з ним ішла вірна подруга, вчителька Катерина Федорівна, син Вадик, а згодом і Галинка. Здавалося, що так буде завжди. Першим, немов яблуко від гіллі, відірвався син. Закінчив інститут, поїхав на роботу, влився в могутній вир життя, тепер хіба що коли в газеті або по радіо почує старий синове ім'я та ще листа інколи одержить. Несподівано відірвалася од сім'ї і Галина, тяжким болем те відгукнулось у серці батьків. Потім відробила свій вік Катерина Федорівна...

Єдиною втіхою в його старечому існуванні, сповненому роздумів, спогадів, нездужання і хвороб, залилася хіба що борівська громада, ті, кого він виховав за довгі роки, та ще велика віра в те, що ця громада вже ніколи не знатиме ні матеріальних нестатків, ні страшних злигоднів війни...

З нетерпінням ждав кінця відвідин. Зайде Харитон чи пройде мимо хати?

Гість вступив до хати, не постукавши. Харитон знав, що до вчителів без стуку заходити не можна, але вирішив, що Андрій Іванович хоч і вчитель, але йому доводиться дідусем, отож до нього слід заходити, як до своєї людини, бо стук, як-не-як, не зближує, а віддаляє людей. І Харитон не помилився — тим він дуже втішив Андрія Івановича, який саме так і зрозумів онукову поведінку.

Якусь хвилину вони розглядали один одного, немов давно бачились, ніби намагалися прочитати в очах думки. І справді, на цей раз помітили один в одному щось нове, не відкрите раніше, навіть не запідозрюване.

Андрій Іванович пильно приглядався до хлопчика, який несміливо зупинився на порозі і м'яв у руках кашкета. Це був Харитон і не Харитон. Той, колишній, був підлітком, круглолицим, не схожим ні на батька, ні на матір, крутоплечий, кремезний, з незалежним і по-дитячому безтурботним поглядом. Цей, теперішній, уже виходив з підліткового віку, стрункий, на видовжене обличчя лягла помітна худизна, і стало воно чимось невловимим подібне до обличчя Галини. Можливо, навіть не стільки обличчям скидався Харитон на маму, як очима, ясними, стомлено-задумливими. Але не тільки Галину нагадував Харитон. Він був схожий на когось іншого, але добре знайомого Андрієві Івановичу. Якусь мить учитель болісно напружував пам'ять: на кого ж ти так схожий, хлопчику? І коли, нарешті, визначив, то аж лицем прояснів: на діда свого Харитона Булатова дуже скидався хлопець. Їхні ліжка в казармі стояли поряд, і вже в перший день служби Андрієвої у його життя ввійшов Харитон. Був він тоді юним, виснаженим, бо лишився сиротою в громадянську війну, колчаківці десь у Сибіру винищили всю його родину, а вже відомо, яке в сироти життя. Точнісінько так, як оце зараз Харитон, він допитливо, задумливо-сумовитими очима дивився на сусіда по казармі.

Харитон помітив, як постарів дідусь, як роки та довголітня праця зігнули його плечі. Пам'ятав Андрія Івановича з того часу, як і самого себе. Дідусь йому колись здавався велетнем, високим, дуже красивим і, скільки й пам'ятав,— білоголовим. Ще з війни Андрій Іванович вийшов сивий, як голуб, хоч був тоді і не старий.

За ту хвилину, поки Андрій Іванович і Харитон вивчали один одного, встигли збагнути, як вони потрібні один одному.

Відірвавши погляд від дідуся, Харитон швидко, одним позирком окинув кімнату. Це була давно знайома вітальня. Кожного разу, коли вони з мамою заходили до рідні, їх приймали саме тут. Тоді ще жива була бабуся Катря. Тепер бабусі нема, але в кімнаті все зоставалося так, як і при її житті. Тільки на стіні раніше висіли портрети Галини і дядька Вадима, а тепер ще й бабусі Катрі, усміхненої і такої знайомої. А все інше — по-колишньому: посередині стіл, стільці, над столом простенька люстра, біля стіни, між вікнами, що виходили на вулицю, старенький диван, а біля внутрішніх стін — шафи з книжками.

У дідусевому домі не було нічого зайвого. Найбільше в домі було книжок, Андрій Іванович так само, як і бабуся Катерина, вважав, що людина може жити без будь-чого, але без книжок жити не повинна.

Такої думки був і Харитон Колумбас. Хоч він ще й небагато книжок прочитав, хоч і відкладав цей приємний процес на майбутнє, але мріяв про те, що все одно прочитає колись усі книги, які тільки є на світі. «А може, це настав той час, коли треба починати читати?» — подумав Харитон, дивлячись на книги, і щось тепле і тривожне стрепенулося в його грудях.

— Роздягайся, Харитоне, — почув він дідусеві слова.

«Роздягатись? Так відразу й роздягатись? Зостатися в дідуся назавжди, не показавшись ще раз у Бузинному? А як же Яриська?»

Згадавши про Яриську, він відразу ж згодився з тим, що йому треба роздягтись и зостатися тут назавжди, адже саме з такою метою, з надією на це він і прибув до Борового.

— Тільки хлопцям сказати... вони ждуть.

— То вийди і попрощайся, хай собі йдуть.

Харитон узявся за клямку дверей і раптом завагався.

— Але ж школа... Уроки ще і в восьмий треба переходити...

Він запитально дивився на дідуся, а той відказав:

— То вже я сам... Об'єктивні причини для невчасного переводу...

Якусь мить Харитон проникав у суть сказаного, потім таки зрозумів, хоч і по-своєму: не через загибель мами мусять переходитись, а через підступність лісничихи та її дочки.

— Ага, то я їм скажу...

— Не барись тільки, обідати будемо.

Харитон не забарився. До хати йшов задумливий, навіть розхвильований, а тільки переступив поріг, забув про все: він був іще дитина, тому, як і всі діти, відразу ж поринув у свої інтереси. Тепер мав тут жити, це його дім, отож йому нетерпеливилосся знати: а чим тут володітиме, а що матиме в своєму розпорядженні?

Швиденько роздягнувся, пройшовся по вітальні, зазирнув у дідів кабінет. Андрій Іванович збирав щось із столу, книжки розсовував на підвіконні, а папери складав у шафу.

— Харитоне, ось тут буде твоє робоче місце...

Стояв на порозі кабінету, тобто невеличкої, затишної кімнатки, виповненої книгами так, що навіть столику ніде було припуститися, розглядав стіни, оздоблені найрізноманітнішими фотографіями. В кутку ліпилася вузенька, але зручна для відпочинку тахта, на якій, як було йому відомо, любив відпочивати дідусь. Йому стало і радісно, що відразу, не думано, не гадано, став володарем такої кімнати і разом з тим жаль було дідуся — а де ж він писатиме і відпочиватиме?

— Та я де-небудь...— сказав, червоніючи.— Вам самим треба...

Андрій Іванович махнув рукою.

— Відписав я своє, Харитончику, відробив.

І хоч сказано те було байдуже, але так широко, що Харитон відчув, скільки гіркоти й жалю за безповоротним часом затаїлося в сказаному. І головне, що він не знав, чим і як утішити дідуся, тож тільки зітхнув, але й освоювати кабінету теж не кинувся — вдома ж обходився без кабінетів.

— А тут будеш спати...

Андрій Іванович рушив до іншої кімнати, очима запрошував сюди хлопця. Харитон знав і цю кімнатку.

— Це мамина кімната...— приглушено, мов таємницю, видав дідусь.

Ватяними ногами хлопець попрямував до дверей, дідусь пропустив його всередину.

— Усе так, як і було...

З стінки усміхалась юна мама. З усіх стін вона дивилась на сина. Дивилася ласкаво, по-материнському, хоч сама була лише на деяких фото трохи старша за Харитона, а на більшості зовсім мала, жовтенька, у піонерському галстучку. Але всюди усміхалася, бо вона була тоді, як ніколи, щаслива.

Заскмілило Харитонові біля серця — так гостро уявив собі маму і, як ніколи, гостро відчув, що її немає і вже не буде ніколи. Але втримався, не заплакав, не розкис, ні про що не запитав у дідуся. Переходив від портрета до портрета, дивився мамі в очі, обережно торкався її речей, іграшок, столика, металевого ліжка, застеленого сірою солдатською ковдрою, подушки, оздобленої яскравою вишивкою.

— Мама вишивала...

Андрієві Івановичу хотілося розповісти, що в той останній раз, коли вона заїхала до батька, наговорившись, перш ніж поспішити назустріч своїй загибелі, вона вступила до цієї кімнатки, розчулено притиснула руки до грудей, скрикнула: «А тут і досі, як

було!», впала лицем на подушку, обняла її руками, засміялась крізь сльози. «Тепер я знову тут житиму»,— сказала і осяйна пішла до дверей. Але він зважив за краще про те не казати, не ятрити Харитонових ран.

Непомітно вступила до хати Марія, недалеко сусідка, одна з багатьох улюблених учениць Андрія Івановича, але єдина з тих, хто zostався на все життя по-дитячому вдячним учителеві.

Марія, хоч і сама мала сім'ю, хоч і роботи в колгоспі було в неї немало, але якось устигала саме тоді, коли було треба, забігти до Андрія Івановича, поклопотатися його хатніми справами.

Причинила за собою двері, тихенько привіталася.

— Здрастуй, Харитончику.

Харитон чемно відповів на вітання, хоч і не знав, хто ця тітка. Вона йому відразу ж сподобалась.

— Ну, Марійко, ти ніби відчула на відстані,— це є така наука телепатія, що ці явища вивчає,— що в нас поповнення в сім'ї, завітала вчасно. Коли так, то нагодуймо разом нашого Харитона, щоб не був голодний та тримався дому.

Марія радісно сплеснула руками.

— То, значить, внучок назавжди до діда? От добре! Молодець Харитончику, тепер не сумуватиме дідусь.

Відразу ж кинулася до печі, зазирнула в холодильник, мов за помахом чарівної палички, на столі з'явилася їжа, а Харитон припав очима до телевізора, на який він спочатку не звернув був уваги, бо коробка була заслана світло-кремовою скатертиною.

— А він працює? — благально зиркнув на діда.

Андрій Іванович розуміюче усміхнувся.

— Ми його попросимо.

Знявши з телевізора скатертину, Андрій Іванович натиснув умикач, за хвилину в коробці щось ожило, почувся голос диктора, зблимнув екран і з'явилося зображення.

Харитон не чув, що його кличуть до столу. Почувався спокійним і навіть щасливим.

III

Якщо в житті дорослих круті повороти — явище не рідкісне, то діти не так часто зазнають різних змін у житті. Справді, коли взяти учнів бузинівської школи, то всі вони з самого малечку жили усталеним, ніби заведеним, як годинник, життям, знаючи сьогодні, що буде і завтра, і післязавтра, бо все буде схожим на вчорашнє. Спочатку безтурботне дитинство — мама за руку водить, далеко від себе не відпускає, знай, покрикує, попереджує та залякує. А потім — школа. Тепер уже якомусь Харитонові чи Ярисьці надавалось більше волі: само бігло до школи, само поверталось.

Мамині клопоти, правда, збільшувались — треба було пильнувати, щоб школяр уроки вчив, до школи не запізнився та не ганяв собак по селу. То мамині обов'язки. Школяреві потреби зростали і урізноманітнювались з кожним класом, з кожним роком усе незалежнішим і сміливішим, а інколи навіть і зухвалішим ставав школяр. І все ж життя його було видимим в усіх вимірах, ішло спокійно, немов Десна текла у літню пору. І так аж до часу, поки школяр ставав юнаком чи юнкою, тобто дорослим.

З дорослим життя робило все, що хотіло, поверталось до нього різними сторонами. Як правило, після закінчення школи хлопці й дівчата йшли у великий світ. Хотілося чи не хотілося батькам розставатися з дітьми, але мусили. Діти йшли між людей. Вступали хлопці і дівчата до технікумів, інститутів або їхали кудись на роботу, одні спинялись у Києві, Чернігові, інші опинялись десь аж за Уралом. По-різному складалися людські долі, але з того ніхто не дивувався, вважаючи його закономірним, необхідним, бо доросла людина на убезпечена від крутих поворотів долі.

Із школярами доля жартувала рідко, а коли вже жартувала, то дуже жорстоко. Саме так немилосердно вона повелася з Харитоном.

У Бузинному якийсь час тільки й мови було, що про Харитонову долю. Журилися люди за Галиною, а до журби тієї ще приєднувалась скорбота і за долю її сина. Всіх занепокоїло, що пригорнувся він до лісничової сім'ї. Лісника Євмена ще все-таки поважали, хоч вважали вайлом і безхарактерною людиною, що потерпає під подружнім чоботом, а лісничиху одверто не любили. І хто вже зна чому? Адже нікому нічого поганого вона не зробила, жила собі в лісі, ні з ким не ворогувала, трудилася не менше, якщо не більше за інших, і однаково тітку Тоньку вважали людиною хитрою і підступною, такою, від якої краще бути подалі.

— Це вже щось лісничиха надумала,— казали одні в надвечір'я на колодах.

— А то так. Лісничиха абичого без користі не зробить...

Дивно, як ото сільські люди вміють проникати один одному в думки, хоч кожний свої помисли ховає за десятма замками.

Коли Харитон прибув у Борове та оселився в діда, у Бузинному зітхнули полегшено.

— В Андрія Івановича прихилився хлопчина...

— Та що ви кажете? Сам узяв, чи як?

— Приходив раніше, забирав хлопця, а воно було завередувало. А тепер само втекло від лісників.

— От і добре.

— Та вже краще й не вигадати.

— Людиною вирсте хлопець, дід на шлях наставить.

— А чого ж...

У Бузинному заспокоїлись. Відчули люди, що справа з Галининою дитиною повернулась розумно і справедливо. Коли вже у житті дитини стався важкий, не для дитячого віку вготований поворот, то добре, що хоч дитина потрапила в добрі руки.

У Боровому теж сприйняли Харитонову появу з задоволенням. Тут пам'ятали Галину, любили її, співчували Андрієві Івановичу, коли вона несподівано перекинулась у Бузинне, бо ніхто не знав причин її незбагненого вчинку і винували в тому шалалутного моряка Колумбаса. Галини суворо не осудили — відомо, що в дівочому житті можливі несподіванки і круті повороти. Коли ж пройшла чутка про її загибель, то хоч і шкодували молодого життя, але чомусь ніби аж вважали, що саме так і мусило в неї все трагічно закінчитись, бо не до ладу все й почалося. Більше жаліли Харитона, ніж його безталанну маму, яка ніби навмисне шукала собі загибель, і коли довідались, що Андрій Іванович узяв на виховання внука, в один голос сказали:

— Тепер із хлопця буде людина!

На те, що Харитон лише семикласник, а Андрію Івановичу сягало семидесяти, ніхто не думав. Вважали свого вихователя вічним, безсмертним.

Андрій Іванович узявся за виховання онука з юнацькою енергією, ніби не доживав свого віку, а лише його починав. Усю майстерність і досвід педагога, все те, що колись розділяв на цілі класи і на всю школу, на сотні дітей, тепер віддавав одному Харитонові. Безумовно, хлопець того не розумів, але щоденно, від самого просянання і засипання відчував на собі незвичайну, ненав'язливу, а якусь особливо приємну турботу.

Харитон ніколи не утруднював свого існування будь-якими нормативами, жив так, як хотілося, біг до школи, відсиджував уроки, поспішав, коли їсти хотілось, додому, а інколи й минав хату або ще обходив її десятою дорогою. Домашні завдання інколи виконував, а найчастіше забував про них, бо в нього знаходилось сотні інших справ, які він вважав щонайважливішими.

Андрій Іванович теж не виписував йому на папері денного розпорядку. Але само по собі склалося так, що Харитонові не хотілося бігти світ за очі шукати розваг або якихось школярських пригод. Він після шкільних занять поспішав додому. І не тому, що його погано зустріли в борівській школі, що в нього ще не було друзів. Відразу ж, другого дня, коли Андрій Іванович одвів Харитона до класу, всі — і вчителі, й учні — оточили новенького дружньою увагою. Любов до старого вчителя передалася на його осиротілого внука.

Харитон з першого дня навчання показав себе не останнім. Старанна підготовка до уроків разом з Яриською відчутно позначилася на його знаннях. Він, забуваючи про те, що потрапив до нової школи, усе частіше підіймав руку, коли викликали, то відповідав неквапливо, роздумуючи. Перший руки не тяг, а додавав щось своє лише тоді, коли вже ніхто не підіймав руки. Це відразу належно оцінили — побачили, що прибув до класу здібний учень, сприйняли таку поведінку примирливо, не стали висміювати та осуджувати за зайву старанність.

Після школи Харитон відразу ж біг додому, бо скучав за дідусем і знав, що Андрій Іванович чекає його.

Андрій Іванович справді ждав Харитона. З приходом у дім онука до старого вчителя ніби повернулася молодість, інколи йому марилося, що в житті починається все з самого початку. З першого дня спільного життя пильно стежив за онуком, намагався проникнути у його душу, збагнути, на що здатний юний Колумбас. Відчував, що хлопець не пустопорожній, бо помічав, що Харитон не бездумно прихиляється серцем до діда, а теж приглядаючись ловив кожне слово, кожний погляд і оцінював усе по-своєму.

Андрій Іванович не набридав повчаннями, не ставив перед хлопцем ніяких вимог, але влаштовував усе так, ніби самі обставини, саме життя висуває перед ними обома свої вимоги.

Коли Харитон прибігав захеканий додому, Андрій Іванович хоч і бачив, що онук біжить-поспішає вулицею, вдавав, ніби тільки оце помітив його появу в хаті.

— А, Харитон з'явився. Рано відпустили сьогодні..

— Як завжди, дідусю,— радо озивався онук.

— Гляди, яка морока, зачитався старий, не помітив, як час збіг, а обід і не готовий.

Андрій Іванович зарані готував усе, аби обід зварився швидко, але навмисне ждав появи Харитона. І йому було приємно почути:

— То враз зготуємо!

— От і гаразд,— бубнів по-старечому вчитель,— коли не стоимвся, то принеси відерце води, а я суп на вогонь поставлю, хай вариться.

Харитон негайно переодягався у домашній костюмчик, взував старі черевики, хапав відро і залюбки біг до колодязя. Просто був щасливий, що мав нагоду допомогти дідусеві. Бувало, що обід їм готувала тітка Марія, а частіше Андрій Іванович готував їжу сам. Тим більше, що зробити це було неважко, в домі плита і балон з газом, продуктів не бракувало, а готувати Андрій Іванович умів, як і кожний партизан, незгірше найліпшого кухаря.

Коли Харитон заходив до хати з повним відром, каструльки стояли на плиті, обід варився.

— От і добре,— хвалив онука дід,— така мені поміч на старість неждана, спасибі тобі за допомогу, доллемо водичкою суп, скоро звариться. Не дуже зголоднів?

— Так хіба ж давно снідали?

— Ну, то зачекай хвилю, хай апетит розгуляється, я тебе сьогодні такою партизанською юшкою почастую, яку тільки ми з твоїм дідом Харитоном Івановичем Булатовим колись біля партизанського вогнища споживали.

Харитон аж мліє від задоволення. Андрій Іванович розмовляє з ним, як з рівним, а головне, розповідає про такі речі, які недоступні не те що бузинівським Харитоновим однокласникам, а й школярам борівської середньої школи. Бо всі вони, що не кажи, чужі Андрієві Івановичу, а Харитон свій, онук дідів, тих Андрій Іванович просто навчав та виховував, а з ним, Харитоном, живе душа в душу.

— Дідуно, а ви мені про партизанів розкажіть.

— Неодмінно. Ось тільки зробимо все, що маємо зробити, дїждемо вечора, натопимо грубу, сядемо біля тепла й помандруємо з тобою в минуле. Минуле воно цікаве, повчальне, молодим людям його треба знати.

Харитон аж рота роззявив, слухає, жде, що дідусь почне розповідати яку-небудь цікаву історію, а дідусь круто мінєє не те що зміст розмови, а навіть тон.

— То що там маєш, школяре, робити на завтра? Поки юшка звариться, може, глянемо в твої зошити?

А чого ж, можна й глянути. Сьогодні Харитон не мовчав на уроках, а на завтра ніби й нічого такого не загадували, веліли тільки повторити вивчене, до перехідних іспитів готуватися.

— Коли буде щось незрозуміле, то не крийся од діда, я, правда, вже постарів, позабував багато чого з вашої науки, але, гадаю, що гуртом розберемося...

Дідусеві очі тепло сміються, Харитон теж скупко всміхається, розуміюче дивиться на дідуся: ну й жартівник, так він і позабував на старість усе те, чого вчив людей усе життя.

— Та вже якоеь, може, розберемося,— в тон дідусевому жарту й собі каже Харитон.

Розгортає свої книжки, починає читати вголос, прочитавши, пояснює, як він те розуміє, і цікавиться:

— От коли так відповідатиму, то вчитель не розсердиться?

— Гадаю, що ні.

Тим часом суп починає кипіти, чайник співає, пахощі в кухоньці поширюються такі, що в Харитона аж слина котиться, і він відкладає книжку.

— Пахне ж як смачно, аж всяку науку з голови вибиває.—
каже він і дивиться пильно на дідуся: як той реагує?

Андрієві Івановичу до серця Харитонова манера тонко іронізувати й жартувати.

— А то так, коли вже діло заважає людині поїсти, то краще його відкласти в довгий ящик.

Вони розуміюче переглядаються, сміються самими очима, обидва вдоволені, навіть щасливі.

Потім вони обідають. У тарілки насипає дід, а до столу носить онук. Обом є робота і обидва тим дуже задоволені. На подив самому собі, Харитон не накидається з великою ложкою до їжі, не обпалюється гарячим, не поспішає і не сопе за двох, а чемно, наслідуючи діда, бере до рук ложку, відламує шматочок хліба, терпляче перемішує юшку в тарілці, щоб швидше вичахла, набирає півложки, акуратно продмухує, куштує. Партизанську юшку дід Андрій справді готує майстерно, солі кладе в міру, картопля ледь-ледь дійшла і тому має особливий присмак, а риба пахне ніжно, апетитно, одним словом, від такої їжі людину за вуха не відтягнеш.

Ідять мовчки. Харитон помітив, що дідусь не любить розмов за столом, і відразу ж до того пристосувався: мовчки так мовчки. Не те що в Горобах: за обідом у них справжній базар стоїть, тітка Тонька покрикує на дядька, щоб не сьорбав голосно, дядько Євмен заміряється ложкою на Митька, щоб не басував під столом ногами та не грав ложкою в мисці, а Яриська час від часу скаржиться матері, що брат дістає черевиком її колін. Згадавши все це, Харитон зітхнув.

Андрій Іванович помітив зміну в настрої внука, затривожився.

— Тобі не до смаку партизанська юшка?

Харитон відігнав думку про Яриську, почервонів, мов спійманий на гарячому.

— Ні, чого ж...

Намагався не думати про Горобах. А вони лізли в голову. І він аж сердився на себе: потрібні вони йому. Все одно Яриську віддадуть за якогось жевжика, Харитон їм не під нором...

Після обіду знову зайшла мова про Харитонову науку. Андрій Іванович співчував онукові: важко людині в молодості знань пабиратись. Коли б воно не так цікаво, то чи хто й витримав би той тягар. Але ж подумати тільки, як то воно цікаво! Та й почав по-своєму переказувати все те, що вичитував Харитон із підручників, та так цікаво розповідав, що хлопець одразу по-іншому побачив той предмет, який раніше викликав тільки невдоволення і нудьгу, а головне,— ставало зрозумілим: так от для чого люди вивчають математичні науки, от для чого вони необхідні людям.

Незчулися, як минула й година, й друга, і тільки тоді Харитон опам'ятався, коли збагнув, що на завтра йому вивчати вже й нічого, все повторено, повторено непомітно й цікаво, у жвавій розмові, в якій він не мовчав, а показав дідусеві: він теж розуміється на тому, що написано в книжках. Відклали вчену розмову на інший час, а самі зайнялися трудовими процесами. Дідусь ще вчора збирався скопати грядку в садку, посіяти редиску та іншу городину.

Харитон копав охоче, заступець йому видався легеньким, а земля була м'яка, просто сама переверталася. Дідусь скородив граблями перекопане, потім прибігла тітка Марія, розпитала, чи вони обідали, пожурилася, що не могла їм зарадити з обідом, взялася висівати городину. І, знай, раділа:

— Це вже у вас, Андрію Івановичу, такий хлопчина, такий помічник, що коли б такий і кожному. В мене росте лобуряка, вже не маленький, а до роботи ні присилуеш, ані впрочиш...

Харитон розумів, що в тому вихвалянні була значна частка лестощів, але все одно йому було приємно.

У надвечір'я до зоопарку прибули юні натуралісти. Принесли корми тваринам. Для хижаків — м'ясо, для травоядних — сіно та молоду травичку. Лосичці перепала велика в'язка лозових та осикових пагонів.

Харитон приєднався до юннатів. Уже який день жив у діда, а все не міг начудуватись, що в їхньому дворі стільки тварин, не міг намілюватися ними, особливо довго простоював біля житла лосеняти, спостерігав кожний його рух.

Тільки коли на село спадав прохолодний весняний вечір, Харитон, пробігшись берегом затоки, наполохавши диких качурів, що намагались прибитися до свійських качок, згадав, що його жде дідусь, давно готовий розповідати цікаві життєві бувальщини та неймовірні історії, поспішив до хати.

Починалися вечірні розмови.

IV

Харитон мимоволі забував, що він Харитон Колумбас, що живе на світі вже другий десяток років, йому здавалося, ніби він доросла людина, яка все життя йде поруч з Андрієм Івановичем. Тепер вони ніби одна людина, в них одні думки, одні бажання, одні клопоти, одні радощі і горе. Та ще йде з ними хтось третій — Харитон Булатов, людина сильна і добра, щира і невтомна, гарна людина, от тільки ніяк Харитон не роздивиться її обличчя, її очей, — не може уявити собі її живого образу. Навіть опісля того, як Андрій Іванович показав фотокартку того Харитона, що доводиться йому, Харитонові Колумбасу, найсправжнісіньким дідом. З фотокартки

на хлопця дивився юний прикордонник у солдатському кашкеті, в гімнастерці, у великих чоботях і вузьких штанах, що мало не тріскалися на колінах. Був той Харитон Булатов дуже схожий на Андрія Івановича, теж юного і теж у кашкеті і великих чоботях і вузьких штанах. І Харитонові, коли він заслухувався розповіддю діда, інколи здавалося, ніби ніякого Харитона Булатова і не було в житті, що то Андрій Іванович Громовий-Булатов і є ніким іншим, як Громовим і разом з тим Булатовим, тому й прізвище в нього незвичайне, подвійне.

Уявлялося, ніби вони разом, усі троє: Андрій Громовий, Харитон Булатов і Харитон Колумбас служили на кордоні, сиділи в секретарях, патрулювали прикордонні стежки, на дозвіллі вели задушевні розмови, думали про своє майбутнє.

Потім служба їхня закінчилась. Сумно було розлучатись і, головне, на все життя — Андрію Громовому з Харитоном Булатовим. Їхні шляхи розходились, обидва розуміли, що розходяться назавжди, а вони так полюбили один одного, побраталися на все життя. Андрій Громовий, сільський учитель, повертався додому, до своєї школи і школярів, а Харитон Булатов вирішив присвятити своє життя прикордонній службі. Так і роз'їхались вони в різні кінці — один до Борового, а другий у військову школу.

Вони акуратно листувалися, знали один про одного все, раділи успіхам, які випадали на їхню долю. А успіхи в них були: Андрій Іванович став досвідченим учителем, а Харитон Булатов — командиром, ґрунтовно освоїв військову науку.

Якось Харитон Булатов повертаючись з відпустки, заїхав у Борове до товариша, вже не сам заїздив, а з юною дружиною, мамою Галини.

Харитон слухав ту розповідь і ніяк не міг собі уявити, як воно склалося так, що його мама, маючи батьків, стала ще й донькою дідуся Андрія. Він не перебивав розповіді, не розпитував, прагнув самотужки розібратися в усьому.

Потім спалахнула війна. Харитонові не треба було трудити уяву, щоб збагнути, що то таке. Він її уявляв так, ніби сам, відтоді, як почав пам'ятати себе і щось розуміти, воював. Читав про війну в книжках, чув розповіді старших про те страхіття, бачив війну на власні очі в кіно.

Андрія Івановича до армії не покликали. Йому запропонували залишитись на окупованій ворогом землі, оскільки мав великий авторитет серед людей, і розгорнути партизанський рух та підпільну боротьбу. І він з кількома своїми учнями та друзями пішов до лісу.

Тихенько сидів Харитон, не зводив з дідуся очей, усе ніяк не міг уявити його молодим, жалів дідуся, бо нелегко жилося пар-

тизанам на холоді, під дощем, у щоденних боях з ворогом. Непомітно і тихо сидів поруч з партизанами біля теплого вогнища, слухав їхні розмови-перемови, разом з усіма мерз і голодував, рушав у нескінченні походи і кидався на ворога. Разом з Андрієм Івановичем Харитон радо обнімав одного холодного осіннього дня командира-прикордонника Харитона Булатова, який з кількома солдатами прибився до партизанського загону.

Ой, як цікаво! Харитонові так заздро, так заздро. Йому страшенно хотілося вже тоді бути дорослим, міцно тримати автомат у руках і разом з усіма бити ворога. Він аж почервонів, мало не заплакав з жалю, що так пізно народився. Андрій Іванович помітив те, урвав розповідь і затурбувався: чи не захворів онук, чи, може, стомився від тих розмов?

— Ой, що ви, дідусю! — вигукнув Харитон. — Та то я так... та я просто... жаль стало, що мене не було тоді з вами...

— Чого захотів,— посміхнувся дідусь,— коли б ти був тоді з нами, то не онуком би доводився, а побратимом, другом по зброї...

Харитонові хотілося запевнити Андрія Івановича, що роль партизанського побратима для нього значно привабливіша, ніж роль онука, але він промовчав, бо розумів, що коли б сказав про те, то вже й зовсім би показався перед дідусем дитиною. А йому так хотілося бути дорослим!

— Розповідайте дідусю, не зважайте на мої забаганки, адже то мені лише таке подумалось...

— Я впевнений, що коли б ти, Харитоне, жив тоді на світі, то напевне перебув би у партизанах. У нас було багато молоді та дітей, всі мої кращі учні прийшли до загону...

Андрій Іванович знову поринув у спогади. Він заново переживав пережите, передавав його, мов естафету, онукові. Харитон і раніше знав, що його дідусь був у партизанах, мав за те високі нагороди, але що пережив отакі події — того не відав. І мама про те ніколи не говорила: чи вона цього не знала, чи не хотіла розповідати. А тітка лісничиха якось, коли зайшлося про партизанів, висловилася про них несхвально: мовляв, теж вояки, блукали по лісах, ховались від німців та забирали в людей останнє. Мама тоді обурилася, навіть перестала розмовляти з тіткою Тонькою надовго, вже тільки коли Горопашиха попросила вибачення, то знову мама почала з нею стрічатися. Але навіть після того випадку мама нічого не розказувала Харитонові про партизанів.

Фашистам не раз удавалось розсівати партизанський загін Булатова. То й не дивно. Загін ще був малочисельний, настала рання зима, умови склалися тяжкі. Фашистська армія тоді була міцна, не хотілося миритись окупантам з тим, що в їхньому тилу

хазяйнують озброєні партизанські загони. Кидали і артилерію, і танки, гнали цілі полки. Важко було партизанам, і вони, завдавши дошкульного удару ворогові, відходили. Маневрувати по лісах та пушах — така була їхня тактика, вигадана Харитоном Булатовим та Андрієм Громовим. І коли б не вона, то їхній загін був би знищений у першу тяжку воєнну зиму. Завдяки безперервним мандрам, переходам з одного краю в інший вони, хоч і розгубили та втратили багатьох людей, усе ж зберегли загін. Саме тієї зими і поклявся Булатов з Громовим, що і живими і мертвими навечно зостануться братами.

Харитон слухав цю розповідь, як легенду, як живу казку, і намагався збагнути: чому його дідусям спала на думку така ідея, повелися немов діти? Адже однаково для того, хто впав у бою, було, чи носитиме його прізвище друг, чи пам'ятатиме його, чи забуде. Дідусь розповідав про ті поневіряння і злигодні, які довелося пережити партизанам напровесні сорок другого року, а Харитон усе думав над тим, чи не навмисною грою була їхня умова. Навіть погано чув розповідь про те, що вже тільки весною стало трохи легше, а згодом уже не фашисти шукали партизанів, а партизани почали шукати фашистів та завдавати їм нещадних ударів.

Захопившись розповіддю, Андрій Іванович не помічав, що Харитон слухає неуважно, думає щось своє. За довголітню працю в школі він так вивчив дитячу душу, що по очах бачив і визначав стан слухача. Зиркнувши на онука, відразу збагнув, що передав куті меду, стомив хлопця.

— Замордував я тебе, Харитоне, давай перенесемо розмову на завтра, а сьогодні спочинемо.

— Ні, ні, дідусю, я не стомився, я слухаю, то я думаю тільки... уявляю собі... Хоч збагнути... А так я чую все...

І все ж він не міг зосередитись на чомусь одному. Дідусь про бої з фашистами розповідає, про те, як вони з Харитоном Булатовим ворога застукали зненацька та побили дошкульно, а Харитон Колумбас прагне уявити собі, а який то був дідусь Харитон Булатов чи молодий, чи старий, чи такий, як оце зараз Андрій Іванович, чи інакший, у що одягнений, який мав голос, як сміявся, як ходив, як бігав, падав, як стріляв по ворогу.

Важкий бій проти карателів був останнім для Харитона Булатова. Він підняв в атаку партизанів, вискочив поперед усіх і був тяжко поранений, упав на галявині, недоступній ні фашистам, ні партизанам. Зав'язалася жорстока перестрілка, кулі летіли через командира, а він лежав непритомний. Коли про те доповіли комісарові Громовому, він одразу ж усім резервом навалився на правий фланг ворога, примусив його відкотитись, а тим часом пластуни винесли з небезпечної зони пораненого командира.

Харитона Булатова несли на саморобних ношах, змайстрованих з німецької плащ-палатки та двох березових палиць. Несли по черзі, та найчастіше брався за ноші комісар Громовий.

«Як відчуваєшся, Харитоне?»

«Коли не помру, то житиму...»

На безкровних устах командира ледь вигиналась смужечка, що мала означати усмішку.

«Тримайсь, друже, доберемось до сусідів, у Москву тебе, в партизанський шпиталь доставимо».

«Марні клопоти...»

Командир швидко стомлювався, втрачав свідомість, марив. А дорога була далека, тяжка. Громовий пішов на розшуки партизанського аеродрому з чималою бойовою групою. Знайшов сусіднє партизанське з'єднання, заспокоївся трохи лише тоді, коли радянський літак злетів з лісового аеродрому. Був упевнений, що його друг житиме, що його врятують чарівники-лікарі. Оптимістичні надії комісара не виправдалися, він утратив назавжди свого друга.

Харитонові Колумбасу тепер уже не здавалося, що дорослі люди, партизанські командири, бавились у дитячі ігри. Він збагнув у тій «грі» великий смисл, прояв незвичайної дружби двох людей, такої дружби, яка зв'язує їх найміцнішими узами не лише за життя, а й після смерті. Але він нічим не висловив свого розуміння, навіть в його очах Андрій Іванович не прочитав цього і занепокоївся: збагнув онук велику суть дружби його дідів, а чи вся ця історія видалась йому звичайною і нецікавою.

Щоб переконатись в цьому, він запитав онука:

— Ти зрозумів, Харитоне, про що я тобі розповів?

Харитон з подивом зиркнув на дідуся, в погляді його майнуло: та чи я маленький, щоб не збагнути таких зрозумілих речей.

— Твій дідусь Харитон Булатов росіянин, а став мені, українцеві, рідним братом, найріднішою людиною, ніби ми з ним виїшли з однієї хати, ніби росли разом у великій сім'ї рибалки Івана Громового.

Харитон Колумбас дивився на діда Андрія з подивом, для нього той факт, що побраталися в такий спосіб росіянин і українець, не був чимось незвичайним, тому він ніколи і не задумувався над питанням: а хто ж він такий? Розумів, що він радянський...

Андрій Іванович, хоч хлопець не висловив своїх думок уголос, прочитав їх у дитячих очах і глибоко задумався. А може, то й добре, що дитина не морочить собі тим голови?

— Ну, гаразд, гаразд, Харитоне, заговорилися ми з тобою, спати пора, завтра до школи бігти.

Ніч весняна жила за вікном.

Вона тихо ступала по землі, незрима, бо вдягнена у велетенську чорну бурку, оздоблену гудзиками-зорями, волохатими чорними руками гладила землю, і земля зітхала сонно-радісно, зогрівалася від тої ласкавої уваги, виштовхувала з себе на поверхню блідо-сизуваті пагони, червонуваті пагони, білі пагони, безліч-безліч пагонів, що на ранок ставали листочками, тендітними, ніжними, зім'ятими, слабенькими, але живими, тими, з яких уже вдень розпухувалось листя, та перша весняна зелень, яка так радує око дитині і серце дорослим. Від легкого дихання весни ледь помітно хитались дерева, шелестіли гілками, на яких бубнявились запашні бруньки, ті бруньки під теплим подихом росли-виростали, розгорталися в перші сережки, в легеньку бліду павутинку того літнього зеленого вбрання, без якого не можуть жити могутні дерева.

Все жило, все рухалося, росло і ніжно-вдоволено стогнало-зітхало за вікном.

Харитонові не треба було напружувати слуху, щоб почути той рух, те ледь помітне життя за стіною. Він спочатку завмер, затамував подих, бо почулися йому легкі, ледь відчутні кроки, людські кроки. І не просто людські, а жіночі кроки, і не просто жіночі, а материнські, бо тільки так легко, так нечутно, так рідно могла ступати по землі його мама. І в хлопця радістю зайшлося серце, зайшлося і тривогою, що поступово переходила в переляк і жаль, бо він ждав, що ось-ось материна рука легенько доторкнеться до шибки, тихий, скрадливий, найрідніший голос покличе його, він ждав цього дива і разом з тим боявся, що того не трапиться, і, боячись, тяжко журився до сліз.

Ні, ніхто не постукав у шибку, хоч хтось там ходив за вікном, легко ступав по городу, гладив велетенською волохатою рукою вершини дерев, і дерева від радості похитувалися, пручались і знову підставляли свої кудлаті голови під ту незриму ласкаву руку. Ніхто не постукав у вікно, тільки ніч весняна дихала в шибки, на них з'являлись ледь помітні округлі краплі, збирались до гурту, наливались сльозою, зблискували так, як зблискують у напівхмарну ніч у провалах хмар далекі зірки, котились донизу, спливали манюсінкими, ледь помітними патьоками.

Ніч весняна ходила за вікном, водила за руку ще юну, несміливу весну, показувала її володіння. А Харитон не спав, лежав і думав, думав про маму, яка в один час з'явилася була на світ, як весна, визріла в тепле ласкаве літо, стала його єдиною мамою і тепер, несподівано, як згасає сонячний день, пішла кудись, і всі кажуть, що це назавжди.

Він лежав і думав про маму, розумів, що вона справді його кинула, бо ніяк не могла баритися так довго, але не міг собі ані уявити, ані повірити в те, що вона вже ніколи до нього не прийде. Не могло бути такого, щоб не прийшла. То була б найбільша в світі несправедливість. Промине якийсь час, збіжать непомітно дні — і мама з'явиться. Головне, треба ждати, вірити в те, що вона прийде. Робити на світі все так, як хотілося того їй.

А він так і робить, як того хоче мама. Вона хотіла, щоб він щоденно і акуратно відвідував школу — він тепер і не думає пропускати уроки. Вона хотіла, щоб він гарно вчився, вона кожному його п'ятірку в щоденнику сприймала, як найвищу нагороду для себе, а він тепер тільки так і вчиться. Його хвалять учителі борівської школи, ставлять за приклад багатьом учням. Бо Харитонові легко стало вчитися. Він би й завжди так учився, коли б біля нього був дідусь Андрій Іванович. Дідусь, який усе знає, який хоче йому найбільшого добра, який уміє прийти на допомогу саме тоді, коли ця допомога тобі потрібна. І то нічого, що дідусь ніби не зовсім рідний, що був ще й інший дідусь, а хіба Андрій Іванович теж не Булатов, тільки ще й Громовий, але і він так само героїчний дідусь і його дуже люблять усі в селі і дуже поважають. Навіть такі, як Марко Черпак, чоловік свавільний і насмішкуватий. Дивно, як міг він узяти шлюб з такою доброю і лагідною людиною, як тітка Марія.

Легко вчитися Харитонові тепер.

Розповідав йому дід вечорами про дивовижних людей, життя яких було живими легендами. Гостро вразила Харитона доля Василя Єрошенка. Малим та й ще сліпим хлопчиком пішов у світи Василько з дому, побував мало не у всіх країнах, вивчив багато мов, став блискучим музикою і відомим японським — і не тільки японським — письменником, хоча не бачив очима білого світу. Він бачив його серцем.

Ніби заворожений слухав Харитон про хороброго Сат-Ока та його маму-польку, що жила в індіанському племені у Північній Америці, а тоді повернулася з сином на батьківщину, де Сат-Ок став вірним лицарем свободи польського народу, безстрашним бійцем проти фашизму і відомим письменником.

— І я можу прочитати ті книжки? — розхвилювався Харитон.— Твори Василя Єрошенка і Сат-Ока?

— Безумовно, можеш. Ось тільки складеш іспити, перейдеш до восьмого класу, і я тобі дам завдання — прочитати їх і висловити свою думку.

Сам того не помічаючи, Харитон, ніким не примушуваний, часто брався за книжки, сідав до столу, до того самого, за яким колись сиділа мама, і заглиблювався у підручник. І якось траплялось так, що відчуття часу облишало його, все завмирало,

і тільки жила, пульсувала Харитонова думка, та, яку він виллював з книжок. Він навіть не помічав того, як йому все легко дається, що все таке зрозуміле й цікаве. Здавалось йому, що не в книжку дивився, а в якусь велетенську підзорну трубу, дивився і бачив незвіданий і цікавий світ.

За вікном ходила невгамовна весняна ніч, лякала звірів у живому куточку, і вони попискували: тонко звискувала лисичка, борсучок, який недавно прокинувся від зимової сплячки, тривожно похоркував, навіть лосичка подала сумовитий голос — мабуть, скучала без мами, може, уві сні її уздірла, а може, просто пригадався материнський теплий бік, і вона, сумуючи, ждала дива, так ждала, як ждуть ті, хто жде і ніколи не діждеться.

Харитон тихцем сповз із ліжка, намацав рукою вимикач, боячись гучного клацання, натиснув. У кімнаті спалахнуло світло, Харитон якусь хвилину прислухався, завмерши, чи не розбуркав дідуся, і тільки згодом, намагаючись нічим не грюкнути, сів до столу, розгорнув книжку і, зітхнувши, заглибився в читання. Зітхнув тому, що на мить пригадалась Ярьська, уявилося, як ото вони двоє сідали до столу, згадалося, що саме вона перша і привчила його до читання. Але то лише на мить, його враз відігнав інший спогад про ту образу, якої завдала йому Ярьська з своєю мамою. Суворо нахмурився, наказав собі не думати про неприємне, ввіймав очима рядок у книжці, спочатку він йому видався недоступним, сухим, незбагненим і від того дещо ворожим. Потім, коли за ним побіг перед зором інший рядок, усе вияснилось, немов розвиднілося, стало зрозумілим і відразу ж узяло учня в полон.

Весняна ніч ходила за вікном і тривожила Андрія Івановича. Якщо Харитона ніч вклала в ліжко, не без допомоги дідуся, то сам Андрій Іванович і не збирався спати. Вже відомо, який то старечий сон. І не спалося, та й боявся того сну старий учитель.

Коли ж нарешті сон-гульвіса чи, може, трудяга, нахлопотавшись своїм, непомітно прослизгає у темну хату і сковує Андрія Івановича в одній із найнеприродніших поз, бере його в свої незвідані і таємничі володіння, то й тоді не може Андрій Іванович почуватись так, як почувуються сонні люди. Десь на найвищому напруженні сон уривається і Андрій Іванович прокидається, не знаючи — довго спав а чи тільки задрімав. Самопочуття було важке, гнітюче, він ще пробував, не розплющуючи очей, примусити себе знову кинути в обійми сну, але швидко доходив думки, що то все марно, що мусить швидше ставати на ноги, рухатись, бо тільки рух, тільки дія знову повертали його до того нормального стану і світу, в якому живуть усі люди.

Не любив Андрій Іванович ночі. Ще коли жила Катерина Федорівна, було якось легше, не так самотньо, а коли осиротів, то ночі для нього стали просто ненависними.

Андрій Іванович скрадливо, боячись розбудити Харитона, човгав у стареньких виношених капцях по м'якому килиму. Не хотілося лягати старому вчителю в ліжку, бо знав, що думки не дадуть навіть забутись хоч ненадовго неспокійним і болісним сном. Його непокоїла реакція Харитонова на розповідь про братню єдність росіянина з українцем. Здалося старому, що суть цієї священної дружби по-справжньому не проникла в душу хлопцеві, він сприйняв лише зовнішню сторону справи: дружба двох людей, готових віддати життя один за одного. Харитон розумів це як щось звичайне, буденне — така дружба могла бути між сусідами, між односельцями. Те, що дружити повинні народи, бо ми живемо не лише в своїх селах, у своїх містах, у своїх республіках, а ще й у великому союзі народів, здалося вчителю, не проникло глибоко в Харитонову душу. А виховувати ці почуття треба саме в дитинстві, саме в сім'ї, в тому колективі, де живе юний громадянин.

У роздумах Андрій Іванович вийшов у садок.

Від Харитонowego вікна лягала золотаво-блякла смуга, танула в чорній грядці. Андрій Іванович здивувався і стривожився: чому світиться? Невже онук і досі не спить?

Скрадливо приступив попід стіною до вікна, зазирнув обережно в шибку. Харитон не спав. Сидів за столом, сперши голову на руку, пильнував зором книжку, а чоло морщилось, як у дорослого.

Першим бажанням Андрія Івановича було зайти до онука і нагримати: чому не спить, чому не береже свого здоров'я? Але за хвилину те бажання витіснилось почуттям радості і вдовolenня. То добре, що людину передчасно не тягне до сну. Він ніколи не любив людей, які жили за принципом: мало живемо на світі, то хоч виспимось. Людина мусить трудитись, людина, коли вона хоче все знати і бути людиною, мусить мало спати, а більше вчитись. Той, хто дружить з книжкою, хто прагне все знати, — виросте справжньою людиною.

Харитон почув кроки за вікном, на цей раз безпомилково відчув — то не ніч весняна ходить по городу. Може, мама... може, його рідна мама...

Прожогом підбіг до вікна, припав до шибки, дивився в темряву. За вікном причаїлась ніч. Тільки стовбур вибіленої яблуньки хилився — ну геть тобі жінка у тяжкій скорботі. Болем стиснулося серце. Відчинив вікно, тихо покликав:

— Мамо!

У садку хилиться білокора яблунька, сумовита і добра, як мати. Була ця яблунька мовчазною подругою його мами, бо вони обидві росли поряд: Галина в кімнаті, а яблунька завжди стояла під вікном. Зосталася сама яблунька...

Андрій Іванович і справді був незвичайною людиною.

Коли б Харитон не з'явився додому — дідусь не сидів без діла. Якщо не читав, то писав, або в городі працював, чи біля кліток у живому куточку клопотався. Коли б не прокинувся онук, а дід уже на ногах, не помічав Харитон, щоб він у ліжко вкладався, все він чимось зайнятий, усе топчється, шукає собі роботи. І Харитон, не знаючи того, що дідусь таким чином відганяє від себе неміч, вважав Андрія Івановича і невтомним, і міцним, як дуб.

Старий учитель був потрібен не лише внукові, до нього не один Харитон тягнувся. Не було такого дня, щоб по кілька відвідувачів не прийшло до вчительової хати. Одні за ділом, — тому щось написати, а тому порада необхідна, — а інші заходили так, просто, щоб побачитись з ним. Заходили ті, хто приїздив у гості до рідні або у відпустку. А коли зважити, що більшість із тих, кого навчав колись Андрій Іванович, не жили в Боровому, а розлетілись по всьому Радянському Союзу, то можна собі уявити, скільки було тих жаданих гостей у старого вихователя. То інженер який-небудь з будівництва ГЕС на Єнісеї чи Ангарі завітає, то підполковник або полковник козиряє, то міська дамочка напустить у хаті пахоців. І всі з обіймами до Андрія Івановича, як до батька.

У такі часи Андрій Іванович ніби забував про Харитона, а найчастіше хлопцеві давалась воля.

— Погуляй, Харитоне, відпочинь трішки, — лагідно казав дід.

Харитон складав підручники, поспішав до дверей.

— Будь сміливий, але обережний, — наставляв услід Андрій Іванович. — Пам'ятай партизанський закон: перш ніж щось зробити — подумай, що з того вийде, перш ніж кудись ввійти, зваж, як звідтіля вийти.

Харитон аж розквітав від тих настанов.

Одразу ж біг до зоопарку. Коли там нікого не засталав, то, оглянувши пожилеців кліток, не проминувши і лосички, яка потроху привичаювалася до людей, а особливо до нього, до Харитона, біг до Солов'ятка, свого нового друга, щоб разом з ним податися по корм для лосеняти.

Солов'ятко — шестикласник. Син тітки Марії і дядька Марка. Його справжнє ім'я Степан Черпак, а мама, яка любить його до самозабуття, Солов'ятком прозвала. Нібито малим він був дуже співучий. Як соловейко заллювався. Мама заведе пісню, а він підтягує, аж почервоніє від натуги, а співає.

Тепер Степан навіть на уроках співу не подає голосу, мовчазний він дуже і сором'язливий. Мама каже, що в неї вдався,

бо вона теж була не школяркою, а тихим літом. Не співав тепер малий Черпак, а мама все одно: Солов'ятко та Солов'ятко, Солов'юнчик та Солов'юшечка.

Він, коли наодинці, мовчить, а коли при людях, то червоніє, мало не плаче та:

— Ма-а-мо!

Тітка Марія тоді схаменеться:

— Пробач, Солов'яточко, пробач, мій Степачок, уже клика-тиму тебе, як тобі хочеться.

Дуже подобається Харитонові цей Степан-Степок-Солов'ятко. Лагідний і товариський, не розбишакуватий і вірний у дружбі. Головне те, що він не з тих, хто любить верховодити. Хочеш дружити — дружи, але на рівних. Коли ж почнеш попихати Солов'ятком, він тобі покаже спину: сам з собою дружи та розважайся, коли такий розумний.

Вони всідаються з Степаном у невеличкому, акуратному, з усіх боків окованому залізом баркасі, прип'ятому до верби червонястим від іржі ланцюгом, замкненому на такий замок, що жоден злодій його не відімкне — гордості коваля Марка Черпака. Беруться за весла. Харитон табанить, а Солов'ятко на кормі, правує, бо знає, куди треба правувати. Харитон змахує на повну силу веслами, бурунить воду, жене вперед баркас, як то й належить гребцеві, що чується на силі.

Вони плывуть у луки, в повідь, на велику воду. Борове все віддаляється, і Харитонові починає здаватися, що то не вони плывуть, а село купається і хитається на хвилях, зелене, красиве село, яке від річечки побігло вгору, подерлося в поле, розсипалось на привіллї. Ще недавно, коли плвли човном із Бузинного, — голе було село, ніби до кам'яної брили ліпилося, а це глянь — минуло кілька тижнів, і вже зелень оповила весь берег, уже хати ледь біліють у садах, неспізнаним стало Борове.

Харитон старається зі всіх сил, рвучко скидає весла, занурює їх у воду і рве на себе. Баркас посмикується, набирає швидкості, а Харитонові хочеться, щоб він летів, як літак, щоб усім на березі було видно — богатирської сили людина сидить на веслах.

— Та не гонив би так, — червоніючи, озвався Солов'ятко, — а то й не накатаємося.

Харитон любив кататись на човні. Це захоплення — спільне для хлоп'ят, які живуть на берегах великих річок. Уже змалечку вони відчувають моряками себе і особливо радіють тоді, коли починається весняна повідь. Дорослі чухають голови — хоч би вона була середньою, щоб і сіно вродило на луках, але щоб городів та хат не затопило, а як на Харитона, то хай би прибувало стіль-

ки води, щоб і хати з димарями поховалися. Він би тоді на човні розгулював, до берега не пристаючи.

Харитон збавив хід баркаса, озирнувся. Справді, не варто поспішати, коли навколо така краса. В одному місці вода крутить і нуртує, а в іншому вже земля показується, щавель тягне вгору лапате листя, у борщ проситься. Ген там, під кущами верболозу, двійко диких качок на хвилях хитаються, за баркасом пильно стежать, не дожидаячись наближення невідомих, враз зірвались на крила, полетіли над водою, все вдаль та вдаль, туди, ближче до Бузинного, на саму широчінь Десни.

Так, полохаючи чайок та диких качок, вони наблизились до Засипу — піщаної коси, що відділяла Десну від луків, де густо плелися ожинники, чіпляючись за лозові кущі, де стрімко вгору вигналися осики, пагонами яких так любила ласувати лосичка. Тепер це були не пагони, а зелене гілля, бо весняна вода щедро напоїла піщану землю, осичина пішла в ріст, викидала ніжно-рожеве листя, виповнювалася літньою красою і силою.

Хлопці, приставши до берега та набігавшись по піщаному пляжу, наборюкавшись, заглибилися у зарості та мовчки, старанно різали складними ножиками пагони, в'язали їх у оберемки, щоб легше і зручніше було носити в баркас. Нарешті, визначивши, що покорму вистачить лосичці не на один день, сопучи і хекаючи, перенесли та повкладали оберемки на дно баркаса, від чого він мало не наполовину занурився у воду.

— Тепер гребі обережно, — наставляв Солов'ятко Харитона, — бо й перекинутись можна.

Харитон нічого на те не відказав, тільки хмикнув, що означало: вчи вченого, ніби Колумбас не знає що до чого.

Назад поверталися неквапом, ледь сунув по воді баркас, час від часу зблискували на сонці весла. Харитон розповідав меншому товаришеві, які то дива бувають на світі та які дивні люди у ньому жили і живуть. Про Василя Єрошенка розказував, і Солов'ятко довго не йняв йому віри. Хіба то можливо, щоб зовсім сліпий чоловік та зважився їхати так далеко? Та хай би й зважився, але чи зумів би вивчити всі людські мови? Он він, Солов'ятко, вже кілька років вивчає в школі німецьку, а далі, як «дер тиш», «дер штуль», ніяк не посунувся. А потім ще й книжки писати... Це ж який зір треба мати, а він же нічогісінько не бачив!

Харитон пояснити не міг, самому не дуже вірилось, що могла жити на світі така людина. Але він не ставив під сумнів дідусевих слів.

— Не віриш? А от і правда! Хоч дідуса мого запитай, то він тобі те саме скаже.

Солов'ятко не сперечався. Авторитет Андрія Івановича і для нього був незаперечний.

— Дива,— тільки й сказав Степок.

— То ж то й є, що дива,— великодушно згодився Харитон. І, щоб остаточно закріпити свою перемогу, пояснив: — Бо чому він усе те зумів робити? Тому, що не один, а серед людей жив. Хоч і різні вони народи, а всі бідняки, де б вони не жили і до якої нації не належали, все одно, що брати, як от ми з тобою.

Тепер, коли вони поверталися до Борового, вперед дивився Солов'ятко, а Харитонів погляд був спрямований на Десну, на той ліс, до якого підступало Бузинне. Перед зором увесь час стояла рідна хата, дуб-велет, на якому гніздилися лелеки. Лелек він би забрав до себе, хоч біля двору Андрія Івановича на старому в'язі теж жили червонодзьобі. Вони саме висиджували лелечат і так само, як бузинівські, ранком і увечері будили Харитона своїм клскотом. Аж інколи йому здавалося, ніби це ті самі лелеки, що в Бузинному.

Харитон не озирався, він не знав — далеко пливати їм чи вже скоро борівський берег. Та враз стерновий стривожився, зацікавився чимось стороннім.

— Гля, гля! — очима вказав Степок.

Харитон рвучко озирнувся. Нічого дивного не побачив — за якусь сотню метрів берег, а під берегом табунць свійських качок полощеться.

— Качур! — таємниче прошепотів Степок.

— Де, який?

— Серед свійських. Дикий присусідився.

Тепер Харитон побачив, що трошки поодаль табунця сторожко завмер дикий качур. Він був надзвичайно красивий і сміливий, цей крижень, усього за якихось п'ятдесят метрів від нього плив баркас, а він поводився так, ніби свійський.

Солов'ятко відвернув баркаса, спрямував далі від табунця, прямо до берега. І, ледь пристали, відразу ж кинувся Солов'ятко з баркаса, тільки сказав:

— Сиди і не крутись.

Городами подався до кузні.

Харитон сидів у баркасі, пильнував дикого качура. Той швидко оговтався, закружляв навколо табунця, свійський качур загрожував йому дзьобом, войовничо витягував шию, кидався в атаку, але дикий спритно вивертвся і вже з іншого боку підступався до заклопотаних своїм ділом качок. Харитон розглядав дику птаху, милувався нею, вивчав її поведінку і швидко забув про Степка.

Аж здригнувся, коли почув позаду скрадливі кроки. Так і є — це дядько Марко. Невисокий, кремезний, у широкому шкіряному фартусі, якого забув скинути, він, мов мисливський пес, скрадається, високо підіймаючи ноги, боячись уломити гілку або чим наполохати дикого качура. В руках, велетенських чорних руках,

тримав рушницю, вже готову, зведену. Обличчя в нього теж широке, тільки тим і визначне, що велике та замурзане вугільною кіптюгою, очі маленькі, веселі, округлі, зараз були спрямовані в одну точку, а повні губи аж звужені, рудувате, припорошене вугільною пилюкою волосся розвівалося на вітрі, бо дядько Марко навіть узимку не носив кашкета. Коваль лише скидався на коваля, а всією своєю статурою, кожним рухом, напруженням і увагою був запеклим мисливцем.

Харитон не роздумував, добре чи погане діло станеться тут, на березі лугової річечки Гастюші, що тільки завдяки поводі злилася з самою Десною. В душі він був мисливцем, бо мисливець і рибалка — рідні брати, а вже відомо, що Харитон і днював би й ночував би біля води та все кидав на глибину наживлену вудку. Зараз у ньому стрепенувся отой причаєний мисливець, що живе в кожному ще від далеких пращурів, полювання для яких було смыслом усього життя: вполював — значить, живеш. І Харитон, затаївшись у баркасі, боявся поворухнутись, щоб не наполохати птаха, який і не збирався лякатися людей. Уже не перший день він дружив з табунцем свійських птахів, і, видно, в ньому вже прокинулося щось таке, що примушувало триматись качиною гурту, не боятись тих, хто проходив берегом, адже ж оці сірі і рябенькі качечки й качур нікого не боялись. То хіба він, син волі, легкокрилий і спритний, міг злякатися людей, які так неквапно, неповоротко ходили по березі або пропливали в незграбних баркасах?

Великої помилки допустився качур у своєму житті. Застигши на місці, скляними очима дивився він на велета, що неквапом переставляв ноги, ніби й не збираючись турбувати птахів, серце в нього завмерло, він гарячково розмірковував: злітати чи не злітати? В цей час у його бік піднялася дивовижна палиця, з неї пахнуло ненависно-знайомим пороховим димом. Качур відчайдушно змахнув крилами, ляснув, схожий на удар батога по воді, постріл, крила птахові судорожно затрепетали і враз зломались, безсило упали на воду, збурунену, мов дощем, гарячим шротом, неприродно розкинулись, з-під сіро-зелено-брунатного убору виглянули білі пір'їнки.

Марко переможно соннув, потім стривожено чи винувато озирнувся на село. На майже безбровому, заляпаному вугільною пилюкою обличчі майнула посмішка. Приступив до води, насварився рушницею на качиний табунець, що стрімголов втікав далі від берега, хлюпнув собі в лице води, змахнув рукою Солов'ятку:

— Достань качура, однеси матері.

Солов'ятко бігцем поспішав до баркаса, а Харитон сидів пришиклый, наче боявся, що зараз і в нього стрелять, не знав, чи радіти тому, що зараз побачив, чи сумувати.

Дядько Марко, видно, тільки тепер помітив хлопця і аж присвиснув:

— Ти-і, Харитон у баркасі?

І, вже дійшовши, ніби щось згадав, оглянувся, розквітаючп незбагненним усміхом, мовив:

— Ти ж дідові скажи... Хай на свіжинку увечері завітає.

Блиснувши сталькою міцних зубів, пішов далі. А Солов'ятко відіпхнув од берега баркас — треба було забрати впольовану птаху, що мертво хиталася на хвилях.

VII

Андрій Іванович уже недочував. Ще коли говорив хтось близько, то чув, а коли здалеку навіть і кричали, то міг і не почути. Не почув він і Маркового пострілу, хоч це було й недалеко. Трудився собі в городі, ходив коло бджілок.

Андрій Іванович тримав лише три вулики. І то клопотався біля них не тому, що потребував меду, — меду якраз він не любив, казав: діткам мед корисний, треба, щоб його було для них удосталь.

Кожного надвечір'я вчитель, уникаючи різких та зайвих рухів, спроквола ходив біля вуликів, тримаючи в руках пасічницького димокура, що ледь дихав запашним димком. Бждоли знали той димок, зачувши його, відразу ж кидались до вулика, щоб урятувати своє багатство — мед, бо без меду бджолина сім'я не сім'я. Подовгу стежив учитель за роботою бджіл, за невловимими ознаками, за поведінкою робочих бджіл, варті, молодняка, визначаючи — чим і як живе сім'я, в чому її сила і в чому слабкість, визначав, яку допомогу треба подати поселенцям того чи іншого вулика.

Про все на світі забував Андрій Іванович тоді, коли спілкувався з бджолами. Ніби й сам перетворювався на робочу бджолу, що знає одне — інтереси рідного вулика. Так, то справді дивні, незбагненно організовані, об'єднані чітким почуттям дисципліни і відповідальності живі створіння, яким тільки і не вистачає тієї високої свідомості, котрою володіють люди. Трудився Андрій Іванович біля бджілок і думав. І чим більше думав, тим прекраснішим поставало перед ним життя, вимальовувалось в усій красі і величі, взаємозв'язаності, в усьому своєму невинному русі і неповторності. Ловив краєм вуха спів пташини в самій гушавині і вгадував: моститиме і в цьому році пташка гніздо на калині чи побойт'ся? Минулого літа була поселилась, пташенят вивела, а кіт-розбійник зруйнував гніздечко і пташат поїв.

Розглядав щільник, милувався роботою бджіл і думав про Харитона. Даремно відпустив. Гадав, що півгодини-годину пога-

няє на волі та й повернеться, а той гайнув надовго. Що не кажи, а всі вони, хлоп'ята, однакові. Коли б оце був під рукою — показав би йому бджолину сім'ю, розповів би про її життя. Гляди, й схилилося б дитяче серце до оцих невтомних комах, а може, обрав би внук своєю професією науку про бджіл. Треба вже зараз думати, що робитиме в житті Харитон. Про це треба думати ще тоді, коли людина є дитиною, бо життя людське таке коротке...

Андрій Іванович належав до категорії тих учителів, які не лише тримаються шкільної програми та навчають дітей своєму предмету, але й дбають про виховання в учня трудових навичок, привчають її з перших кроків до практичної діяльності і допомагають ще в юні літа визначити свій майбутній життєвий шлях.

Може, тому, що сам почав трудитися дуже рано.

Йому сповнилось усього десять, коли розгулялась імперіалістична війна, яка одразу ж відірвала од багатодітної сім'ї рибалку Громового. Тоді з печі сповз древній, як бог на дерев'яній іконі, білий, як сніг, морщуватий, як сухий грибок, дідусь Андрій. Старий рибалка Андрій Громовий посадовив на весла мало-сильного внука та й рушив на деснянські озера. Щось там попало в ятери, щось заплутувалось у мережі і щось перепадало сім'ї, яка з кожним роком усе зменшувалася, бо вмирало як не одне маля, то по двоє відразу, то від дифтерії, то від простуди, то від якоїсь хвороби.

Років через три помер і дідусь Андрій. Помер непомітно, ніби й не вмирав. Наловили з онуком рибки, зварили юшку, дідусь поїв, припав грудьми до оберемка сіна, задрімав проти сонечка. Андрійко по луках ганяв, а коли повернувся до човна, дідусь іще спав. Не захотів будити. Відпхнувся від берега, подався ятери підіймати, адже не маленький. Ніби знав, що з цього дня доведеться йому самому рибалити, за всю сім'ю відповідати.

Мов легкий димок від пасічницького димокура, в'ються-плинуть думи-спогоди в голові Андрія Івановича. І своє згадується, і про Харитонову долю не забувається. Як-то його життя складеться? Хлопець здібний, може, з нього визначний учений у свій час сформується, а може, учитель. Та що б не робив у майбутньому хлопець, про одне мав турбуватися дід — навчити його любити й шанувати працю, не сахатися від неї, як від вогню, вміти робити і мале і велике, робити роботу важку і роботу... та хіба, власне, робота буває легка? Всяка робота важка і чорна, може, й славна своєю чорнотою, бо земля теж чорна.

Андрій Іванович, посміхаючись, спостерігає за працею бджолиної сім'ї. Пахнуло димом — усі як один кинулись збирати зі «складів» мед, із пожежами не жартують. Тепер, коли дим не тривожив, бджоли знову «складали» медок у вошані засіки.

До останньої краплиночки — ось яка чесність... Розповіді треба неодмінно про те Харитонові...

Треба думати про Харитона, про його виховання. Ось тільки закінчить сьомий клас, відпочине трохи від занять, набереться сили, поведе його Андрій Іванович у світ. Усе йому покаже: колгоспні поля і машини колгоспні, роботу комбайнерів і трактористів, на тваринницькі ферми підуть — усюди цікаво, всюди працюють його учні і всюди з радістю приймуть свого вчителя. Хай вибирає Харитон професію по норову, хай привчається допомагати дорослим, хай трудиться, як бджілка...

Андрій Іванович неквапно приступив до іншого вулика, дмухнув димокуром у вічко, зчинив у вулику тривогу, прикував бджолине сімєйство до своїх скарбів, і тільки тоді підняв кришку — хотілось йому сьогодні проревізувати всі бджолині сім'ї.

Тим часом Харитон і Солов'ятко принесли тітці Марії качура. Ждали, що вона похвалить і їх, і чоловіка, а тітка розсердилась: — Думаю, який то чорт стрільбу підняв, а це той душогуб...

Вона не кинулась патрати птаха, постояла, погомонила, пішла за хату. Тоді Харитон з Солов'ятком підігнали баркаса до дідового двору, перенесли траву та пагони до зоопарку. Тут уже поралась чергові юннати, вони радо зустріли товаришів, похвалили їх.

Лосичка відразу нашорошила довгі вуха, її великі очі засвітилися щастям, а товсті губи заворушилися, ніздрі розширилися — запахло улюбленою їжею. Підступила до коритця, почала гризти пагони.

Не моргаючи, Харитон якийсь час спостерігав за лосичкою. Вона викликала в ньому якесь невимовне почуття: невже це справді дике лосеня? Істота, яку не часто випадає бачити людям, бо живе вона у лісовій глушині і воліє не потрапляти людям на очі.

Уже вечоріло, і юннати нагадали, що пожилцям зоопарку подано вечерю, тому варто дати їм спокій. Харитон не став заперечувати, хоч він, власне, міг у цьому зоопарку днювати й ночувати. Тільки тепер згадав, що, напевне, вже дідусь тривожиться, жде не діждеться. Правда, Андрій Іванович ніколи не докоряв Харитонові, але в очах дідусевих Харитон безпомилково вгадував чи то схвалення, чи докір.

Андрій Іванович озирнувся на стук хвіртки.

— Харитоне, ходи-но сюди.

Харитон не поспішав на поклик, бо добре знав, чим для нього могло закінчитись споглядання бджолиної роботи. Кроків за десять зупинився, ждав, що скаже дідусь.

Дідусь мовчав. обдумував, як краще познайомити внука з бджолами, щоб вони лишилися взаємно задоволені.

— Дідусю, а дядько Марко...— почав було Харитон, та в цей час почув, що біля вуха задзвеніла бджола, і не показав.

Почувши про Марка, Андрій Іванович відразу ж згадав про кузню. Хоч Марка і не любив за деякі погані риси характеру, але заперечити того, що він першокласний коваль,— не міг. І ніхто того не міг заперечити — кував Марко Черпак, мов міфічний Гефест.

— Що там дядько Марко? — перепитав Андрій Іванович.

— ...качура дикого застрілив.

У дідуся ссрдито чи то розпачливо вигнулися білі, схожі на вербові котики брови, біля рота поглибилась зморшка, а все обличчя, по-старечому зів'яле, враз посмутніло, загострилося. Повільно вставив до вулика щільникову раму. Зникло бажання показувати та розказувати внукові про роботу бджіл. Хотів говорити про життя, а Харитон приніс звістку про смерть.

Онук безпомилково визначив дідусів настрої і зрозумів, що вчинок, якій він, Харитон, зустрів із захопленням, не схвалений дідусем, більше того, викликав у його душі обурення. Згадав, що дядько Марко запрошував на смаженю, але не посмів переказати того запрошення. Якось інстинктивно збагнув, що те запрошення нещире, що то Марко лише кепкував з дідуся.

— Де ж він його? — вже не скоро, відійшовши од пасіки, поцікавився дідусь.

Харитон розповів усе, як було.

— Що ж...— роздумливо мовив дідусь.— Таким Маркам вклади до рук рушницю, то вони все живе перестріляють.

Ураз Харитонові мов прояснилось: це ж, справді варварство. Весною, коли птахи пролетіли з ірію тисячі кілометрів, уникнули стількох небезпек, з'явилися, щоб щасливо перелітувати, вивести молоде покоління, виростити його, і раптом — постріл. Так, знічев'я.

Ніби винний у тому, що трапилась така прикрість, Харитон поплівся до хати, прилип до столу, розгорнув книжку.

Андрій Іванович стомлено сів під яблунею. Вона вже мала ось-ось зацвісти. Із суцвіть на світ білий показалися слабенькі листочки, аж не вірилось, що саме з них розгорнеться широке та лапате листя, виприснуть рожево-білі кульки, з яких розкриються яблуневі диво-квіти. Хрущі, почувши пахощі зелені і цвіту, повилазили із землі, загуділи в повітрі.

Сонце сіло за обрій, хмара на заході зарожевілась, небо яснілося. Синє воно було, синє та прекрасне, хоч ту красу Андрій Іванович більше пам'ятав, ніж бачив підсліпуватими кліпаючими очима. Він задивився на вечорову красу, дослухався до неї, додумував і дофантазував в уяві те, чого не бачив, радів серцем

і сумував одночасно. Яке воно все прекрасне, оте нерукотворне диво природи, яке неповторне і як його треба оберігати і леліяти, щоб воно було вічним, щоб його вистачило на всі покоління, які ще будуть, щоб майбутні люди радувались і тішилися ним так само, як незчисленні покоління тих, хто вже своє віджив. Людина повинна знати, що всю цю красу їй дано не для того, щоб її плюндрувати, а для оберігання і збагачення. Ні, видно, він, старий учитель, не все зробив на землі, не всіх навчив тому, чому повинен був навчити. Бо звідкіля ж у Марка отакі погляди і отакий підхід до життя?

До саду заповзали перші сутінки, невиразні, волохаті, ніби недбало розкидані сіро-бурі шкури убитих ведмедів, під кущами порічок та смородини сріблилися гострі леза півників, схожі на вивернуті крильця птахів. Із сутінок ще прокрадався зимовий холод, забирався під короткий виношений кожушок, тиснув за плечі старого вчителя.

Мерзлякувато здригнувшись, Андрій Іванович прогнав від себе всі думки, всі сумніви, рушив стежкою, вийшов за ворота, наблизвся до води. Луки купались у поводі, були схожі на небо. То там, то тут снували розводдями човни та баркаси, вдалині десь пісня зірвалась, полетіла, подаленіла, розсипалась, точнісінько так, як було в дитинстві, як було в юності, як було в усьому житті.

Може, й справді життя ще не до кінця прожите? Може, й справді йому немає кінця? І як би йому хотілося ще потоптати рясту, ще подивитись і на тихі зорі, що ледь зароджуються в небі, і на тихі води, що жадібно ловлять у свої обійми молоді зорі, як би хотілося зробити все те, чого не доробив.

Заходив тихий весняний вечір. Сільський вечір. Такий, як в усі попередні віки і роки. І вже не такий, бо настали на планеті інші часи. Собаки десь гавкали і мотори ревіли, худоба ревла і літак угорі співав срібляво, пісня зривалась десь далеко на воді і вторив їй у чийсь хаті телевізор, вторив по-новому, доносив до Борового мелодії, не чувані раніше і незвичні для вуха місцевого слухача.

Постояв-постояв біля води, пригадав своє юнацьке рибальське буття, посміхнувся гірко та неквапно почвалав до хати.

VIII

Андрій Іванович поділяв своїх односельців на тих, хто читає газети, починаючи з першої сторінки, і на тих, хто відразу ж прилипає до останньої. Про тих, других, учитель думки невисокої. Голова борівського колгоспу «Прогрес» Гаврило Адамович Се-

мистрок належав до першої категорії: починав читати з передової статті.

Гаврило Семистрок — людина в розквіті сил. Учень і вихованець Андрія Івановича, здобув спеціальність агронома, — теж, безумовно, не без впливу вчителя, — у сільськогосподарській академії. Оскільки в науку його посилав колгосп, то й повернувся випускник у рідне село.

Справи в колгоспі йшли добре, Гаврило Семистрок був шанованою і в районі, і в області людиною, вже й ордена мав, і газети про нього не раз згадували добрим словом, а борівчани депутатом обласної Ради його обрали. Знаючим і ініціативним був голова колгоспу «Прогрес». За словом до кишені не ліз та й знань не треба було йому в когось позичати.

Тільки перед Андрієм Івановичем і до цього часу почувався учнем. Прислухався до кожного слова, бо слова ті були особливими. От ніби й про звичайні речі говорив старий учитель, про те, що добре відоме Семистроку, а оберталося на таке, що Гаврило тільки очима кліпав та думав: «Звідкіля він бере все це, наш дорогий Андрій Іванович, звідкіля йому все це відомо, адже не в Академії наук сидить людина, а, як і ми, грішні, не відривається від Борового все життя».

Харитон любив слухати розмови-суперечки старого вчителя і його знатного учня. Його не проганяли з хати, на нього не зважали, а він, щоб бути непомітним, щоб не перешкоджати розмові, прикидає десь у куточку, гортає книжку, а сам боїться пропустити хоч слово.

Гаврило Семистрок навідувався до вчителя частенько. Ніби так собі заходив, пересвідчитись, чи здоровий Андрій Іванович, чи не має в чому потреби, а насправді, як уже встиг збагнути навіть Харитон, щоб порадитись в якомусь питанні, а може, й почути схвалення чи заперечення тому, що робить.

Наближалось Перше травня. Поля вже засіяли яриною, висаджували картоплю, ждали необхідного потепління для висіву кукурудзи.

Дні стояли весняні, погожі, на полях зеленіло дружно, сади завітували рясно, рідко таке коли бувало, щоб на Першотравневі свята на землю приходила така краса.

Гаврило Адамович розповідав учителеві про все те, турбувався, чи не накинется на зеленець шкідник якийсь.

— А ти, Гавроше, не жаліючи, ДДТ підкидай, — зводить до купи брови-котики Андрій Іванович, а очі сміються добродушно, висміюють.

Колишнього учня вчитель зве шанобливо Гаврилом Адамовичем, але в хвилини, коли треба в чомусь дорікнути а чи дружньо висміяти, згадає дане школярами в честь паризького

комунара ім'я. Коли його називає учитель давнім шкільним ім'ям, голова колгоспу, вже досить розповнілий і суворий на вигляд, мимоволі стає схожим на підлітка.

— Правду кажете, Андрію Івановичу, з хімікаліями передали куті меду...

Розмова вчителя і учня переходить у площину чистої науки, і Харитонові стає важко збагнути її смисл, бо такі слова, як «біосфера», «біогеоценоз», «популяція», «екологія» ще недоступні його розумінню, хоч саму потаємну суть розмови він усе ж уловлює, і йому дуже хочеться збагнути до кінця все те, що знають ці двоє гарних людей.

Харитон розуміє — йдеться про природу, про її одвічні закони, про те, що не можна нерозумно тих законів порушувати, що людина, як істота розумна і далекоглядна, мусить робити все так, щоб не пристосовуватись до природи, не залежати від її милості, але разом з тим не перешкоджати, а допомагати їй розвиватись за власними законами. Тільки тоді, коли людина діятиме спільно з природою, а не всупереч їй, діяльність людини на землі буде і корисна, і доцільна.

Хлопець в основному правильно розумів наукову дискусію. Бо, окрім «екології» та «біогеоценозів»,— до речі, це слово він майже правильно розшифрував: біо — живий світ, гео — земля, правда, що воно за «ценоз» — кат його знає,— співрозмовники дуже часто посилались на практику господарювання в «Прогресі» та на інші приклади з борівського життя.

— Ось хоч би й твій попередник, «присідатель» Назар Сук. Ніби й правильної лінії тримався. Хвалився: «Розведу стільки худоби, що землі буде важко». Кожний хвіст, кожна голова брались на облік, входили в зиму, незважаючи на те, що кормів і для половини не вистачало. Курей на фермі розвів тисячі, навіть півнів не дозволяв продавати, для цифри йому були потрібні. А чим закінчилось?

— Та бувало ще й не таке... Хіба ж в одному колгоспі не обскубли голодні кури п'яного бригадира...

— На щастя, ті часи минули,— згоджується Андрій Іванович.— Але не все ще робимо так, як треба...

Гаврило Адамович винувато хилив голову, розумів, що то тільки так говорив Андрій Іванович,— «ми робимо», а мав на думці — «ти робиш».

Учитель розвивав свою думку.

— Мусимо думати про природу. Скоро на наших полях не те, що фазанчика чи дикого козеняти, а й зайця не побачиш. Не кажу вже про качок. Колись, за моєї молодості, на придеснянських луках дикі качки хмарами налітали, не було такого озерця, щоб качині виводки не жирували. А зараз? Де-не-де двійко-трийко

чирят покажуться, та й тих, коли вчасно не зникнуть,— браконьєри пристрелять.

Андрій Іванович презирливо хмикнув, струснув сивою чуприною, гостро зиркнув на Семистрока.

— Вже бідна дичина і сьак і так маскується, навіть до свійських табунів качури пристають — нічого не помагає. Он днями один качурець, видно, вже й пари собі не знайшовши, приліпився до свійських, так довго не наплавав. Марко з рушницею тут як тут, від нього не сховаєшся...

— А коваль ніби й передовий...

— І учень був у свій час допитливий. Усе знав...

— Він і зараз усе знає, тільки робить по-своєму.

— Зустрів оце на вулиці,— розповідає Андрій Іванович.— питаю: «То, що, наївся качатини?» А він, як завжди: «Вас чекав, чому не завітали?» — «Судити б тебе, Марку...» — «То судить. У міліцію заявляйте. На штраф гроші знайду, а в тюрму не посадять».

— Для себе він розумний...

— Громадою до розуму таких треба доводити. Хоч би ж і те полювання. Розумне полювання, за розумного ведення мисливського господарства,— то й зайвий прибуток і спортивна забава. Але чому так повелося — хто хоче, той і мисливець? Хто взяв до рук стрільбу, той і полює. А що він зробив для того, щоб мати право на полювання, чому до громадського приступає, мов до власного? Мисливців у нас уже більше, ніж дичини. Скоро тільки згадка про качок та зайців лишиться.

— То правда,— зітхає Семистрок.— А що вдієш?

— Що діяти? Хіба не знаєш? Ти ж народний депутат, ти голова в колективному господарстві. От і наводь порядок. По-моєму, вся дичина, в полі, в лузі, на воді і в небі, не браконьєрам, не випадковим любителям постріляти має належати, а тому, на чій землі вона гуляє та випасається.

Гаврило Адамович з тим згоден. Він теж уміє по-науковому доказувати, чому на полях та луках має жити дичина, чому риби повинно бути повно в озерах — все, бач, у природі взаємозв'язане, все мусить бути на своєму місці. Видушимо комарів — рибі не стане корму. Не буде риби — розведеться стільки комарів, що очі виїдуть. Розмова знову стає мало зрозумілою Харитонові, але він не пропускає й слова. Хай не все доходить до розуміння, але ж як цікаво!

Під кінець Гаврило Адамович згадав, яка справа завела його до вчителя. Було б добре, коли б Андрій Іванович на мітингу Першого травня виступив...

— Ні, ні, я своє сказав, ви молодші, ви тепер за все на світі відповідаєте, то й виступайте. Я послухаю...

— Ну, то вже як знаєте, але другого травня просимо звітати...

Виявляється, що Гаврило Адамович не лише майстер про охорону природи говорить, а й на ділі знає, як це робиться.

— Хочемо всім колгоспом вийти на Яри та посадовити дуби і сосни, десять тисяч саджанців із лісгоспу беремо, хай росте ліс, хай виробляє кисень, бо споживачів на нього в світі багато.

— Правильно робиш, Гавроше...

Харитон здогадується, що про лісонасадження в Ярах Гаврило Адамович придумав оце зараз, у розмові з Андрієм Івановичем йому спало те на думку. Але це не має значення, головне, що дуже гарна думка зародилася в голові дядька Семистрока.

— От на таке діло прийдемо,— сьє очима дідусь.— З Харитоном прийдемо. Посаджу на добру згадку з десятка дубів — хай ростуть. А може...

Андрій Іванович не доказав, не розсекретив своєї думки. Він тільки лагідно мружився і дивився кудись удалину, куди неможливо було проникнути нічийому зору.

— Так тримати, Гавроше, дій, Гавриле Адамовичу. А про порядок у мисливському господарстві подумай, порадься, повоюй. По-моєму, справа варта уваги...

...Травень панує. Іде по землі. Веде на золотих шорах міцно загнуздане сонце. Воно палає, бризкає теплом і радістю, пливе і парує у незвіданій височині, у непроглядній сині, у блакитності такій, яка може бути тільки весною і тільки на початку травня.

Сади навколо білопіняться, налилися рожевим і червоним, білим і зеленим, убралося село в таку красу, якої неможливо побачити в іншу пору. Омолодилася земля, закосичилася, справляє велике свято, свою перемогу.

Все радіє. Лелеки на гніздах. Вороння у небесній високості. Качки на воді, що вже скотилася з луків, уступила місце зеленим островам. Худоба реве, йдучи на пасовисько. Півні галабують на всіх кутках. Мотори ревуть теж святково.

Люди метушаться. Біля школи школярі збираються. Біля Будинку культури комсомольці пісню починають. Статечні колгоспники з заступами на плечі за село потяглися.

Харитонові хотілось би й до школи чкурнути,— бо ж там увесь клас зібрався, і з дідусем хочеться бути. Тепер він і не відходив би від дідуся.

Сьогодні на Яри він піде не з школярами, а з дідусем. Його за це ні учні, ні вчителі не докорятимуть. Навпаки, вони будуть задоволені, що Харитон пильнує дідуся.

Вони йдуть берегом затоки. Повз Марків двір, на кінець вулиці. Легкий вітерець шарудить квітом, полоще прапорці на

воротях, лагідно тріпоче дідусевим волоссям, що вибилось із-під капелюха. Дідусь попереду, а Харитон трохи збоку і дещо позаду, ніби зброєносець, несе легенького заступа. Вони з дідусем сьогодні не одного дуба посадять.

Ідуть дід з онуком. Два різні полюси життя людського — і ніби одне ціле. А над ними гай шумить молодим листям, пташки співають. Озвалась у гушаві зозуля. Це вперше цієї весни. Замовкла була, а потім розкукувалась. Легко, вільно, голосисто.

— Один, два, три, чотири... десять...— вголос рахував Харитон. Не собі рахував роки — дідусеві. Йому здавалося, що сам він взагалі безсмертний, невразливий, а от дідусеві роки необхідні. І якщо зозуля їх наує, то дідусь неодмінно проживе їх до одного.

— Дідусю,— це вам! Уже скільки нарахував, а вона не замовкає. Житимете дідусю, довго.

Андрій Іванович задумливо, ласкаво посміхається:

— То вона, Харитоне, кує тобі на довгі роки...

ДЯДЬКО ЄВМЕН

I

У лісовій сторожці, з того самого дня, коли тут вибухнула бомба,— втеча Харитона просто приголомшила поселенців лісової хати,— запанувала якась пригнічена тиша і зачайлась тривога. Всі, окрім Митька, сприйняли Харитонову втечу по-своєму, але, видно, вважали її зрадою, бо замкнулися кожне в собі, тамуючи в серці образу і докір. Якийсь час навіть ім'я Харитонове в хаті не згадувалося. Скидалось на те, що про нього всі забули, ніби й не було в їхньому житті таких знайомих, як Галина Колумбас та її непокірний Харитоша-листоноша.

І все ж кожне по-своєму оцінювало причину такої невдячності і віроломства. Кожне зокрема не лише Харитона звинувачувало в зраді, а й здогадувалось, що хтось із сім'ї спричинився до того, що Харитон наживав п'ятами.

Найближчим до істини був дядько Євмен. Він хоч і розсердився на хлопця, але здогадувався, що це вже його вірна Тонька зробила щось таке, або сказала, або ще якимсь чином скривдила хлопчину, що він навіть не попросився з людьми, які були до нього такі щирі і так прагнули зробити йому добро.

Тітка Антоніна, безумовно, нікого з своєї сім'ї не звинувачувала в тому, що вони не догодили чимось Харитонові. Ні Євмен, ні тим більше Яриська або Митько не завдали ніякої кривди

хлопцеві, вони просто не здатні на таке. Всьому виною тут Громовий, це він зумів підкотитися до хлопця так ловкенько, що той навіть їй, тітці Тоньці, не подякував за те, що з хати та двору весь бруд вигребла, порядок навела. Тепер, бач у тому домі бузинівські вчителі живуть, а їй, тітці Тоньці, навіть на руку за її важку працю ніхто не плюнув.

Щодо Яриськи то вона ні батька, ні матері не винила ні в чому, вона картала себе, їй до сліз було образливо, що так нерозумно повелася з Харитоном Колумбасом. Він до неї з щирим серцем, а вона йому — «навіжений». Правда, він міг би бути з нею і чемніший, не запитувати про такі речі, про які не слід запитувати, але що він таке сказав? Ну, запитав про те, чи піде... То хіба ж то такий гріх, адже дівчата, коли виростають, то все одно йдуть... А вона відразу — «навіжений»...

Тільки з Митька, як з гусака вода, він і не помітив, що Харитон зник з двору та перестав заходити, знав своє діло — ганяв по лісу з Тузиком та Рексом. Діждався весни, дочекався тепла, краси та привілля, чи йому було до того, що хтось там не заходить до лісової сторожки? Вже в школі, від людей почув, що Харитон Колумбас відплив у інші краї, навчається у борівській школі та живе при самому зоопарку у діда Андрія. Найбільше Митька вразило те, що Харитон має доступ до найсправжнішого зоопарку, і він не міг тому не позаздрити. Похвалився вдома:

— А Колумбас уже в Боровому. Лосеня, кажуть, пасе. От здорово!

Хатні тільки переглянулись. Яриська низько схилила над підручником голову, Євмен щось мугикнув і пішов з хати, а мати напустилася на сина, наказала негайно сідати за читання та не базікати зайвого.

Митько тільки знизав плечима і, влучивши момент, вишмигнув із хати та повівся в березовий гай.

Спокій покинув дядька Євмена. Де б не був, що б не робив, а з думки не йшов Харитон. Не гаразд з ним вийшло. Сиротою хлопець зостався, не чужий, Галинин син, а Галину вони завжди так шанували і любили, саме вони мали доглядати хлопця, уму-розуму навчити, а мусить тим ділом займатися старий, хворий чоловік. Воно, хоч Андрій Іванович і вчитель, і добра та розумна людина, але чи то ж йому під силу і вдягати, і погодувати, і доглянути хлопця? Та ще такого непосидючого... От і непосидючий, і шибеник, а подобався він Євменові, мов рідна дитина, до серця прилип, не давав йому ні вдень ні вночі спокою.

І Євмен не втримався. Якимось завів розмову з Антоніною:

— Тоню, га, Тоню! А чи ти, бува, йому чого не сказала? Ну, такого... не такого як слід... ти інколи можеш...

В Антоніні округлились і загорілися зеленавим вогником сірі очі.

— Ти про кого?

— Харитона маю на увазі. Дивно мені, що він отак збіг...

Сірі очі тітки Антоніні зблиснули зеленою люттю.

— Приплети мені ще що-небудь. Звинувать мене ще в тому, що й матір його втопила...— Руки в боки, і в наступ на Євмена.— Слухати про твоїх розбишак не хочу. Подумаєш, Харитон його непокоїть! Про своїх турбуйся, в тебе теж діти ростуть. Мені він треба, твій Харитон, я б ще мала його чимось кривдити? Який батько в нього був шалапут, яка мати недотепа, такий і синок удався. Хіба він оцінив нашу турботу? Хіба йому жаль стало моїх пучок та ручок, що все в тому проклятому домі і перетерла, і перемила, хіба він вдячний за те? Підкинув, видно, старий Громовий ворочок цукерок та обіцянок купу — от і клюнув, як вепр на мерзлу картоплю.

Євмен тільки дивився на дружину, приголомшений зливою її слів. Йому треба було ще обдумати і визначити, де в тих словах правда, а де брехня, а вони летіли, мов з мішка полоза.

Тітка Тонька, бачачи, що геть обеззброїла і переконала чоловіка в правоті власних думок, виплеканих довгими весняними ночами, вже трохи охолола, не прискала злобою, торохтіла з прихованою образою в голосі:

— І що йому треба, тому Громовому? Однією ногою в ямі, а йому забаглося возитись та няньчитися з отим шибеником. Хіба ж воно дитина? Та це ж упир якийсь! Не знаю, як у тебе язик повернувся про таке ще говорити, про Яриську нашу... То й добре, то й хай, баба з воза, кобилі легше. Думала, що в пам'ять Галини, вже яка вона не була, доглянемо, від своїх дітей відірвемо та погодуємо, а він, бач,— на цукерки, на обіцянки-цяцянки клюнув. Ну, що ж, хай поживе в Громового, що не кажи, а то вчитель, і не таким, як цей лобуряка, голову заморочить.

Євмен слухав і дивувався сам собі: як ото міг жити, та ще і в злагоді,— з такою людиною, як оця його Тонька. Вона ще говорила, а він уже встиг допетрати, що ніскілечки в її словах не було правди.

Похнюплений вийшов з хати, пішов у ліс ще більш розтровожений. Думав: усе ж таки хтось з його сім'ї винен у тому, що хлопець змушений був кинути рідну хату і йти до старого діда, якому і справді нелегко справитися з ним.

Закралася думка, що, може, Яриська чимось скривдила хлопця. Воно буває, що й дівчисько може вдряпнути хлоп'яче серце. Хоч ніби вона й чемна дівчинка, часто й сама сльозує то в школі, то від Митька, в нього, Євмена, вдалася, не в маму, але чого на світі не буває...

Запитав якось у Яриськи:

— Доню, а чи не знаєш, чого отой Харитон, як дурний, збіг?

Яриська перелякано стрельнула на батька очима, але не прочитав Євмен у доньчиних очах ні вини, ні затаєності.

— Не знаю, тату...— і опустила очі.

— Може, ти йому коли сказала щось образливе?

На мить Ярисьці забракувало повітря. Так от воно де правда! Виявляється, що й тато догадався, через кого повіявся у світ Харитон. На щастя, Яриська дивилась у землю, і батько не помітив сум'яття в її душі.

— Нічого йому не казала...

— Нічого, значить...

Євмен ще більше спохмурнів і з того дня ходив по лісі немов сам не свій. Точив його черв'як, розумів, що сталося щось недобре і непоправне, а чому сталося, як тому зарадити, він не знав. А тут ще в лісі почало діятись щось незбагненне, непорядок такий, що Євмен, як передовий лісник і непідкупний егер, не міг з тим примиритись.

Довгий час дядько Євмен розшукував сліди лосихи з лосеням, та так і не знайшов. Зникла і вовча пара, тиша і спокій настали в об'їзді. Євмен прийшов до висновку, що то лосі, втікаючи, повели за собою вовків десь в інші ліси, можливо, за Десну. І хоч йому жаль лосихи з лосеням, бо їх тільки двійко було в цьому лісі, але те, що хижаків біс узяв, тішило лісника. Тепер і кізки спокійно ходили в пущі, щипали молоду травичку, вепри та вепренята спокійно вишмаровувались у болотинах, зайчики вистрибували. Євменове серце тішилось цим. Усіх поживців лісових — звірят, птахів він знав і запримітив, де хто поселився. Птахи на яечка сіли, вже малята подекуди пищали, звірі на сонці вигрівались, зразковий порядок був у Євменовому лісі.

І враз почало творитись щось неймовірне. На одній галявині лісник несподівано помітив сліди звіра, і такі, що видно: звір когось доганяв або від когось утікав. Приглянувшись пильніше, Євмен відзначив: вовчеська проклали слід. Одно чи, може, двоє гналися за якимось звіром, покопали і подерли пазурами землю, мов пройшовся хто ралом. Невдовзі й шерсть вепрячу Євмен на дереві помітив, сліди поросячі, видно, веприка заблукалого надибали вовки та й закрутили на галяві. Цікаво, чи пощастило йому в болото вскочити, до гурту прибитись, чи, може, старі вепри прийшли на допомогу?

Так нічого певного і не вияснив Євмен, але стривожився не на жарт — в об'їзді знову з'явилися вовки. І він тепер уже й до хати майже не наvertався, і вдень і вночі, почепивши на плече рушницю, блукав лісом.

Невдовзі натрапив на слід лісової трагедії. Так от де вона, та кривенька кізка, що всю зиму поблизу від сторожки прожила. Зиму перезимувала, вовкові в пазури не попала, весни дїждалася, тільки б жити та сонечку радіти, а від неї самі ріжки залишилися. З'їли вовчиська. Змордували кізку.

Зовсім звівся дядько Євмен. Та коли й далі так поведеться, то ті люті хижакі весь ліс спустошать, усе живе видушать, а який же то ліс без звіра і що то за лісник, коли в нього хижак бешкетує? Не сидів удома дядько Євмен, у найдалшій лісовій нетрі занадився, аж туди, де Довге болото, в гущавину, де росли старі дуби серед вільхи та соснини, де піщані пагорби серед боліт причаїлися. Ходив, приглядався, доскіпувався — жодного слїду в дикому пралісі. Саме в тому й запідозрив досвідчений Євмен вовчу хитрість. Схоже на те, що оценилася вовчиця, забравшись кудись у нетрі, і тепер тут вона слїду не залишає, а подалі від лігва свого розбишакує. А що то вовчиця, він уже пересвідчився. Виходив уночі за Довге болото, сидів нерухомо всю ніч, трубив по-вовчому. Це ще батько навчив Євмена вити-трубити точнісінько так, як вие вовк. Складе долоні, прикладе до рота, та як завие та завие, то аж у самого волосся на голові ворухиться. Страшно виють вовки. І коли де є хоч один поблизу, то на те виття об'явиться. Тільки, казав колись батько, вовчиця не подасть голосу, коли малят вирощує. Тоді вона не до гурту лине, а навпаки, усамітнюється, від вовчої зграї ховається. Отже, мовчить. Коли б це був вовчисько, то той обізався б на Євменів гук. Значить, вовчиця. Малих годує. Тепер, коли її не знищити, начувайся, все виїсть у лісі, все вишуть.

Євменів здогад швидко ствердився: прийшли до лісника з Бузинного, з тваринницької ферми зі скаргою. В колгоспну отару вовк занадився, одного разу ягня схопив, а другого на перярка напав. Пастух лелве відігнав.

Тут уже було не до жартів. Коли на колгоспну худобу звір зняв лапу, то треба було ту лапу рубати. І нікому іншому, а йому, Євменові, бо на нього, лісника, дивилися як на головного винуватця шкоди. Євмен гарячково розмірковував: як бути? Покликати мисливців-вовчатників? Сміятимуться, скажуть: «А ти сам чого вартий, однієї вовчиці не впасеш у своєму господарстві?» Влаштувати облаву? Але влітку, в такій гущавині, марна справа гнати вовка під постріл. Єдине — хитрість, мисливська хитрість.

І Євмен гарячково роздумував, як йому перехитрити хитрющу вовчицю. За клопотами дядько Євмен навіть трохи забув про Харитона, вірніше, просто ніколи було йому про нього думати. З дружиною про нього більше розмови не починав, було про щось інше з нею гризтися, спокою не давала. Бач, ніби не мав чоловік

роботи, начепив рушницю та й день і ніч по лісі, мов вовкулака, бродить, дім хай хоч горить, хай злодії ідуть, усе з комори витягнуть, а йому хоч би що, в лісі дурну вовчицю пасе чоловік. Та чи є де в світі така робота, за яку платиться якнаймізерніше, а працювати доводиться день і ніч. Видно, тільки недотепуватому Євменові випала така робота — двадцять чотири години на добу по лісі, мов лісовик, блукає, кіз та зайців підраховує, вовків лякає. А чи ще вона є там, та вовчиця? Хіба мало що могло задрати кізку або мало що могло привертися спросоння тому бузинівському пастухові? Може, сам був задумав вівцю зжерти, а звернув на вовчицю.

Послухати тільки Антоніну. Ну й жінка, не дурний сказав, що і з нею не можна і без неї не обійдеся. Краще бути далі від гріха, далі від жінки, від її палких промов. Хай собі що не теленить, що не каже про вовчицю, а Євмен знав своє — не вигадка то, не казка. Є в лісі вовчиця. Нишпорить повсюди, ловить усе, тягає малим, годує на лісникову голову цілий вовчий виводок.

От би йому зараз такого помічника, як Харитон. Митько ще малий. Тонька з Яриською не помічники. От коли б це Харитон...

І Євмен гірко зітхав. Не було з ним Харитона.

II

Дядько Євмен випадково наткнувся на вовче лігво.

Він не спускав ока з далекого лісу за Довгим болотом, цілоденно блукав по ньому, приглядався до кожного сліду, до кожної притоптаної травички, до зламаной гіллячки. Та, видно, забули сюди стежку і свині, і кози, зайці теж не з'являлися. Це ще раз стверджувало дядьків здогад, що саме завдяки вовчиці в цьому кутку лісу тримається такий зразковий порядок.

Придивлявся до кожного дерева, заглядав під кожний кущ — навіть натяку не було на те, що тут десь живе вовча сім'я. Квітували конвалії — вони вигнали розкішне зелене листя, викидали безліч зелених стрілочок з дрібненькими китичками — ось вони скоро зацвітуть, запахнуть на весь ліс. Видно, полюбляла вовчиця запашні квіти та густі трави, обожнювала красу і тишу. А тиша стояла неймовірна, навіть птахи і ті чомусь обминали цей лісовий закуток. Аж сумнів брав дядька Євмена. Може, й справді тут усе так спорожніло, що й вовчиця побоялась оселитися? Та гнав цю думку від себе, нечутно пробирався лісом, пильнував за кожним просвітом — чи не покажеться бува сіра вовча спина.

Випадково наткнувся у видолинку на купку дров. Аж здивувався — давно тут заготовляли дрова, складали їх у метрівку, вже й вивезли хтозна-коли, а ця купка так і зосталась, ніхто з во-

дів її не помітив. Вже аж потрухлявіла деревина, в землю сіла, переплелися напівзотлілі чурпаки з ожиною та стеблами лісових трав.

Тенькнуло серце у Євмена. Чи не тут, бува? Обійшов сторожко навколо дров, навколо дуба, до якого вони ліпились,— нічогісінько підозрілого. Все як і належить бути в лісі, земля не порушена, вкрита напівзотлілим дубовим листям, пришитим до ґрунту трав'яними голками, незайманість і порядок. Уже зібрався йти далі, та враз помітив суху дубову гілку, перетрошену навпіл. Підняв із землі, роздивлявся і не міг збагнути: а чи то сам наступив ногою та переламав, обходячи дуб, а чи, може, хтось інший її переломив? Але перелом був зовсім свіжий. Євмен нахилився, пильніше пригледівся до листяного покрову. Здалося йому, що листя тут, між дубом і дровами, витоптане трохи більше, ніж в інших місцях. Узяв палицю, розгріб купу настобурченого хмизу і відразу ж помітив вовчий лаз. Так, сумніву не було — він потрапив на вовче лігво. Хитра вовчиця, виходячи на полювання, обережно загортала вхід у нору сухим хмизом, уміло маскувала своє житло. На боках вузького проходу помітив кілька сірих шерстин — так, вовче лігво знайдено.

Схвильований, сів на горбатий виступ дуба, тривожно і пильно озирнувся. Думав — як бути, що робити, як повестися? Дядько Євмен не відразу знаходив правильні рішення, про це він добре знав, отож не поспішав. Розмірковував собі так: забере оце зараз вовченят. Зробити це неважко. Але тоді жди біди. Коли звір зараз накидається на овець, то опісля мститиме за малят, нищитиме все живе. А це не входило в його плани, навпаки, він прагнув знешкодити вовчицю.

Йти в село, кликати допомогу? Поки ходитиме, вовчиця, яка, напевне, вже стежить за кожним його кроком, відразу ж кине́ться до лігва і перетягне вовченят в інше місце, сховає так, що не знайдеш. Не можна відходити од лігва. Засісти в гушавині, взяти на приціл, ждати, поки вовчиця повернеться? Але вона, почувши присутність людини, не піде. Можна так і день сидіти, і два, а в нього й так з учорашнього дня ріски в роті не було.

У безвихідь потрапив дядько Євмен. Як у тій казці з ведмедем: і не тримається ведмідь, і не ведеться. Чухав він, чухав потилицю та й надумав: а що, коли вибратись на дуба, засісти в гіллі, може, вовчиця в цей час десь далеко, повернувшись, не помітить небезпеки. Кажуть люди, ніби звір не чує людини, коли вона на висоту вибереться. Дядько Євмен точно цього не знав, але людським переказам вірив. Іншого виходу в нього не було — треба було лізти на дуба.

Дуб був гіллястий, ставши на купку дров, видертися на нього було неважко, і за якусь хвилину Євмен зручно вмовстився, немов

у сідлі, метрів за п'ять-шість над землею, озирнувся навколо. Дуби розвиваються пізніше за всі дерева, саме якраз на гілках старого дерева висипали дрібні та рожево-ніжні листочки, що не затемняли світла, було видно далеко, і Євмен зостався вдоволенний — позицію обрав таку, що кращої не придумати.

Почав ждати.

Хто полював на вовка, той, певно, знає, що це не таке просте діло. Обережний це і хитрющий, передбачливий звір. Кажуть, що коли відчуває смертельну загрозу, то й вовченят кидає вовчиця, втікає.

Про все те передумав дядько Євмен, сидячі на дубі. А сидіти було незручно та мулько, репана дубова кора так і в'їдалась в тіло. А до того голод і спрага мучила. Щось і брав з собою в кишеню, але вже давно, ще вночі жжував, а про воду й зовсім забувся. Та ще комарі так і вилися, так і скімлили, крові людської прагнули напитися. Правда, вони хоч сон відганяли, бо він, капосний, теж так і хилив. Дивиться дядько Євмен у лісову гушавину, ловить зором кожен куц, пильнує, чи не прокрадеться лопушинням вовчиця, а очі норовлять злипнути, бо не спали уже не одну ніч. Час минає, вже, здається, вічність минула, в лісі ані шелесне, ані трісне, ані шавокне. Не йде до своїх малят вовчиця. Вони теж їсти захотіли, чути Євменові, попискують, ну, геть тобі щенята в халабуді. Мабуть, таки вона, клята, була десь поблизу, запримітила Євмена, тепер хоч рік сиди — не наблизиться.

День був хмарний, сонця не видно, але й не дощить, не холодно і не жарко. В таку погоду трави просто зримо ростуть, хліба вгору тягнуться, листя на деревах зеленцем наливається. В такий день тільки б поратися коло дому або в лісі, вже всі роботи запустив лісник, з вовчицею в піжмурки грається.

Але що маєш робити? Все частіше вчені переконують, що і вовк корисний, що і його треба плекати, бо він усьому живому у лісі найбільший благодійник, своєрідний тренер, що в спортивній формі кожну косулю та веприка тримає, не дає нікому з лісової живності зажиріти або захворіти, а коли хто захворіє, то дуже швидко «виліковує». Хтозна, може, десь у тайзі чи тундрі і справді вовк благодійник. Там, де вовків мало, а оленів та великих травоядних звірів безліч. А тут, на Поліссі, особливо в Євменовому об'їзді, де бігає якийсь табунець кізок та веприків, зайців до десятка — таких «тренерів», як ця вовчиця, треба нищити, бо нічого живого не зостанеться.

Про все передумав Євмен. І дитинство своє згадав і юність. Це, власне, вперше йому доводиться з вовками справу мати. У війну їх було вивели з деснянських лісів, повтікали звідтіля і кози, і вепри, і лосі, і вовки. Партизани займали тутешні ліси, війна йшла така, де вже тут звірові триматися,

Спочатку йому здалося, що то сон. Бо задрімав. Може, й захрюпів би на дубі, та комар у вухо заповз, розбудив Євмена. Лупнув очима, глянув у гущавину, а там щось сіре рухається. Не відразу збагнув — вовчиця, високо підіймаючи ноги, крок за кроком до дуба підбиралася, зайчика-невдачу в зубах тримаючи.

Євмен схопився за рушницю. І видно, той рух інстинктивно відчула вовчиця, бо стала як укопана, розглядається, навіть здобич випустила із зубів, носом водить, не на жарт сполошилася. Євмен бачив: мить — і вона крутне вбік, сховається в заростях. І вона таки крутнула, та в цей час пролунав у лісі постріл, покотився в хашах луною, розійшовся по лісі, повідомляючи лісове птаство і звіроту, що звершився правий суд над сірою розбійницею, що тепер можна зітхнути вільніше.

Ярьська саме закінчила готуватись до наступних іспитів, а Митько, награвшись досхочу в березовому гаю, повернув до двору. А тут Тузик з Рексом таке зчинили за двором, що діти аж перелякалися — кого там нечистий приніс? То повертав додому батько. Пси кинулися були назустріч Євменові, а потім, почувши вовчий дух, підігнули хвости, заскавуліли, наїжилися, стали схожими на диких вепрів, кинулись до двору шукати схову під корою.

Діти підбігли до батька, з цікавістю розглядали мішок, який він кинув посеред двору. Мішок ворухився.

— А де мати?

— Десь пішла...

Євмен полегшено зітхнув. Хоч мав досить часу обдумати наступну розмову з жінкою, хоч у нього була готова відповідь на кожне її питання, але вважав за краще, коли та розмова відбудеться пізніше, а не відразу.

— Тату, ну що там? — канючив Митько.

Хитрувато посміхаючись, мовчки розв'язав Євмен на мішку шворку, витрусив на траву вовченят.

— Цуцики! — затанцював Митько.

Вони й справді були схожі на малих вівчарок, було їх двоє, опецькуватих, чорно-бурих, густошерстих, уже зрячих вовчуків. Хижо лупнули на світло синювато-жовтими очницями, спочатку кинулись урозтіч, потім поприпадали грудьми до землі, затаїлися — що то дикуни.

— Вовченята? — здогадалась Ярьська.

— Ага, — поважно відповів батько. — Тепер на собак перевиховуватимемо.

Митько аж рота розкрив, не повірив:

— Єй-ей, вовчата? Га, не обманюєш?

Євмен поважно розповідав про своє полювання, а сам тим часом роздумував — куди ж поселити їх?

Відшукали глибокий ящик, поклали в нього сіна, взяли переселяти вовчат. А вони, дарма що малі, а дряпаються, втікають, не хочуть даватися до рук. Євмен брав їх за загривки, вони звискували, як звичайні цуценята, в сіні відразу ж заривались із головою, тільки поблискували звідти очима.

— Молока їм принесіть,— сказав батько.

Діти немов і не чули. Митько вважав, що то Ярисьчина справа, а Яриська ждала Митькової ініціативи, як-не-як, він хлопець, йому зручніше займатись вигодівлею вовків. Нарешті таки довелося їй шукати в хаті молока, бо господиня, а вже Митько взявся годувати малят. Тільки вони й близько до черепка не підходять, бояться.

Дядько Євмен тим часом перевдягнувся, умився біля колодязя, сів на колоду та й собі з смаком уминав хліб з молоком. Ходором ходили його щелепи, ворушилось на бороді та під носом чорне, як сажа, волосся, давно не голене. Дивився задумливо на ліс, за яким уже сховалося сонце, тільки заграва червонувато-рожева стояла над обрієм. Гарно було навколо, в лісі зозулі змагалися, соловейко десь у гущавині за хатою пробував голос, іволги кричали, перелітаючи з дерева на дерево, лелека повернувся до лелечихи на гніздо, щось їй виклекотував та все кланявся, здавалось, що вибачався перед нею за якусь провинку. Дядько Євмен подумав, що воно однаково ведеться і в людей, і в птахів. Ось лелека вибачається перед своєю, а невдовзі і йому доведеться виправдуватись перед Тонькою. Тільки й різниці, що лелечиха мовчить, у мовчанні своєму, видно, таїть докори, а Тонька не мовчатиме, в неї на Євменове слово десяток заготовлено, як січка із січкарні летять, її і не зупиниш, і не переговориш.

Не встиг доїсти — дружина на стежці показалася. То була заклопотана, а як побачила чоловіка — ніби ще півкопи справ на її голову впало.

— Мамо! — вихопивсь їй назустріч Митько. — А в нас вовчята! Аж двое.

Антоніна мовчала. Нічого нового не з'явилося на її пісному, ображеному обличчі. Євмен відклав хліб, відсунув далі глечик. Яриська, яка навчилася без слів угадувати бажання батьків, прибрала посуд.

Якусь хвилину Тонька мовчки ходила по двору.

— Мамо, ось гляньте. Вони ніби й не вовчуки,— на щенят схожі.

— Оце ж є мені час на вовків любитися, є в мене провітла година в цьому пеклі. Еж, он хай батько любиться, коли наловив, тож у нього професія така — вовків лякати, а в мене діла без того по саме горло.

Митько збагнув, що невчасно похвалився матері вовчентами, замовк, уперто тягнув вовчентя до молока, бо сказав батько, що вони голодні. Ярьська подалася в хату. Вона, як старшенька, розуміла, що дітям не варто дослухатися до батьківських чвар.

Євмен дивився на червону смужку на заході і діловито погладжував підборіддя, явно показуючи тим, що найбільше в світі він зараз заклопотаний тим, як би оце позбутися цієї чорної, густої, як щітка, шетини.

— Ну, може б, до діла якого брався, чи так оце й сиди-меш? — спробувала приступитись до чоловіка Тонька.

Євмен і не відповідав, і до діла не приступав.

— Чи, може, знову в ліс побіжиш, може, не всіх вовків там половив?

— Та ніби всіх...

Це стало сигналом до атаки. Тітка Тонька тільки й ждала, що дядько Євмен розкрив рота, потвердив, що він чує її мову і здатний реагувати на її слова. Солоденько так, ніби аж ласкаво повела:

— Слава ж тобі, аллаше, що вийшло на наше. Значить, половив-таки всю звіроту. То що ж тепер з того матимемо? Може, премію яку лісгосп та Спілка мисливців визначить, може, телевізор подарують або на посаду вищу підіймуть, з нори оцієї борсучої витягнуть?

Дядько Євмен загадково посміхався, мовчав, бо знав, що ні премії, ні підвищення на службі за свої старання не одержить. Знала це добре й тітка Тонька і аж зеленіла від злості.

— Ще й сміється, безсовісний, ще й зуби щирить. Та ти знаєш, безголовий, скільки ти часу витратив намарне, по лісах никаючи та вітра в полі ловлячи? Та знаєш ти, скільки можна було і посіяти, і насадити, скільки користі з того мати? А йому вовки не дають спокою, йому мисливство.

Нарешті тітка Тонька досягла в своїх докорах найвищої вершини вкриття і змушена була перейти до якихось практичних висновків.

— Ні, так далі жити не можна. Або вовки — або жінка! Або діти — або ліс!

— Воно ж і правда, — роздумливо почав Євмен, після того як Тонька трохи вгамувалася. — Воно ж і твоя правда, Антоніно, що до якого часу нам і в лісі сидіти. Втікати треба, он уже всі лісники по селах та й навіть у містах живуть. Вважай, що ми одні такі. Хоч, коли подумати, то й даремно тікають лісники з лісу, що не кажи, а лісник є лісник. Та й ліс — теж тобі не міська клятюга та гуркіт. Тепер он хто і в місті розумний, то на лоно природи, в ліс, утікає, скоро і лісникам місця не вистачить. А що ото ти про те, що не посіяно та не посаджено, то воно ж, звісно, твоя

правда, можна було б ще сіяти, та вже й так засіяв, що мав сіяти за планом, і посівного матеріалу вже нема. А садити — так ще ж посадимо і капусту, і буряки, і моркви кинемо — воно все знадобиться.

Дядько Євмен розважливо так про все те говорив, аж тітку Тоньку, знесилену запальною промовою, починала розбирати дрімота. Вона покірно поки що слухала чи тільки вдавала, що слухає.

— А що довго по лісі довелося плутати, то ти і тут угадала. Поводила мене клята вовчиця, мов якого дурня...

Тітка Тонька багатозначно хмикнула, губи їй скривились зневажливо, але, видно, поки що лінувалася включатись у розмову.

— Ну, все-таки я її перехитрив, уклав сіру. Мабуть, барана з колгоспу матиму як захочення. А що двоє вовченят приніс, то теж готові, жінко, гроші. Кажуть, у Києві, в зоопарку, за таке вовченя по триста карбованців дають...

Хитрувато блимнув оком на жінку — чи клінуло?

— Гляди, щоб не по тисячі.

— Та хай хоч і по сотні. Ми від того не в накладі. Дві сотні отримаю — і то в хазяйство підпора, може, що дітям чи тобі, до приміру, там купимо...

— Мені ти накупляв...

— Таж купимо, чого там... А хай хоч не в ціні вони, ці щенюки, то теж не біда — не нищитиме вовча порода лісової личі.

Серце в тітки Тоньки поступово обм'якло. Все-таки, що не кажи, а її Євмен чоловік з головою. Коли робить що, то знає для чого. Може, й справді яка овечина буде в господарство і копійка зайва.

— Мамо! Тату! — притишено покликав Митько, підбігши до батьків і таємниче підморгуючи.

— Що там таке?

— Ідять...

— Хто?

— Таж вовчата. Так молоко хлебчуть, що аж за вухами лящить.

Євмен і Антоніна підійшли до ящика. Вовченята, забувши про небезпеку, про те, що вони лісові звірята, відпихаючи одне одного, хлебтали з черепка молоко. Горопахи, батько й мати, а потім і Яриська, що непомітно, як тінь, наблизилась до гурту, зачудовано дивились на звірят.

— Нічого, значить, житимуть...— роздумливо сказав Євмен.

— А то чого їм! — бадьоро підтвердив Митько.

Старанно заклали ящика зверху дошками і тільки тоді, одне за одним, через подвір'я, застелене ясними весняними сутінками, пішли до хати.

Яриська не могла забути Харитона.

Спочатку гнівалась на нього. Вважала, що саме Харитон її образив, а не вона його. Присікався як навіжений з своїми питаннями, та ще такими, про які учневі сьомого класу й думати не годиться. Бач, відповідай йому — за кого підеш заміж? Коли то ще воно буде! А потім — хіба Яриська думала про таке? Ну, хай би вже стала дорослою, а тоді б і питав. Зрозуміло, що тільки за Харитона, ні за кого б іншого не вийшла б, коли вже така доля дівоча, коли без того не можна. Хіба ж він не розуміє того? Так ні — йому відповідай... А хіба вона знала, як йому відповісти? А потім — нічого вона такого й не сказала. Сказала, що вчинить, як накаже мама, а хіба то не так? Адже маму мусить слухатись в усьому, а до того ж зрозуміло, що мама саме й наказала б за Харитона йти...

А він ще й розсердився. Мама татові ще не таке каже, а він же не сердиться. Навпаки, ще задоволений, завжди мамину злість на жарт поверне, гляди, що обоє зостануться потім і задоволені.

Спочатку Ярисьці просто було прикро, що Харитон так нечмно повівся. Вона розсердилась на нього і була навіть вдоволена, що саме так з ним повелася — хай знає, що Яриська не тільки плакати вміє, а й сердитись теж. Ждала, що після вихідного, в понеділок, зустрівшись у школі, порозуміються, бо не така вже серйозна була в них сварка.

У понеділок Харитон до школи не з'явився. Хлопці сказали, що він уже в Боровому, що там тепер і житиме. Яриська спочатку в те не повірила, гадала, що він надумав її посердити, і тому ще більше розгнівалась. Чекай же, хлопче, коли ти так, то не думай, що плакатиму, що побіжу за тобою. Днів три в школу не походиш, а там прибіжиш, ще попросиш і задачку пояснити, і правила втлумачити.

У вівторок у бузинівській школі побував Андрій Іванович. Сказали, що забрав Харитонові документи. І цьому не дуже повірила Яриська. Та коли після уроків побачила переселення вчительки Марії Степанівни до Харитонові хати, коли переконалася, що Харитона вдома немає і його житло заселяють інші, вона, йдучи до своєї лісової сторожки, гірко заплакала. Вона не уявляла собі, як то він житиме в чужому селі, в чужих людей. Була переконана, що впертий Харитон зробив це їй наперекір. Отож не варто плакати.

Ніби про якусь дрібничку повідомила матері:

— Так що ваш Харитоша-листоноша вже у Боровому, у діда, а Марія Степанівна в їхню хату переселилась.

Матері на якийсь час відібрало мову. Вона тільки дивилася на доньку, мов на навіжену, та ворушила губами, збираючись щось сказати, але слова застряли в горлі.

— Як — у Боровому? Як — заселила? Хто ж їй дозволив?

— Не знаю, — знизала плечима Яриська.

Ярисьчину вість підтвердив і Євмен.

— А чого ж було ждати від того кодла... — люто мовила Антоніна.

Якийсь час Яриська, підхльостувана злобою проти Харитона, почувалася спокійною, намагалась не думати про нього, та й ім'я його рідко згадувалося в лісовій сторожці. Тільки після того, як батько запитав у неї, чи не образила вона чимось хлопця, Яриська задумалась. Справді, не міг Харитон без причини так змінитися і втекти з села. Напевно, хтось його образив. І тепер вона була переконана — зробила це мама. Тато не міг скривдити Харитона, він добрий, він взагалі, окрім браконьєрів та крадіїв лісу, нікого не кривдить. Тим паче, — дітей. А мати — все може. Особливо словом уміє та й любить уколоти людину. Так, це вона сказала щось Харитонові, а той образився тяжко та й, згадавши дідусеве запрошення, подався в Борове.

Яриська починала мислити логічно і дійшла правильного висновку. Але що вона в тому могла змінити? Слово, як горобець, вилетіло — не спіймаєш. Сказала мама не в лад, а Харитон розгнівався на всіх Горопах і вже ніколи й на очі не покаже-тьсЯ.

Яриська нишком плакала. В школі жадібно ловила кожне слово, мовлене про Харитона. Але тих слів було мало, і чим більше минало днів, тим рідше згадували Колумбаса. І дівчинка зрозуміла, що в житті так уже ведеться — зникає з очей людина і поступово розвіюється, губиться про неї пам'ять. Мине кілька років і про те, що є на світі Харитон Колумбас, ніхто в Бузинному і не згадає. І їй від того до сліз було боляче — як то можна живу людину забувати?

Цього ранку в школі знову заговорили про Харитона. Митько роздзвонив на всю школу, що батько вловив у лісі вовченят. Знаючи його брехливу вдачу, хлопчині не повірили, кинулись до Яриськи.

— Горопашко, то правда?

— Що правда? — сколотнулось тривогою серце в дівчинки.

— Ну, про вовченят... Уловив?

Он вони про що! Ніби ті вовчуки таке диво. А виявляється, диво, бо мало не зірвали в школі уроки, хтось із хлопців запропонував:

— Гайда вовченят дивитися!

— Гайда!

Заводія дружно підтримали, навіть дівчатка почали похапцем складати під парти книжки — які там уроки, коли живих вовчат можна побачити в лісовій сторожці.

Не вдалося бузинівським школярам здійснити задуму — на дверях з'явилась учителька, веліла сідати за парти. І не про вовчат їм розказувала цілий урок, а примушувала повторювати і до того вже остогидлий матеріал, бо днями мали починатися весняні іспити. Згадка про наступні іспити остудила гарячі голови, і вже на перерві ніхто не кричав «гайда», а по-змовницькому тільки шепотілися та домовлялися після уроків відвідати Яриську, але так, щоб того не запримітили інші класи, бо тоді до дядька Євмена нагряне вся школа.

— Батько не вижене? — допитувались у Яриськи.

— Чому має вигнати?

— А мати не вилає?

— Не знаю. Мабуть, капусту садитиме.

Довго, дуже довго тяглися в той день уроки, здавалось, що кінця їм не буде. Не лізли нікому в голову премудрості з підручника, вовченята крутилися-вертілися перед очима в кожного, показували червоні язички, шкірили гострі хижі зубки.

— А які вони, вовченята? — допитувались на другій перерві, Яриська знизувала плечима:

— Звичайні.

— Так уже й звичайні. Вовченята і — звичайні. Таке скаже...

Не вірили Ярисьці. Не можуть бути вовченята схожі на звичайних щенят. То просто вона не додивилася.

— В роті у них чорно?

— А чого чорно?

— Бо ж злющі...

— Вони ще маленькі...

— Все одно мусить бути чорно.

І осудливо позирали на дівчинку, мовляв, от іще: володіти живими вовченятами і не заглянути їм до рота. Це тільки дівчатка на таке і здатні.

Нарешті, коли уроки закінчилися, семикласники не кинулись з криком та галасом із класу. Вдавали, що в них важлива нарада або ще що, сиділи за партами, а дозорці пильно позирали у вікно — чи розходяться інші?

Була чудова весняна погода. Сонце високо підбилося в небо.

Бузок розпахтівся на все село. Спориш зазеленів на подвір'ї школи. Гарно було, і школярі не поспішали розходитись. А семикласники розуміюче переглядалися тужними очима, найбільш нетерплячі бубоніли:

— Уже хтось розбазікав... Не розходяться... Ждуть...

Але ніхто їх не ждав. Школярський гурт на подвір'ї повільно розтанув, поодинокі і групами потяглися школярі в різні вулиці, і тільки тоді семикласники зітхнули полегшено. Заляпали партами, перечепили школярські сумки через плечі, зиркали на Яриську.

— Ну, веди, Горопашко.

Яриська враз опинилася в центрі товариства, кожне до неї виявляло підкреслену увагу, як-не-як, до неї йшли в гості, а з господинею треба бути чемними. Може, вдесьте перепитували, як то полюється на вовків, що їдять вовченята та чи перестав вити під коморою з переляку Тузик. Яриська відповідала на всі питання стримано, і хлопці почали навперебій розповідати пригоди, пов'язані з вовками, які тільки чули, а потім хтось згадав про Харитона. От би кому не завадило впіймати вовка або хоч вовченя. Адже живе він у того вчителя, що був раніше директором школи та шкільний зоопарк організував. Бачили хлопці той зоопарк. Лосеня навіть там є, але вовка немає.

Згодом про пожильців зоопарку забули, про Харитона ляснотчили:

— То що, Колумбас теж сидить там у клітці, може, роль шимпанзе грає?

Це Федько, худючий, довгоший двієчник, який рота розкриває тільки тоді, коли клас далеко та учителя не чути, але вже коли розкриє, то так і прискає отрутою. Дуже в'їдливий двієчник у їхньому класі.

— Тебе, може, й посадовили б у клітку замість мавпи,— став на захист Харитона його краший друг Антосик,— а Харитонові в учителя гарно живеться. Андрій Іванович, кажуть, дуже добрий і дідом йому доводиться.

— А то що мав робити, коли без матері зостався? Про тітку Галину і досі не чути. Вже он і в крамниці інша торгує.

— Батько казав, що ця хоч і малограмотна, а покупців уже обраховує.

— То, може, Колумбас тим зоопарком завідує, не чули?

— Та який то зоопарк, коли без вовка. Якби туди хоч одного слона та лева з тигром, отоді був би й зоопарк, а то черепаху в клітку посадовили, шпачків з трое та вже й зоопарк.

— Добудуть і вовка. Велика біда... Аби не полінувались...

— Їм люди в зоопарк всяких тварин зносять.

— От би нам таке.

— Пхі, сказав. У нас був живий куточок. Посадили їжачка з вороною. Так їжак з голоду околів, а ворона вискочила.

За суперечками, в перегонах, у криках і жартах збіг час, і коротшала дорога, не помітили, коли й лісова сторожка завиднілась. Ні Тузик, ні Рекс їх не стрічали, вони ще й досі не могли

звикнути до вовчого духу на подвір'ї, трималися городу або бігали з Митьком по лісі.

Яриська показала своїм друзям вовченят. Оглядали прискіпливо, більшість не повірила, що то хижакі, Федько довгоший першим запідозрив обман, бубонів невдоволено:

— Вовки мені теж. Щенят вівчарських дядько Євмен завів, а Яриська нам морочить голову.

Антось клявся, що це ж бо такі вовченята, але йому хто вірив, а хто ні. Яриська мовчала, їй не хотілося нікого ні переконувати, ні розчарувати. Стояла і посміхалася власним думкам.

Увечері сказала батькові:

— Кажуть, у борівській школі є зоопарк.

— Та нібито Громовий там давно всяку живність збирає.

— Цікаво...— мрійно примружила очі Яриська.

— Та чого ж... Коли хто не бачив звіра у вічі, то йому й інтересно.

— Тільки вовків, кажуть, у них і немає.

Дядько Євмен промовчав. Вже хтосна, що подумав. Може, пишався, що в його лісницькому господарстві є живі вовки, а може, роздумував над тим, чи справжній зоопарк без справжнього вовка.

Ніби між іншим Яриська докинула:

— Кажуть, що Харитон у тому зоопарку за старшого...

Дядько Євмен про щось собі думав, потім вдоволено гмикнув, хотів був щось сказати Ярисьці, та коли озирнувся — тієї вже й слід прохолов.

IV

Харитон Колумбас ще не був за старшого в зоопарку борівської школи. Він іще не вступав у гурток юннатів, але разом із Солов'ятком став одним із найкращих доглядачів тварин, особливо пильною увагою оточував лосичку. Подобалась йому та тваринка, надивитися на неї не міг. Бувало, відчиняв до хліва двері і довго не зводив очей з неї, а вона з Харитона.

З якогось часу лосичка почала проявляти ознаки приналежності до непокірного роду лосів і свій характер. Не сиділося їй у загорожі, не ховалася в найтемніший кут, а виходила на подвір'я, заглядала в далекий і вільний світ. Спочатку тільки голову висуне, було, за ворота, сторожко пряде довжелезними коричневими вухами та водить великими красивими очима і прислухається. До всього принохується, хоче знати, де вона, хто по сусідству з нею живе. Її все цікавило.

Вийшовши на подвір'я сміливо, ніби лінькувато, блукала по двору, заглядала в клітки, де жили птахи та звірі. На лисицю

навіть кумедно сварилася. Стоїть-стоїть, стриже-стриже вухами, чмихає-чмихає, а тоді так войовничо тупне, бахне копитцем у землю: начувайся, мовляв, лисичко-сестричко, ми тебе знаємо, вовча родичко... На котів-браконьєрів дивилася довго, мабуть, не могла збагнути, що воно за такі пухнасті звірі сидять, нерухомі, очима зеленими на неї лупають. На птахів та іншу дрібноту лосичка не звертала уваги, а от із дикою кізкою не проти була їй заприятелювати, найчастіше приступала до неї, шулила вуха, хитала шиєю, ніби запрошувала лісову подружку до себе. Кізка була дуже похлива, вона боялася лосички, їй було прикро від такої уваги, вона забивалась у куток, завмирала там, стояла нерухомо і не кліпаючи дивилася на лосичку.

З якогось часу Харитон вигадав цікаву гру. Плив баркасом у луг, ламав з Солов'ятком молоді вербові віти, такі запашні та розкішні, що лосичка аж мінілася, побачивши їх. І відразу ж кидалась до Харитона. Просто з рук виривала їжу. Захоплювала смішно дебелими губами лозинки, смачно хрумтіла ними, а кізка їй підступала до самих дверцят у своїй загорожі, великими і добрими очима просила хоч гілочку. Тоді Солов'ятко починав годувати кізку, подаючи їй, мов милостиню, по одній вербовій гілці, а Харитон грався з лосичкою. Бігав по двору, а вона, пришуливши довгі вуха, тупотіла за ним галопом, вихоплювала з рук пагони, весело світила очима і, здається, була дуже вдоволена тією грою. А про Харитона їй казати нічого — був на сьомому небі, радів, що лосеня таке довірливе.

Майже кожного дня Харитон із Солов'ятком бували на луках. Там усе зеленіло, потопало в зелені, вода входила в береги, зоставалася лише в озерах та долинах, трава п'ялася із землі через воду, розросталася, закосичувалась. Над озерами низько хилилось обважніле віття верб, задивлялось у воду. Хлопці старанно підстригали вербове віття, складали в оберемки.

Тим часом юннати в зоопарку наводили порядок. Вони чистили та вимивали житла тварин, міняли підстилку. Пожилці зоопарку до тих санітарних процедур звикли, тим більше, що за кожну клітку відповідав хтось із юннатів. Отож навіть лисичка знала свого шефа, не боялася його. Тільки кицьки на всі санітарні і не санітарні процедури дивились байдуже, вони, як-не-як, були тут не пожилцями, не експонатами живої природи, а ув'язненими за злочини, вчинені супроти лісової гуманності, тож і поводились, як належить невиправним злочинцям. Недружелюбно зиркали на хлопчиків і дівчаток, неохоче покидали насиджені місця, не хотіли переходити в спеціальну клітку для тимчасової пересідки і взагалі всіляко виказували свою незалежність.

Була неділя, вихідний день для дорослих і передишка для школярів — семикласники перед тим склали перший іспит. Раді

і піднесені завітали до своїх підшефних тварин. Зосереджено прибирали приміщення. Саме закінчували роботу, коли Харитон із Солов'ятком з луку повернулися, зеленого покорму занесли. Лосичка відразу кинулась до Харитона, жадібно роздуваючи гарячі ніздрі, тяглася до їжі, а кізка нетерпляче тупала тоненькою ніжкою, ніби докоряла Солов'яткові, що барився.

Та враз лосичка і кізка затривожилися, перестали жувати. Так і тримали в зубах зелені пагони, боязко крутили головами, тривожно схропували. В очах у лосички світився найсправжнісінький переляк, точнісінько так, як у людини. Харитон заохочував лосичку до їжі, а вона і не думала брати нічого до рота. Кізка теж відступила в глибину загону, затиснулась у куток, дрібно тремтіла.

З подивом дивилися юні натуралісти на тварин, не розуміли, що з ними трапилось. У цей час брязнула хвіртка, на подвір'я вступив дядько Євмен з мішком за плечима. Харитон упізнав дядька відразу, мало не скрикнув від подиву і радості. Лосичку в одну мить мов вітром здуло, галопом промчалась через подвір'я, сховалась у хліві.

— Здрастуйте вам,— привітався дядько Євмен, обводячи поглядом гурт.— Здоров, Харитоне,— радо привітався з хлопцем. Навіть руку подав.— Кріпакуеш?

Дядько Євмен скинув з плечей мішка, що відразу ж заворушився, і сказав:

— А я вам вовків приніс. Кажуть, що у вас таких звірів ще немає.

Не повірили — де б вони, ті вовки, в мішку вмістилися? А коли на землю викотилися двоє кумедних, симпатичних, ще безпорадних звірят, що перелякано кинулися в ноги людям,— ховалися,— то тільки охнули. Нарешті їхня юннатівська мрія здійснилась — тепер у них буде щонайсправжнісінький зоопарк. Розхватали вовченят на руки, а вони погрозово щирилися, дряпалися, не любили, коли їх хтось брав на руки.

Дядько Євмен, великий, трохи присадкуватий і незвичайний у своєму лісницькому вбранні, задоволено мружився, зняв з круглої голови кашкета і хустинкою витирав з чола піт. Був дуже вдоволений, так приніс таку радість школярам, а найпаче Харитону, який так і сяв, так радів, ніби йому щойно подарували щонайкращу обнову.

Натішившись новими пожильцями зоопарку, юннати засперечалися, як краще поселити новачків — просто неба на загальний огляд, а чи змайструвати для них хатку. Одні доводили, що мусять жити вовченята в усіх на очах, а інші радили збудувати для них затишне житло. Нарешті, не дійшовши згоди, згадали про дядька Євмена і запитали ради в нього,

Євмен Горобаха чухав потилицю і не тому, що не знав, що радити, а така звичка була в чоловіка: перш ніж відповісти на якесь питання — мусив голову почухмарити.

— Та й так, що, коли підійти з научного боку, то, мабуть, у будочці для них було б краще. Бо подумайте ж собі — в лісі вони жили в лігві, та в такому, що сам дідько до них не доступиться. Значить, звикли до затишку, чужі та зайві очі для них без надобності. А потім і те треба розуміти, що ще слабосилі, а рночі й холодно може бути, застудяться, кашлятимуть, вовчиці ж біля них немає, щоб гріла своїм теплом, сказати б, мають самі грітися. А втім, не знаю. Я з вовками не жив...

Юннати належно оцінили дотеп дядька Євмена, засміялися та й вирішили поселити вовченят у халабуді. А поки що пустили до вольери. Вовченята й справді почувалися тут незатишно, качалися клубочками по порожній оселі, то збігалися до купи, то розбігалися, в них дрібно тремтіли хвостики, а очі, малесенькі та хижі, злостиво блискали на людей.

Новосельців залишили в спокої. Кожному знайшлася робота — одні подалися по інструменти, інші по матеріал, щоб халабуду будувати, хтось по молоко побіг, а решта приступила до дядька Євмена. Голова юннатівського гуртка восьмикласник Ігор видобув з кишені ручку, розкрив зоопарківський журнал і вчинив справжній допит дядькові Євмену. Записав його прізвище та коротку біографію, розпитав коли та за яких обставин запольовані ці самі вовченята, що мали відтепер стати центральним експонатом шкільного живого кутка.

Євмен Горобаха відповідав на питання неквапно, довго роздумуючи, аж Харитон, не витримавши, починав йому допомагати, за що й удостоївся подяки від дядька Євмена. На всі питання лісник відповідав щиросердно, а коли дійшлося до вовченят, то після деякого вагання пояснив:

— Таж отак і заповлював. По правді кажучи, роздобути їх не просто. Але не так уже й важко, оскільки наш брат лісник живе в лісі, можна сказати, з вовками запанібрата, бачить, де вони ходять і що роблять, де виводяться і ростуть, а коли так, то чи важко отаких малят за загривок схопити та кинути в мішок. Вовчиця на полювання повіялась, а я підскачів та й позичив у неї дівько. Ще і їй зостался, щоб не журилася...

Дядько Євмен не був ні педагогом, ні психологом — він був просто від природи доброю людиною і інтуїтивно відчув, що правди, жорстокої правди про вовчицю та щенюків казати дітям не варто. Для них оці майбутні люті хижакі, від гострих зубів яких полягло б немало травоїдного лісового звіра та колгоспної худоби, безневинні, гідні співчуття маленькі істоти, позбавлені материнської ласки і турботи. Співчуття до малят мимовільно пере-

несеться і на їхню ненаситну та нещадну маму, бо діти не все можуть як слід зрозуміти.

— І що ж, вовчиця й досі живе з малютами? А де саме?

Знову схитрував дядько Євмен.

— Ого, тепер вона збігла за тридев'ять земель. Відчула, що непереливки, що й останнього вовчука можуть відібрати, то схопила його в зуби та й понесла чортзна-куди. Вовки на це діло ушли.

Записавши все необхідне до журналу, Ігор розпитував дядька Євмена: чим та як годують вовченят, ніби дядько був не лісником, а працівником спеціальної звіроферми.

Дядько Євмен розводив руками:

— Та чим же годувати? Воно ж, звісно, що спеціально для них страв якихось та делікатесів різних вигадувати, мабуть, не варто. Що самі їсте, тим і їх напихайте. Молоко охоче п'ють. Митько мій борщ давав і кашу, всього, що в селянському обиході — не відмовляються. А чого їм, їстимуть, аби підкладали, не забували...

— А м'ясо? — допитувався Ігор.

— Та що ж м'ясо. М'ясо воно всякий дурень любить, гляди, й щоденно лигав би кожон, ну, а вовк тим більше, на волі йому тільки м'ясо й подавай, а не даси, то сам знайде. Так і дивись — тут зайця, а там козу роздерли, тільки ріжки залишили, веприка недорослого застукають, і тому каюк. Так що про м'ясо тут запитувати не доводиться...

— А м'ясо яке для них краще: сире чи варене?

Євмен Горобаха, мов школяр на іспитах, знову шкріб потилицю.

— Та я так думаю, що, мабуть, варене краще. Бо глядіть, яка картина може вийти. Житимуть вони у вас у халабуді, ніби вже вони й не вовки, а звичайні собаки, тільки вигляд зостанеться вовчий, бо вовчої природи їм навіть у халабуді не сховати, а коли годувати їх сирим м'ясом, то вони й озвіріють. Як належить їм бути хижаками, так і будуть, бо прагнутимуть звірину різну дерти, живе м'ясо їсти. І стануть такі люті, що не приступитися до них, ще накинуться на людину можуть. А коли його молоком, супчиком та борщиком відгодувати, ну не без того, щоб, може, і кісток варених або й м'яса шмат, бо воно ж вовк, зважити треба на те, що без м'яса йому і справді не солодко буде, то воно освоїться, скидатиметься більше на пса, а не на лісового звіра, ручнішим, можна сказати, буде, безпечнішим для догляду...

Ігор занотовував собі в зошит, а присутні сприймали схвально, бо в порадах дядька Євмена чулася така переконливість, ніби він і справді все життя тільки те і робив, що вовків відгодував.

Поговоривши з лісником, юннати, як дружна сім'я, взялися влаштувати добробут новоприбулих поселенців зоопарку.

Дядько Євмен зітхнув вільніше, видно, йому обтяжлива була роль інструктора у вовчих справах, заповонив Харитона, повів з ним розмову.

— То як же ти тут живеш, Харитоне?

Харитон сказав, що живе нормально і скарж особливих у нього ні на що немає.

— Ходиш у школу?

Харитон сухо, але не без внутрішнього вдоволення доповів, що вже склав перший іспит, надіється і далі не відставати.

Якусь хвилину мовчали. Потім дядько Євмен зважився запитати:

— Отож ти якось ніби й не по-хорошому пішов від нас. Ніби полаявшись. Ми до тебе з щирим серцем, Харитоне, бо і в мене, і в тітки Антоніни серце за тебе не на місці. І Яриська з Митьком посмутилися.

Харитон похнюпив голову. Йому було незручно перед дядьком Євменом, він вірив у щирість його слів, бо знав дядьків жалісливий характер та й чув на власні вуха, як захищав його дядько.

Євмен упіймав у збентеженому погляді хлопця щось потаємне, таке, що вимовити людині важко. Подумав: «Таки ж котрась із моїх: чи Антоська чи Яриська, а насолили хлопцеві». Розумів — тягти визнання не варто, все одно Харитон нічого не скаже.

— Ти не маленький уже, можеш чинити так, як вважаєш за краще, але я хотів тобі сказати, що ти нам не чужий, ми тебе не забули, і коли що-небудь, коли тобі буде важко або допомога яка буде потрібна, то не забувай про дядька Євмена, моя хата для тебе завжди відчинена, і потурбуюсь уже, як зумію, по-батьківському...

До горла Харитонові підкотилась тепла хвиля.

— Ну, а дідусь як? Мирите?

— Так дідусь же в мене незвичайний, дядьку Євмене! — ожив Харитон, радіий, що змінилася тема розмови.

— То всім видно. А здоров'ям він як? Ще ворушиться?

Харитон схопив дядька Євмена за руку.

— Зайдіть до нас, дідусь буде радіий. Він щось читає.

Дядько Євмен був завагався. Перед отим «читає» лісник завжди схилявся, вважав той труд найважливішим серед усіх людських діянь, і тому не зважувався турбувати в такий час старого вчителя.

Але Харитон таки потягнув гостя до дідової господи.

Андрій Іванович трудився з таким захопленням, як колись у давні і добрі дні молодості. З появою в домі Харитона старий знову відчув себе вчителем, його знову цікавило все, що стосувалося виховання.

Переглядав уважно бібліотеку, підбирав книжки, які мав неодмінно Харитон прочитати. На робочий стіл відкладав те, що збирався прочитати сам, бо в нього щоденно відбувалися серйозні розмови з онуком, з яких, за задумом діда, хлопець мав черпати і знання, і життєвий досвід. За старою вчительською звичкою старанно випишував на папірці власні думки, бо вже не надіявся на пам'ять, планував, що мав робити з онуком у літній час.

За вікном цвів бузок, півонії викидали білі та червоно-рожеві бульби, ось-ось вони мали розквітнути казково, іриси гнали вгору гострі леза і готувалися цвісти, з саду дихало прохолодою і терпкими пахощами недавнього цвітіння. До слуху вчителя долітало цвірінкання горобців та цівкання синичок, які із незапам'ятних часів вважалися повноправними поселенцями саду, долинали голоси юннатів, що поралися в шкільному зоопарку, але на все те Андрій Іванович не зважав. Він думав, він згадував, він мріяв. Даремно передчасно пустився був берега, відчув себе невлаштованим і самотнім на білому світі. Ні, він ще не зайвий тут, коли до нього йдуть за порадами колишні учні, коли в нього є онук, якому необхідна і увага, і турбота.

Дід був задоволений онуком. Бачив, що хлопчина всім цікавиться, прислухається до кожного слова. Побоювання, що після тяжкої трагедії хлопець замкнеться у собі, розчарується в усьому, збайдужіє або озлобиться, було безпідставне — Харитон витримав життєвий іспит, як і належить чоловікові. Чи, може, то він іще не до кінця збагнув усе? Як всяка дитина...

Євмен, червоніючи і соромлячись, переступив поріг і вже й не знав, де подіти свого форменого кашкета, а головне, свої великі ноги в розтоптаних, а через те дуже зручних для роботи в лісі, чоботях.

— Добрий день вам, Андрію Івановичу,— привітався.

Андрій Іванович скинув з лоба окуляри,— він просто раював у новеньких окулярах, підібраних старанним окулістом і присланих недавно сином,— мружачись, приглядався до гостя: на віддалі він бачив непогано.

— А, Євмен. Здрастуй, здрастуй, лісовиче.

Обидва були раді зустрічі, Андрій Іванович тепло усміхався, а Євмен переступав з ноги на ногу.

— Впізнали, спасибі... А я думав... Коли воно було...

— Не так і давно, Євмене Степановичу, не так давно...

— Ого! Вже он у мене донька така, як я тоді, коли до восьмого був прибився...

Євмен ніяк не міг забути про свої чоботи, топтався біля порога, то поблискував щасливими очима на учителя, то винувато зиркав на своє взуття.

— Ото отакі в мене чоботи...

Андрій Іванович на його чоботи не звертав уваги. Він був у полоні згадок, у полоні минулого.

— Та чого ж не пам'ятати. Пам'ятаю, як і в школу прийшов, як і кинув...

— Батько ж ото вернулися з війни без руки, ну і побиті такі, що далі нікуди. Сказали, щоб ішов учитися далі, бо хотіли вони, аби десятирічку закінчив, така в них була думка, а смерть, вона поставила по-своєму, вмерли батько, то довелось з восьмого повертати додому. Лісникую тепер, як батько наш...

— Не лише по школі пам'ятаю, Євмене, і по партизанах теж...

Євмен і зовсім зникнув, чмихнув глухо в картуза, махнув рукою.

— Які вже там із мене, Андрію Івановичу, партизани. Менший за Харитона був, біда, можна сказати, загнала. Це ж як було...

Євмен поступово оговтався, відступив від порога, наблизився до вікна, поклав кашкета на стільчик. Харитон ніби по-новому побачив дядька Євмена, бо почув про нього таке, про що раніше і не здогадувався...

— Забрали ж батька в солдати, воювати пішов уже з першого дня війни, а дід мій за лісникування взявся. Ну і я, звісно, йому в допомогу,— цікаво ж. А коли ото ви з партизанами до нас у сторожку проклали дорогу, то і я з хлопцями здружився. Не знаю, як би воно було, коли б діда і сторожку не спалили фашисти. Нікуди мені було податися, то до партизанів прибився, їсти хотілось...

— Не кажи, Євмене. А в розвідку хто ходив?

— Такі вже з нас були розвідники...

Євмен аж знітився, йому і приємними були ті спогади, і бентежили трохи, поспішив звернути на інше:

— Ви ж як, Андрію Івановичу, поживаєте? Чув, що із здоров'ям не гаразд?

— Та живемо,— ухильно відповів учитель.

— Авжеж, жити якось треба...— згодився Євмен.

Тільки тепер Харитон вирішив нагадати про себе.

— Дядько Євмен вовченят у зоопарк принесли.

— Справді?

— Наше діло лісове, всякого звіра зустрінеш, то вловилося двійко дурних.

Андрій Іванович теж по-новому бачив свого колишнього партизана і учня. Пам'ятав його худощим і довгошиїм, мовчазно-сором'язливим хлопчиною. Тепер від колишнього Євмена Горопахи zostалися тільки сором'язливість та очі, а все інше було немов десь випадково позичене: кремезна присадкувата статура, велика кустрата голова і кругле підборіддя, погано голене, заросле і від того ніби вимашчене в мазут. Учитель знав ціну таким людям — доброта і вірність, чесність і почуття обов'язку в них на першому місці, на таких людей можна і опертись і довіритись їм в усьому.

— Почув ото, що у вас тут зоопарк, кажу своїй Антоніні: віднесу вовчуків дітям, хай дивляться, бо де ще вони живого вовка побачать?

Харитонові було приємно, що його знайомий дядько Євмен, лісник з Бузинного, виявився такою тямущою і доброю людиною. Довідавшись, що Горопаха й Андрієві Івановичу не лише знайомий, а й приємний чоловік, думав собі: чим би прислужитися дядькові Євмену?

Дідусь ніби відчув його бажання, звернувся до онука:

— Чи не час нам, Харитоне, про обід подумати, тим більше, що гість такий...

— Та що ви, Андрію Івановичу, спасибі, я не голодний та й звичний я. В нашому ділі буває, що й по добі без харчу, але ми не скаржимося, лісники, одним словом...

Харитон усе збagnув, кинув на діда розуміючий погляд, сказав, що скоро повернеться, і подався з хати. В неділю обід для них готувала Марія, то слід попросити, щоб принесла їжу до хати, бо в них дорогий гість із самого Бузинного.

Євмен, на подив самому собі, почувся вільніше опісля того, коли зник Харитон. Власне, через Харитона він і завітав до Борового. Вовченята тільки зачіпка, не вони його сюди привели. Уже сміливіше перейшов від порога до столу, сів на табурет, широко розвів коліна, поклав на них важкі руки, задививсь на чоботи. Ні, такі чоботи в нього вже не по сезону. В лісі ще годяться, а в гості треба б уже ходити в чомусь іншому. Хоч би і в тих черевиках, що придбав узимку в Києві, але то такі гарні черевики, що в них тільки по асфальту ходити, а не по тутешніх стежках-дорогах.

— Прийшов оце...— почав невпевнено Євмен.— Воно, звісно, й цікаво було побувати, та і вас давно бачив, але Харитон мені спокою не давав. Антоніна, вона хоч у мене і язиката, правди не сховаєш, а людина теж жива, теж турбується...— для чогось покривив душею Євмен,— то все гризе голову — піди

та й сходи. А мені і самому неспокійно було, як тут живеться хлопчині.

Старий учитель пам'ятав долю більшості своїх учнів, але тільки тепер здивувався — гляди, як воно буває: спізналися двоє, подружилися, зовсім різні люди — і живуть.

Уважною мовчанкою заохочував Євмена до розповіді.

— Думалося нам, що прихилиться до нас Харитон. Воно, правда, в лісі не з медом, глушина, культура далеко, але живемо, їсти є що, голі не ходимо, трудимось, то не в обиді. Коли чуємо — до вас хлопець прихилився. Ну, я собі так подумав, що й правильно, ви йому найближча людина, ви його й на шлях поставите і до розуму доведете. Я був і заспокоївся, а Антоніна моя каже...

Дядько Євмен знову покривив душею, не передав саме тих слів, які мовила про свого вчителя тітка Тонька, а повернув так, що ніби вона напоумила дядька Євмена поклопотатися долею Харитона.

— ...може, каже, там Андрій Іванович у чому нестаток має, може, нужду яку терпить, уже воно, вибачайте, такі літа, що й про вас комусь потурбуватися треба, то довідайся, каже, Євмене, як там живе Харитон з дідом та й запитай відверто: коли треба, може, що, то ми з дорогою душею.

У старого вчителя стало так добре і так тепло на серці. Відразу збагнув, що сказано то не задля красного слівця, що такий чоловік, як Євмен, слів на вітер не кидає. Попроси в нього ці єдині чоботи — скине і віддасть. Піде додому босий і не зажуриється, радітиме, що допоміг людині. І добре, що в Антоніні помилювся, прикро, що під час зустрічі у Бузинному подумав про неї погано. Андрій Іванович стримано, так, щоб і не образити відмовою і не надати обіцянкам особливого значення, сказав:

— Спасибі, щире спасибі за турботу, я це високо ціную, але живемо без утруднень, нормально живемо. З пенсії.

Євмен вислухав уважно, якийсь час, як це йому було при-таманно, подумав, перебрав усі слова ще по-своєму, шукаючи в них якоїсь невідповідності сказаному, але нічого нещирого не знайшов.

— Воно ж, і пенсії поки що невеликі...

— Вже які є. Вистачає.

— Так, так. То вже справа ясна, скільки кому визначено, стільки й платять, тут діло таке. То, може, дров треба або дошок чи шалівки якої на ремонт, а може, сіна там чи картоплі. Отож, бачу, і тваринки у вашому дворі живуть, їх теж треба годувати, на все потрібна копійка. То не соромтесь, кажіть, я підкину. Коняка в мене є, можна сказати, теж транспорт. А може, хлопцеві з одєжини що треба на зиму, або хоч і грошей там

яких — звісно, в нас не казна, а все ж щось маємо, то не пошкодую. Одним словом, дуже вас прошу — не забувайте про мене, тримайте на увазі Євмена, от чесне слово....

Аж почервонів од хвилювання та натуги, рідко коли доводилось виступати в подібній ролі і так довго говорити, до того ж з такою людиною, як борівський учитель.

Андрій Іванович тим часом ходив по кімнаті, не помічав Євменового хвилювання, вислухував його мову і думав: «Не знаємо, дуже часто не знаємо, з ким поруч живемо, на що хто здатний з наших близьких і далеких людей». Десь, колись випадково промайнув у житті вчителя маленький партизан-розвідник, недоучений школяр, який згодом загубився в потоці життя. І ось несподівано з'явився вже зрілим чоловіком. Чистий серцем, добрий душею і благородний у своїх ділах. Що ж, учителю Громовий-Булатов, може, то від тебе у його свідомості впала колись добра іскринка та й горить усе життя, а може, й не від тебе, а від тієї школи, якій ти віддав усе життя. Тож можеш пишатися, вчителю, можеш бути спокійним — ти й на старість не одинокий, не забутий.

Ще раз подякував Євменові і пообіцяв, що коли в нього виникне в чомусь потреба, то неодмінно скористається добрістю лісника. Той аж засяяв, схопився на ноги, хотів ще щось сказати, але не знайшов потрібних слів, а тим часом до хати повернувся Харитон, а за ним увійшла тітка Марія.

ЗЕМФІРА

I

Ляна, опинившись у своєму завулку, нарешті зосталась зовсім одна. Затиш веселий гамір подружок, не чути було ламких баритонів та басовитих півтонів у голосах хлопців-семикласників, які сьогодні стали восьмикласниками. Сьогодні закінчився останній іспит, директор школи оголосила оцінки і урочисто повідомила, що учні сьомого, в якому навчалась Ляна, перейшли до восьмого. Для дружного колективу школярів це подія не буденна, тому була зустрінута радісним «ура» і зливою оплесків.

Розбіглись одразу, хоч і хотілося в такий час бути в гурті, дивитись в очі однокласникам, дивитись приязно, бо забулися всі чвари і конфлікти, які виникали протягом навчального року. В такий день можна було і до самого вечора ходити разом по селищу, бігти в степ, майнути до великого ставу, або до річки чи діброви, весело сміятись і радіти, теревенити будь про що, тільки не про шкільні будні, вони zostалися далеко позаду.

І все ж ніхто не швендяв вулицями, не рушив у степ, кожне поспішало додому, бо хотілося порадувати батьків.

Тільки опинившись наодинці в тихому завулку, перед глухими ворітьми директорової садиби, Ляна розгляділась і вперше за всю весну, що непомітно перейшла в літо, побачила ту неймовірну красу, яка її оточувала.

Пообіч завулка весело стояли одноповерхові будиночки заводської адміністрації, відгороджені невисокими штахетами, фарбованими в зелене, що вже встигло стати сіро-зеленим, за штахетами нерівним строем шикувалися низькорослі, головаті акації, які розцвілися на повну силу і пахли медово. У щілинах в парканах виднілися червоні, як жар, півонії, жовтогарячі іриси і багато всякого-всякого весняного цвіту, що радів життю і сміявся до сонця.

Вдалині за будинками виднілася на узгір'ї велична панорама заводу, над високими металевими трубами ліниво кучерявився жовто-сірий дим, зливався з ледь захмареним на обрії небом, туманним серпанком покривав і стушовував різкі контури заводських корпусів, через що вони видавалися ніби нереальними, не монументально-величними, важкими, а легко-ажурними, фантастичними. Дим заводських труб тягнувся вгору, у вишині переломлювався, завертав у протилежний бік селища, і тому Ляна, хоч як намагалася втягнути в легені знайомі гіркувато-кислі запахи заводу, не могла вловити, дихалось чистим повітрям, нагрітим від сонця і настоящим на пахощах садових квітів.

Над усім, що росло в директорському саду і над будинком, височів берест, на якому недовгий час весною жили лелеки. Вони так і не повернулись до Ляни. Дерево розвилосся, зазаселіло, сховало у своїй кроні гніздо. Ляна не забувала про нього. Кожного дня, виходячи з хати або повертаючись додому, зиркала на берест, переконувалась, що гніздо порожнє, згадувала лелек і зітхала. Зітхнула вона, побачивши береста, і сьогодні, але зітхнула з полегкістю: знала, що скоро знову зустрінеться з лелеками, бо не сьогодні-завтра вирушить до діда на село.

Заспівали в душі Ляни незримі скрипки, оркестр загравав зладжений і тихий, якого ніколи ні по радію, ні на концертах не чула дівчина. Співали квіти — всі разом і поодинці, дерева і будинки, — кожним вікном і кожною гілкою. А на фарбованих у зелене парканах чиясь незрима рука вибивала, витинала такі мелодійні трелі, що без них уже й ніяк не могло бути тієї величної симфонії, яку творило і виконувало саме життя. Послухала якусь мить ту музику дівчинка і, підтанцювуючи, підспівуючи, рушила далі, паленіючи від щастя і задоволення.

І музиці тій, і підспівуванню, і підтанцюванню не було б кінця, коли б довгою або нескінченною була вулиця. Та Ляна

жила в завулку коротенькому, як ворочок, тихому завулку, який коли й співав, то лише в Ляниній уяві.

Наштовхнувшись на хвіртку, розбишакувато вдарила носком черевика, натиснула на гарячу клямку,— хвіртка відчинилася. Ляна не зайшла, а впурхнула на подвір'я, заросле споришем і травою, які пахли принадно, слалися м'яко і гарно, аж Ляна не стрималась, погасила в собі солодку музику незримого оркестру, впала на траву, покотилася по ній, розкинувши руки, гладила спориш долонями, обличчям тулилася до трави, сміялась від того і була така щаслива, така рада, якою, здавалось, ще не була ніколи.

Потім нею опанувала втома, враз ніби спорожніла голова, обважніло тіло. Безсило припала до землі пружним, маслакуватим тілом, і захотілося їй заснути, спати довго-довго, передати землі всю свою втому, накопичену протягом довгої неспокійної учнівської зими. Вона лежала хвилину, а може, й дві, потім згадала щось веселе, незчулася, коли її юне тільце визволилось від ланцюгів втоми, знову стало міцним і пружним, розсміялася дзвінко, по-дитячому, але вже і не зовсім по-дитячому, бо щось дівоче, грайливо-пустотливе з'явилось у тому реготі, рвучко схопилась на ноги.

До телефону підступила зосереджена і діловито-врівноважена — як же, мала почати не що-небудь, а телефонну розмову, а при тому людина мусить бути статечною, поважною, хоч у її очах стрибають грайливо-лукаві бісики.

У кімнаті було тихо, кожна річ тут жила своїм життям, зберігала тепло тих, хто тут жив, сміялася до вікон, купалась у сонячних променях. І картини та фото на стінах золотились, ніби живі, стіл сліпуче виблискував полірвовкою, стільці, збившись до столу, радились про щось. Виблискував посуд у шафі — і тарілки, і келихи, і графини, чашки й чайники, — все жило своїм німим, але виразним життям, усе разом і кожне зокрема віталось до Ляни і раділо її появі. Вона окинула все те доброзичливим і дружнім поглядом, ніби привіталась, і відразу ж набрала номер — дві цифри. Легенький дзенькіт, мить чекання. Там, на другому кінці, знято трубку.

— Привіт шановному товаришеві директорів, — споважніло, награно почала Ляна. Під впливом чутих розмов батька із знайомими та жартівливо-витіюватих телефонних перемов батьків між собою вона й собі виробила специфічний телефонний жаргон, обрушила на батька лавину слів. — Тисячу і одно пробачення, що вриваюсь зі своїми дрібницями у спокій вашого кабінету, або, може, заважаю багатолюдній виробничій нараді. Але прошу зважити на те, що я все ж не стороння особа, а, за вашими власними твердженнями, ваша єдина дочка і, коли вірити вашим же

запевненням,— улюблена дочка. Хоч, може, трохи й настирна та набридлива, але нічого не вдієш, бо самі ж таку придбали і виховали, іншої не захотіли, то тепер змушені терпіти і слухати, особливо в той історично важливий момент, коли вона перейшла з сьомого у восьмий, і до того ж, коли вірити табелеві як офіційному державному документові радянського школяра, то навіть із відмінними оцінками при зразковій поведінці, що дає повне право недостойній доньці-базіці перервати будь-яку тишу кабінету та навіть найважливішу нараду, хоч би в присутності самого міністра...

— Ляно, досить, чую, вітаю...— слово по слову кидав у трубку директор, але те не досягало доньчиного вуха, оскільки вона не говорила, а співала, як співає соловей, співала натхненно і щиро-награно і не чула нічого іншого, окрім звуків свого власного голосу.

У директоровому кабінеті і справді відбувалася важлива і досить неприємна розмова. Присутні на ній інженери та начальники дільниць і цехів, усі майстри й економісти сиділи зосереджені, трохи рознервовані й стомлені. Сиділи вже не одну годину, а кінця нараді не було видно, забули і про перерву, і про втому, і про все на світі. На заводі, та ще на такому вселетні, що дає продукцію найнеобхіднішу, хай хоч він виконує і перевиконує державні плани, проблеми, нерозв'язані питання завжди знайдуться, і завжди виникнуть серед відповідальних людей різні думки і різні підходи до розв'язання цих проблем. Отже, на подібних нарадах неминучі суперечки і конфлікти, невдоволення і навіть сварки. Так було і на цій нараді, де атмосфера нагрілася до такої температури, коли розмови мали вилитись нарешті у щось конкретне. А тут цей дзвінок.

Поки директор вислухував нескінченну тираду-щебет доньки, не сміючи покласти трубку, учасники наради встигли трохи оговтатись. Спочатку думали, що, може, зверху дзвонять до директора, і тому насторожились, поопускали голови, стомлено шукали чогось у своїх записниках, що лежали перед кожним. Сторожко нашорошили вуха, щоб не пропустити чогось цікавого в розмові, а коли зрозуміли, що переговори веде директорова дочка, то відразу відтаяли серцями, полегшено заворушилися, заусміхалися, ловили очима погляди один одного, забули про недавні взаємні домагання і претензії, суперечки, заспокоїлись.

Ляна нарешті виговорила та зажадала відповіді товариша директора на все сказане, а зводилось усе до того, що донька мала почути батьківську похвалу та повідомлення, що для неї уже придбаний квиток на літак, оскільки новоспечена восьми-класниця не збирається сидіти вдома не те що зайвого дня, а на-

віть години, що вона негайно має вилітати в гості до дідуся, який, напевно, жде її і сумує за своєю улюбленою і ненаглядною онучкою.

Товариш директор таки ж привітав доньку, а щодо мандрів велів звернутися до належних інстанцій, тобто до матінки Клави, яка мала сама розв'язати всі доньчині проблеми і виконати всі її бажання.

— Спасибі на доброму слові, спасибі за дружню пораду, товаришу директор, бажаю успішно розв'язати і загладити всі гострі кути на виробництві, залишаюсь вдячною і тому подібне, вірною і слухняною і так далі, сердечно дякую за увагу, щирий привіт усім присутнім у твоєму тихому кабінеті.

Ляна кинула трубку на телефонні рижки, а директор опустив на зміхотливі очі довгі вії, погасив усмішку на устах, збавнув, що сьогодні загаяв, мов робочих коней, своїх підлеглих, розщедрився, оголосив чвертьгодинну перерву і велів негайно принести кожному по склянці міцної кави. І присутні подумки висловили Ляні щиро подяку.

Тим часом Ляна прив'язала на другий кінець телефонного дроту свою кохану неньку. З мамою в неї була трошки інша форма розмови.

— Мама, га, мам, це я, Ляна, твоє золотко, коли повірити на слово і не доскіпуватись до діла, бо щось у моєї любобі лисички частенько слова розходяться з ділом, хоч донька в неї і розумниця та відмінниця, успішно переходить з класу в клас, не вимагаючи за те ніякої винагороди та вдячності. Мам, га, мам, можеш привітати, а можна й без привітання, твоя донька не горда і не самолюбива, але, як там з квитком на літак, цікавиться, тим більше, що товариш директор послався саме на тебе, як на першого свого заступника і керівну силу.

Клавдії Макарівні подібний тон у розмові доньки не здавався награнним, вона в ньому чула лише дотепні повороти і вияв не дитячої серйозності. Мати не помічала сама того, як підробляється під доньчину манеру. А може, ту манеру Ляна переіняла від мами?

— Ляночко, сонечко, я тебе вітаю, ти в мене справді розумниця, я рада, що ти вже у восьмому, що ти майже доросла, вірю, що і далі вчитимешся ще краще...

— Краще, мам, уже неможливо, коли не віриш, то сама спробуй, я віддаю всі сили і здібності, оскільки свідомо того, як треба берегти честь нашого роду. Але мене цікавить у першу чергу...

— Ляночко, все поладнано, завтра вранці вилітаєш, влітаєш, як того захотіла, сама, ніхто тебе не супроводжує, хоч у мене душа вже зараз не на місці.

— Ой мамо, ну як тобі не соромно! Щойно говорила, що твоя донька вже доросла, а тут таке недовір'я, така опіка дріб'язкова, можна й образитись, але я не ображусь, а за квиток і довір'я спасибі, тепер я спокійна і зараз буду обідати, бо зголодніла за іспити, як тигра. Будь, мамо.

Та Ляна не кинулась до їжі. Поміркувавши хвилинку, вона знову набрала цифровий код,— дзвонила до дідуся на вулицю Журавльових. На дзвінок ніхто не відповів, і новоявлена восьмикласниця, наспівуючи маршовий мотив, кинулась до холодильника. Їжа, холодненька правда, але від того ще апетитніша, ждала її з самого ранку, і Ляна одразу ж взялася за роботу. Іла і обмірковувала зміст наступної розмови з дідусем Макаром, пригадала якусь смішну пригоду, захмикала і заусміхалась сама до себе.

Вже нескоро витягнула до телефонної трубки дідуся Макара аж із саду. Почала так:

— Альо-алльо, прошу до прямого проводу Макара Єрофейовича Журавльова, заслуженого раціоналізатора і сталевара.

Вона намагалась змінити голос, але дідусь Макар розпізнав з першого звуку, з ким має справу, та вдав, що не впізнає.

— Макар Єрофейович слухає. Кому охота його турбувати?

— Одна юна раціоналізаторка і винахідниця турбує.

— Що в неї?

— Винахід. Від неробства нудьгуючи, винайшла я, Макаре Єрофейовичу дорогий, такий інструмент, без якого в наш час не обійтись.

— О, це цікаво, я слухаю вас, шановна раціоналізаторко.

— Винайшла я такий агрегат, яким можна одночасно сьорбати борщ і їсти салат, брати котлети і сьорбати компот, лизати морозиво, дудлити пиво і навіть те, що ви звете, шановний Макаре Єрофейовичу, адамовими слізками.

— Відкриття достойне Архімеда і Ньютона, разом узятих! — вигукнув на другому кінці дроту дідусь Макар, і Ляна розсміялась юно і дзвінко.

Далі в них зайшла мова на вже знайому тему про школу та наступний відліт у перші самостійні мандри.

— Знаєте, дідусю, щоб боятися, то й не боюся, це ж не вперше, але коли подумаю, що одна-однісінька і жодної знайомої душі поруч, то не те щоб лячно, а якось чудно робиться. Аж не знаю, що думати, але все одно нічого не побоюся, бо в дорозі, знаєте, про що думатиму? От і не вгадали, морозиво тут ні до чого. Думатиму про вас, дідусю, про те, що саме в цей час ви турбуватиметесь, а чи не боїться ваша онучка сидіти в літаку; і мені буде смішно, що ви так хвилюєтесь, і тому мені буде зовсім не страшно.

Дідусь намагався щось їй радити, але Ляна не давала йому говорити, сказала, що вони мають неодмінно зустрітись віч-на-віч, оскільки треба порадитись, який подарунок повезти діду-севі в село. Треба, щоб він був і задоволений, і не подумав, що Ляна до нього вже аж надто підлабузнюється і заробляє дешевий авторитет. Посперечалися трохи — хто до кого мав з'явитись. Ляна доводила, що дідусь повинен прийти до неї, оскільки онука вкладає речі в дорогу. А дідусь послався на те, що заслуженому раціоналізаторові негоже ходити з візитом до раціоналізаторів, які ще невідомо, чи отримають патента за свої винаходи. Окрім того, він сумнівався, чи не доведеться перепаковувати все зібране Ляною, і таки ж переміг. Подумавши, Ляна відсунула вбік валізу, поступившись правом збирати речі в дорогу мамі Клаві, і, підстрибуючи й наспівуючи щось веселеньке, подалася з дому на побачення з дідусем Макаром.

Наступного ранку швидкохідна машинна везла Ляну в донецький аеропорт, на літак, що о сьомій з хвилинами відлітає на Київ.

II

Уперше Харитон задумався над такою важливою і серйозною справою. Саме в цей день до його свідомості дійшло: вже не дитина, а тому мусить жити трохи інакше, думати не про сьогодні, а про завтра.

Справді, досі Харитон жив сьогоднішнім днем. Бувало, що заглядав у завтра чи післязавтра, коли вчителі загадували зробити щось наперед. Жив хлопець тим, що приносив ранок, що давав день та всчір. Те, що робив, забував швидко, ніколи було про нього згадувати за щоденними школярськими справами і хлоп'ячими розвагами. Тепер, коли він успішно закінчив сьомий клас і перейшов до восьмого, виявляється, треба було думати не про учора і сьогодні, а про завтрашній день, про своє майбутнє.

На зборах восьмикласників директор школи Іван Панасович так їм сказав: «Ви вже не діти, а майже дорослі, не про веселі ігри та розваги мусите думати, а про майбутній життєвий шлях». Говорив про те, що у їхньому віці слід активніше, як то належить юнакам і дівчатам, а не дітям, включатися в трудове життя колгоспу і своєї сім'ї. Восьмикласникам було приємно те слухати, особливо сподобалось, що вони вже не діти, а юнаки і дівчата.

Харитон сидів на задній парті, гнувся до самого низу, скільки допускала парта, крадькома зорив на директора. Іван Панасович іще молодий чоловік, теж один з учнів Андрія Івановича. Дідусь пишається тим, що виховав у борівській школі такого

учня. Розважливим і розумним видався Харитонові директор школи. Цей знає, чого хоче від кожного учня. В Бузинному не чути було такого, щоб учням давали на літо якісь завдання. Там усе простіше. Закінчилися заняття — бувай здорова, школо, заростає бур'яном, подвір'я, запилюйтесь, вікна, відпочивайте, двері, до самої осені. Учні розбігалися по домівках, а вчителі роз'їжджалися хто куди.

Іван Панасович радив учням улітку не цуратися школи, заходити, радитися, бо хтось з учителів улітку чергуватиме. Радив кожному подумати про обрання майбутньої професії. Кожному доведеться братися за діло, то чп не варто придивитися до того, як працюють дорослі, випробувати власні сили? Гляди, й полюбитися якесь діло на все життя. Трактор або майстерня, робота на фермах або в полі — біля кукурудзи чи льону, в саду чи біля пасіки. Іван Панасович ні від кого не вимагав відповіді на поставлені запитання. Не пропонував нічого конкретного. Не вчитель приганяє учня до діла — сам учень повинен обрати для себе роботу. До батьків радив звернутися, з ними радитися, придивитися, що вони роблять, допомагати їм. Головне, не цуратися діла, не минати ні поля, ні луку, ні ферми, ні колгоспної майстерні.

Розходились стривожені, мов бджоли у вулику, але й зосереджено задумливі. Справді, учорашні семикласники вже були зовсім іншими людьми.

Дідусь одразу ж помітив, що в поведінці внука настала зміна, а може, й відгадав, що після сьогоднішнього дня така зміна мусить настати. Допитливо позирав на Харитона, ніби передчуваючи, що тому нетерпеливність почати розмову з дідом.

Була спека, і Андрій Іванович сховався від неї в холодочку за хатою. Ще ранньої весни вкопали з Харитоном під кучерявою грушею стовпчики, прибили зверху дошки і вийшов зручний для роботи і для чаювання столик з двома коротенькими лавами з обох боків. Стіл оповили з усіх боків квіти та куші смородини, дуже зручно було тут сидіти і працювати, любив дідусь просиджувати тут годинами, та й Харитон часто готувався до іспитів за цим столиком. Тут застав він діда, повернувшись із шкільних зборів. Дідусь читав книжку англійською мовою, яка хоч і дуже цікавила Харитона, але була для нього недоступна.

Сів на лавку, поклав лікті на столик, задумався. Ждав — запитає дідусь: про що думаєш, хлопче? А дід не запитував. Ніби й не бачив, що якась гризота гризе внука. Оповідав щось про погоду, про те, що цього літа буде спекотніше, ніж минулого, і хтозна, як це відіб'ється на врожаї. Хліб треба, ще й як треба! Для людей, щоб жили в достатку. Для худоби, для птиці, щоб і до хліба було все необхідне. І Харитонові було приємно, що з ним так говорили. І в школі, і вдома. Як з дорослим, як з

людиною, теж зацікавленою в тому, щоб настало сприятливе для врожаю літо.

Дідусь хоч і без бороди,— білосніжна чуприна, густі брови та ще добрі, розумні очі робили його схожим на Діда Мороза,— дивився кудись удалину, туди, де тихо хлюпала Десна, упокоєна, втиснута в піщані береги, оторочена луками, розлогими вербами та осоками, приспана гарячим сонцем, заколисана голубим серпанком літнього неба.

— Книгу оце читаю, англійський учений написав. Непокоїться чоловік — як житимуть люди на початку двадцять першого століття. Чи вистачатиме для них хліба, м'яса, молока, повітря, чи не оголиться до того часу планета, чи стачатиме людям води, палива, холодочку під шатами дерев і чи зостануться, взагалі, зелені дерева над повноводими ріками?..

Харитон мало не розсміявся. Є отакі дивні люди на світі, а ще й учені. Щастя наше, що вони живуть поза кордонами. В нашій стороні, дякувати долі, подібних мудреців не чути. Вигадає таке — води людям не вистачить! Та он в одній Десні її стільки, що хоч тисячу літ пий гуртом і поодинокі — всієї не вип'єш.

Але не встиг розсміятися. Дідусь своїми роздумами підтяв той сміх під корінь.

— Перебільшує, безумовно, англієць, панікує старий, але не безпідставно. Понад три мільярди людей живе на землі, а коли таке було? В давнину їх то чорна чума, то холери викошували, як косою, то війни клали в землю мільйонами, переполовинювався рід людський. А сьогодні він торжествує, цвіте. До кінця двадцятого століття людство на землі, кажуть, подвоїться.

— Все одно вистачить води на всіх,— зауважив Харитон.

Дідусь з подивом зиркнув на нього, не одводячи очей, розглядав, як щось новеньке, небачене.

— А ти, Харитоне, й справді підріс, чи що?

Харитон почервонів від задоволення, опустил очі. А дідусь знову повернувся до попередньої розмови.

— Хтозна, хтозна, як воно буде з водою. В Англії, в Європі уже відчутний брак води, індустрія її споживає стільки, що уявити важко, а ще ж потреби і зростатимуть. У всьому світі зростатимуть. Так що з природою треба поводитись обережно, розумно, економно.

Харитон тривожно подумав: справді-бо, хіба є що в природі невичерпне? Коли вже й дідусь про те заговорив, то ставити його думки під сумнів не доводиться. Але не це стурбувало і навіть налякало Харитона. Він подумав собі, що коли в світі все пішло на спад, почала висихати вода, зникають ліси і тварини, то чи може людина спинити той процес, перешкодити тому?

Незатишно і навіть самотньо стало йому в прохолодному затінку, під розлогою, кучерявою грушею, під дідовим уважним і теплим поглядом. Зіщулився, сидів пригнічений і наполоханий зловісністю тих проблем, до яких оце тільки сьогодні, в перший день свого юнацького життя, доторкнувся. Що не кажи, краще бути дитиною, вільною від будь-яких клопотів і турбот, підпорядкованим самому собі, а не думам і проблемам, якими живуть дорослі. Він зрозумів, що від сьогодні він не уникне, не втече від того основного, великого і серйозного, задля чого й з'являється людина на світ, до чого готується, переходячи через дитячий вік, до чого її кличе суспільство.

Дідусь упіймав зміну в настрої онука, облишив книжку англійського вченого.

— То що вам сказав на прощання Іван Панасович?

Ще коли б учора дідусь запитав про те Харитона, він би відповів не задумуючись: «Та казав, щоб обирали собі до смаку роботу та щоб трудилися... та щоб...»

Сьогодні відповіді дідусеві він так не міг. Учора не надав би ще значення тому, яким тоном запитав його дідусь, не побачив би того, що світилося в дідусєвих очах. Сьогодні по дідусєвому голосу, по виразу очей зрозумів, що Андрій Іванович добре знає, про що говорилося у школі, що дідуся не директорів слова цікавлять, а те, як він, Харитон, поставився до тих слів.

І він не поспішав з відповіддю. А дідусь не квапив, бо, мабуть, знав, що діється з онуком, ждав, до якого висновку дійшов Харитон, вислухавши раду директора.

— Не знаю, може, мені піти в майстерню...— скрушно зітхнув Харитон.— Або, може, біля бджіл... Тільки коли б не кусались...

Андрій Іванович сумовито, але м'яко всміхнувся.

— Все воно попервах кусається...

Харитон правильно зрозумів дідові слова. І йому враз стало легко і весело на серці. Справді, все воно на початку кусається, все дається нелегко. До всякої справи треба звикнути, втягнутися, притерпітися.

— Не знаю, дідусю, чим мені зайнятися. Іван Панасович каже — професію вибирайте, а що мені вибрати? Про що не подумаю, то ніби й не те...

— Головне, не байдикувати,— серйозно сказав дід.— Головне — не цуратися будь-якого діла. Починати з малого, а там видно буде.

— Так хіба ж я що?

— Ото й головне. А робота нам з тобою знайдеться. Аби не лінувался...

Харитон ще вчора поклявся б, що не лінуватиметься. Сьогодні він уже був іншим, і тому промовчав. То було б зовсім по-

дитячому, коли б скрикнув: «Трудитимусь на повну потужність!» Розумів, що сьогодні ждуть від нього не красивих слів, а хоч маленького, хоч непримітного, але справжнього діла.

— Учені правильно роблять, що б'ють тривогу, клопочуться про майбутнє людства. Вже хоч би тому, що саме від людей, усіх разом і кожного зокрема, залежить те, яким це майбутнє буде...

Так вони розмовляли, мов рівні, хоч у тій розмові старший ніс на собі основний тягар, а молодший слухав і вбирив у себе, мов губка воду, кожну думку. І хтозна, скільки б вони отак балакали і мріяли, коли б не пролунав різкий сигнал.

Харитон одразу визначив, що сигналить не з їхнього колгоспу машина. Сигнали всіх авто і навіть мотоциклів Борового він знав, навіть районні легковички йому були знайомі. Сигналіло не по-тутешньому, кликало нетерпляче і, безумовно, нікого іншого, як їх з дідусем, а може, і його одного, Харитона.

Птахом скалатнулось Харитонове серце, коли почув сигнал. Підсвідомо він весь час ждав чогось незвичайного, подібного до цього мелодійного, незвичного для цих місць звуку. Йому часто снилося, ніби то катер подав голос і з того катера сходила на деснянський берег мама, то літак, прогудивши різко, опускався за селом, і з трапа, покритого червоним килимом, сходила усміхнена, неймовірно красива і весела його мама.

Зараз теж подумалось — це вона! Нарешті виплуталась із своїх незвичайних пригод, згадала про них з дідусем, роздобула десь легковичку з мелодійним сигналом і примчала, прилетіла, привезла йому радість, повернула дитинство, нагадала минуле... Рвучко звівся на ноги, але не зважився першим кинутись на поклик, ждав дідуся, хай вони підуть разом, бо й для нього поява мами Галини не менша радість, ніж для Харитона.

— Хто це до нас? — стріпнулись у дідуся на лобі кущуваті брови, а очі засвітилися. Дідусь теж зрадив, і Харитонові стало ще радісніше і легше на серці.

Витоптаною стежкою, поміж зелених китиць струнких мальв та жовтогарячих і білих півоній, прихилиючись під кущами бузку, смородини та порічок, поспішили на вулицю.

Попереду йшов Харитон, дідусь відставав, тож онук перший і побачив те диво, що з'явилося біля дідового двору.

Здалося Харитонові, що він перекочував у якийсь дивний і незбагненний світ, бо на землі навряд чи можна було побачити таке дивовижно прекрасне створіння, яке оце прямувало до їхньої хвіртки. Що то було дівчисько, сумніватися в тому не доводилось. І що вирядилось не по-тутешньому, а вбралось у таке щось легке і повітряне, в що вдягаються лише Снігуроньки та

добрі феї з кольорових кінофільмів. Одного не міг збагнути: чому саме біля них з'явилася ця казкова, нереальна істота?

А казкова істота, побачивши Харитона, на мить розгубилась, блимнула великими зеленкуватими очима, а потім враз ожила, розкрила прикриті легкою пелеринкою рученята, полетіла назустріч, а він ніяк не міг збагнути, чому вона до нього летить і що їй від нього треба. Вже тільки тоді, коли диво-дівчинка скрикнула: «Дідусю!» — і, обминувши Харитона, підбігла до Андрія Івановича, Харитон зрозумів, кого їм послала доля.

Так, це була Ляна, восьмикласниця з Донбасу, донька директора металургійного заводу Вадима Андрійовича Громового, який був сином Харитонового дідуся. Вона таки ж не злякалась, сміливо приземлилася вранці на Бориспільському аеродромі, тут її чекала оця голосиста машина, бо перед тим Ляна мала розмову з самим товаришем міністром. Ніде не зупиняючись, машина привезла неждану, — а може, навпаки, довгождану гостю до дідового двору.

Дівчинка, повиснувши на шиї в Андрія Івановича, вицілювала його обличчя, чуприну, носа, белькотіла щось, аж Харитонові стало незручно. Він невдоволено набурмосився і, щоб не вказати своєї зневаги до новоприбулої, почав пильно оглядати те дзвінкоголосе диво, яке прикотило дідову внучку.

Водій не барився. Біля хвіртки стояли вряд валізи і туго набиті авоськи прибулої. Тільки і встиг Харитон роздивитись багажник лисучо-чорного лімузіна, оздобленого блискучими цяцьками та червоними, як жар, фарами.

Складне почуття поійняло Харитонову душу. Йому цікаво було приглянутись до дідової внучки, про існування якої знав із дідових слів і навіть бачив на фото, але якої до сьогодні не уявляв собі, як реально існуючої особистості. До сьогодні навіть не запідозрював, що Ляна може так несподівано, як сніг на голову, з'явитися тут. Вважав себе єдиним володарем дідового серця і дум, а тут гляди — з'явилося щось незбагненне, виряджене так, ніби зійшло зі сцени оперного театру, і тепер хто знає — чи знайдеться в дідовому серці місце для нього, Харитона...

Ця думка неприємно вразила, примусила задуматись і навіть засумувати. Немигаючим поглядом дивився вдалину, на луки, туди, де густою, чорно-зеленою купою застиг далекий берег, де затаїлось у літньому теплі його Бузинне. Там десь і лісова сторожка, лужок, на якому ростуть білокорі берези, з яких він недавно пив холодний і смачний сік. В гаю Рекс з Тузиком, мов навіжені, ганяли наввпередки з Митьком, а Яриська... Ну, що Яриська... Хіба вона хоч трохи схожа на оце дідусеве диво, що прикотило на лисучо-чорній автомашині? Яриська, безумовно,

звичайна, як інші школярки. Вона по світу не мандрує, вона, як кожна восьмикласниця, шукає собі майбутньої професії. А поки що пасе корівок, бо гуляти в тітки Тоньки не буде, мама для неї професію швидко вибере...

Ні, не стелилася Харитонові стежка до Бузинного. В рідній хаті жили вчителі, подвір'я стало чужим, незатишним. Тільки лелеки на дубі були свої. Можливо, вони й прийняли б до свого гурту Харитона, але він не лелека...

Стояв і не зважувався зайти до двору. Там Ляна торохтить, розповідає щось дідусеві, не до Харитона тепер Андрієві Івановичу. І болоче почуття ревнощів обценьками здавило хлопчині серце. Куди йому тепер податися, куди?

Згадав про лосичку. Вона теж самотньо сумує в хліві, ганяє мух, жде свіженької трави. Чекає Харитона, вона звикла до нього, любить, довіряє йому. Відлягло трохи від серця. Нічого, є на землі істоти, яким і він, Харитон, не байдужий. Значить, нічого поганого не сталося, значить, усе в порядку.

Харитон неквапом рушив до зоопарку.

III

Вже згодом, коли Ляна так само, як несподівано з'явилася, і зникла з Борового, Харитон, згадуючи її, в першу чергу бачив перед собою щось білосніжне, лукаво усміхнене, а вже потім уявляв дівчинку — майстра швидко і дотепно приліплювати кожному якесь наймення.

У той день, коли дідусь, наговорившись з онукою, згадав про Харитона і покликав його до хати, щоб ближче познайомити з Ляною, Колумбас одержав нечуване ні в Бузинному, ні в Боровому наймення.

— Познайомся, Улянко, — лагідно розкрилив сиві брови дід, — це твій найближчий родич, брат двоюрідний, сам Харитон, на прізвище Колумбас, теж восьмикласник і дуже симпатичний хлопець.

Ляна, схиливши білокошу голівку, сміхотливо відкопиривши пухкі губенята, з інтересом, мовчки розглядала Харитона, який, випувато переступаючи з ноги на ногу, спідлоба зиркав на свою несподівану сестру.

— А це, Харитоне, наша Ляна, «червона шапочка», зразкова онучка і відмінна школярка. Так що дружить собі на здоров'я, дружить усе життя, бо ви найрідніші.

Харитон уже збагнув, що ця дівчинка, хочє він того чи ні, близька йому, що він, скільки й житиме, саме з нею буде в найближчих родинних стосунках. І йому здалося, що дівчинка ця аж нічим не схожа на інших дівчаток, яких він бачив і в Бузин-

ному, і в Боровому, бо вона його сестра і найближча йому в житті. Про це годилося б сказати, чи дати зрозуміти, що він не такий собі примітивний бельбас, що він це розуміє. Але одне діло розуміти, а зовсім інше сказати про те вголос.

І він змовчав. Тільки очі його потеплішали, не стріляв уже гостро з-під брів, щось схоже на дружню усмішку народилось у кутиках вуст.

Ляна знаходила в кожній ситуації безліч, правда, не оригінальних, а звідкілясь вичитаних та підслуханих, слів, уміла їх по-своєму вилаштувати в нарочито пишномовні речення, зміст яких кожний міг тлумачити так, як того йому хотілося. Манірно подала Харитонові рученя, ще й присіла в реверансі, що теж можна було сприймати і як вияв високої вихованості, і як напускну гру з неотесаним братиком, який виріс біля Десни і ніколи не бачив такого.

— Дуже рада несподіваному знайомству з дорогим братиком, про якого мала дуже неясне уявлення.

Тримавши його за безвільну руку, загнула хлопцеві в очі, сміхотливо тріпочучи віями, допитувалась:

— Харитон? Це таке ім'я? Звідкіля? Не чула. В татуса є заступник, але він Харитонов. То прізвище, але Харитон... Харитон, Агафон, Софрон, Електрон... Ну й ім'я тобі втелюшили!

Харитон розумівся на жартах, а тому не розсердився, тим більше не міг сердитись на таку сміливу і дотепну дівчинку. Йому й самому стало смішно, що його так звуть, Харитон... Електрон... Здорово!

— Знаєш що, братику? Зватиму я тебе — Тон! — Або краще — Тоні! Коротко, змістовно й красиво. Згода?

Харитон покругив носом. Не до вподоби йому був і Тон, і Тоні. І те й інше — на закордонний лад, хлопці сміятимуться. А втім, хіба він міг їй заперечити? І все ж сказав:

— Краще хай буде — Камертон. Музикально дуже.

В його очах стрибали бісики, а на очах заграла така щедра усмішка, що Ляна аж сплеснула в долоні:

— Дідусю! Та він же диво-хлопець! Жарти розуміє. Теперішні хлопці жартів не розуміють. У нашому класі є один експонат, Левом звуть, а прізвище Заець, то я його тигром прозвала — гадаєш, згодився? Не хоче...

Харитон, уявивши того Лева Зайця, засміявся.

— Глянь, дідусю, він ще й сміється. То вже хай буде Камертон.

А опісля звала його Хариком, отака.

Коли з Солов'ятком зустрілася, то відразу:

— Минулий раз як я тебе звала? Будьспок?

— Ну, Спок,— почервонів Солов'ятко від нігтів до вух.

— Цього року будь тільки Спок.

— Хай...— сміхотливо махнув Степок, бо знав — від Ляних прізвиськ не відкрутишся.

Зате лосичці вона вигадала чудове ім'я. Таке, що всім до смаку прийшлося і швидко прижилось. Досі лосичку звали, хто Машкою, хто Дашкою, хто Гнідою, а Харитон просто Лосичкою.

Лосичка дуже вразила Ляну. Коли дівчинка почула, що в зоопарку з'явилась лосичка, забула про лелек, з якими привіталася, тільки-но ступила до дідового двору, і на інших мешканців живого куточка майже не звертала ніякої уваги.

— Покажуть! — наказала.

Не розлучалася з коробкою білосніжного зефіру, видно, любила ті ласощі, бо помітив Харитон, що привезла з собою коробок з десять. Напевне, тому й видалася така білосніжна та рожевошока, що вминала цей харч. Правда, вона не скупилась, подарувала по коробці тих ласощів і дідусеві та Харитонові, але решту собі залишила, пояснивши, що інших ласощів не вживає, байдужа до різних шоколадів та карамелей, а зефір — то єдині її ласощі, від них не товстішають.

Харитон, як і належить чемному та вихованому хлопцеві та ще й близькому родичеві такої дорогої і шанованої гості, майже біг поряд з Ляною, поспішив відчинити перед нею ворота до лосиччиного житла. Звікаючи до темряви, Ляна широко розкритими очима дивилася в куток, де сірою купою лежала лосичка. Харитон і Ляна зайшли в хлів, лосичка схопилася на ноги, довірливо потяглася великою довгою мордою до Харитонових рук, ліниво стріпнула довжелезними лапатами вухами, лупнула красивими очима на незвичайну дівчинку.

— Вона вже не лякається, — вирішив за потрібне повідомити Харитон.

Ляна зачудовано дивилася на те живе диво природи, ворушила губами, видно, хотіла щось сказати, а слова їй застряли в горлі. Їй хотілося наблизитись до тварини, погладити її, а руки були зайняті зефіром.

Побачивши, що Харитонові руки порожні, лосичка потяглася до Ляни. Механічно, ніби захищаючись, Ляна простягла їй круглу білосніжну зефіринну. Жадібно сопнувши, лосичка понюхала ласощі, потім лизнула червоним язиком, спробувала на смак. Ляна радісно мружилась, тремтячими руками подавала звірині частунок і тихо сміялась від задоволення.

Лосичці ласощі припали до смаку. Вона смачно чмакала, вдячними очима позирала на Ляну. Харитон дивився на те поблажливо, ще не знаючи, осуджувати такий вчинок чи захочувати.

Ляна віддала лосичці ще одну зефірину, потім ще і ще. Лосичка не відмовлялась, приступила ближче до дівчинки, дихала на неї жарко, довірливо брала ласощі з рук і була така щаслива і вдоволена, як і сама Ляна.

— Харику, як її звуть? — зиркнула Ляна на брата.

Харитона ошелешило таке прізвисько, але він змовчав, вирішив, що ображатись не варто, хай зве хоч і так, коли вже їй того забаглося.

— Та ніяк,— поважно відповів.— Можна сказати, ще не вгадали їй імені.

— Назвемо її... назвемо Земфіра.

Харитон хмикнув. Чому Земфіра? Тому що до ласощів оцих ласа? То вже краще не Земфіра, а Зефіра.

— І зовсім не тому, що зефір любить. Пушкіна читати треба. Пам'ятаєш ім'я головної героїні з поеми «Цигани»? Земфіра її звали, дуже красиве ім'я. Пушкін, взагалі, своїм героям давав незвичайні імена, особливо жінкам. «Бахчисарайський фонтан» пам'ятаєш? Так там уже не Земфіра, а Зарема. Теж гарно. Вона ще Марію заколола фінкою, а хан за те їй помстився. Фонтан «живих сліз» велів збудувати в пам'ять про Марію. І зараз у Бахчисараї дзюркотить, я його бачила...

Харитон слухав і дивувався, що Ляна так багато знає. Він теж читав Пушкіна, але мало. А це дівчисько, виявляється, знало і про Земфіру, і про Зарему. І в Бахчисараї бувало. Ще й цікавилось, чи бував у тому Бахчисараї Харитон. Щоб не осоромитись, він питання про Бахчисарай пропустив повз вуха, промимрив несміливо, що, мабуть, таке ймення лосичці не підійде.

— Ще б пак! — проспівала Ляна.— Та таке ім'я кому хоч підійде. Хіба не музикальне чи не звучне? Просто дивно, що зраз його не чути, бо хіба погано було б, коли б дівчаток називали Земфірами або Заремами? «Вставай, Земфіро, сонце сходить...»

Харитон не втримався, засміявся, бо подумав, що дівчаток, таких, як Ляна, краще називати Зефірами, оскільки вони до білосніжних пампушок ласі. Ляна не звернула уваги на той сміх, вона була до краю заповнена Земфірою, яка в подяку чи то за частування, чи за звучне ім'я відразу ж піби прилипла до Ляни, і, коли та вийшла на подвір'я, то й собі потягнулася за нею.

Того ж дня на воротах хліва, де мешкала лосичка, з'явився напис: «Земфіра». Імення лосички відразу ж сприйняли всі юні натуралісти, чи то воно їм припало до вподоби, чи тому, що вгадала його така славна дівчина, як Ляна.

Земфіра швидко здружилася з Ляною і весь час ходила за нею, мов прив'язана. Куди Ляна, туди й Земфіра. Ляна була

тим неймовірно вдоволена і горда. Ходила від одного звірячого житла до іншого, сміхотливо віталася з давніми знайомими. Вовченята вже призвичаїлися до обстановки, не дуже лякалися людей, час від часу виповзали з халабуди, зацікавлено розглядали відвідувачів з такою увагою, з якою глядачі дивилися на них. Ляна не вірила, що то вовченята, дуже вони скидалися на звичайних цуценят. І їх охрестила Ляна.

— Назвемо їх Лям і Ням,— авторитетно запропонувала,— дуже підходящі для них імена.

Натуралісти згодились, хай буде Лям і Ням, тільки почувалися засоромленими, що не змогли самі до того додуматись.

З лелеками Ляна теж говорила, була переконана, що це ті самі, які перепочивали весною у Донбасі на їхньому бересті.

— Я їх відразу впізнала, вони мене теж, бо лелека аж засоромився. Соромно, що підвели, мов злодюжки, повтікали.

Андрій Іванович сказав, що, певно, то були інші лелеки, розпізнати їх важко, всі вони схожі між собою.

— Ні, дідусю. Так само, як немає в світі двох абсолютно подібних одне до одного людей, так і лелек теж немає.

Дідусь аж брови скинув на лоба, хмикнув зачудовано, а Харитон терпляче ждав: а що він на те онучці?

— Це правда,— на Харитонів подив, погодився дідусь.— У світі не лише немає, а й не було двох абсолютно подібних одне до одного людей. І лелек не було і немає. Навіть горобці і ті всяк сам по собі, кожна комаха — теж індивідуальність. Але звідкіля ти довідалась про цю премудрість, Уляно Вадимівно?

— Я все знаю, дідусю,— без тіні зазнайства а чи внутрішнього сумніву відказала Ляна.— Читаю, слухаю, телевізор дивлюся. З одного журналу «Наука и жизнь» можна стільки вчитати, що на все життя вистачить, тільки не лінуйся.

Красномовно зиркнула на Харитона. Він так і не зрозумів: чи хизувалась перед ним, чи заохочувала і його до читання. В усякому разі, хлопець відчув себе далеко не так спокійно і впевнено, як завжди. До цього здавалося, що і він дещо тямить, що і він на рівні часу, а тепер бачив: супроти цієї білосніжки, яка знала все на світі, він такий собі незнайко, для якого все те, що знає Ляна, заховане за десятьма замками.

Дідусь і Ляна говорили про ніби й знайомі Харитонові речі, але про що саме, він ніяк не міг уторопати. З подивом, ніби аж з острахом дивився він на Ляну і думав: ні, це дівчисько, хоч воно й восьмикласниця, а знає більше за всіх борівських не те що восьмикласниць, а й десятикласниць, разом узятих. Навіть дідусь, на що вже освічена та письменна людина, і той дивується: звідкіля це все знає його онучка?

Непомітно мова перейшла на питання, яке тільки цієї весни занепокоїло Харитона. Ляна знала, до чого прагне.

— Інженером буду, дідуся, бо ж у нас усі інженери: тато, мама. Тільки ще профілю собі не вибрала.

Андрій Іванович нагадав, що не лише інженери є в Ляниному роду, а й учителі, рибалки були теж.

— Ой, ні, тільки не вчителька! — категорично заперечила Ляна. — Це така каторжна робота!

Аж дідусь на якусь мить втратив мову. Ждав пояснення такому категоричному висновку, а Ляна, видно, й не думала роз'яснювати своєї позиції.

— Чому таке гоніння на бідних педагогів?

Ляна охоче, але безапеляційно, пояснила:

— Бо хіба зараз учні? Теперішні діти нестерпні, тепер учителеві важко працювати. Хіба не бачу? Спробуй покерувати класом, коли в ньому сидять такі експонат, як наш Лев Зайчик. Мовчун, глянути збоку — ангел, а що він виробляє!

Хитро глянула на Харитона, повела таку мову, що тому аж стало жарко.

— Думаєте, мій братик, оцей мовчун Харик, такий собі безпечний для учителів, яким видається? Впевнена, що плачуть від нього молоді вчительки. Хіба не правда?

Андрій Іванович хмикнув під носа, дружньо підморгнув Харитонові, став йому на захист.

— Харитон у нас людина чемна, свідома учнівського обов'язку.

Ляна весело засміялася.

— Дуже рада. І не сумнівалася в тому. Це я навмисне — сидить він похнюплений, задуманий, точнісінько, як Лев Заець, мудруючи над новою капостою. Чим його розворушиш?

Не міг збагнути Харитон — що воно за особистість оця Ляна? Чи вона справді отака всезнаюча, а чи просто безсовісно напускає в очі туману, гадає, що простакуватий Харитон так і повірить у її всезнайство, засліпиться та ходитиме так, як ходить за нею лосичка.

Ляна встигала всюди. І в хаті лящав її голосок та сипались, мов з торбишки, дотепи і жарти, в саду вона літала метеликом, обачливо обминаючи пасіку. Хоч і розуміла природу бджолиного життя, але знайомитись ближче з кусючими комахами не зважувалась. Зате в зоопарк бігала, коли треба і коли не треба, і таки ж добігалась, що забула причинити хвіртку, вискочила, мов легкий вітерець, за ворота, а за нею вибриком Земфіра.

Харитон аж обімлів. У його обов'язок входило пильнувати лосичку, а він не впилював. Кинувся заганяти її, але Земфіра виявилась не такою собі простачкою — брикнула задніми

погами та так, хвицяючи, вистрибом помчала на берег річки Гастюші, яка вже була не така широка і глибока, як навесні. На хвилину спинилася перед водою, зачудовано подивилася на кругле латаття та білі й жовті лілеї, прислухалась до веселого всреску Ляни і тривожного закликання Харитона, а тоді враз зважилась, забрела у річку, потяглася тремтячою губою до зеленого латаття, занурилась по шию, купалася охоче і вдоволено. І прямувала до протилежного берега, туди, де купчились лозові кущі, де верби хилили віття над водою.

Накупавшись досхочу, Земфіра, не звертаючи уваги на ласкавий голос Харитона, вилізла з води, обтрусилась, з розгону шугонула в гущавину, зникла з очей.

Ляна, втішаючись, верещала, а Харитон мало не плакав, сердився, але не зважився докоряти Ляні — вона гість жаданий, їй усе дозволено. І хоч вона всезнайка, але що з неї візьмеш: не знає одного, як поводитись в селі, думає, що вона живе в місті, гадає, що тут так само все її слухається та підкоряється, як там, на татусевому заводі. Їй сміх та жарти, а зоопарк утратив найцінніший експонат — Земфіру. А який же то зоопарк тепер без лосички?

Ох, ця Ляна, ох, ця дідова онучка! Мов комета, несподівано ввірвалася у борівський спокій і збурунила його, внесла сум'яття в Харитонові будні, збаламутила його спокій і посіяла в серці тривогу та невдоволення собою.

IV

На березі Гастюші, біля верб та кущів знявся справжній гармидер, шум і лемент, бо всі кликали вухату втікачку. Зібрались юннати, сам голова гуртка прибув, навіть учитель природознавства показався, невдоволено посопів, нічого не сказав, пішов до двору Андрія Івановича, сів під грушею за столиком, почав спокійну й розважливу бесіду з старшим колегою, ніби його й зовсім не турбувала пригода з лосичкою.

— Лось! Лось! Лось! — кликали одні.

— Машка! Машка! — репетували інші.

Тільки Ляна час від часу подавала голосисте:

— Зе-е-емфіро!

Земфіра, мов крізь землю провалилась, забила у кущі, а за Гастюшею кожного літа така зелена гущавина, що не те що розшукати щось, а пролізти без сокири було неможливо. Вся надія була на прояв одомашненої свідомості в дикунки, але, видно, лосі не дуже охоче стають свійськими. Земфіра не подавала ніякісіньких ознак своєї присутності. Може, вона встигла

за цей час забігти до самої Десни, адже тепер на її копитах не було іржавої пастки.

Юннати косо позирали на Ляну. Через неї така втрата зоопаркові, це вона випустила на волю найдорогоцінніший експонат, без якого, власне, чи й утримується на тому авторитеті зоопарк борівської школи, якого він сягнув саме цієї весни завдяки появі справжньої лосички та найсправжнісіньких вовченят. Останні тижні просто відбою не було — з ближніх і дальніх сіл, пішки й на машинах, ішли і їхали школярі та дошкільна дітвора, заходили й дорослі, і всі дивувалися та захоплювались тим, що бачили, казали, що скоро в Боровому буде такий зоопарк, як у Києві. А тепер... Усе це не безпідставно надихнуло борівських юннатів на захід, який ось-ось мав здійснитись, і тепер хтозна, чи варто його здійснювати. Справа в тому, що керівники гуртка юннатів, підтримані учителем природознавства, вирішили запровадити не лише щоденний запис спостережень у зоопарку, а ще й книгу відгуків та побажань відвідувачів. Книга така вже була виготовлена, наступної неділі мали її відкрити перед відвідувачами, і ось маеш — найкращий експонат зник за Гастюшею, за-таївся в кущах і не подає ознак життя.

І в усьому винна Ляна. Попаїжджають тут усякі дівчиська, незнайомі з природою, переконані, що лосі — це звичайні собі телята, відчиняють перед ними ворота. Гляди, ще й дверцята до вовчої конури відчиняють, чого доброго, якогось ранку не застанеш жодного звіряти в зоопарку, всіх випустить, тоді втішайся і щоденником спостережень, і книгою відгуків та побажань. Блimalи на Білосніжку важкими поглядами, докірливо і осудливо, хоч і мовчали, але догадливому можна було й з тих поглядів усе збагнути, а Ляні байдуже. Ніби й не вона випустила в світ білий лосичку. Ще й Земфірою її назвала, ніби на посміх. А чому саме Земфірою? Спробуй, збагни цих дівчат. Думає, коли вона онучка Андрія Івановича, то їй дозволено чити всілякі пакості та шкоду шкільному зоопарку.

На Харитона теж позирали косо. Незалежно від того, що він найголосніше кричав: «Лось! Лось!» от тобі й «лось-лось», треба було дивитись, а не розвішувати вуха, слухати казочку про Земфір та Зарем із бахчисарайськими фонтанами, а тепер «лось-лось». Чскай, якраз вона тобі й вилізе, повернеться добровільно в хлів, коли навколо така краса і воля.

Пригнічені й невдоволені були юні натуралісти. І цей настрій ще більш підсилювався поведінкою Ляни. Вона, ніби нічого й не трапилося, шмигала серед борівчан з незалежним і навіть весело-піднесеним виглядом, мугикала веселу пісеньку, раділа юннатам: «Кричть голосніше», хоч та порада і звучала глумом.

Сонце сіло за обрій, хмари з рожевих стали сіро-зеленаві, ніч не поспішала вступати в свої права, ніби теж чекала появи недисциплінованої і непокірної Земфіри. Влітку ніч настає поволі, вечори ясні та тихі, краснів вечори. Вже й зорі висипали рясно в блакитній зеленяві неба, і сутінки лягли на луках, верби та кущі перетворились у високі гори, але все одно ночі ще не було, ще стояв ясний та погожий вечір. Озивались перепели і деркачі, сови перегукувались у діброві, чайки кигикали і кулички чиликали, кумкали жаби в болотянках так, що аж на серці поскімлювало, комарі гули і допікала мошва. Саме через мошку та комарів отакі вечори втрачали всю принадність і красу. Найрадикальніший захід проти них — це запалити вогнище, напустити диму на берег Гастюші, але дим геть розвіював красу вечору, псував усю неповторну картину.

Юннати, накричавшись і насердившись, розходилися по домівках, тільки дехто з них ще порався в зоопарку. Ляна, збуджена і розпашіла, розпалена красою сільського вечора, гасала біля двору, люто знищувала комарів і мошкару, сміялась і з когось кепкувала, виспівувала пісеньку про «пташку божу», що не знає «ні турботи, ні труда», завдаючи тим німого болю борівським натуралістам, що кожне її слово сприймали як глум.

Ніхто не помітив, коли трапилось те, чого всі прагнули. Чи то почувши Лянин поклик, а чи, може, вигнана комарами та мошкарою, Земфіра, ламаючи кущі, толочачи траву, гучно форкаючи, хвицяючись, вибігла з гущавини, з розгону шубовснула у воду, перебрела річку і бігцем попрямувала до воріт.

Ляна від щастя заціпіла, не могла зрушити з місця, але все ж оцінила обстановку правильно, крикнула юннатам:

— Гей, монтери-вахтери, відчиняйте хвіртку, Земфіра йде!

Її почули юннати. Навіть не встигли образитись за «вахтерів-монтерів», швидко відчинили не лише хвіртку, а й ворота, розступилися, бо Земфіра кулею пролетіла в двір, опасливо форкнула на вовчєнат і, тремтячи, спинилася біля хлівчика, ждучи, поки відчиняться двері.

Юннатівському захопленню й подиву не було меж. Та і як не дивуватись, як не пишатись — адже зуміли приручити лосичку, привабили до свого зоопарку, вже на волі жити не захотіла, сама, добровільно під нагляд борівських школярів прийшла. Лянина необачність призвела до несподіваного результату, і тепер уже ніхто не збирався докоряти дівчинці так само, як ніхто й не кинувся хвалити її за мимовільно проведений дослід з лосичкою. Повернулась додому Земфіра і добре, хай стоїть у своєму стійлі, на якому написано «Земфіра», хай втішає собою довірливих і до всього цікавих відвідувачів. То добре, що проклала в луг стежку,

тепер можна буде не носити їй паші, хай сама вибирає все, що їй до смаку.

Думали так чи не думали юннати, то невідомо, але пізніше висновок з того зробили саме такий. Ляну з того вечора прийняли до гурту.

Щоб остаточно закріпити персмогу над звіром, Ляна побігла до хати і за хвилину повернулася з коробкою рожево-білого зефіру.

— Відчиняйте двері, безсовісні, бідну тваринну ув'язнили...

Юннати відчинили двері.

Земфіра не забарилася. Сміливо вийшла з хліва, хоч була спотворена купанням у Гастюші, видавалася незграбною і маслакуватою, а горбоноса голова стала ще більша і важча на довгій шиї. Ласо чмихала, смішно ворушила товстими губами, ловила ласощі. Ласувала апетитно, а доглядачі ковтали слину і втішалися, що Земфіра так звично вмнає пухкий зефір, ніби все своє життя тільки ним і харчувалась.

— Ось так треба із звірами поводитись,— повчала юннатів Ляна,— треба так, як великий дресирувальник Дуров: ласкаво, гуманно, пробуджувати в їхній свідомості все краще, розумне, а не так, як ви,— кричите, мов папуаси часів Миклухо-Маклая, і гадаєте, що ніжна лосяча душа відгукнеться на ваші дикі зойки. Ніжно, по-людському треба, правда ж, Земфірко, правда, розумнице?..

Вони теж чули про знаменитих дресирувальників Дурових, бачили в кіно і по телевізору різні циркові номери, але Ляні було відоме інше — принципи дресирування тварин, ніби вона консультувалась у Дурових.

На землю непомітно лягла ніч, небо піднялось у вишину, зорі понижчали, темрява поселилася в садах та залягла попідтинню, біля хлівів і хат, поснули в лузі перепели і деркачі, тільки жаби ніяк не могли вгамуватися. Приспала вона, нарешті, і всіх мешканців шкільного зоопарку, розігнала по хатах юних натуралістів...

Андрій Іванович покликав онучат до хати, посадив до столу. Тітка Марія принесла глек з свіженьким молоком, пиріг випекла пухкий та великий з ягодами, ще там чогось зібрала — якже, в Андрія Івановича гість такий, Ляночка гостює, то щоб не була голодна.

Харчі, зготовані тіткою Марією, дуже смачні, це знала Ляна ще з попередніх років — вона любила і тітчині пироги з ягодами, і молоко з-під корови, і курячі крильця, а найбільше вареники з сиром.

— Іж, Ляно, наїдайся, щоб не була в дідовій хаті голодна,— припрошувала тітка.

Тітка Марія пішла. Завжди так — приходила несподівано і, довго не затримуючись, зникала.

— Гуляйте в нас, Маріє Гнатівно,— просила, бувало, Ляна.

— Ой, ніколи мені, моя ластівочко,— мило всміхалась тітка Марія,— ніколи, голубонько.

У неї всі були «солов'ятками», «ластівочками» та «голуб'ятками». Для кожного тітка тримала в запасі і добре слово, і теплу усмішку.

— До нас забігай, Ляночко, не забувай тітки Марії.

Андрій Іванович з приїздом онучки помітно помолодшав, повеселів, жвавіше тупав по хаті, все шукав собі якогось діла і не міг знайти.

Увечері Харитон і Ляна припали до телевізора. Передавали щось невиразне. Харитонові воно подобалось, так, як взагалі подобалось усе, що плелось на екрані, а Ляна висловлювала неабияку вимогливість до творців телевізійних передач.

— Знову розвели, ну, от, не вміють організувати цікавої передачі по телевізору та й годі. Знову півгодини промови, нескінченні розмови, про те газети пишуть.

Харитон на читання газет не мав часу, то охоче слухав по телевізору готовеньке. Але не заперечував Ляні — коли таке говорить, то, значить, знає, бо вона взагалі знає про все.

— Вмикай, Тончику, хай не бубонить, давайте краще поговоримо про щось цікаве, адже я у вас гість не частий.

— Що не частий, то так,— згодився Андрій Іванович,— але бажаний і дорогий.

Дідусеві завжди хотілося сказати онучці ласкаве слово.

— Ми з Харитоном дуже раді, що не забула про нас.

Ляна пропустила дідову мову повз вуха, ні з сього ні з того запитала:

— Дідусю, ви в комсомолі були?

— Доводилось...

— Так це ж просто чудово! — враз загорілась дівчинка. І до Харитона: — Та вимкни цю машину! Я тобі своїми словами розкажу, коли такий цікавий!

Харитон слухняно клацнув вимикачем, але схвати на обличчі явного незадоволення і навіть протесту не міг. Ляна й на те ніякої уваги.

— Дідусю, розкажіть, бо ж нам з Тоню у комсомол час вступати... Чи, може, ти вступив?

Харитон заперечливо мотнув головою, а сам подумав: «Це проноза якась, а не дівчина. Про все вона турбується, все знає, а я, хлопець, а про те й не подумав».

— Дуже вас просимо, дідусю, розкажіть, будь ласка, як вас приймали?

Харитон теж дивився на діда, і йому було цікаво знати, як вступають до комсомолу.

— Телер, дітки, в комсомол вступають по-іншому. Я в свій час не вступав до комсомолу, а організовував його. Але це довга історія, довга казка...

— А ви розкажіть!

— Розкажіть...— просив і Харитон.

Увесь вечір дідусь розповідав онукам про свою юність. Про те, як у громадянську, ще хлопчиком, до партизанів потрапив, став розвідником, як упіймали його денікінці і мало не розстріляли. З ляху ледве живих партизани, розбивши ворога, витягли, довгенько дідові Андрієві довелося лікуватися від страшних побоїв, а коли вилікувався, то відразу ж за комсомольські справи взявся, бо в районі саме комсомол організувався, ставав на ноги...

— Дідусю,— прошепотіла, побожно дивлячись на Андрія Івановича, Ляна,— так ти ж справжній Павка Корчагін. А мовчиш, не хвалишся, скромний ти у нас... Яке у вас життя, дідусю, було цікаве. А нам так і робити нічого. Йдемо в комсомол, а справ героїчних для нас ніхто не вигадає. Вчись та й годі...

Дідусь усміхнувся ласкаво.

— Справ героїчних більш ніж треба, діти. Але сьогоднішній героїзм трошки інший. Учтись на відмінно — хіба не героїзм?

Онуки задумались. Відмінно вчтись — героїзм? Ляна вчилась відмінно — а що в тому героїчного? Харитон, правда, ще мусив стати відмінником, але хіба, борючись за те, мав ризикувати життям? Не схоже це на справжній героїзм. І разом з тим обоє розуміли — дідусь їх і не обдурює, і не морочить. Саме в науці, всебічній, справжній, сьогоднішній, і прокладена основа їхнього життєвого подвигу.

— Рівень сьогоднішнього життя, любі, такий високий,— пояснював дідусь,— що тільки той може мріяти про здійснення чогось величного, помітного, коли хочете, героїчного, хто готується до того з самого дитинства, хто шлях свій починає у велике життя з початку. А початок у житті і сьогоднішньої людини — школа.

Пізно того вечора дід з онуками вляглися спати. До речі, так само, як і в усі наступні вечори. В них завжди знаходилася тема для цікавих розмов.

V

Як прибула Ляна до діда, так несподівано і виїхала.

Не встигла нічого довести до кінця — на луках не находилася, з дідусем не наговорилося, Земфірою не натішилася, в Гастюші не накупалася, з борівськими однолітками не награлася.

Тільки й устигла, що весь запас зефіру витратити та Земфіру до себе так принадити, що лосичка, мов тїнь, снувала за нею.

Тепер лосичку щоденно випускали не лише з хлівця, а й з двору. Земфіра поважно, ніби й не була лісовою дикункою, а свійською твариною, переставляла ногу за ногу, ліниво прямувала до Гастюші, на хвилину зупинялася, високо піднімала важку голову, від чого здіблювався на плечах круглий, як паляниця, горб, зацікавлено розглядалась і тільки тоді вступала у річку, забредала по коліна, припадала губами до живого срібла і, гучно чмокнувши, починала жадібно пити. Запівала Лянин зефір. Перебравшись на луки, пірнала в гущавину, якийсь час було чути тріск і шелест, потім усе затихало, вже опісля того хоч би як хто прислухався, не міг визначити, чи є тут лосичка, чи вже зникла, чи пасеться вона, чи вляглася в холодочку на спочинок.

На деснянських луках панувала надзвичайна краса в отаку червневу пору. Особливо неповторні тут ранкові та надвечірні години. Все купається в зелені, в такому квіту, що аж дивуєшся: звідкіля воно таке взялося? Кожна травинка тягнеться вгору і хвалиться квітом: червоним, рожевим, голубим, синім, білим, блідо-рожевим, рожево-блакитним, пурпуровим, жовтим, яскраво-палаючим. Усе сплелося блідо-сірим мереживом, послалося м'яким килимом шовкових трав. А над усім тим — невгамовне миготіння віялоподібних крил: червоних і білих, синіх і рожевих, з чорними і білими прожилками, з бархатним полиском, з райдужним трепетом. І мелодійний гул — бджоли старалися, джмелі вилися, мошкара дзвеніла, здавалось, густа трав'яна чуприна і шаруділа, і ворушилася. Птахи, більші і менші, зовсім дрібненькі, такі, що ледь голосок подавали, тріпотіли крильцями, вилітали з травни, скрикували, чечетали, сюрчали. Очерети граціозно гнулися понад водою, кущі плелися біля озер та озерець, а на самих озерцях, більших і менших, чистих і порослих різакон та лепехою, зблискували плеса синьо-сріблуватої води, на плесі хиталися й ніжилися білі та жовті лілеї.

Час від часу з-під берега зривалось двійко чирят чи крижаків, чайки кигикали жалібно та крячки мало не падали на голову з дикими зойками. Ляна, потрапивши на луки, забувала про все, ловила навколишній світ широко розкритими очима. Тут вона не була всезнайкою.

— Дідусю, га, дідусю, а чому не побудували нашого заводу тут, біля Десни? Дивіться, як би було ловко. Отам завод, а отут така краса. Закінчилась би робота, всі робітники, весь ітеер у річці б купався...

Харитон дивився на Борове, уявляв собі велетенські труби на небосхилі і поблажливо посміхався. Лянин безпорадний лепет

сприймав як вияв буйної фантазії, але згоджувався з тим, що тільки могутнього заводу тут і не вистачало.

Дідусь теж не заперечував.

— Авжеж, тільки заводу тут і не вистачає, хоч не збагну, на якій сировині він тут би діяв. Тутешні трави та лозові кущі зручніше перетворити на м'ясо, ніж у сталеві брили.

Харитон хмикнув, збагнув, що всезнаюча Ляна промахнулась, заводу та ще й металургійного будь-де не побудуєш, хоч, може, деснянські луки й були б зручними для тих, хто працює на ньому.

Ляна швидко забула про свою пропозицію, дико верещала біля розкішного блідо-рожевого суцвіття, кликала:

— Солов'ятко, гей, де ти, Солов'ятко! Візьми ці квіти, вони прикрасять мій гербарій.

Солов'ятко плутався серед трав, навантажений важким снопом різних квітів, зібраних Ляною для гербарію. Зацікавившись будь-якою рослиною, вона доскіпливо випитувала в дідуся, як ця рослина називалась, які мала лікувальні або інші властивості і опісля безапеляційно заявляла: годиться для гербарію.

Солов'ятко був щасливий з того, що його взяли на прогулянку, а точніше в наукову експедицію, як і тим, що саме йому, а не кому іншому, Ляна довірила оберігати трав'яні скарби.

Услід за галасливим гуртом повільно чвалала Зсмфіра, яка привчилась триматися людського гурту. На неї тепер не зважали, звикли, що тягнеться за гуртом, немов тіль, не минаючи при тому жодного густого куща, жодного озера та зарослів очерету; знали, що вона не одіб'ється від гурту, не забуде дому і увечері неодмінно прибіжить у село, ждатиме, поки вийде Ляна та почає солодким зефіром.

Андрій Іванович вів перед. Білоголовий, зодягнений в усе біле, з костуром, власноручно виструганим з твердокам'яного стовбурця глоду. Йому було радісно чути за плечима веселий дитячий перегук, тупіт легких ніг, суперечки і запитання, кинуті навздогін. Не озираючись, коротко, але вичерпно відповідав на кожне запитання, що цікавило його супутників, пильно видивлявся, на що слід звернути дитячу увагу.

Всі дні Андрій Іванович віддавав кожному хвилину онукам. Правда, Харитон частенько зникав із дому, в нього було безліч хлоп'ячих справ на стороні, а Ляна весь час зоставалася з дідом. Він не стомлювався слухати її то по-дорослому серйозне, то по-дитячому наївне щебетання, охоче відповідав на кожне запитання, то серйозно, то напівжартома, то іронічно, то натяком, залежно від теми і тону розмови. І Ляна аж розквітала, так їй подобалась дідусева манера бесідувати. За розмовами засиджу-

вались допізна, найчастіше до часу, коли Ляна згадувала, що дідусеві необхідний спочинок, бо вона десь чула, що люди похилого віку повинні влягатися не пізніше одинадцятої.

Найшвидше засинала Ляна, чим, до речі, вона немало пишалася. Спала спокійно, глибоко, гадаючи, що й дідусь із Харитоном наслідують її приклад. Хвалилася Харитонові, що вже давно тренується за програмою космонавтів, оскільки плекає мрію потрапити в майбутньому до колективу космонавтів та повторити подвиг Валентини Терешкової. Космонавти силою волі навчилися засинати одразу, як тільки схилять голову на подушку, і можуть спати стільки часу, скільки запрограмували. Ляна теж призвичаїлась засинати швидко, тільки з прокиданням у неї ще не виходило: коли ніхто не розбудить, то могла не шість чи сім годин, а й півдоби проспати.

Харитон переконався, що був зовсім непридатний до космонавтських справ, бо кожного вечора подовгу лежав з відкритими очима, а його обсідали найрізноманітніші думки.

Дідусь теж не годився в космонавти. Він, взагалі, хтозна чи й спав коли. Коли б Харитон не прокинувся — дідусь уже на ногах. Не поспішав він влягатися і після того, як вкладалися онуки. Харитон чув, як дідусь підходив до Ляниного ліжка, всідався на стілець, слухав рівне дихання дівчинки і сидів невідомо скільки, бо Харитон хоч і не відразу, але поринав у сон несподівано і прокидався вже тоді, коли за вікном цвірінчали горобці, а у вікно заглядало сонце. Дідуся біля Ляниного ліжка вже не було, але його кроки та глухе покашлювання чулися в саду, а Ляна додивлялася найсолодший ранковий сон.

Не було в Андрія Івановича в ці ночі солодшої турботи, як оберігати онуччин сон. Старечі очі ледь розрізняли обриси любого обличчя. Думи, важкі старечі думи обсідали голову, але були вони не сумні, а світлі і ясні, втішні.

Десь перед світанням, коли на обрії загорялась яскрава ранкова зоря і рожева стіна почала розгортатися на сході, коли горлця несміливо, немов спросоння починала свій туркіт на велетенській груші-дичці, що росла в кінці саду, зморений не стільки сном, як ліжністю в серці до онуків, Андрій Іванович, перевіривши, чи не розкрилася Ляна, чи не замерз у своїй кімнатці Харитон, переходив на веранду. Тут стояв лозовий скрипучий тапчак. Вікна веранди і вдень і вночі були відчинені, тільки щільно обтягнені марлею від мошкарн та комарів. Довго вмощувався Андрій Іванович на сон, як не влягався, але було незручно. І все ж не запримічав того моменту, коли надходив сон. Коли розплющував очі, на веранді вже було видно,птаство жирувало в дворі і в саду, пожильці зоопарку терпляче ждали сніданку, а сонше купало віття дерев у своїх червоних променях.

Того ранку Андрія Івановича розбудив різкий гудок машини. Він підхопився, впевнений, що чув гудок, але не знав — причулось то а чи справді хтось сигналив біля двору.

Потім почув — клацнули дверцята, рипнула хвіртка, почувлися неквапні кроки на стежці. Андрій Іванович напружив сили і опустив ноги на підлогу, відхилив фіранку, глянув за вікно. Двором прямував знайомий водій автомашини, тієї самої, яка привозила йому на радість, Ляну і яка так само, на сум дідові, невблаганно вивозила її звідсіля. Андрій Іванович зрозумів — його раюванню настав кінець.

Не поспішав виходити назустріч водієві. Знав, той блукатиме і никатиме по подвір'ю, терпляче ждатиме, поки прокинуться в домі, але чекатиме невідступно, як сама необхідність. Потім вирішив, що таки треба будити Ляночку, бо вже коли так рано прибігла міністерська «Волга», то недаремно.

Андрій Іванович вийшов у двір.

— Доброго ранку, Андрію Івановичу,— привітався водій.

— Чому так рано, Степановичу? — відповівши на вітання, поцікавився ніби між іншим.

— Літак, Андрію Івановичу, турбіни розігріває, Ляну жде.

Нічого на те не сказав Андрій Іванович. Тільки серце занило, жаль стало онучки, відчув, як сум заповзає в душу. Незграбно повернувся, пішов будити внучку.

— Ляночко, Харитоне, підійом!

Харитон в одну мить схопився на ноги, а Ляна й не зворухнулась.

— Що трапилося, дідусю? На луг ідемо?

— Буди Ляну.

Ляна довго прочумувалася, прокинулась остаточно вже тільки тоді, коли розшолопала, що на неї чекає машина, а в Борисполі жде не дідеться літак.

— Ой, як це добре,— завела вона було веслої зрання, але, глянувши на посіріле, сумом повите лице дідуся, схаменулась, перевела на інше.— Як добре, що хоч гербарій упакувала, бо так і відчувала, що машина прибіжить, як сніг на голову, а мені, дідусю, так не хочеться од вас їхати. Земфірочка сама залишиться, скучатиме за мною. Я теж увесь час і про неї, і про вас, дідусю, думатиму, але що вдієш, коли треба, це вже напевне в «Артек», бо лікарі все торочили про гланди, а їх без моря не вилікуєш... Дідусю, я ж ненадовго, наступного року неодмінно приїду знову і вже все літо буду з вами, бо у вас так хороше, найкраще в світі...

Ніби птаха щебетала, а може, то Харитонові спросоння здавалося, що Ляна торохтить безперервно, відчуваючи провину, бо

розуміє і сама, що завдає прикросців не лише дідусяві, а й Харитонові, якому жаль розлучатися з нею.

Андрієві Івановичу й поготів було важко проводити внучку. Тільки вступила у його душу як щось невід'ємне й найдорожче, тільки був урівноважився, а тут тобі геть усе відразу зламалося.

Слухав щебетання внучки, її обіцянки наступного року всеняке літо гостювати в діда, а сам думав: а чи діждуся того літа? Старанно збирав Ляну в дорогу, Харитон ходив за ним невідступно, готовий виконати кожний його загад, бо хотів догодити Ляні, полишити у її пам'яті про себе добру згадку. Наставляв дід внучку в дорогу, а сам усе прагнув щось пригадати, запитати про щось і ніяк не міг пригадати.

Ляна довгенько товклася в зоопарку, прощалася із Земфірою, яка байдуже чмихала, оскільки в Ляниних руках не було зефіру; знайшлися в дівчини ніжні слова і для вовченят та лисички, навіть котам-бракон'єрам було висловлено побажання, щоб вони до наступного року виправились.

Заплакала, прощаючись з дідом, тицьнула руку Харитонові і, схлипуючи, сіла в машину.

Машина зникла за поворотом, а дідусь із Харитоном, засмучені і осиротілі, стояли біля двору, ніби ждали дива. Дива не трапилося, машина не повернулася, вони поплелися до хати, де стало незатишно і сумно.

— Отак несподівано...— бубонів про себе Андрій Іванович.

VI

Земфірі часто спилася Ляна. Вся в біло-рожевому, щедра, з повною коробкою ласощів у руках. Лосичка від радості прокидалася, невдоволено щулила вуха, озиралася в темряві. Вдихнувши жадібно повітря, розуміла, що перебуває таки у хлівчику, до паощів якого вона давно вже звикла. Заспокоївшись одразу, забувала і про сон і про Ляну, і про солодкий зефір. Прислухалася до ночі, бо вночі завжди орієнтувалася на слух.

За час перебування в зоопарку, Земфіра стала зовсім інша, ніж була на волі. Вже не була така дика, звикла до людей, переконалась, що не все живе, що стрічається на шляху лосів, вороже їм і загрожує смертю. Тоді, коли блукала по лісі, окрім матері, лосичка ні з ким більше не спілкувалася, її оточували лише дерева і трави, сніги й комашня влітку або пекучі зимові морози. Земфіра пильнувала одного — триматися ближче до мами. Вона відчувала її навіть уві сні, кидалася до матері при кожному незвичному шумі, при наближенні до них сторонньої істоти. Чи любила вона маму? Хтозна, таке почуття, як любов, їй незбагненне, але почуття близькості до матері в неї було

настільки природженим, що вона відчувала себе невідривною її часткою. Механічно повторювала ті ж рухи, що й мати, механічно зривалася на біг, коли бігла мати, механічно спинялася, прислухаючись до лісу, коли настрожувалась стара лосиха, хоч і не вчувалось нічого підозрілого, але знала, що небезпека чигає поблизу, оскільки неспокійна її мама. Всім еством своїм сприймала одну істину, що в безмежному світі, зеленому влітку, чорному в осінній, білому в зимовий час, вони існують лише вдвох і наближення будь-кого третього порушує їхній спокій, погрожує загибеллю.

Перші дні лосичка лежала в хліві ні жива ні мертва, дуже скучала за мамою, вірніше не скучала, бо вже починала забувати її, а знемагала від незвичності, тремтіла від нестерпної самотності. Не мала до кого притулитися, не відчувала надійного захисту. Холодні й мовчазні стіни ховали її від непевного і небезпечного оточення, але вона не розуміла, що ці огидні стіни надійніше ховають її від ворожих очей, ніж рідна мама. Здавалось їй, що лежить на видноті, відкрита всім небезпекам, усьому ворожому, смертельно небезпечному світові. Коли приходили юннати,— вона, безумовно, і не запідозрювала, що існують на світі її друзі і захисники,— лосичка намагалася затиснутися в куток, інстинктивно ховалася від усього живого. Хоч як хотілося зірватися на ноги, кинутись на стіну, шмигнути у квадратний просвіт дверей, але вона надзвичайною напругою всіх м'язів кострубатого тіла примушувала себе бути нерухомою, непомітною.

З часом голод примусив її спілкуватися з істотами недоступними її розумінню, ворожими їй дикому еству. Вона потяглася не до людей, які нав'язували їй свою дружбу, а до їжі в руках цих людей, яка своїм запахом вабила її. Оскільки істоти не чинили їй шкоди, а навпаки, давали поживні пагони лози та осичини, вона, сама не бажаючи того, механічно брала губами їжу і жадібно їла, гамувала нестерпний голод.

Земфіра переступила в новий, незбагненний для неї світ, забула зовсім про той попередній, в якому раніше існувала, відчула, що саме оці холодні й нерухомі стіни є для неї надійним захистом від усіх небезпек. Спочатку її дуже непокоїв і дратував незвичайний, далекий од лісової стерильності, сповнений незнайомими пахощами світ. Нюхом чула і лисичку, і зайчика, котів і борсучка, їжачка і птахів. Це були переважно знайомі запахи, вона не раз їх ловила і в лісі, але там вони не були такими сконденсованими, кожен з них чувся окремо, а тут одночасно збилися до гурту. Потім несподівано з'явився вовчий запах, особливо неприємний їй, бо підсвідомо нагадався той час, коли втікала, незважаючи на нестерпний біль у нозі, саме від цього різкого запаху.

Там, на волі, серед лісового привілля, вони з матір'ю в таких випадках шугали в гущавину, і чужинські запахи розвіювались, зникали. Тут, у хлівчику, від них нікуди не можна було сховатись, до них треба було звикати, і, пересвідчившись, що вони не таять смертельної небезпеки, Земфіра з ними змиралася.

Поява Ляни ще більше змінила лосичку, міцніше прилучила до колись чужого та навіть ворожого світу. Дівчинка принесла щось світле і дуже приємне, таке, чого лосичка ніколи не знала в своєму житті, своїм дзвінким, мелодійним голосочком, біло-рожевим, приємним для сприймання вбранням.

Дівчинка несподівано зникла, і Земфіра помітно занепокоїлась, засумувала. Рвалася за ворота, а її не випускали, тривожно кружляла на подвір'ї, сторожко прислухалася, їй вчувалися далекі поклики, приємним голосом мовлене співуче — Земфіра!

Сум поселився на подвір'ї. Мов сонні снували у вольєрах лисичка та борсучок, птахи сиділи обдувшись, вовчата дримали в своєму пропахтілому вовчим духом лігві. Мов кам'яні сфінкси на древньоєгипетських гробницях, бовваніли до всього збайдужілі коті-браконьєри.

Сумовито никли донизу обтяжені зеленими плодами яблуні і груші, город, у якому піднімалась до сонця, немов опара в діжжі, буйнолиста зелень, сьогодні теж якось осідав і припадав зів'ялим бадиллям до землі. Все ждало чогось, усе томилось і мліло, пойняте передчуттям змін. Навіть сонце і те було не таким, як в усі попередні дні, загорталося в гарячий серпанок, не світило, а ніби розтоплювалось і пливло, мов віск запаленої свічки, розприскувало наокруг таку душноту, що й у затінках не було від спекоти рятунку. Все живе шукало собі надійного захисту. Птахи, розкривши дзьоби, мліли від втоми, кури, рахманні і посоловілі, закопувались у пісок, худоба, надрочена гедзями, бігла до села, ховалась у хлівах.

Навіть юннати не затримались у зоопарку, кинули щось зайчикам, кізці, хижаків не забули. Харитон заглянув до Земфіри, кинув до її яселєць трохи зів'ялої, розпареної сонцем трави і вилетів з подвір'я. Земфіра була кинулась за ним, але на мить завалгалась, — виходити з хліва, а чи рятуватись у затінку, та й зосталася в загорожі. Харитон хряпнув хвірткою, і за хвилину вже чувся його голос і голос Солов'ятка біля Гастюші, а потім долинуло брѳохання у воді, і чутливі ніздрі лосички відразу ж вловили запах річної вологи.

Не показувався на подвір'ї і старий учитель. Андрій Іванович, хоч і любив сонце, не боявся його ніколи, в юності та молодості шукав його променів й за літо ставав схожий на негра, тепер не переносив спекоти, особливо в ті дні, коли до неї приєднувались випари, коли все перетворювалось на загуслу духоту. Тоді серце

тривожно гупало в грудях, підіймалася тривога в усьому тілі, учитель змушений був пити ліки і шукати прохолодного затінку, припадати до ліжка або уможуватись у крісельці і відвертати увагу від тривожних сигналів серця книжками або журналами.

У той день читання не йшло, він згадував онучку, розмови з нею, походи і прогулянки, які вдалося здійснити. Відчував, що саме думка про Ляну, уявна розмова з нею є найдійовішими ліками, необхідними в таку днину. Дуже він любив свою внучку. Йому так хотілося, щоб і вона, і Харитон, і Солов'ятко і всі-всі діти не лише з Борового, а скільки їх є на світі, були щасливі і ніколи не знали того, що зазнав він, що зазнали всі, хто пережив страхітливі війни. Вже десятки років проминули відтоді, коли замовкли гармати. Народилися і вирости люди, які не уявляють, що то таке війна, які вона несе страждання людям. Він був готовий ще одне життя прожити, ще раз пройти через усі муки, аби тільки не знала всього того Ляна і всі діти. Мріялось про те, що його внуки, сповнені сил і життєвої мудрості, шанованими та поважними людьми зустрінуть прийдешній двадцять перший вік.

Яким він буде, той двадцять перший? Що подарує людству? Думаючи про те, Андрій Іванович сумовито посміхався. Дивна на світі все-таки людська мрія, дивна сама людина. Коли він, Андрій Громовий, мав померти від денікінської кулі у вогкому льосі, то, забившись у куток, думав: дожити б до дня, коли переможе революція, а тоді її померти. У партизанському загоні, у найважчі часи, коли смерть чигала на нього, думав: дожити б до часу, коли фашизм буде повергнутий, і тоді вже померти. Тепер, старий і безсилий, із серцем норовистим і ненадійним, обдумуючи долю своїх онуків, прагнув одного: дожити до повної перемоги світлого розуму над темрявою, персконатись, що в світі не буде біди, і тоді померти.

Надвечір тривожний настрій у природі, серед людей і звірів, серед птахів і навіть безмовних дерев досягнув апогею, зробилося так важко, що дихати ставало нічим, листя так обезводнилось, що повисло на деревах зім'ятим ганчір'ям, сонце так розпалилось, що ось-ось із нього хлюпне, немов із доменної печі, вогняна лава на столону і розімлілу землю.

Та найшла важка хмара, що непомітно нагромадила свої свли десь за деснянськими лісами і дібровами, скрадливо навалилась на землю, загорнула в чорні шати сонце, затулила небо, до краю насторожила все живе на землі, принесла з собою неймовірну тишу, коли навіть власний голос не сягав власних вух і ралтом збудила навколишній світ розбійницькими громами, оздобила сліпучо-білими блискавками, розлилася таким рясним і теп-

лим дощем, що все враз і ожило, і пораділо, напилосся досхочу і вільно дихнуло на повні груди.

Земфіра, налякана грозами та блискавкою, інстинктивно, як і всякий звір, затиснулася у темний затінок, причаїлась у куточку, притулилась до гарячої стіни, завмерла, ждучи неминучого. Та, почувши живлюче хлюпотіння дощових потоків, не втрималася, вийшла зі схову, пірнула в зливу, відчула всім своїм звірячим єством ту насолоду, яку опісля виснажливої спеки приносить усьому живому жадана злива.

Злива швидко, мов розбуяне весілля, налетіла, і так само швидко і прогула, прохлющіла, проблискала і зникла за селом, понесла полегшення і радість сусіднім селам, спраглим полям і лісам, долинам та видолинкам. По селу галасували ожилі півні, туркотіли горлці на старезній велетенській груші, гралися вовчєнята в лігві, скиглила тонко, сама того лякаючись, лисичка-сестричка, білочки крутилися в своїй осельці — ожили всі поселенці зоопарку, взялися за своє звичне діло. В гнізді незграбно витанцьовували лелеки, клепали в червоні довгі дзьоби, розтрушували з крил гарячі краплини.

Земфіра крутилася на подвір'ї, притягла її хвіртка, з нетерпінням ждала звірина, поки вона розчиниться: Гастюша кликала пахощами терпкої води, воля шуміла за ворітьми мокрим листям верб та лоз, стежки лісові стелились їй до ніг. Хотілося їй після такої очищаючої грози побігати на волі. І вона таки діждалася.

Солов'ятко, пересидівши зливу в хаті, вирвався за ворота, засукав вище колін штанці, пролопотів по мокрих калюжах, прибіг до Андрія Івановича, мама питає: а чи принести їсти, чи, може, дідусь з Харитоном самі завітають, бо мама Марія таку запашну окрошку з перших огірків на березовому квасі та ще з сушеною рибкою приготувала, що в Солов'ятка аж сліна потекла. Перш ніж відчинити хвіртку на вчителєве подвір'я, вирішив Солов'ятко зазирнувши до звірят, переконатися, що всі вони живі-здорові, чи громом кого не оглушило, чи водою не залило. Відчинив Солов'ятко навістіж хвіртку, а назустріч йому метнулася блискавкою лосичка, глянула на хлопця вдячно та гаїнула до Гастюші, в одну мить занурилась у паруючу воду. Солов'ятко збагнув, що вчинив не гаразд, швиденько зачинив хвіртку, на інших звірів і дивитись не захотів, швиденько переказав Андрієві Івановичу все, що мав переказати від мамини, і рушив поза хатою, перестрибнув тин, подався ще до батька в кузню.

Коваль Марко йти додому не захотів, велів, щоб йому в горщику тієї окрошки принесли. Солов'ятко пообіцяв виконати батькову волю. Похвалився, яка то Земфіра стала метка та розумна, бо вже не хоче сидіти в хліві, в Гастюші викупується.

— Хай покупається,— засміявся батько.— Нагуляла жиру на дармових харчах, то, може, докупається...

Солов'яткові стало моторошно від батькових слів. Степок не любив у такі хвилини батька, розумів, що той говорить таке, чого не повинна говорити доросла людина. Мовчки пішов із кузні.

До самого вечора Земфіра вигулювалась у лузі. Школярки блукали луками, щавель збирали, то вона сміливо до них підійшла. До рук тягнулась. Видно, шукала Ляну з зефіром. Ляни не було.

У надвечір'я лосичка перепливла Гастюшу, але не в зоопарк попросилася, а потягла вулицею. Когось шукала. Забрела до кузні. Тут нею замилувалися ковалі, а Марко так аж рота розкрив з подиву:

— Ти гляди, як розкохалася, мов теля з ферми...

На ніч Земфіра повернулась до своєї стайні. Всі наступні дні примудрялась вирватися на прогулянку, блукала луками, заходила в поле, довірливо наближалася до людей, тяглась до рук і, не знайшовши білосніжної кульки зефіру, розчаровано зітхала, йшла собі геть.

Одного вечора вона загайалась, може, далеко зайшла від села, не повернулась ночувати додому. Зате вранці і кілька наступних ночей спала в своєму хлівчику. А потім несподівано зникла, ніби у воду впала.

Юні натуралісти тривожились, розшукували, розпитували людей. Вияснили, що лосичка гуляла по луках і полях, а в останні два-три дні її ніхто не стрічав, і не бачив.

Засмутилися юні натуралісти. Стривожився Андрій Іванович. Місця собі не знаходив Харитон. Поблякло на воротах хліва, розпливлося від дощових патьоків горде слово «Земфіра». Без лосички і зоопарк став не схожим на зоопарк, і відвідувачі покидали його розчаровані.

VII

Над Боровим панувало справжнє, найсправжнісіньке літо.

То була пора, коли все живе на землі досягає свого найбільшого розквіту.

Порожній узимку та весною, невеличкий город старого вчителя, затінений кістлявим віттям старих дерев, у літній час по вінця виповнювався зеленню, що лізла вгору, тисла огорожу, переповзала через тини. Тітка Марія, не радячись із господарем, від власної щедрості понатикала між розорами і квасолі, і соняшника, і гарбузів, і маку, і кукурудзи, а воно тепер плелось, заповзало на дерева, цвіло, зав'язувало довгі зелені струки, викидало золоті тарелі, дивилося на світ круглими очима, отороче-

ними золотими віями, перетинало стежки, перетворило город на джунглі. Росла на грядках і капуста, і буряки, і морква, петрушка і кріп, усього було на городі і не менше та не гіршого, ніж у самої тітки Марії.

На сторожі того нестримного буяння, на самій межі біля до-роги росло вузлувате дерево, розлоге, розкидане в усі боки, у важкій листяній шубі, а зверху чорніло незграбне, велике, обляпане білими патьоками лелече гніздо, в якому ледь вмещалася велика лелеча сім'я. Старі лелеки були ситі, хизувалися лискучим пір'ям, пишалися здоров'ям, а молодь оперялася і вже нічим не відрізнялася від старих, хіба що дзьоби ще не дуже червоні. Розсівшись на гнізді, лелеча сім'я займала його все, аж дивним здавалося, як-то стільки чорно-білого птаства могло розташуватися на такому мізерному островочку.

Луки виповнилися травою, купами густезних кущів, плетених і переплетених горошком, ожиняком та хмелем. Аж дивно було, що після того, як ще недавно тут блискотіли водяні плеса, так забуяло, по вінця налилося зеленню. У тій гущавині поховалися округлі й продовгуваті лугові озера та озерця, надійно замаскувалися в повені зел, тільки Десна спокійно і тихо, ласкаво і непомітно струмилася поміж піщаних берегів, снувала свою одвічну думу і робила своє одвічне діло.

У полях половіли жита, бронзовіли пшениці, молочною піною бралася гречка, небом сніпм лежали трави, запаморочливо пахтіла картопля — не поля то були, а живий килим, наймайстерніший і найдорожчий, бо творився і рукотворно, і нерукотворно, був тим килимом-самобранкою, який, таки ж і правда, давав людям усе необхідне для добра і достатку.

Тітка Марія занесла якось увечері горнятко смаженої молоді картоплі з смачною яловичиною, частувала щедро, про щедрість землю вела мову.

— І відкіля воно усе береться? Ну, геть тобі заврунило, геть завалило землю, в мене на городі такі гарбузи вигнало, що вдвох не підняти. Коли б ще трохи, то вже й земля б не витримала...

Харитон вминав смаженю, особливо смакувала йому соковита і запашна яловичина, в думці посміювався з тітки Марії: ех, жінки, всі вони якісь дивні, десятилітку закінчувала тітка, фізикухімію вивчала, а закону Ломоносова не запам'ятала про те, що з нічого ніщо не з'являється, що матерія лише міняє форми, а вага її однаковою зостається. Хай тіткини гарбузики хоч які ростуть велетенські, а земля не завалиться.

Був вдоволений своєю мудрістю і в душі пишався, що, як і всякий мудрець, не висловлює тієї мудрості вголос, а їсть собі мовчки та знає своє.

Андрій Іванович теж нічого на те не сказав, невідомо, чи й дослухавсь до слів Марії. Хорував він, хоч тим і не хвалився. Розлука з онучкою смутила його й пригнічувала, тримався за тишку, сидів замислений а чи зажурений ходив по саду. Видно, то задля Андрія Івановича Марія і висловлювала своє захоплення щедрістю землі, хотіла відвернути од сумовитих дум, порадувати, бо знала, що старий учитель завжди турбувався про те, щоб у колгоспі родило, радів, коли весна і літо показували на щедрий урожай.

Лікаря Андрій Іванович не кликав, не вважав себе хворим. Лікар частенько приходив сам, бо теж був одним із учнів Андрія Івановича, заходив, як друг і колега, подовгу розпитував про самопочуття, давав поради, залишав пілюльки та пляшечки з різними настоями. Найчастіше до того всього старий не доторкувався, а інколи й брався, мабуть, тоді, коли згадував, що необхідно турбуватися про своє здоров'я. Найчастіше лікар навідувався у надвечірню пору, після прийому хворих, але про що вони говорили з дідом, Харитон не чув, бо в нього було досить своїх справ, він рідко був у такий час вдома, — порався в зоопарку та розмірковував над тим, де ще слід пошукати Земфіру.

Літня пора для школяра — рай. Ані тобі домашніх завдань, ані ранніх уставань, ані боязні спізнитись чи бути викликаним учителем до дошки знепацька і обов'язково тоді, коли тобі нічого сказати. Гуляй усецьке літо, рости, набирайся тіла, а на тіло збирай шоколадний загар, втішайся теплом і красою, що хочеш, те й роби. Купайся в Гастюші. Лови на гачок або ще яким іншим допотопним способом в озерцях рибу. Відшукуй смачні ягоди в лісі. Гриби винишпорювати в торішньому пожухлому листі теж немала втіха. А потім горіхи в ліщинниках. Не встигнеш озирнутися — яблука й груші в садах, кавуни та дині на баштанах. Можна ще влаштовувати туристські походи. Можна й екскурсії. Якщо туристські походи вели на лоно природи, в лісі та діброви, до річок та озер, то екскурсії — в музеї, по шляхах воїнів та партизанів.

Борівським школярам усе те було доступне, і вони тішились самою думкою, що можуть зробити все, що їм заманеться. Та все ж вони більше говорили та мріяли про всі ті літні принади, ніж користувалися ними. Могли відвідувати музеї і ходити партизанськими шляхами, пропливти туристами по Десні від самого Бузинного до Києва, чи ще й далі по Дніпру, все могли, але не мали на те часу. Відкладали на наступні літа, ждали зручного моменту, тішили себе надією на незвичайні мандрі і незвичайні пригоди. Ждали — відчує себе краще Андрій Іванович — у похід партизанськими стежками поведе, не одного літа він водив своїх вихованців. Повернуться з відпустки вчителі — згадають про своїх

вихованців, повезуть до Києва, покажуть скарби «Золотої палати», кажуть, відкрилася така незвичайна колекція в музейному містечку Лаври. Все буде.

Поки що всіх мучило одне: де поділася Земфіра? Без неї та ще без Ляни стало тихо і сумно в шкільному зоопарку. Не лише юннати, а й пожильці живого куточка засумували.

— Може, її вовки загризли? — казав хтось.

— А може, злякалась чого та кудись забігла?

Це припущення сприймалося всіма, зігрівало надією кожного, примушувало щоденно організовувати дальні походи, продовжувати невтомні пошуки.

Літо — благодатний час для відпочинку і розваг, коли б не було в учня вихователів ще пильніших і доскіпливіших за вчителів. Після останнього дзвоника в школі вчителі швидко зникали: хто на відпочинок, хто в мандри, хто по науку, а батьки залишалися вдома, пильним оком стежили за школярем чи школяркою, не пропускаючи найменшої нагоди, щоб не на розвагу послати дочку або сина, а на корисну домашню чи колгоспну роботу. Роботи такої було багато. У городі та в саду, у дворі було коло чого поратись, худібку пасти або траву для неї рвати. Польові роботи в колгоспі не минали багатьох, бо дехто з батьків цілком резонно вважав за корисне, коли дочка чи син з дитинства привчатимуться до праці та ще й трудовень який доточать до батькового.

Навіть Харитон, людина, можна сказати, незалежна, позбавлена батьківської опіки, і то весь час відчував на собі певний обов'язок. Дідусь ні до якої роботи його не силував, але час від часу організовував аврал то в городі, то в саду, то прополоти щось було треба, то яблука-падалиці зібрати, то замести стежки, то розчистити та загребти в дворі. Дідусь ніколи не наказував, він просто сам брався за роботу, але хіба Харитон не був восьми-класником, тобто підлітком, а це означає, майже дорослим? Хіба він не розумів, що коли дідусь узяв сапку чи граблі, кошика чи лопату, то треба негайно те знаряддя перебрати до своїх рук, мовити суворо: «Дідусю, ось же сядьте та й посидьте, чи я маленький, щоб ви гнули спину?» А вже відомо, що коли робиш щось під теплим і ласкавим, заохочувально-схвальним поглядом, то стареша робити так, щоб заслужити похвалу і щоб самому було приємно від того, що виконуєш корисну і необхідну роботу.

Добре розумів Харитон і те, чого дідусь починав з ним мову про колгоспні професії. Про машини, на яких працюють і комбайнери і трактористи, шофери і мотористи. Харитон знав, що наш час — це час моторів, і кожна більш-менш культурна людина мусить оволодівати моторами. Натякав дідусь, що й ковальське діло почесне, бо той, хто володіє таємницею металу, корисний лю-

ням не лише в селі, а й у місті, бо наш час — це час сталі, цього найблагороднішого металу на планеті: хто в світі володіє тим скарбом, той і почуватиться впевнено та спокійно у нашому досить-таки бурхливому світі.

Харитон усе більше усвідомлював, що мусить менше рибалити та викупуватись, хоч це й приємне заняття, а більше часу віддавати корисним справам. З якогось часу він зачастив до кузні. Солов'ятко його туди водив, як додому. Ковалі колгоспні, а найперш дядько Марко, хоч він був малопримемний Харитонові — отже буває таке: наскільки шанував тітку Марію, настільки антипатичним був йому дядько Марко! — стрічали хлопців радо, Харитон не відчував у їхній мові ні насмішки, ні зневаги. Згодом докопався — всяк майстер шанобливо ставиться до тих, хто проявляє живий інтерес до його професії.

Солов'ятко, безумовно, у кузні був своєю людиною, наступником батьковим, а що й Харитон приглядався до ковальства, теж подобалось ковалям.

— А, майбутня зміна, ну давайте, давайте, хлопці, коли не жартуєте. Це ти, Степане, загітував друга?

— Приглядайся, Харитоне, — чи то серйозно, чи то жартома озвався Черпак, невпізнаний через закіптюжене обличчя, — вподебуй наше ремесло, ковальський хліб хоч і важкий, зате ситний. Тут, голубе, так — стукнув молотком — копійка, гахнув молотом — карбованець.

Харитон уважно приглядався до чудодійства, яке творилося біля горна на незграбному ковадлі, невідривно стежив за роботою ковалів, захопився трудом ковальським. В одному сумнівався — чи зуміє коли-небудь сам отак легко і вміло підхоплювати залізними кліщами з синьої вогняви золоті шматки металу, в одну мить із безформного заліза ліпити щось потрібне людям.

Увечері охоче вивідавав свої враження дідові, а той вдоволено похитував головою, схвалював онукову запопадливість, розповідав щось таке про метал та його дивні властивості, що Харитон заслуховувався, а вранці знову чимдуж біг до кузні, щоб переконатись у тому на практиці.

Відвідини кузні були перервані тільки тоді, коли зникла Земфіра. Харитонові і Солов'ятку, найбільш зв'язаними обов'язками перед юннатами, довелося взятися за розшуки втікачки. Пошуки не дали наслідків, лосички ніде не було. Харитон тільки через тиждень знову завітав до ковалів.

Тут знали про втрату. Розпитували про пошуки, але Харитон з Солов'ятком нічого втішного не могли сказати.

— Жаль, жаль, гарне було звірятко, — журився старий коваль.

— Не знайдуть,— металеву буркнув дядько Марко, аж у Харитона мороз поза шкірою пробіг від тих слів.— Коли не вовки з'їли, то хтось заповлював. Розгодована була, сита, а на жирний шмат — чимало ласих...

Харитонові стало не по собі, і він довго не затримався в кузні. Аж інтерес до ковальської справи побляк, нецікавою стала кузня. Повернувся додому, поравсь у живому куточку, ждав, поки повернуться шукачі, вістей, які вони принесуть.

Шукачі повернулися швидко і принесли чорну вість.

— Немає Земфіри,— сумно сказав голова юннатівського гуртка. Здргнулися в нього плечі, похилив голову, з очей бризнули сльози, і він весь поник, сів на колоду.

Харитон не міг продихнути, його приголомшила вість, не міг собі уявити, що сталось із Земфірою, але вже збагнув, що її немає і ніколи не буде.

Утерши кулаком сльози, голова юннатівського гуртка пояснив:

— Голову знайшли за Довгим та шкуру. Якийсь негідник убив нашу Земфіру.

Не помітили, коли настав вечір, коли зачорніли сутінки, коли висипали зорі, впала на землю цілюща прохолода. Приголомшені сиділи на колоді юннатівці і важко журилися. Потім поодиноці мовчки розійшлися хто куди.

Останнім рушив до хати Харитон.

До Андрія Івановича того вечора завітав Семистрок. Захотілося похвалитись, що завтра в колгоспі починається дуже важлива і відповідальна робота: косовиця.

У подеснянських колгоспах, так само, як і в усіх інших, сінозбирання — подія. Матимеш сіно — ти справний господар. Корм для худоби — то головне. Сьогодні корм здобувається там, де тільки можна його взяти: і силос, і сінаж, і кукурудзяна січка, різні концентрати та відходи харчової промисловості — все йде в діло. Та все ж найдорогоцінніший корм — це лугове сіно. І тому в колгоспах, які володіють заплавленими луками, косовиця не лише важлива і важка робота, а й свято.

Косовиця — справа сезонна. Вона робиться гуртом, на неї кидають усю робочу силу. Про все це говорив голова колгоспу старому вчителю, хоч той добре й сам це знав. Але є в світі багате чого такого, про що слухати приємно. Така й косовиця. Молодо загорілися очі в Андрія Івановича, вочевидь він збадьорився, з обличчя зникла втома й стареча байдужість, він став тим Андрієм Івановичем, якого давно знали борівці.

— Неодмінно прийду,— пообіцяв учитель.

— Та що ви, відпочивайте, полежете...

— Належався і відпочив. Қоси не потягну, а бесіду проведу у час відпочинку. Отам біля озера, біля Млинових Пересипів.

— Зберемось... Приходьте...

Уже зовсім стемніло, коли голова вийшов з учительової хати. На стежці зустрів похнюпленого Харитона, сказав йому щось ласкаве, але той навіть голови не підняв. Вступив до хати, зупинився біля порога, не міг глянути в очі дідусеві. Той аж злякався, побачивши онука.

— Що трапилось, Харитоне?

Харитон схлипнув.

— Земфіру... убили...

Андрій Іванович відчув, як щось ніби обірвалось у грудях. Мовчки дивився на онука, ворухив губами, не міг вимовити й слова.

— Я знаю, хто те зробив,— твердо проказав Харитон.

Дід не став розпитувати. Він теж знав, хто міг підняти руку на беззахисну тварину.

VIII

Борове пробудилося спозаранку, розбуркав його повсюдний дзвін, у кожному дворі старанно клепали коси. В час косовиці у Боровому йшла в хід уся техніка: косарки, грабарки і, безумовно ж, не забували і про старі дідівські коси та граблі. Стояло літо, безхмарне небо висіло над деснянськими луками, гаряче сонце швидко висушувало покоси, і голова колгоспу старався якнайшвидше звершити одну з найтрудомісткіших робіт у колгоспі.

Рано прокинувся Марко Черпак. Не до кузні збирався, хоч міг і не йти на косовицю. Ковалям і в кузні роботи вистачало. Але не був би він Марком, коли б прогавив десяту копицю, обіцяну кожному, хто викосить, згребе та складе сіно.

Старанно клепав і без того гостру, як бритва, косу, лагодився в луг, а Марія складала харчі в торбу та вкрадливо допитувалася:

— То сам гребтимеш чи приходиш?

— Не велика пані, не злиняєш, коли згребеш яку копицю.

— Льон у нас чахне, проплюємо-проплюємо...

— Не втече твій льон...

— Ну, льон, сам знаєш, культура...

— Не триндич. Сказав — значить роби.

Марія замовкла, хто вже зна, чи образилась, чи ні, бо образитись на чоловіка було їй категорично заборонено, Марко в сім'ї був суворий, жіпка мусила мовчати. У всякому разі не висловлювати того, що думала, чого прагнула, а коли й висловлювати, то хіба натяками, швидко відступаючись, коли чоловік кидав: «Не триндич».

Віддзвеніла на Черпаковому подвір'ї коса, сплелися до гурту кіся та торбина з усім причандаллям, і торба з харчами вляглася на призьбі, Марко перевдягнувся у білу полотняну сорочку, відкриту всім вітрам на грудях, у парусинові штани, придбані невдовзі після одруження і залежані до того, що вдягати їх можна було хіба що на роботу, надів на низькообстрижену щітку солом'яного бриля.

— Це ж воно якби по-колишньому, то застріг би коня у воза, склав усе це причандалля та й їхав на косовицю, як пан. А тепер на горбу мусиш перти...

— То не ходив би,— несміливо озвалась Марія,— та й не бурчав задарма...

— Не триндич...

— Чи нам те сіно так треба, ще он позаминулорічне лежить на хаті...

— Не завадить. Коли є нагода вирвати копицю-дві, то рви швидше...

Марія скрушно зітхає.

Марко, відчувши повну перемогу над жінкою, пом'якшується, поблажливо зиркає на Марію, розчулюється: що не кажи, а гарна в нього дружина, лагідна й ласкава, слухняна, розсудлива, супроти нічого не скаже.

Зітхає Марко. Знову згадалися ті часи, коли на косовицю виїздив з батьком на возі, не тяг на плечах важкої торби та незграбної коси.

— Коли пригріє добре та підсушить, то після обіду візьмеш граблі та прибіжиш на годину, перевернеш покоси, бо я спробую рекорда поставити. Домовився із завгоспом, що сам коситиму, відіб'ю гектарів зо два, не хочу, щоб хтось під ногами плутався, бо теперішні косарі недолугі...

— Не відривався б, Марку, від людей...

— Знову затриндичила...— невдоволено буркнув Марко, хоч у душі і не мав зла на жінку, навпаки, навіть розчулився, що жінка турботу про нього проявила.— Сама знаєш, які тепер косарі. Те старе, те мале, а те недоросле. Гляди, ще й Громовий-Булатов за косу візьметься, вчора заходив до нього голова...

— Не до косовиці Андрієві Івановичу...

— Еге ж, сидів би вже в холодочку, так не сидиться...

Отак бурмочучи, Марко вийшов за ворота і, мов наврочив згадкою про старого вчителя, першого стрів на стежці Андрія Івановича.

Громовий-Булатов теж прокинувся на світанні, його розбудив повсюдний дзвін кіс, лелечий клекіт та горобиний шарварок за вікном. Ще лежав, розплющивши очі, а в душу вливалось щось гарне, давно забуте. Косовицю любив з дитинства, привчив

до неї покійний батько, який хоч і був рибалкою, а кожного літа брався за косу, підробляючи в багатих хазяїв на косовиці.

На луках починався знайомий шум косарок, приглушений перегук людських голосів, озивались передзвоном сталеві коси. Андрій Іванович задивився на тиху гладінь Гастюші, що парувала серпанковою синню, усміхався білим ліліям, що непомітно зринали на поверхню, боячись пропустити схід сонця.

Лице в лице зіткнувся Андрій Іванович з ковалем Марком Черпаком.

Першим, як і належить учневі, привітався Марко.

— Доброго ранку, Андрію Івановичу...

Крадькома косував на вчителя сміхотливим оком — скільки й живуть, між ними не було тих узвичаєних відносин, коли люди довіряють одне одному. Хоч і не можна казати, що Марко не любив свого вчителя, але ставився до нього з тією невиправданою розбишакуватістю, яку можна зрозуміти хіба що тоді, коли людина перебуває в дитячому віці. Андрій Іванович, сам того не помічаючи, дивився на Марка не так, як на інших своїх вихованців, ніби не помічав, що той уже не хлопчисько, а людина в повному розквіті сил.

Непрязно зиркнув учитель на давнього учня, відповів іронічно:

— А, здоровенькі були, Марку Степановичу.

Марко, несподівано для самого себе, розгубився, спантеличило те, що учитель назвав його так шанобливо.

— Та чого там... Недостойні такої шани...

Марко Черпак промахнувся. Не те сказав, що мусив би сказати. Рідко хто величав його так, і він просто розгубився.

— Та певже? — вхопився Андрій Іванович за ті слова, немов за кінець ниточки.— Це чому ж так самокритично?

Черпак відчув, що потрапив на слизьке, в невідгідному світлі постав перед учителем, але, намагаючись врятувати становище, сказав і на цей раз не те, що треба.

— Ми, знаєте, люди темні...

— Час би й просвітитися. Не в джунглях живемо, між людьми крутимосся, газети читаємо, телевізорна шогла стирчить над хатою...

Це все прозвучало, як відверта насмішка, і Марко Черпак відразу оговтався, і розгубленість з нього як рукою зняло.

— Якщо когось змалку неправильно вчили, то дорослому йому ні радіо, ні телевізор не допоможуть.

Андрій Іванович відразу визначив, у чю то сказано адресу, зацікавлено глянув на Марка, намагався спіймати його погляд.

— Гадаеш, що лошата родяться без лисини? Даремно так вважаєш. Лисина в коня це одне, а от що в черепній коробці

в людині засіло, — то вже інша річ. Людина тому й зветься людиною, що протягом життя збагачується духовно, удосконалюється і сягає вершини всього.

— Це ви, Андрію Івановичу, таку науку розвели, що моя ковальська голова того не втне...

— Жаль, що не втне... Треба б...

Глянути збоку — йшли собі понад Гастюшею, мов двоє найвірніших друзів, шановний учитель і улюблений учень. Один несе за плечима косу, поспішає на цілоденну роботу, а другий собі прогулюється, дихає ранковим повітрям, проводить в луг товариша, зичить йому трудового успіху. Неможливо було помітити збоку, що йшло двоє людей, які жодною клітинкою свого «я» не сприймали один одного.

Над луками кружляли лелеки. То молодь стала на крила, вчилась літати, літала радо, швидко томилася, відпочивала і після короткого перепочинку знову здіймалася в небо. В небесній блакиті літак гув розмірено і звично, тут пролягла траса з Києва на Москву, літаки снували по ній безперервно, йшли на такій висоті, що на них уже якось і не зважали.

Якусь хвилину вчитель і його колишній учень мовчали, кожний думав про своє. Андрію Івановичу згадалися давно забуті часи, коли він, ще молодий учитель, гаряче агітував борівців за нове життя, доводив, що настане час, коли і в небі, і на землі, на воді і під водою невпинно трудитимуться машини, коли життя буде величним і прекрасним. Маленькі його вихованці в те вірили, дорослі дивилися на нього, як на брехуна, сміялися самими очима, а він знав своє — переконував, що доживемо до того часу, коли всього буде вдосталь: і хліба, і до хліба, і одягу, і матерії, а головне, буде повний достаток на людські знання і світлий розум.

Андрій Іванович вірив тоді, вірив завжди, що все залежить від самих людей, був переконаний, що людина, коли захоче, може творити дива, а може й чинити сама собі шкоду. Так, люди можуть усе, люди можуть бути прекрасними, але можуть бути і черпаками...

Марко теж думав, але дума його була не така крилата, як в учителя, кудохвоста вона була і ляклива, як заєць. Прикидав собі: знає Андрій Іванович, що саме він, Марко Черпак, спожив м'ясо з лосички чи не знає? Відомо старому вчителеві, що він і сам скуштував молоді лосички, чи ні? Немов сам біс під'юджував Марка сказати Громовому, що й він їв лосятинку, їв і не вмер, довести, що існують в світі два різних поняття: слово і діло; одне — на словах дбати про природні багатства і ресурси, і зовсім інше — прикладатися до тих ресурсів, відривати для власного споживку якусь там частку.

— Так, кажуть, ніби урон у вашому господарстві трапився, Андрію Івановичу? — лукаво блиснув оком на вчителя.

— Га? Що? — кинувся Андрій Іванович від власних дум. — Урон, кажеш?

— Та лосеня ніби пропало...

Андрій Іванович в одну мить, інтуїтивно збагнув, до чого це питання, гостро зиркнув на Марка.

— Не хизуйся, Марку, нічим хизуватися. Браконьєрство, воно залишається браконьєрством, незалежно від того, чи спіймали винуватця, а чи йому пощастило викрутитись.

— Не розумію, до чого це ви ведете, Андрію Івановичу...

— Що ж тут розуміти? Хіба то таємниця, що лосичку спожив Марко Черпак? Ні для кого те не таємниця...

— Ви стверджуєте? — якомсь і стривожено, і перелякано, і навіть люто зиркнув Марко на колишнього вчителя.

Громовий-Булатов був, як завжди, спокійний і зосереджений, хіба що трохи блідший звичайного. Марко бачив — Андрій Іванович усе знає, докопався до правди, недарма він учитель, від нього не сховаєшся. І його навіть злість узяла — нехай він був учителем у ті давно забуті часи, хай тоді ні з чим не можна було сховатися від Андрія Івановича, але яке він право має тепер?

— На словах ми всі справедливі, всі законники та добродесні. А на ділі — кожному подай м'яся. А ви теж, Андрію Івановичу, лосятинкою ласували, їй-бо, ласували, не відмовляйтесь, їй-бо, правда.

Черпак аж захлинувся беззвучним сміхом, дивився на витягнуте вчителеве обличчя, в осклянілі очі, зсутулену вісткою постать старого. Дуже був вдоволений сам собою Марко Черпак, був переконаний, що Громовий-Булатов нізащо не повідомить нікому про його браконьєрство, тож не доведеться відповідати перед законом за те нікчемне лосеня. Та, врешті, хоч би й довелося відповісти, він згоден і штраф сплатити, навіть грошей можна буде не пошкодувати для того, щоб хоч раз у житті побачити оцього одвічного справедливиця і правдолюбця Громового-Булатова отаким розгубленим і знищеним.

— От бачите, Андрію Івановичу, як воно виходить, зовсім не так виходить на ділі, як на словах виглядає. На словах усі ми святі та божі, а коли до діла, Андрію Івановичу, то кожному свіжинки хочеться...

Учитель ніби й не чув того зухвалого хихикання, на його обличчі залягли глибші й суворіші зморшки. В очах майнула якась думка, пролетіла, мов блискавка, не глянувши на Черпака, глухо запитав:

— Марія про те знала?

Черпак урвав сміх. Підсвідомо збагнув, що в цьому поєдинку програв, що виглядає він жалюгідним і нікчемним чоловіком, коли поставити його поруч з Андрієм Івановичем та Марією. Лякливо зиркнув на його суворо зведені брови і внутрішньо здригнувся. Він багато дав би за те, щоб ті слова, які він по-дурному кинув хвилину тому, не були промовлені.

— Нічого вона не знає... Вона...

Черпакові забракло слів. В одну мить дійшло до свідомості — який-то він жалюгідний супроти власної дружини, а особливо супроти Андрія Івановича, до якого його тягнуло все життя, мов магнітом, з-під могутньої влади якого він хотів увесь час визволитися.

— Воно ж, звісно, хоч і лосеня...— почав було винувати, сподіваючись, що все ще владається.— Дпчина, одним словом, не ми, то хтось інший... Не буває ж такого, щоб дичина своєю смертю вмирала...

Хилячи голову, збайдужілий до всього навколишнього, йшов Андрій Іванович. Важка образа здавила горло, тисла груди. Ні, не на Марка, не на якусь окрему людину він був у гніві, він і сам не розумів, що його гнітить і давить за серце. Нікого не хотілося бачити і чути. Перед очима стояла дощичка, довірлива тваринка, що випадково була врятована людиною і повірила в доброту людську, потяглася до людей, стала іншою, не тією, що блукала по лісових хащах, віддана власній самотності, потяглася до гурту людського, звірила своє життя людям і так трагічно обманулася. На мить уявив собі той момент, коли Земфіра довірливо приступила до Марка, до його рук, почувши, що вони пахнуть хлібом, може, зблиск сталі сприйняла за білизну зефірини, до чого привчила її щедра Ляна. Замість частування, над головою в тварини змайнула сталева блискавка...

Аж замружився Андрій Іванович, уявивши те, почув, як щось важке підкотилось до горла, здавило груди. Але він ішов, зосереджено дивився перед себе на стежку.

Марко винувати плентався позаду, коса йому зробилася важкою, гарячою, він допетрав, що не стільки своїм вчинком, як тим, що так цинічно завів про те мову, назавжди втратив будь-яку повагу свого колишнього вчителя, того самого, якого все життя хотів приборкати, але ніяк не міг позбутися його впливу, хотів будь-що принизити, зневажити і разом з тим не міг позбутися почуття шани і навіть любові до нього, що потаємно жила на самому дні його ества. Марко не боявся, що учитель повідомить про його злочин, знав — того він не зробить. Йому було б легше, коли б так сталось, більше того — це було б порятунком для Черпака, стало б йому моральною підпорою, підставою для само-виправдання. Учителю на нього не поскаржиться. Він просто його

викреслити, уже викреслив із свого життя, не вважатиме більше Марка Черпака за людину.

— Воно ж дичина, нічне, одним словом... Не я, то хтось інший...

Марко скидався на шкодливого пройду-школяра, що нашкодив, а тепер і сам не знає, як виправдатись, як знову завоювати вчителеву повагу й довір'я.

— Вони ж хоч і лосі.. Писалося, що коли їм дати волю, то й до біди недалеко... Воно ж таке, що...

Андрій Іванович не дослухався до комариного дзижчання, ішов стежною, низько схиливши голову, мовчав, і те мовчання було промовистіше будь-яких слів, не лише катувало, воно знищувало Черпака. Трапилось те, що нерідко трапляється з людьми. Буває, живе-живе людина, не помічає чогось, не бачить і тільки в якийсь момент, у якусь незвичайну хвилину помітить те, що треба було бачити з самого початку. Якось в одну мить Марко Черпак збагнув усю непорядність свого вчинку. Ні, не те, що вбив звірину. Звірів били до нього, битимуть і після, поки існуватиме в світі полювання. Тільки оце тепер він осягнув обставини, за яких було запольовано лосичку, до його свідомості дійшло, що та лосичка вже не була звичайна звірина. Волею випадку дике лосеня стало близьким до людей, свійським. І не просто свійським, а вище свійського. Коли б Марко забив телятко від власної корови, його ніхто б за те не корив. Тут зовсім інше. До Марка тільки зараз дійшло, що він підняв руку на таїнство життя і природи. Трапився в житті той випадок, коли ламаються усталені, звичні норми існування, коли народилось щось нове, незвідане, прекрасне. До дітей, школяриків, людей довірливих і добрих серцем потяглася волелюбна тваринка, зав'язалась та незбагненна і велична дружба між істотами полярно протилежними, народилося щось незвичайне і незвичне, таке, що руйнувати нікому не дозволено.

А колгоспний коваль, шанована і знана в селі, і не лише в своєму селі, людина, Марко Степанович,— як назвав його сьогодні вчитель,— підняв на те руку, знищив на корені таке, чого нищити, вбивати не має права жодна людина, якщо вона людина...

Марко відчув у роті гіркоту.

— Не думайте, Андрію Івановичу, я можу і штраф.. і що завгодно...

Учитель і не зупинивсь, і не озирнувся. Ніби й не почув тих запізнілих слів каяття. Ішов стежною, прямував у поле, а Маркові треба було повертати ліворуч, шукати стежку в луг, туди, де дзвеніли коси і шелестіла, лягаючи у вогкі покоси, густа трава.

Марко спинився. Якийсь час тупцював на місці, думав, чи йому прямувати на покіс, а чи гнатися за вчителем, який чи то не почув його слів, а чи не хотів їх чути. Важкий камінь ліг Маркові на серце, руки йому ослабли, хоч і були звичні щоденно кувати, формувати метал, ліпити з нього те, що хотілось ковалеві. Сьогодні Марко був не здатний робити будь-що. І він, постоявши і подумавши, повагавшись, зітхнув і повернув назад, до хати. Коса, що лежала в нього на плечі, видалась такою важкою, що він ледве доніс її до двору.

ІХ

Хто сказав, що влітку в школяра немає справ? Таке міг сказати тільки той, хто або ніколи не був школярем, або той, хто позабував усе на світі, навіть про те, що він колись теж був дитиною.

У школяра, коли говорити відверто і щиро, якщо він, безумовно, справжній школяр, у літній час справ не менше, коли навіть не більше, ніж у дорослих.

Неправда? Правда. Дорослому що? Він собі прокинувся, вмився, поснідав, сходяв на роботу, відпрацював своє, повернувся додому, вмився, почитав газету, продивився телевізійну передачу та й спати. А школяреві як? Думаєте, так просто?

От хоч би й Солов'ятко. Ще батьки сплять, а він уже прокинувся. Сам, може б, і не прокинувся, так Харитон через відчинене вікно п'яту так залоскотав, що коли б і мертвим був, то схопився б, як навіжений. До схід сонця було ще далеко, лише схід розчервонівся, лелеки щойно прокинулись та заклекотали на гнізді, а Солов'ятко, солодко позіхаючи та тручи кулаком заспані очі, міцно тримав скляночку з дощовими черв'яками. На них, червоних і вертких, риба добре береться.

Тримав Солов'ятко у поснілій руці скляночку і думав гірку думу про школярську долю. Всі, бач, ще сплять, а він, Солов'ятко, мамина дитина, мусить копати черв'яків, плентатись ні світ ні зоря в луки, нидіти над озером, ждати — кліне чи не кліне. Потім поспішати додому, щоб застати маму, лише задля того, щоб отримати задання: весь день доглядати свиней, курей, качок та іншу живність. А ще ж треба було забігти і до шкільного зоопарку. І на косовиці побувати, і від хлопців, що на вигоні у футбол ганятимуть, не відстати, корову увечері зустріти, маму й татка, коли з роботи повернуться, привітати, у клубі кінофільм не прогавити, по селу після того погасати... Та тут, коли перелічити все, що мав за довгий літній день зробити Степок, то й дня мало, треба було доточувати ще й ночі, хоч, як відомо, літня ніч така довга, як у зайця хвіст.

Про свою гірку долю Солов'ятко розмірковував тільки доти, поки оббивали на луговій стежці ранкову росу босими ногами та поки ловили дрижаків. Коли ж добігали до озера, начіпляли на гачок червоних черв'яків та закидали вудки якнайдалі від берега, то відразу всі думки, всі клопоти, всі переживання, всі сумніви і вагання відлетіли геть, уже нічого не бачили на білому світі, окрім поплавців, що мирно дримали на дзеркальній гладі тихого, як сон, озера. Не помічав тоді Солов'ятко ні рожевого неба на сході, такого рожево-тендітного і ніжного, що на нього можна було, не відриваючись, дивитися все життя; ні перших золотих променів, випущених із незримої потужної пращі; ні неба, що синіло над головою безмежним морем; ні хмарок, таких анемічних та безплотних, що аж бачити було нічого; ні синіх тіней, що поступово розчинялись у долинах та видолинках; ні ранкового туманцю, що цигарковим димом слався над крижаною нерухомою гладінню озера. Забував Солов'ятко навіть про те, що за ближнім кущем тихо сидів Харитон, пильнував поплавця і нертерпляче ждав, поки що-небудь, хай хоч найменше, найдурніше в озері, схопить черв'яка та вцепиться на гачок.

У Харитона роботи й відповідальності було значно менше, ніж у Солов'ятка, але то теж лише здавалося на перший погляд. Правда, він не годував свиней і не стрічав увечері корови, але це ще нічого не означало. В дідовому садку жили бджоли, і хоч пасічницького хисту Харитон не мав, вулики обминав десятою дорогою, але все одно час від часу капосні комахи,— видно, за щось не злюбили хлопця,—умудрялися завдавати йому важких травм, норовили вжалити. Харитон цього дуже не любив. Та й кому сподобається, коли, з одного боку, це викликало неймовірний біль, а згодом сверблячку, а з другого — зовсім псувало людині портрета, хоч на вулицю не показуєся. Не побіжиш на люди, коли тобі губу розжене, таку як пиріг, під носом або брову розіпре, що й око зовсім закрийється, в дзеркало дивитись самому на себе гидко, а що вже казати про сторонніх?

Бджіл обминав Харитон десятою дорогою, ворогував з ними смертельно, крадькома давив, де тільки застукає в зручному місці, а вони ніби мстилися йому нещадно.

У Харитона було чимало й інших клопотів. Якось так склалося, що саме він, Харитон Колумбас, опинився в головних доглядачах шкільного зоопарку. Юннати жили на стороні, до зоопарку приходили лише у вільні хвилини, а він жив поруч, тварини весь час були в нього на очах. То чи міг він зоставатися до них байдужим?

Ні світ ні зоря, а Харитон поспішає на рибальство. Бо браконьери-коти, хоч і сидять тихо-смирно, лише зеленими очима лупають байдуже, а насправді вони не такі вже й байдужі до своєї лука-

вої долі. Браконьєрствувати їм заборонено, а хочеться ж їм і м'яса, і рибки. Бачили б ви, як вони оживають, почувши запах свіжої рибки. Спинаяться на задні лапи, так широко розкривають очі, мов віконниці на вікнах, хвости деруть догори, нявчать ніжно, спини вигинають покірно, труться об вольєр, ждуть не діждуться, коли кинеш їм рибку. Дуже подобалося Харитонові спостерігати за тією картиною. Не поспішав частувати їх, розтягував процедуру настільки, наскільки її можна було розтягнути. На видноті, перед вольєром, виймав з капронової торбинки рибу, викладав на диктову дощечку. Риба підскакувала, билась хвостиком об дошку, зіпала ротами. Котиська нявчали, вигиналися в передчутті ласої трапези, а Харитон мив під умивальником руки, мив неквапно, полоскався в мильній піні, подовгу витирав їх рушником, одним оком позирав на ту картину і скупно, в самій душі, посміхався. виправдував подібне катування браконьєрів тим, що вважав за необхідне тренувати котячі нерви, виховувати почуття витримки, вміння чекати. На Харитонову думку, така властивість, як витримка, вміння чекати для котів була необхідна.

Сьогодні клювало погано. Харитон виманив двійко чи трійко писклят з дна озера, а Солов'яткові й зовсім не поталанило, не бралось — і все. Зі сльозою в голосі Степок нарікав на невезіння, на чорну риб'ячу невдячність, а коли Харитон сердито прикрикнув, щоб не розлякував рибу, то замовк і тільки ображено шморгав носом, сердився невідомо на кого — чи то на Харитона, чи на рибу.

Деся у пору пізнього снідання приплентались рибалки додому. Були не такі стомлені, як розчаровані. Харитон подався на подвір'я дражнити котів окунями, а Солов'ятко, мовчазний і розчарований, поніс до хати вудочки.

Сніданок, як завжди, чекав Харитона. На столі, під чистеньким рушником, ховався глечик молока, пухкі млинці, склянка з сметаною. Харитон таки ж виголоднів, аж живіт підвело. Ів з тією пожадливістю, з якою коти-браконьєри щойно спожили убогий улов.

Потім ждав дідуся. Сидів на веранді, пильно прислухався до бджолиного дзвону за вікном і читав газету. Дідусь не приходив. Харитон згадав, що увечері до них навідувався голова колгоспу. Здогадався, що дідусь подався на покіс, і собі поспішив туди.

Сонце вже високо підбилось угору, коли він вийшов за Гастюшу, потрапив на луки, туди, де кипіла дружна робота. В Боровому він ще був чужий, школярів знав усіх, а з дорослими був мало знайомий, не те, що в Бузинному, але його все ж приваблював гурт, йому прагнулось швидше потрапити до косарів. Для повноти відчуття, для того, щоб до кінця влитися в людський гурт, щоб відчутти себе тут не зайвим, треба було розшукати дідуся.

З дідусем він будь-де ставав своєю людиною, бо був дідусевим онуком, а це значило, що для кожного з борівців він ставав своїм і необхідним.

Андрія Івановича розшукати було нелегко. Але те не турбувало Харитона. Треба розпитати, люди підкажуть, де дідусь. Він, безумовно, не косить і не згібає сіна, десь ходить між людьми.

Озираючись, побачив журавлиний ключ косарів. Синхронно змахуючи косами, вони вергають у високі покоси траву. Їх не можна тривожити, хай люди працюють. Можна було постояти, помилуватися роботою, дідватися, поки закінчатся гони, коли ліниво і неохоче підуть косарі в протилежний бік, щоб зайняти нову заїнку. Він любив стежити за злагодженим, енергійним ритмом роботи, в такі хвилини забував про все, міг годинами стежити за тим, як красиво і велично трудяться люди.

Оддалік, за долиною, якийсь косар відокремився од гурту. То був коваль Марко, і Харитон, полегшено зітхнувши, рушив до нього.

Марко Черпак косив самотою, косив натхненно, на повну ковальську силу, валив траву в такий високий, як гора, покіс, вів таку широку стежку, ніби не косар тут проходив, а якийсь ще невідомий у сільському господарстві агрегат. Зодягнений в усе біле, він був схожий на пришельця з іншої планети, тільки що косу в руках тримав звичайну та хекав теж звичайно, хоч і натужно, ніби не косив, а в кузні гатив важким молотом.

Вдома йому не знайшлося місця. Коли повернувся на подвір'я, Марія вже подалася на роботу. Кликав Степка, але й того ухопило, німувала хата, німувало подвір'я. І йому стало моторошно, уперше в житті відчув себе самотнім, всіма забутим і нікому не потрібним. Рушив був до кузні, але згадав, що сьогодні ніхто не розпалював горна, всі подалися на луки, то й зовсім занепав духом. «Піднесло ж мені під руку цього старого дивака,— думав він,— розвів з ним балачку про те лосеня, хай воно буде прокляте, почалося з жарту, а дивини, на яке вийшло, навіть не сподівався, що таке може бути. Ні, голубе, коли ти коваль, то краще мовчки гати молотом, а не вплутуйся в розмови з учителями, та ще з такими, як Андрій Іванович».

Снував-снував по подвір'ю, блукав на городі, в огірки чомусь ушелепався, назбирав чи ні, а столочив гудиння, вчасно здогадався, що тепер йому не поздоровиться від Марії, втік з городу. На серці творилось щось неймовірне. «І потягло ж дурня за язика про лосеня бевкати, мовчав би краще. Та воно й потрібне було, те лосеня, можна було б й без нього обійтися, так скажи ж — дружки підбили...»

Витягнув з колодязя холодної води, вилив у корито — кури набігли, порося підійшло, почало пити. Оголивсь до пояса, спо-

лоснувся крижаною водою. Трохи полегло. Забулася на мить неприємна сугічка з учителем. Згадав, що йшов на луки сіна закосити, поморщився, назвав себе кисляком, бо й справді розкис, по двору крутиться, мов навіжений, добре, що Марії немає вдома, а то притьмом би висміяла.

Косарі вже встигли напрацюватися. Він, як і задумав раніше, не став до гурту. Косарі відразу збагнули його задум — уникає Марко гурту, захотів потрійну норму викосити, за один день вкосити стільки, щоб на зиму стачило.

Марко вергав з такою силою, що іншим косарям і не снилось. Поки один покіс проходили, Марко двічі пройти встигав. І не тому, що ставив перед собою таку мету. Просто не міг відігнати від себе неприємних, болісних думок і, вколисуючись тими думками, косив, мов трактор, невтомно і неугавно.

— Добрий день, дядьку Марко, — привітався Харитон.

— Га? — ніби прокинувся Марко. — Що ти сказав?

— Дідуся не бачили?

— Кого?

— Дідуся...

— Ні, ні, не бачив, — відмахнувся Марко і знову запустив у траву косу, знову поринув у свої думи, відразу забувши і про Харитонове запитання, і про самого Харитона.

Дідуся Харитон зустрів аж у обідню пору. Андрій Іванович, завершивши похід, потрапив до дубового гаю, в якому косарі склали торбини з косарським обідом.

Харитон мав свої клопоти, косарі вкинулись в передобідне купання, то він і собі занурився в озеро, плавав і пірнав, намагався дістати руками піщаного дна. Тим часом у гаю збирались косарі, голова колгоспу з'явився, перекинувся словом з Андрієм Івановичем, почав скликати колгоспників.

— Агей, косарі-гребці, збирайтесь до гурту, поки обід привезуть, то Андрій Іванович розкаже щось цікаве....

Всі, хто був у лузі, в свій час ще в школі слухали Андрія Івановича, любили свого вчителя. Харитонові теж хотілося почути, що скаже косарям дідусь, йому було приємно бачити, з якою шанобою прислухатимуться до кожного його слова слухачі.

Вдягнувся, витер обличчя, на чуприну не звернув уваги, хай висихає сама на гарячому луговому вітрі, підійшов до дідуся, збирався про щось запитати, але побачив, що дідусь дримає, припавши до покосу. Вразила онука блідість дідового обличчя, напівзакритого солом'яним капелюхом. Мовчки сів поодаль, вирішив не турбувати дідуся.

Підійшов Гаврило Адамович, почав був говорити та й собі затнувся, тривожно дивився на вчителя.

— Задрімав дідусь? — і підморгнув Харитонові,

— Не знаю...

У діброві нуртувався гурт людський, чулися сміх і гомін, як це буває тоді, коли збереться багато людей в одне місце. Хтось уже допитувався, чому не починається бесіда, і Гаврило Адамович потурбував учителя.

— Андрію Івановичу, ви не спите?

Учитель мовчав.

Голова колгоспу схилився над ним, заглянув у обличчя. Учитель лежав блідий, із заплющеними очима, міцно затиснутим ротом.

Громовий-Булатов ворухнувся, глухо простогнав, не розплющив очей. Харитон знав, що з дідусем таке трапляється лише тоді, коли йому дуже погано. Знав це і голова колгоспу, бо три-можливо гукнув до гурту:

— А чи є тут лікар?

Лікаря не було. Це першим збагнув Харитон. І, не задумуючись, зірвався на ноги та побіг до села. Біг, нашттовхуючись на пні, плутався в покосах, обминаючи кущі і болотянки, біг, не відчуваючи втоми. Захекався, але не уповільнював бігу, навпаки, з кожною хвилиною біг іще швидше, був певний, що встигне і лікар, який уже не раз вчасно подавав допомогу дідусеві, і на цей раз порятує хворого, вірив, що його дідусь знову розплющить очі, знову стане на ноги.

Харитон ще був дуже юний і так сліпо вірив у медицину, що вважав її здатною перемагати саму смерть.

ЧАСТИНА 3

ВАДИМ АНДРІЙОВИЧ

I

Усього міг чекати Харитон, тільки не наказового:

— Збирай, хлопче, речі, завтра вилітаємо.

Це сказав дядько Вадим, Вадим Андрійович, син Андрія Івановича, Лянин тато.

Про Вадима Андрійовича Харитон чув не раз, бачив його на фото, Ляна йому вуха протуркотіла своїм любим татусем, але зустрівся з ним уперше тоді, коли директор Новотуржанського заводу разом із дружиною Клавдією Макарівною приїхали на похорон батька. І хоч як Харитон був вражений, просто приголомшений раптовою смертю дідуся, він усе ж із особливим зацікавленням ждав приїзду дядька. Здавався він йому незбагненною людиною, якимсь велетом, мовчазним і суворим, недоступним, таємничою людиною, що здатна творити таке, чого не вміють усі інші, прості люди.

Вадим Андрійович був звичайний, дуже схожий на дідуся Андрія, тільки що молодий, вірніше, виглядав молодод, як на свої вже зрілі роки. Що мовчазним був, то правда, але ту мовчазність, як згодом відзначив Харитон, викликали самі обставини. Не сподівався Вадим Андрійович, що батько так швидко і так раптово помре. Жити б тільки Андрієві Івановичу, як і всі про те говорили, а він помер.

Казали потім люди, що бачили старого вчителя в полі, на луках біля Десни, снував він по давніх стежках дитинства, ніби прощався з усім тим, що оточувало його все життя.

Про все те сусіди та односельчани гуртом і поодинокі по кілька разів на день навперсбій розповідали синові, і чим більше розповідали, тим легшою і славішою вимальовувалася батькова смерть, просто такою, яка випадає хіба що одній людині на мільйон. Вадим Андрійович вислуховував усі ті розмірковування терпляче, тільки в очах його, великих і променистих, жила глибока зажура та біля вуст, у самих кутках, застиг болісний жаль, а високе чоло перетнула потрійна глибока зморшка, все те якимось одразу, в один день помітно зістарило людину.

Вадим Андрійович не плакав, не побивався. Спочатку Харитонові здалося, що він і зовсім не був вражений смертю батька,

а те викликало в Харитоновій душі цілу бурю. Він ніяк не міг зрозуміти, як це рідний син не побивається за померлим батьком, у той час, коли він, Харитон, не знає, на якому світі живе. Йому більше припала до вподоби Клавдія Макарівна, жінка показна, чимось схожа на Ляну, але м'якосерда, щира, бо ходила весь час із червоними від сліз очима.

Та Харитон швидко змінив свою думку про дядька Вадима. Він побачив, що на самотині Вадим Андрійович побивається за батьком, не знаходить собі місця, всеньку ніч проснував, мов тіль, у садку, ні на хвилину не склепив очей. Але жодна сльоза не з'явилася в його очах, і Харитон уперше задумався над тим, що, мабуть, людині, яка нездатна плакати і розчулюватися, ще важче пережити свій біль.

При першому знайомстві дядько Вадим не сказав Харитонові жодного слова, ніби й не помітив його, ніби й не визнав його ріднею. Але дядько Вадим, хоч і бачив племінника вперше, виявляється, і знав його, і вважав за близьку рідню. Це Харитон відчув тоді, коли Вадим Андрійович, побачивши його, пильно окинув зором, і зір той відразу потеплів і став лагідним. Дядько поклав хлопцеві на голову теплу руку, від того Харитон спочатку був весь зіщулювся, бо ніколи його голови не торкалася така добра і тепла чоловіча рука. Спочатку мало не відсахнувся од того дотику, та враз відчув, як по тілу розлилося приємне тепло, збагнув, що його приголубила рідна, може, найрідніша в світі рука, тепла і ласки якої не треба цуратись. І Харитон, сам не розуміючи того, як це трапилось, припав обличчям до дядькових грудей. Лише на хвилину припав, а відчув, що тепер йому на все життя вистачить тієї опори, того захисту, до якого він прихилився. Дядько ніжно скуйовдив йому волосся, промовив тихо:

— Нічого, Харитоне, якось житимемо...

Аж до сьогодні Вадим Андрійович не перемовився з Харитоном більше жодним словом, але хлопцеві цілком вистачало отого «якось житимемо».

Хлопець розумів, що перед нещастям, перед відчуттям безповоротної втрати дядько Вадим такий же безпорадний хлопчисько, як і сам він, Харитон. У них у обох тяжке горе, яке не вимовити словами, яке не полегшується нічим. У такий час слова не потрібні нікому, а тому й сам мовчав, блукав зі скам'янілим обличчям і міцно затиснутими вустами. Не міг він ні говорити, ні плакати, ні їсти, ні пити. Здавалось йому, що став він з того самого часу, коли прийшло горе, не Харитоном Колумбасом, а кимось незрозумілим і зайвим у світі. До нього зверталися люди, говорили якісь співчутливі слова, а він того майже не чув; а коли й чув, то ніяк не міг збагнути, для чого все те говорить-ся і навіщо воно потрібне. І тому інтуїтивно відчував, що серед

усіх людей, які оточували його в ці дні, найбільш зрозумілим і близьким був дядько Вадим. Бо він так само мовчав. І Харитон, сам того не помічаючи, тримався ближче до дядька, близькість його підтримувала. Він був упевнений, хоч про те, правда, і не думав, що тільки поруч з дядьком будуть у нього сили, щоб витримати все те, що трапилося.

Дідусь уже більше не побував у рідному домі. З луку його завезли до лікарні, спорядили в останню дорогу, поклали в домовину. Оббиту червоним сатинном домовину поставили у сільському Будинку культури, обвили вінками. Борівці і люди з сусідніх сіл проходили тихо, човгаючи підшвами об підлогу, тужно дивилися на дідуся, ловили собі на згадку кожну рисочку на його упокоєному обличчі, такому знайомому і такому вже віддаленому і відчуженому від усього звичайного і повсякденного.

Харитон став поблизу дядька Вадима. Дядьків спокій передався і йому, дядьків біль він теж чув у власному серці, стояв і думав над тим, яке то дивне життя, які незвичайні витівки воно викидає, а головне ніяк не міг збагнути того, для чого все це отому життю потрібно. Ну, жив собі на світі мудрий і добрий учитель Андрій Іванович Вітчизну, воював за неї. Виростив дітей, дїждався онуків. Хіба ж вони з Ляною не любили, хіба не обожнювали дідуся? Хіба всі люди в селі не шанували свого вчителя? Чи, може, лікарі не робили всього, щоб захистити його від підступних хвороб? Усе робилося для того, щоб дідусь жив і радів білому світові, а він узяв і так несподівано помер. Лежить у траурному залі, спочиває після свого трудового життя, а потім однесуть його на кладовище, закидають... І вже ніколи-ніколи не буде на землі вчителя Громого-Булатова Андрія Івановича, ніколи не буде в Харитона такого славного дідуся...

Здавалося Харитонові, що по тому, як засплюють землею дідусеву могилу, закритється на білому світі все, сонце померкне, зорі погаснуть, саме життя зникне. Принаймні для нього, Харитона. Він ще не думав над тим, як житиме далі, йому було не до роздумувань, але якось підсвідомо відчував, що потрапив у безвихідь. Одинцем залишився в усьому світі.

Харитон не думав про своє майбутнє. Він просто був приголомшений нестерпною вагою несподіваного горя. І все ж інтуїтивно відчував, що він тепер невіддільний од дядька Вадима, який тепер був для нього тим, ким ще недавно був дідусь Андрій.

Усе, що було потім, пропливло, мов у важкому сні. Він, як і кожна дитина села, бував на похоронах, бачив, як з тої чи іншої бузинівської хати всім селом виносили домовину, пливла вона до найвищого в селі білопіщаного пагорба, спинялась

і зникала в ньому назавжди. З хворобливим зацікавленням він дивився на все те, намагаючись пролізти попід людськими руками до самої ями, але все те швидко забувалося, хоч і моторошно ставало при згадці. Тоді він бував присутнім на похоронах людей, хоч і знайомих, але чужих. На цей раз ховали дідуса Андрія. На сільському кладовищі, біля самої дороги, неподалік від великої липи тепер його могила. Її відразу ж не стало видно — гора вінків і квітів, мабуть, не було в селі такої людини, щоб не поклала вчителеві квіти. І довго не розходились люди, аж до самого вечора одні відходили, а інші приходили, а вони троє — дядько Вадим, тітка Клава і він, Харитон,— стояли біля тієї завітчаної гори непорушні, стояли, мов на незмінних чатах.

Уже коли смеркло в Боровому, Вадим Андрійович удруге поклав руку на голову Харитонові і, підтримуючи лікоть дружини, повів їх із кладовища. І ось саме в цей час, коли вони, стомлені і мовчазні, повертали до дідового дворища, Харитон збагнув, що він, як гілка дерева, належить до сім'ї Громових, що ніяка сила його від неї не відчакне, хіба що вони самі забудуть про нього.

Вони про нього не забули. Харитон чекав цього наказу: «збирайся, їдьмо з нами». Почути це запрошення для нього було найбільшим щастям, і він готувався відповісти на нього.

Час для відповіді у нього був — днів зо два дядько з тіткою не виходили з дому, старанно переглядали дідусів архів, залучивши до тієї справи і Харитона. Пильно розглядали кожну фотографію, — а їх у Андрія Івановича виявилось дуже багато, кілька шухляд у робочому столі були забиті фотокартками різних літ. Перечитали та проглянули всі папірці, підшиті в папках, і ті, що просто лежали купками в книжкових шафах. Деякі фото, більшість листів Вадим Андрійович відкладав, зв'язував окремо в папки. Тільки тоді, коли що копітку роботу було закінчено, Харитон довідався, для чого все це робилося. Виявляється, що керівництво села вирішило тут, у хаті Андрія Івановича, влаштувати музей, над яким брала шефство борівська середня школа. Матеріали, які збереглися в архіві вчителя, мали стати основою музейної експозиції. Вадим Андрійович відбирав лише фото та листи сімейні, а все інше, що мало якесь громадське значення, залишав для майбутнього музею.

В окрему папку Харитон склав усі фотографії мами, — ті, що були в його кімнатці, і ті, що зберігалися серед дідових паперів. Їх набралось чимало. Але він до останнього часу не знав, як бути самому. Повернутися до Бузинного, на рідне подвір'я, до делек, що кожного літа жили на дубі? Але ж не був упевнений, чи вони ще там живуть, бо на цей час молодняк здіймався на крила, і лелеча сім'я, облишивши гніздо, вилітала на луки.

У маминій хаті жила родина вчителів, виселити їх було незручно. А може, податися до дядька Євмена Горобахи?

На згадку про Яриську в нього запалили шоки. Може, й справді даремно розсердився на дівчину, присікався до неї з отим питанням? Хіба ж дівчатам до лиця відповідати на такі питання? Ні, він, мабуть-таки, неправильно вчинив, коли розсердився за таке на Яриську. Вона до нього ставилась, як справжній друг, а він...

Тільки важко зітхнув Харитон. Що ж, справді нерозумно вишло в нього, але пізно каятись. Яриська давно переконалася, що він дурійко, і, безумовно, тепер і говорити з ним не захоче. Коли б захотіла, то навідалася б у Борове, адже багато бузинівців приходило до шкільного зоопарку, а вона й носа не показала. Значить, так тому й бути. Отож, до дядька Євмена йому дорога заказана...

Думав, думав Харитон та й дійшов висновку, що найкраще йти світ за очі. Кинеться до Києва, спробує в науку влаштуватися, а може, на роботу. Світ великий, знайдеться і йому місце, головне, аби нікому не заважати, нікому не муляти очей. Здогадався, що Вадим Андрійович може запросити до себе, так звичай велить. Але для чого він, Харитон, потрібен дядькові? В них є своя Ляночка, слухняна школярка, відмінниця, а до чого в сім'ї ще й він, Харитон? Хіба ж він буде таким тихим та покірним, як Ляпа? Був не певний того, що дядько Вадим чи тітка Клава швидко не попросять забиратися далі від їхньої хати. Тож не прийме їхнього запрошення, гордо і стримано відмовиться, не пояснюючи причини.

І ось саме тоді, коли вирішив так, почув коротке: «Збирай, хлопче, речі, завтра вилітаємо».

Попередньо обдумане і прийняте рішення враз розбилося і розлетілося на дрібні скалки від одного слова — «вилітаємо». Коли б Вадим Андрійович сказав — «виїздимо», тоді б Харитон статечно подякував за увагу і сухо повідомив, що нікуди він не поїде, залишиться тут. А тут раптом — «вилітаємо».

Політати на літакові — то було мрією, найзаповітнішою мрією не одного Харитона, а всіх бузинівських і борівських хлоп'ят. Над Десною проліг безрейковий шлях, щоденно по ньому йшли літаки з Москви на Київ і з Києва на Москву, а може, ще й далі. Харитон не знав достеменно. Гули літаки і влітку, і зимою, гули і пропливали високо в чистому синьому небі, гули невидні в туманах, за високими хмарами. І не раз Харитон та його дружки, купаючись у Десні а чи в розкішних деснянських озерах, подовгу лежачи горілиць, вдивлялись у небо, проводили очима літак аж до часу, поки він зникав за обрієм, і глухо зітхали: «От би політати!»

Харитон промовчав, нічого не відповів дядькові Вадиму. Тільки пильніше до нього приглянувся. І несподівано відкрив в усій дядьковій постаті, в його обличчі, в рухах, у манері гортати книжку і мружитись, риси покійного дідуся. Від того дядько Вадим ураз став до болю рідним, таким своїм... Перевів погляд на Клавдію Макарівну, розглядав її потай довго і прискіпливо. В ній теж відкрив щось нове, мимоволі порівняв з тіткою Тонькою і, не вагаючись, віддав цілковиту перевагу тітці Клаві. Йому подобалось, що Лянина мама спокійна, урівноважена, не кидалась намарне словами, дивилась на Харитона відвертим і щирим поглядом, в глибині якого він безпомилково вловлював не байдужість, а невисловлене співчуття.

Харитон одразу вирішив — він полетить. Уже хоч би тому, що давно мріяв про це. Хтозна, чим закінчиться його гостювання в дядьковій сім'ї, та коли й доведеться несподівано повернутися в рідні краї, то в усякому разі уже з таким незвичним надбанням, як політ на справжньому літакові в найсправжнісінькому небі на висоті трьох, а то, кажуть, і п'яти тисяч метрів. Він нічого не відповів дядькові, бо розумів, що мовчанка означатиме згоду. Інший на його місці від такої перспективи зтанцював би, але він не зтанцює, бо не маленький.

У надвечір'я вийшов з дому. Його водило з боку на бік — чи то від довгого сидіння, чи від голоду — не хотілося Харитонові їсти, сам не знав, що з ним трапилось. Зайшов у сад, сумно глянув на яблуні, на груші, рясно вкриті плодами, — не їстиме садовини з цього саду.

У зоопарку хазяйнували юні натуралісти. Клопоталися тишенько, майже безмовно, видно, боячись потурбувати спокій приїжджих. Харитона зустріли сумовитими, співчутливими поглядами, повідомили, що лисичка засумувала, не бере їжі. Харитон підійшов до лисиччиного вольєра, довго дивився на звіра, а за ним пильно стежили два золотавих гудзички, не скидалось на те, що лисичка захворіла, видно, не була голодна. Оглянувши всіх пожилців двору, Харитон відчув, що збайдужів до них, що вони для нього час минулий; і навіть подивувався, як це легко має з усім цим, а головне, з хлопцями й дівчатами розпрощатися. Зітхнувши, сказав:

— А ми завтра вилітаємо.

На нього дивились мовчки, побожно, як на якесь заморське диво, повірили відразу, бо знали, що дядько Вадим Андрійович завжди літав до батька, що в них так заведено, навіть Ляна, дівчинка, не те що хлопець, а й вона літає. То чому б мали не повірити Харитонові? Адже він палежав до роду Громових-Булатових, і кому ж тоді літати, як не йому?

— Щастить людям... — зітхнула котрась із дівчаток,

На неї зиркнули осудливо, а хтось із хлопців, цвіркнувши крізь зуби, процідив:

— Яка дурепа....

— Чого лаєшся? Що я таке сказала? — почервоніла як рак дівчинка.

— Тут дід умер, а вона — «щастить»... Розуміти треба...

Усім стало незручно, дівчинка збагнула свою помилку, юннати розбрелися по двору, а Харитон пішов на вулицю. Ноги понесли за село, до кладовища. Він ішов до дідуся, як до живого, хотів похвалитися — летить завтра в невідому майбутність.

Біля могили порався Марко Черпак. Старанно припасовував до металевих труб, вкопаних у землю, візерунчасті стінки огорожі. Харитон зупинився, мовчки спостерігав за роботою. Не відразу його помітив зосереджений і якийсь ніби аж незнайомий коваль Марко. А коли побачив, випростався, витер рукавом спітнілого лоба і, чи то сам до себе, чи до Харитона, мовив скрушно:

— Не догледіли ми Андрія Івановича...

II

Знайома автомашинка і на цей раз з'явилася несподівано, ще тоді, коли Харитон дрімав, приголублений ранковою прохолодою в уже зчужілому ліжку. Озався мелодійно сигнал, і в хаті все прийшло в рух. Поспішно вдягався Харитон, нацуплював на коліна штанці, на плечі сорочку, забувши про те, що спочатку було б доцільніше вмитися та розчесати непокірну чуприну.

Та, мабуть, так повелося, що від несподіванки не лише діти забувають умитись, а й дорослі, бо коли він вийшов з кімнати, то побачив Вадима Андрійовича і тітку Клавдію, вдягнених по-дорожньому. Дядько Вадим шукав рушника, а тітка Клава всліла розкрити котрусь із валіз, яку ще звечора напхала речами.

Повільно вийшли з дому, вже чужого, в якому відтепер господарюватимуть інші люди і все тут переставлять по-своєму. Склали в машину валізи, знайшлося місце й Харитоновому ящику, в який він склав усе своє немудре господарство. Прив'язав був до ящика ще й зимове пальто та своє взуття, але Вадим Андрійович, після критичного огляду, велів їх лишити в Боровому. На новому місці, сказав, знайдуться і нові речі. «Побачимо», — скрушно подумав Харитон і викинув старе пальтечко, покривлені черевики і виношені валянки. Тільки книжки забрав усі — як згадку про дідусяву мудрість і щедрість.

Із-за обрію саме викочувалося велике червоне сонце, коли вони, всі троє, спинились на хвилину біля дідусевої могили. Квіти вже встигли зів'янути і засохнути, тим виразнішим був на злежаній купі портрет Андрія Івановича, на якому він виглядав зовсім не таким, яким знав його Харитон, не немічним і зморшкуватим, а в повному розквіті сил, у напіввійськовій формі, в орденах і медалях, з ясним і юним поглядом, ледь помітним усміхом переможця. Так, ворога, фашизм він переміг, а власної старості не дано перемогти нікому.

Пахло свіжою фарбою від металевої огорожі, старанно припасованої Марком, тхнуло тлінню від гори квітів. Після хвилинного мовчання Вадим Андрійович низько вклонився батьковій могилі, взяв під руку дружину, тітка Клава схлипнула, приклала до очей хустинку, низько схлипла голову, і так вони пішли з кладовища. Харитон, як то й належить, йшов позаду, зачинив скрипучі ворота, ще раз озирнувся і зітхнув. Голова сама повернулась у бік Десни, Харитон ловив затуманеним поглядом купку дерев на піщаному березі, там було Бузинне. Неподалік — березовий гай, біля гаю — хатина дядька Євмена, а на порозі лісової сторожки — Яриська.

Уявив її з листом в руках. З тим самим, якого вчора, потай від усіх, укниув до поштової скриньки. Після довгих вагань Харитон вирішив написати подрузі свого дитинства хоч коротенького листа. Бо повіяся б уже й зовсім по-свинському, коли б так безслідно зник, ніби навіть полаявшись з людиною, яку він, як у тому був тепер переконаний, поважав найбільше від усіх інших мешканців Бузинного. Так думав Харитон, виправдуючи своє рішення. Насправді ж йому дуже хотілося похвалитися перед отією зазнайкуватою Яриською, що він живий, що доля його круто міняється і ще хто знає, на яку орбіту воно його виведе. Ще може трапитись таке, що Яриська почує й не раз про Харитона, ще, може, й пошкодує, що так з ним повелася.

«Ярисько, здрастуй,— написав Харитон у листі дівчинці.— Це до тебе пише звесний тобі Харитон Колумбас, а ще хочу тобі сказати, що їду в далекий край, той, звідкіля і не чути і не видно, сам ще не знаю, як зі мною буде, може, вчитимусь на інженера, а може...»

Харитон й сам не знав і навіть уявити не міг, що з ним буде у тому «далекому краю» і що він там робитиме. Але йому хотілося якнайдошкульніше вразити Яриську, викликати в її уяві щось незвичайне, і тому й незчувся, коли дописав у останньому рядку — «подамся у моряки чи космонавти».

Лист не підписував, бо не знав, що листи підписують, вважав за достатнє, що в першому рядку повідомив, від кого писаний цей лист.

Тепер уявив Яриську, ту саму Яриську, з якою ніколи не думав розлучатися, з тим листом у руках, перелякану і прибиту несподіванкою, засмучену і до краю здивовану. Хай знає, що Харитон не таке собі щось, а коли захоче, то й моря всі на світі, які де не є, обнищпорить і в космос шугоне, не побойться.

Вдоволений тим, що вималював у власній уяві, наздогнав Вадима Андрійовича і Клавдію Макарівну, пішов поруч, як рівня. Майданчик біля дідусявого двору виповнився людьми, аж машини чорної за ними не було видно. Тут був і голова колгоспу, і Марко з сім'єю; Солов'ятко, мов чужий, не то роздосадувано, не то з образою позирав на Харитона; тітка Марія, як завжди, тримала вузлика поперед себе, вона не могла дозволити собі такого, щоб гості поїхали з порожніми руками; учителі зійшлися; багато колгоспників, особливо тих, хто жив по-сусідськи.

Вадим Андрійович відразу ж почав з усіма прощатись, пояснивши, що літак не жде, дякував за щось кожному зокрема, а потім і всім разом, а люди говорили і йому щось тепле й ласкаве, просили не забувати батьківського краю, а він обіцяв навідуватись і просив доглядати найдорощчу в усьому світі для нього могилу. Тітка Марія плакала, не втрималась і тітка Клава, Солов'ятко і собі розчулилися, приступив до Харитона, який уже збирався сховатись у машину, смикнув за рукав:

— Ти ж, Харитоне, той... не забувай... І пиши. Просто пиши на мою адресу — Степану Черпаку, тут знайдуть.

Харитон забув, що треба сідати в машину, довго тряс Солов'яткову руку, просив і собі:

— А ти наглядай за звірятами. Води не забувай лити. Кізка отаву дуже любить.

Чорна машина увібрала в себе весь рід Андрія Івановича. Вадим Андрійович і Клавдія Макарівна сіли позаду, а Харитона посадовили на передне сидіння, і він від того дуже запишався, розхвилювався до сліз, махав рукою до тих, хто обступив з усіх боків машину, і шкодував, що Яриська оце його не бачить...

За віконцем попливли тини, пробігали борівські хліви і хати, розмотувалися вулиці, село швидко зосталося позаду. В машині всі мовчали, тільки мотор працював ритмічно, колеса крутилися та кузов хитався, а Харитон усього того не помічав, йому до горла підкотився солоний клубок, хотів його проковтнути, а він не ковтався. Нічого не жаль було Харитонові: ні села, ні Десни, ні луків деснянських, він розумів, що все те зосталося тепер позаду, ніби якась зайва частина його самого. Йому було дуже жаль дідуся. Тому, що дідусь не міг вирватись на волю із свого тісного схову. І в той час, коли оця машина, все живе, що тільки є в світі, могло рухатись, пересуватися куди кому хо-

четься і куди хто надумав, він, дідусь, мусив довічно лежати на одному місці.

За тими сумовитими думами, що збурунили все ество, затуманили сльозною зір, Харитон не помітив, коли прокотили знайома польовою дорогою, повз жита, що колосились буйно і вже половіли, повз гречки білосніжні й люпинові озера, повз березові гайки та соснові посадки, проскочили одне і друге сусідні села, несподівано виїхали на пряму, як струна, і рівну, як підлога, шосейку та взяли курс на Київ. Мотор у машині працював рівно, тихо, кузов уже не хитавсь і не перевалювався, позаду не тягнувся шлейф густої пилюки, зустрічні машини проносились мимо на скаженій швидкості, з шумом видихаючи стиснене повітря.

За всю дорогу, до самого Києва, а потім і до Бориспільського аеропорту, ніхто не промовив жодного слова. Харитон тому не дивувався, навпаки, він розумів, що так мусило бути, що говорити в подібній ситуації не годиться, мовчанка і тільки мовчанка та ще тихий сум мав супроводити їх в сьогоднішній мандрівці.

Харитон був не з тих, хто, окрім свого Бузинного, нічого не бачив. Минулого року їх возив директор школи та класна вихователька до Києва на екскурсію. Швидкохідною ракетою пливли вони від пристані в сусідньому селі до самого Києва, надивився тоді Харитон світу. В Києві спочатку боявся, що десь загубиться, а за годину-другу оговтався, побачив, що й тут можна розібратись, навіть просився в учителів, щоб відпустили в самотійні мапдри по великому місту.

Потім йому Київ бачився в снах, інколи, прокинувшись уночі, він починав передумувати, переглядати все побачене і тільки зітхав — йому й хотілося знову потрапити в те місто, але разом з тим він і боявся його.

На цей раз вони лише ненадовго зачепилися за одне з передмість столиці, Харитон упізнав у сонячній імлі на Дніпровому березі золотOVERХУ Лавру, телевізійну вишку, височенні будинки і ще якісь споруди. Не встиг і огледітись, а машина вже потрапила в лісовий масив, повела за місто. Час від часу шоферові доводилось пригальмовувати, бо шляховики то там, то тут виставляли смугасті загорожі або просто червоні прапорці, відводили в бік потік машин, щоб не заважав їхній роботі.

Приміщення аеропорту просто приголомшило Харитона. Він нерухомо стояв біля машини, дивився на величезні вікна та скляні двері, був невпевнений, чи можна сюди заходити. В аеропорт плавом пливли люди, а інші рвались їм назустріч. Мовчазний шофер виставив на асфальт їхні валізи, не встиг Харитон і схаменутись, а він уже підбігцем поніс їх до залу трохи збоку

від головного входу, куди майже ніхто не поривався. Харитон узяв валізу зі своїми пожитками і подався вслід за водієм, а за ним поважно йшли Вадим Андрійович та Клавдія Макарівна.

Речі швидко забрали, поклали на металесового возика, Харитон був навіть затурбуваний, чи пощастить їм усе те розшукати згодом, але побачив, що водій передав дядькові якісь папірці, одірвані від бирок, почеплених на їхні валізи. Водій козирнув, прощаючись, Вадим Андрійович подав йому руку, тоді водій радо потиснув руку і Клавдії Макарівні та навіть Харитонові і побажав щасливої дороги.

Оговтавшись, Харитон здогадався, що отой безперервний шум і рев, який не припиняється, то наростаючи, то дещо стихаючи, є не що інше, як рев літака, можливо, того самого, на якому йому доведеться летіти. Серце зателенькало, на мить обірвалося і впало кудись униз, настрої підупав, але він старався не виказати, що йому не по собі. Тільки схилив голову та прискіпливо розглядав підлогу в залі чеканя.

Вадим Андрійович запропонував вийти на оглядовий майданчик, але вони не встигли вийти. Через широке вікно Харитон побачив, як до порту підкотило дві чорні, дуже схожі на ту, якою вони сюди їхали, машини, з них поспішно вийшли поважні незнайомці і попрямували до їхнього залу.

Вадим Андрійович тихо сказав щось дружині, і вони рушили назустріч тим, хто прибув, і за хвилину віталися з незнайомцями.

Харитон зацікавлено спостерігав, як статечні люди різного віку шанобливо, без зайвої метушні й галасу віталися з його дядьком і тіткою, з сумовитим виразом на лицях висловлювали свої співчуття — вони, виявляється, знали про дідусєву смерть.

— Дякую, дякую...— тихо відповідав Вадим Андрійович, тиснув незнайомцям руки, а тітка Клава мовчала, видно було, що всі слова застряли їй у горлі. Захрипів гучномовець, різкий голос повідомив, що пасажирів, які відлітають таким-то рейсом у Донецьк, запрошують на посадку.

— Це нам,— сказав Вадим Андрійович. І тільки тоді згадав про Харитона.— Харитоне, ти тут?

Харитон був тут, стояв біля широкої, облицьованої кольоровими кахлями, підпори. Його відрекондували прибулим:

— Племінник мій, Харитон,— сказав Вадим Андрійович.

Імен тих, з ким знайомили Харитона, не було названо, вони співчутливо і зацікавлено глянули на хлопця, а один з них, видно, найстарший і чином і віком поклав руку на плече Харитонові, запитав м'яко:

— В якому навчаєшся, Харитоне?

То був сам міністр, найстарший над дядьком Вадимом начальник і найбільший приятель Ляни. Про те здогадався Харитон, коли вийшли на перон і чолсвік сказав:

— Вітайте ж там мою хрещеницю, скажіть, що жду в гості.

— Ляночку,— сказала Клавдія Макарівна,— ми не турбували, вона не знає... Хтозна, як реагуватиме... Дідусь для неї був...

Перед аеропортом, на широченному майдані, що відкрився Харитоновому погляду, стояли вряд повітряні лайнери, свистіли й ревіли, здіймали такий неймовірний шум, що, задивившись на них, Харитон уже нічого не бачив і не чув, не помітив, куди зник міністр та його супутники, як потрапив на ніби іграшковий автопоїзд, що котив їх по асфальтовому полю до гримотливих повітряних велетів.

III

Літак зрушив з місця непомітно, Харитон навіть не відразу й зауважив, що він повільно котиться, бо мотори мовчали, машину не хитало, тільки й можна було помітити рух, коли глянеш на аеропортівські будівлі. Аеровокзал відпливав назад, і літак незрима сила витягувала на стартову доріжку. Вже пізніше Харитон довідався, що то спеціальні автомашини відвозять літак далі від вокзалу, бо коли б усі сопла машини, що виходять у рейси, починали роботу побіля приміщень, то й оглухнути можна від того реву.

Літак завмер перед широкою асфальтовою смугою. Засвітилося табло: не палити, прив'язатися ременями до сидінь. І одночасно збоку, в одному з моторів, задзвеніло, зашуміло, затремтіло і так варилося доти, поки зревнув реактивний двигун, і літак задрижав дрібно і нервово. В Харитона похололо біля серця, він навіть не помітив, коли закипів та струсонувся двигун з протилежного боку, бо гарячково роздумував: може, виплигнути з цієї халепи, поки не пізно? Дуже вже великі сумніви брали його, особливо коли думав про те, як літак сідатиме на землю після польоту. Стежив пильно за поведінкою пасажирів. У першу чергу за дядьком Вадимом. Той не поспішав ув'язувати себе рем'яною до сидіння, можливо, не прочитав застереження, про щось перемовлявся з тіткою Клавою, ніби вони не в літаку сиділи, а в тісній кухоньці дідової хати. А може, Вадим Андрійович радився з дружиною — летіти їм чи краще теж вискочити з цього непевного дому, довгого, як клуня, поставлена на колеса.

Вже тільки тоді, коли з'явилася дівчина в синьому костюмі та красивій пілотці з льотчицькою емблемою та почала запрошувати всіх прив'язатись, дядько і тітка Харитонові, всі інші пасажири взялися за матерчаті паски з блискучими бляхами на кінці.

Дівчина коротко і вичерпно доповіла, звідкіля і куди вони летітимуть, на якій висоті, яка температура повітря буде за бортом та хто пілотує їхній корабель.

Тим часом літак, весело похитуючи довгими крилами то в один бік, то в другий, прямував доріжкою. Харитон, почувши про висоту та про ті двадцять з гаком градуси морозу, що огорнуть літак угорі, й зовсім розчарувався у мандрах. Мало не заплакав — пхнуло ж його в що подорож, улип, як стій та бач, в отаку халепу. Краще б оце гуляв десь над Десною, лежав у траві та дивився вгору, стежив за тим, як проносяться вгорі сріблясті літаки.

Може б, і зірвався був з місця та кинувся до дверей, коли б не з'явилася та сама дівчина вже з тацею, виповненою золотаво-сріблястими цукерками. Цукерки Харитон любляв. Відлетіли від нього будь-які сумніви, прилип очима до тієї таці, прикидаючи, скільки ж їх можна взяти: жменею а чи, може, всі?

Пасажири ліниво брали по цукерці, неквапно розмотували, кидали в рот. Харитон настільки розчарувався тим, що не помітив, коли літак хвацько розвернувся та завмер перед довгою і рівною, як розстелена нескінченна ряднина, злітною доріжкою.

Таки ж зачепив у долоню з півдесятка дрібненьких, привабливих здалску і зовсім невиразних зблизька цукерок, розгорнув одну, кинув у рот, відразу ж визначив, що вони м'ятні, а він таких не любив. Але робити було нічого, він желепав, ганяв у роті, цукерка снувала поміж зубами. Враз Харитон забув і про цукерку, і про все, немигаючими очима дивився за вікно, спостерігаючи за тим, як повз нього проносяться на страшній швидкості стовпчики з ліхтарями, як мелькає земля, аеровокзальні будови, як усе попливло кудись униз, зникло, тільки небо та шмаття хмар шугали у вікно. Мотори гули натужно, потім трапилося щось неймовірне, від несподіванки і переляку Харитон не помітив, коли проковтнув цукерку, а руками так учепився у сидіння, що аж посиніли пальці. Та й учепишся, коли літак крутнуло набік, угорі засиніло небо, а внизу зачорніла земля. Вона виявилась на такій небезпечній відстані, що Харитонові здалося — зачепиться літак крилом за пагорб і перекинеться на полі. За якусь мить літак вирівнявся, ще веселіше зревнув могутніми соплами і поліз угору, туди, де пливли білясті кучугури хмар, ближче до сонця, до тієї смуги, про яку говорила стюардеса, туди, де причаїлись двадцять з гаком градусів морозу. Замість морозних візерунків на віконному склі котилися, тремтячи і пузирячись, дошові патьоки, і Харитон дуже здивувався — навколо така яснота, а на вікнах дошові патьоки, звідкіля воно?

Весь страх з нього мов рукою зняло, він уже нічого не боявся, подумав собі, що коли б на людей чигала будь-яка небезпека, то нікого б, напевне, у цей літак і шворкою не з'ягнув би, а так

гляди — жодного вільного місця в салонах, ще й, здається, не всім поталанило потрапити сюди. І він сміливо озирався, крадькома спостерігаючи за людьми. Пасажири поводитися по-різному. Жінки розслаблено відкидали голови на сидіння, чи то куняли, чи тільки вдавали, що хочуть заснути, чоловіки поводитися незалежніше, дехто відразу ж розв'язався, а один уже снував по вузькому проході, намагаючись кудись потрапити, хоч, видно, й сам не знав, куди йому треба.

Харитон зиркнув на дядька Вадима. Той сидів незалежно, сумно дивився у вікно, в його очах було повно світла і задуми, змішаної з зажурию. Харитон здогадався, що Вадим Андрійович зовсім не думає про те, де він перебуває, що для нього обстановка, в яку потрапив, звична, така ж, як будь-яка інша, і йому від того й самому стало враз якось спокійніше і впевненіше. Тільки й усього, що в вухах неприємно дзвенить. Турбував рев двигунів, але він думав, що з хвилини на хвилину те все вгамується, зникне хитавця, схожа на ту, яку він почував, коли катався у човні або гойдався на орелі.

Харитон поступово оговтався, був задоволений собою, бо вирішив, що це зробив перший крок до космічних польотів. Рішуче і сміливо нахилився до округлого віконця та зиркнув на землю. До цього йому здавалося, що коли з такої висоти глянути вниз, то відразу ж запаморочиться голова. Нічого того не трапилося. Спочатку побачив якусь сиво-ватяну завісу, не відразу збагнув, що то хмара заступила від очей землю. Коли хмара пробігла, то земля виявилася на такій відстані, що аж повірити було важко. Була вона картата, різноколірна, пописана білими смужками та блискучими цятками. І головне, Харитонові те було зовсім не страшно, не лякало його, а навпаки—розважало і тишило. «Ти гляди, яке диво,— роздумував Харитон,— поки земля близько — було страшно, аж не по собі ставало, а тепер земля хтозна-де, а мені зовсім не боязно». І ще подумалося Харитонові, як то добре, коли в людини не допитуються: а чи сядеш у літак, чи не сядеш. А просто посадовлять, прив'яжуть до сидіння, цукерку в зуби та й леги, хлопче, катайся на здоров'я. Почуття страху, небезпеки ніби й не існувало в світі, тільки було радісно від того, що опанував такою висотою без будь-яких зусиль, став одразу ніби новою, зовсім іншою людиною, ніби подорослішав на кілька років. «Так ось відкіля така доросла незалежність у Ляни,— подумав Харитон,— ось чому вона така смілива та винахідлива, тож, певно, тому, що з самого малечку катається в літаках».

І ще помітив Харитон, що його голова стала ясною, переповненою різних думок та спогадів, що так і змінювались один одним. Не встигне про одне подумати, а вже інше мариться. Та все ж його щось муляло, щось тривожило, а що, то й сам не міг збагнути.

Дивився у вікно на поля й ставки, на Дніпро, що повився на горизонті срібною стьождкою, не помітив, коли світлове табло погасло, коли люди порозв'язували ремені, заговорили, заснували по порядку.

— Харитоне, як почувашся? — почув запитання.

Це Клавдія Макарівна, оговтавшись та звикнувши, цікавилася Харитоновим самопочуттям. Не встиг він відповісти, як Вадим Андрійович випередив:

— З Харитона справжній пілот виросте, вперше літає, а дивись, як тримається.

Очі дядькові теплилися, були безжурні і веселі, дуже красиві і такі схожі на дідусеві очі. Тільки світилися молодо і були трохи насмішкуваті. Але Харитон одразу не звернув на те уваги, схвилюваний такою високою оцінкою його льотних можливостей.

Щоб потвердити дядькові слова і похизуватися перед тіткою, — це робилося швидше напівсвідомо, ніж навмисне, — Харитон рішуче виплутався з ременів, звівся на ноги і пішов блукати по салонах. Якщо вже переміг у собі страх, якщо став справжнім навігатором і потрапив у справжній літак, то як людина до всього цікава і допитлива — хотів роздивитися, пізнати до кінця цю незбагненну машину, щоб при нагоді розповісти хлопцям з Бuzинного чи Борового достеменно про те, що за морока отої літак.

Спочатку оглянув перший відсік-салон, у якому влаштувалося понад десяток людей. Тут було тіснувато, обладнано все так самісінько, як і в середньому салоні, де сиділи вони, такі самі віконця, такі ж кнопки для регулювання повітря та виклику бортпровідника, такі ж фіранки на вікнах. Звідсіля можна було потрапити і за борт, туди, де панувала температура понад двадцять градусів, і до пілотів, які зосереджено вели машину. Дверцята в пілотську кабінку напівпричинені, і Харитон відразу ж, як це зробив би всякий більш-менш шануючий себе школяр, — опинився біля них та прилип щокою до стінки, одним оком роздивлявся на всі щити й щитки з безліччю кнопок та сигнальних вогників, що блимали і зелено, й червоно, й синьо, аж у очах від того зарябіло. Через широке вікно було видно далеко вперед, відкривалася така надзвичайна і красива панорама, від якої не відвести очей. Харитонові аж у грудях здавило. Така радість його поїняла, якої він за все життя не відчував раніше. І разом з тим щось турбувало, а що саме, ніяк не міг збагнути. Заспокоївся тільки тоді, коли намацав зором під рукою пілота чорну пластмасову річ у якій легко розпізнав кермо, те найголовніше в машині, що дає їй силу і напрям, не будь його під рукою в пілота — ще невідомо, чи злетіла б ця махина в повітря, чи летіла б так рівно і впевнено під самим сонцем, а головне — чи зуміла б знизитись і сісти на землю.

Харитонові аж долоня засвербіла — доторкнути б до того

керма, не крутити, а тільки доторкнутися, щоб потім можна було і в Бузинному, і в Боровому похвалитись: а я за кермо літака тримався.

Не пощастило йому потриматися за літакове кермо, більше того, його виставили звідтіля, та ще й з ганьбою, бо, озирнувшись, один з пілотів, що сидів трохи збоку, не прямо, а боком по ходу літака, у чорних навушниках, помітивши Харитонову зацікавлену мармизу, насупився, потім неквапом підвівся, простяг руку і легко,— оскільки кабіна в пілотів невелика,— зачинив двері перед самим носом допитливого пасажира.

Харитон не образився, він зостався задоволений, бо встиг побачити немало, цілком резонно втішивши себе тим, що міг він того й зовсім не побачити. Повернувся до салону й стрівся з дівчиною-стюардесою, яка розносила на цей раз не цукерки, а маюсінки, схожі на мензурочки, склянки з водою і лимонадом. Харитон відразу ж націлився на лимонад, але, поки націлився та простяг руку, всі мензурочки були розібрані, зосталася гола таця. Видно, на його обличчі вималювалася міна досадливості, а може, й розчарування так яскраво, що дівчина усміхнулась до нього і запевнила:

— Зараз, хлопче, принесу тобі подвійну порцію.

Згодом Харитон проревізував і хвостову частину літака, відкрив і тут цікаві та необхідні служби, повернувся на місце вже тільки тоді, коли так досконало вивчив літака, що, чого доброго, й сам повів би в небі оцього велета.

Дівчина-стюардеса, напоївши всіх водою, проходжувалась по салону, допитувалась у пасажирів:

— Може, кому шахи? Може, журнали, газети?

У дядька Вадима азартно зблиснули сміхотливо очі.

— Коли не важко, то дайте, будь ласка.

Харитон гадав, що Вадим Андрійович почне шахматний бій із тіткою Клавою.

— Зіграємо, Харитоне?

— Так я не вмю,— щиро зізнався Харитон.

Вадим Андрійович дивився на нього якусь хвилину не то з жалем, не то з подивом.

— У вік гросмейстерських баталій і не грати в шахи? Ну, так не можна.

Харитон винувато закліпав, а Вадим Андрійович, не відкладаючи справи в довгий ящик, відразу ж взявся навчати його шахової премудрості.

— Яка фігура?

— Пішак.

— Ну, так єсть же у людини хоч якісь знання. А це?

— Ферзь...

— Це?

— Король.

— Ну, голубе, я бачу не такий ти профан у цьому ділі.

— Знаю і як ходити. Кінь — буквою «г»...

— Знаєш, а вводив в оману.

— Не вмію тільки грати. Не доводилось...

— То спробуємо?

— А чого ж...

Не те що розгорнути шахматної баталії, а навіть до кінця за-
своїти всієї ігрової премудрості не пощастило.

— Громадяни пасажири, прив'яжіть ремені...

На світловому табло спалахнуло рідною і чужоземною мова-
ми попередження, і Харитон втиснувся в своє крісло. Літак почало
водити з боку на бік, похитувати. І тільки тепер Харитон визна-
чив, що саме його турбувало в польоті — летіти то не штука,
гарно і навіть приємно, а як воно отака махина на землю сяде?

Недобре передчуття стиснуло Харитонові серце, незрозуміла
нудота несподівано підкотила під груди, він тривожно озирнувся,
помітив, що й тітка Клавдія міцно склепила повіки, затиснула
вуста. «Може, й не варто йти в пілоти, — подумав скрушно, — вид-
но, не кожному ця професія під шапку. Краще чимось іншим,
ближче до землі займатися тому, кого нудить у небі».

Дівчина-провідник знову, вигнувши на фарбованих устах при-
вітну усмішку, піднесла Харитонові цукерки. Він і на цей раз не
зовсім гречно запустив пальці і до них прилипло більше цукерок,
ніж належить за інструкцією аерофлоту, але йому ніхто нічого не
сказав, стюардеса навіть зосталася таким проявом уваги до її таці
ще й задоволена, і Харитон з тріском хрумав кислувато-м'ятні
кондвироби, виготовані на замовлення аерофлотської адміністра-
ції. «Прилаштуюся, — думав Харитон, не знаючи, де і як прилашту-
ється, — і неодмінно напишу листа Солов'ятку. Щоб знав, як людям
у небі літається. А то він живе біля мами, купається в Гастюші,
задирає голову на шум літаків у небо та й думає собі, що вони й
справді отакі дрібненькі, якими здаються знизу. А вони, бач, які...»

Так і не запримітив Харитон, коли літак устиг знизитись до
самої землі, зайти на посадку та легким птахом шугонути на сму-
гу, призначену спеціально для таких металевих птахів.

IV

Харитон потрапив у незнайомий і незвичайний світ. І хоч не
перестав дивуватися та захоплюватись, усе ж його не залишав
незрозумілий неспокій, ніби скабка біля серця, ятрив, не давав
спокою.

Спочатку він не міг надивуватись тому, що бачив навколо.
Донецький край виявився зовсім-зовсім не схожим на придеснян-

ські простори. Ані Десни тобі, ані лісів, ні луків, а самий тільки степ безмежний та ще терикони й терикони, які спочатку прийняв Харитон за гори. Куди не глянь — там і міста, там і виселки, там і небо, засноване дротами. І повсюди — машини. В небі літаки, на шосе — трудівниці-ваговички, на рейках — ешелони, на полях комбайни з тракторами, просто-таки, здалося було Харитонові, повернутися тут за машинами ніде. І міста якісь незвичайні. Не такі велетенські, як Київ, до прикладу, зате нескінченні. Одне не закінчилося, а вже інше почалося, збоку завод так валує димом, ніби там вулкан розбушувався, а з другого з шахти вагонетки на самісіньку вершину терикона щось викидають, а воно аж курить там, аж газує.

Харитон, мов маленький, вертівся в машині, дивився то праворуч, то ліворуч та все смикав за рукав дядька Вадима.

— Ось гляньте! Ось подивіться! От диво!

Тільки запримітивши на дядьковому обличчі зверхньо-добродушну усмішку, збагнув, що дядькової уваги на тому фіксувати не варто, дядькові все те давно знайоме, а можливо, й приїлося. І Харитон прискіпливо допитувався:

— А то що воно таке? Шахта? Домна а чи завод?

Нарешті вони виплутались за місто, в безкрайній донецький степ. Степ вразив Харитона. Своєю величністю і простором, своїми пшеницями, що хвилювалися пообіч, мов океан-море, своєю лагідністю і суворою простотою. Харитон аж примовк, аж на сон його почало хилити, заколисував його безмежний степ хліборобський, на якому скрізь бачив знайому пизькорослу колосисту пшеницю, що достоювала останні дні і вже просилася під серп.

Над степом плавали літаки і коршаки, здалеку було важко відразу розпізнати, хто з них сталевий, а хто ні — такі вони масивні були, ті орли-чорнокрильці, такими потужними були повітряні течії над донецьким степом, що птахи могли годинами кружляти, не втомлюючи власні крила.

Степ непомітно мінявся, спадав у видолинок, а в тому видолинку клубилися хмарою дими, і знову заводи, велетенські і менші, перетинали людям шляхи, привертали до себе пильне око.

Невдовзі, ошелешений побаченням, Харитон почав увяляти собі, що потрапив у лісову зону, в якій замість дерев тягнуться в небо заводські труби, а замість озер плавають над обрієм біло-рожеві та синюваті, як вода в Гастюші, димки.

Ніби гостра колючка вп'ялася йому в груди, якась тривога ятрила серце. Він подумав: невже більше ніколи не побачить Десни, не почує Солов'яtkового голосу і не гратиметься в піжмурки з Яриською в білосніжно-зеленому березовому гаю біля дядькової Євменової лісової сторожки? Йому було тут незвично, дивно і навіть лячно, як усякому, особливо з малечі, хто так раптом і

несподівано змінив обстановку. Подумати тільки!— в снідання Харитон прощався з Гастюшею та деснянським берегом, в обідню пору піднявся по широкому трапу в літак, у Донецьку, в затишному кафе, підбідував опісля перельоту, ще час полуднувати не приспів, а вони вже під'їздили до Новотуржанська.

Може б, вони й не так скоро подолали дорогу, коли б Харитонові не прагнулося швидше потрапити в дядькову хату.

— Ще далеко? — допитувався він.

— Ось-ось, за тим пагорбом.

Пагорби мінялися, степ був безмежним, дядько Вадим хитро мружився, Харитонові вже аж незручно було перепитувати, за яким саме пагорбом зупинка, а Новотуржанська не видно було.

На обрії нарешті вималювалося велике селище, Харитон прийняв його за ціль своїх мандрів, а дядько Вадим і на цей раз розчарував:

— Трохи далі, хіба ж це Новотуржанськ, це степовий хутір...

— Але ж терикони... шахти...

— Тут шахти на кожному кроці, на те ж і Донбас.

Колі показався нарешті Новотуржанськ, Харитон уже не повірив, що то він. Дуже дрібненькими йому видалися заводські труби, вишкунані рівним строем, немов зубці гребінця. Видно, тому, що над ними не було звичних пасом густого диму, що селище припало до степу грудьми, замаскувалося у тіні рівного округлого пагорба, який розкинувся на багато кілометрів і потягнувся кудись аж за низький донецький обрій.

— Оце і є твій Новотуржанськ.

— Еге?..— тільки й спромігся недовірливо вимовити Харитон.

Його ніхто не переконував у протилежному, дядько Вадим хитрувато мружився, а тітка Клава, яка сиділа на передньому сидінні поруч з водієм, здавалось, і зовсім не дослухалася до розмови на задньому сидінні.

За кілька хвилин обігнули підшву пагорба, і перед ними вросли височенні труби, було їх багато, над ними вився такий ніжний дим, що Харитон, хоч би йому того й не сказали, відразу повірив, що такі труби могли прикрашати саме новотуржанський завод, директором якого був Харитонів дядько Вадим Андрійович. Йому тепер пригадалися Лянині розповіді про своє селище, розповіді, з яких годі було збагнути і що то воно за Новотуржанськ, і що воно за завод, на якому працюють її батьки.

Пообіч дороги танцювали густі кущі акації, рослини не схожої на ту акацію, що ранньою весною квітувала в Бузинному. Тутешня акація, видно, росла лише тому, що пройнялася важливою ціллю — затримувати сніг і пилюку, захищати на крутому косогорі шосейну дорогу.

Алея з акацій видалася пескінченною, вже не скоро Харитон запримітив просвіти, через які виднілися рівні ряди вишень та яблунь, ще молодих, але вже рясно обвішаних червоними і жовтими плодами. Відразу ж за садом показалися людські житла, такі не схожі на ті, в яких мешкають бузинівці та борівчани, хтозна вже й які вони: чи то сільські, а чи з приміської зони.

Поселення накотилося так само несподівано, як несподіваним було все, що стрічалось Харитонові на дорозі, він зачудовано крутив головою, дивився то в один бік, то в другий, намагаючись збагнути: це він, той Новотуржанськ, про який Ляна протурчала йому голову, чи інше місто? І тільки приглянувшись, здогадався, що це ще не він, що це звичайне степове селище, навколо якого розгорнулись навсбіч землі радгоспу, а новотуржанські вулиці пролягали далі, за пагорбом, який до часу ховав від Харитона могутні труби велета-заводу.

Рівна шосейка вивела машину на пагорб, очам відкрився Новотуржанськ. Тут уже хоч би й не хотів вірити, то сказав би рішуче і безапеляційно: це він! Труби, які здалеку видались іграшковими, тепер закривали півнеба, виявились такими височенними та стрункими, що ока від них не відведеш, а під ними по рівнині розкинулись рівними чотирикутниками корпуси заводу, так густо та багато їх там нагромадилося, що здавалось, ніби вже за ними і вільного місця немає, що потяглися вони до самого краю землі. Тільки тепер Харитон переконався, що Ляна казала правду, коли так захоплено розповідала про завод: — «Новотуржанськ, це вам Новотуржанськ. Це — не ваше Борове. Це вам індустрія за останнім словом техніки».

Новотуржанський велет дихав спокійно, впевнено, навіть сонувато. Здалеку, з машини, ще не побачивши його в деталях, Харитон відчув його неймовірну життєву силу, його богатырське дихання.

— Ось тобі й Новотуржанськ, коли повіриш, — усміхнувся Вадим Андрійович.

Харитон на сказане не прореагував, бо побачив щит, на якому металевими буквами була написана назва. Його приголомшила надзвичайна краса міста, яке нічим не скидалося на Київ, місто, яке він бачив першим у житті і тепер по ньому рівняв усі інші.

Новотуржанськ і справді місто незвичайне, молоде, донецьке, робітниче, і йому рівнятися на Київ просто неможливо. Ще зовсім недавно там, де тепер гомоніло місто, були розкидані степові села і хутори. Коли ж на схилах пагорба, немов із казки, виріс велет-завод, вони, ці поселення, ці донецькі слободи поступово злилися в одне, взялися за руки і закружляли у веселому хороводі навколо могутнього богатыря, що дихав вогнем, але поводився лагідно, був ласкавий і неймовірно щедрий.

Харитон сподівався, що приміські одно- та півтораповерхові котеджі непомітно перейдуть у звичайну міську вулицю з багатоповерховими будинками, а тим часом машина звернула і покотила вузькою дорогою, обсаженою кленами та низькорослою акацією, крутнула за один рік, потім за інший, попливла у тіні високих осококів та берестів, аж поки не уперлася в глухий закуток, зупинилася перед ворітьми.

— Ну, ось ми й дома,— повідомив Вадим Андрійович.

Харитон неохоче ковзнув із м'якого сидіння, виліз на моріг, переступав з ноги на ногу, ждав, що відчиниться хвіртка і з подвір'я з криком та сміхом вибіжить Ляна, хоч і знав, що тієї нема вдома. Ляна їх не зустріла, Харитон несміливо, як чужий, зайшов на подвір'я, прискіпливо оглядав усе те, що Ляна бачила тут щоденно і знала, як свої п'ять пальців. Йому сподобались одразу і чималий директорський будинок, обвитий найсправжнісіньким виноградом та обсаджений кущами бузку і жасмину, молодий садок за хатою, берест, на ньому він розгледів пристрій, на який Ляна з дідом Макаром перехоплювали весною подорожніх лелек.

— Харитоне, заходь у хату,— запросив дядько Вадим.

Харитонові поки що було не тісно і на подвір'ї, він, як і всякий новачок, прагнув спочатку ознайомитися з тим, що його оточувало на новому місці, а вже потім поступово освоювати і саме житло.

Тримав у руках ящик, озиравсь зацікавлено, чув, як щось немемне смоктало біля серця і від того нудотне відчуття проймає всю його істоту, не помічав, як Вадим Андрійович та Клавдія Макарівна заносили валізи на простору засклену веранду.

Іх ніхто не зустрів, хоч видно було, що хата не стояла порожняком, видно, той, хто її доглядав, перед їхнім приїздом пішов з дому.

Харитона непокоїла і просто-таки катувала незвичайна, недеснянська спека, він одразу відчув, що донецьке літо — це далеко не поліське літо, зрозумів, що коли навколишній степ більше жовтіє, ніж зеленіє, то це не випадково. Не відразу, правда, додумався, чому в нього так розсвербілася спина, а потім і все тіло, чому весь купається у липкому поті.

— Тікай у холодок,— радив дядько,— не стій на сонці, воно в нас кусюче...

Харитон нарешті збагнув, що потрапив на благодатний південь, туди, де літньої пори в гарячу годину краще бути десь у холодочку.

Несміливо вступив до хати. На заскленій веранді було душно, може, навіть ще душніше, ніж на подвір'ї, зате в кімнатах, затіненних і просторих, панувала благодатна прохолода, і Харитон зітхнув полегшено.

Вадим Андрійович, переступивши поріг, поставив валізи і відразу ж кинувся в сусідню кімнату. Через прочинені двері Харитон побачив, що він узяв щось у руку, почув, як щось там ніжно дзенькиuolo, помітив, що дядько поспіхом крутить одним пальцем диск телефону, і відразу зрозумів — Вадим Андрійович хоче з кимось говорити.

— Алло, Петре Артемовичу! Привіт!

Видно, з протилежного кінця незримий голос чи то подивувався, чи то порадив цьому дзвінкові, бо Вадим Андрійович недбало кинув:

— Тільки-тільки...

Співрозмовник, мабуть, говорив щось важливе, бо дядько Вадим слухав, хоч у нього нетерпляче і навіть суворо смикалися брови, кілька разів намагався перервати чиясь красномовство, поки нарешті сумовито мовив:

— Нічого не вдієш, закон буття.

І відразу ж перейшов у наступ:

— Що там у нас?

Той, певно тільки й ждав такого запитання, бо знову надовго заводив ініціативою. Вадим Андрійович уважно слухав, час від часу кидав незнайомі Харитонові слова або фрази: «А ливарники?», «В шліфувальному як?», «А плановики куди дивилися?» — і хоч ті слова були недоступні Харитонові, він усе ж здогадувався, що Вадим Андрійович чимось невдоволений, чимось стривожений. Невідомо, скільки часу экзаменував би Вадим Андрійович невидимого Петра Артемовича, коли б до хати не зайшла Клавдія Марківна.

Харитон устиг визначити, що директорова дружина не була винятком серед інших жінок, вона діяла тими ж методами, що і всі жінки світу, і була не менш категоричною у своїх рішеннях і вимогливою у своїй практичній діяльності.

— Вже біля телефону? Не даєш йому дихнути спокійно. Встигнеш, Вадиме, наговоришся, білизна для вас з Харитоном у душовій, ідіть мийтеся з дороги.

Вадим Андрійович теж не був винятком серед чоловіків, одразу ж помітно зіщулювся, винувато озирнувся, завагався, потім, не дослухавши, пообіцяв зателефонувати пізніше і поклав трубку.

Харитон любив воду. Влітку він, мов каченя, полоскався в десьнянській воді, до Гастюші звик у Боровому, у воді почувався у спеку значно певніше, ніж на суші. То ж, потрапивши під холодний струмінь води, що крутилась і шипіла, мов зельтерська, так приємно лоскотала, він почувався ніби на сьомому небі. Вдоволено покректував, усміхався сам до себе, а згодом засміявся голосно, забувши, де він, і як та чому сюди потрапив, його облишили і підсвідома тривога перед невідомістю, і хвороблива нудотність,

пов'язана з різкою зміною клімату та стомливими мандрами. Знову почувся сильним і спокійним, ніщо стороннє його не турбувало, він забув про власне горе і власну беззахисність, як і все юне, ростуче, не відчував нічого, окрім приємності досконалого здоров'я і середовища, в яке потрапив. Цим середовищем була звичайнісінька, і не холодна, і не гаряча, а якась така бархатиста, неймовірно цілюща вода, що вимивала не лише липкий піт, а й очищала від будь-яких неприємних внутрішніх відчуттів.

З душевої Харитон вийшов ніби оновлений. Йому сподобався і душ по-новотуржанському, і вся тутешня атмосфера, він відчув, що потрапив додому, і житиметься йому тут не так уже й кепсько.

І справді, не встиг вирядитись у чистенькі короткі штанці та білосніжну майку, а вже Клавдія Макарівна кликала воркитливо: — Хлопці, ану мерщій до столу.

Харитонові здалося, що то мама Галина кличе. Вона теж кликала отак: «Ану, хлопче, мерщій до столу...»

Не боєм відгукнулась у серці згадка, а тихим супокоем. І Харитон, зітхнувши, слухняно рушив на поклик.

V

Згодом Харитон виявив, яка колочка муляла йому біля серця — непевність свого становища. Заїхав на край світу, потрапив у незнайому сім'ю, у нове середовище, а чи зуміє в ньому триматися, чи стерплять тут його і чи притреться на новому місці він сам.

Вся його увага була скерована на Вадима Андрійовича. Став він для нього людиною-загадкою, чим більше приглядався до дядька, тим незбагненнішим ставав той для нього.

Ще живучи в Боровому, Харитон склав у своїй уяві образ Ляниного татуса. Хоч не бачився з ним ні разу, лише з фотографій та Ляниних характеристик знав, але чомусь тоді він був зрозумілим для Харитона. Андрій Іванович часто з веселим усміхом згадував сина: «Тихий він у нас, як погоже літо. Як він там на заводі командує, коли вдома його голосу було не чути, не помічалося у Вадимовому голосі адміністративних ноток». Навіть Ляна і та характеризувала свого татуса так, що то було йому далеко не на користь. Посвариться за що-небудь з Харитоном, упреться він, як бичок на налігачі, почне заперечувати, а Ляна дорікає: «І що ти за людина! Он наш татусь, так він не тобі пара, директор заводу, а не хто-небудь, а маму слухає». Виявляється, існує порядок, за яким усі чоловіки повинні бути слухняними і ввічливими перед жіноцтвом.

Оскільки й Ляна причислювала себе до тієї половини роду людського, то вона теж настійливо вимагала цілковитої Харитонової покори.

Харитон був вихований на інших зразках. Хоч він і не пам'ятав свого татка, не міг знати, чи він був слухняний у матері, чи ні, але здогадувався, що не дуже дослухався його татусь до материних порад, не сидів у Бузинному, а ганяв по морях-океанах. Інколи, зітхаючи, мама згадувала: «Коли б не плавав, то, може б, воно й інакше все склалося, так хіба ж вони нас слухають?»

Не дуже дослухалися бузинівські та борівські чоловіки до своїх жінок. Марко Черпак і вухом не вів на слова тітки Марії. Навіть дядько Євмен, нащо вже мав у хаті невгамовного «наставника» в особі тітки Тоньки, а й той, хоч і мовчав, а все одно ж робив усе по-своєму, а не так, як би того хотілося жінці.

І раптом дядько Вадим — директор заводу, але слухався, як дитинча, своєї жінки. Щось воно було тут не так: або ж завод той був не більшим від зоопарку борівської школи, або директор той ні на що не годиться, або жінка в нього така гостра, що їй краще підкоритися мовчки, щоб було лихо-тихо.

Серед багатьох портретів у домі Андрія Івановича почесне місце належало Вадиму. Особливо багато фотокарток з його особою лежало в папках. На них він був зафіксований у різні роки життя, у різних ситуаціях та позах. Зовсім маленьким, трохи більшим, жовтенятком, піонером, юним футболістом, студентом, інженером і, нарешті, директором заводу. І всюди схожим на самого себе, дуже красивим, веселооким, більше схожим на жінку, ніж на грізного директора.

У житті Вадим Андрійович виявився мало схожим на того, що довірливо, трохи сумовито, трохи весело дивився на життя. Поперше, на фото він здавався тендітним і високим, а насправді був кремезним і, може, трошки вище середнього зросту, навіть не дотягнувся до зросту свого батька. На фото видавався чорнявим і чорнооким, а в житті був майже блондином, очі мав виразно сірі з мінливою просинню. Зате вії в нього довгі і чорні, ніби пофарбовані, саме вони і надавали його очам якогось незвичайно красивого, глибокого і такого розумно допитливого виразу, що коли вони ловили тебе в свій фокус, ти вже не міг легко вирватися з-під їхнього впливу.

До того Харитон додивився значно пізніше. Такі люди, як Вадим Андрійович, одразу не розкриваються, видно, тому, що не такі простакуваті й звичайні, як то може показатися на початку.

Зовсім іншим бачив Харитон дядька Вадима з розповідей та портретів. Богатирем його уявляв, грізним адміністратором, біля якого й стояти було страшно, а прибув до Борового звичайнісінький чоловік у темно-сірому костюмі з сірим і змученим обличчям.

Ні на кого не глянувши, пройшов до сільського Будинку культури, де стояла домовина, наблизився якось несміливо, ніби з острахом, напівпримруженими очима дивився на небіжчика, жоден мускул не зворухнувся на обличчі, жодна сльозинка не показалася в очах. Несподівано вкляк перед батьком на коліно, схилив голову, постояв якусь мить, нахилився до обличчя, далі доторкнувся до холодної руки, відсмикнув свою, наштотхнувшись на крижаність, прикрив повіки і так завмер. Харитон, що не зводив очей з дядька, не міг визначити: чи важко дядькові переживати батькову смерть, а чи йому байдуже, а чи то він не знає, як висловити свій важкий біль, як повестися в такій ситуації.

Тітка Клавдія його цікавила менше. Була собі жінка як жінка, щось у неї було спільне з Ляною, а Ляну Харитон вивчив — то що нове і несподіване міг відкрити в її мамі? Як усяка жінка, тітка Клава не ховала сліз, вона одразу ж закусила губу, піднесла до очей хустину, низько схилилась у горі поруч з чоловіком. Напевно, так би повелася й Ляна, коли б прибула з ними.

І в Боровому, і тут, у Новотуржанську, Харитон не спускав ока з дядька, використовуючи кожну нагоду, щоб підслухати слово, яке він кине, зафіксувати вираз обличчя а чи погляд, уловити все з тією метою, щоб скласти собі правдиве уявлення про цю людину. Що Вадим Андрійович був простою і невибагливою, дещо скритною, аж до сором'язливості скромною людиною, це Харитон збагнув швидко. Такі люди йому подобались, але він дивувався одному: серед людей такого типу він не зустрічав таких, що обіймали високі посади. В характері дядьковому було щось від характеру Євмена, а, як відомо, лісник був на посаді невисокій і, як стверджувала тітка Тонька, через свій характер, по всьому видно, ніколи вищої і не достукається. І Харитон запідозрив, що коли й довірили там, у Донбасі, дядькові Вадиму завод, то хіба що нікудишній. Але в тому він був непевний. Завод міг бути другорядний, але чому тоді самі міністри та високі начальники знають і шанують дядька Вадима? Розповідь Ляни про знайомство з міністром Харитон сприймав, безумовно, як дівочу вигадку, але те, що побачив у Борисполі на аеродромі, його збило з пантелику. Крім того, літак... Правда, у літаках, як мав нагоду переконатися Харитон, літає різний люд, навіть такі жевжники, як він, і навіть значно менші бувають пасажири, аж до немовлят включно. Але хіба потрапив би Харитон до літака, коли б він не мав такого дядька?

Круто змінився Харитонів погляд на дядька та тітку Клаву тільки тоді, коли побачив новотуржанський завод. Зиркнув на дядька і завважив, що він якось непомітно змінився, його обличчя прибрало зовсім іншого вигляду, брови насупилися по-новому, не такі вже й сіро-зеленуваті, а ніби металеві стали в нього очі.

І губи зімкнулися твердо й рішуче, так, як тільки можуть змикатися у великого начальства.

— Ось і наш завод,— сказав дядько.

— Ви тут директором? — пересвідчивсь Харитон, не зумівши приховати в голосі сумніву.

— Поки що,— самими очима посміхнувся дядько.

І саме тому, що відповів так, а не інакше, Харитон не почуз у тих словах ні іронії, ні сумніву, а переконався, що його дядько сильна і вольова людина.

Характер дядьків почав Харитонові по-справжньому розкриватися лише тоді, коли вони зайшли до хати і Вадим Андрійович взявся за телефон. Стояв на тлі напівзатемненого вікна, від того постать його відразу набрала солідності, в голосі бриніли спокійні, але такі тверді й вимогливі ноти, які діяли на сторонніх значно сильніше, вагомніше, ніж владний крик і начальницька самопевненість.

Весь вечір Харитон снував очима за дядьком, дослухався до кожного його слова і зрозумів — саме тут, дома, у Новотуржанську, Вадим Андрійович був тим, ким є насправді. І в Боровому, і в дорозі був зовсім іншою людиною.

Він корився кожному слову тітки Клави. Але це була не та покора, з якою раніше зустрічався Харитон. Справа в тому, що тітка Клава нічого йому не наказувала. Вона при потребі зверталася до нього за порадою. Він ніколи не поспішав висловити власного погляду, а в свою чергу цікавився, а як думає дружина.

— Де ж нам краще поселити Харитончика? — заклопоталася тітка Клавдія після вечері.

Дядько Вадим не вирішив цього питання одним махом, прируживши очі, від чого вони враз повеселіли і потемнішали, непевнено мовив.

— Треба прикинути, визначити наші можливості.

— Поки що, може, поселимо у Ляниній кімнатці?

— Теж діло. А може, в моєму кабінеті?

— Незручно ущемляти директора,— усміхнулась тітка Клава,— краще ми поселимося з Ляночкою в моїй кімнаті.

— Таж і на горищі є притулок...

Харитон у розмову не встрявав, почувався трохи незручно, бо завдав людям такого клопоту. Але йому дуже подобалось те, як дядько і тітка вирішували складне побутове питання. Наступного дня, обстежуючи дядькове житло, Харитон розшукав на горищі затишну та зручну кімнатку, про яку можна було тільки мріяти. За обідом натякнув, що саме там хотів би поселитися.

— А чого ж,— усміхнувся очима дядько.— Тільки зваж, що вдень там спекота нестерпна, а взимку — холод, як у полярному басейні.

Харитон рішуче окупував кімнату, почувався тут, особливо в нічну пору, мов у раю. Навіть колочка та, що була приліпилася в грудях біля серця, зникла, хотілося одного, щоб Солов'ятко або Яриська побачили, де він мешкає та який індустріальний пейзаж відкривається перед його зором.

Увечері до директорського дому йшли люди. Той самий Петро Артемович, з яким по телефону говорив дядько. Він виявився головним інженером заводу. Не старий, навіть молодший за дядька Вадима, хоч уже й з помітним животиком та лисиною на півголови. Те його не дуже турбувало, бо при нагоді сам висміював власну лисину, вбачаючи в ній ознаку мудрості. Про живіт помовчував.

Гостювали ще якісь люди, вони працювали разом з дядьком та тіткою, але посад їхніх та імен Харитон відразу не взнав, заходили з пісними обличчями, в очі накликали собі сум, а жінки навіть сльозу, кожне висловлювало свій жаль та співчуття, але Вадим Андрійович нікому не дозволив розчулитися, бо, мабуть, так само, як і Харитон, вловлював у поведінці гостей нарочитість, брав за руку гостя, садовив на стілець, заспокоював:

— Закон буття, закономірна невимовність...

Гості відразу ж розпочинали жваву балачку про те, що таке смерть і що таке безсмертя, а Петро Артемович, погладжуючи спітнілу лисину, бадьоро підсумовував:

— Умерти не страшно, страшно після себе нічого не залишити нащадкам.

Саме на ті слова нагодився ще один гість — сухорлявий і в тій сухорлявості міцний і стрункий, як юнак, дідусь із Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці. Харитон не знав, що це дідусь Журавльов, але з першого погляду, а головне з першої фрази, яку той кинув у відповідь на слова головного інженера, сподобався Харитонові.

— Правильно, Петре Артемовичу, залишати треба багато, але не все переробити, бо що ж тоді діятимуть на світі білому ті, що після нас прийдуть?

Дідусь Журавльова охоче підтримали, і розмова відразу ж перекинулася на те, що мусять у майбутньому робити недосвідчені нащадки. Висловлювались сумніви, чи вони взагалі так само успішно, як і попередні покоління, виконають свої завдання.

— Виконають,— упевнено сказав дідусь Журавльов.

Гості, розбившись на гуртки, жваво, але не настільки, щоб порушити сумовитий настрій господарів, гомоніли, а тітка Клава та хтось із жінок-гостей допомагали їй ставити, що там знайдеться, на стіл. Трапеза вийшла більш ніж скромною, гості приступали з пісним обличчям до столу, знову віддалилися спогадам, всіля-

ко намагаючись якщо не словами, то виглядом своїм висловити співчуття господарям у їхньому великому горі.

Першим мовив слово дід Журавльов:

— Підніmemo за слов'янським нашим звичаєм келихи у пам'ять усопшого свата мого Андрія, людини великої і чистої, як краплина оцього вина, і хай йому земля пухом буде та хай уже вибачає, що не зміг в останню путь провести, хай не скучає там— скоро побачимось.

Гості пригубили чарки. Харитон, затиснувшись у куток, думав над словами дідуся Журавльова, і вони розкрили йому щось незнайоме, саме те, про що він ніколи не думав. Гляди, як воно виходило. Де те Борове, а де Донбас, скільки між ними річок, полів та лісів пролягло, це тільки літак людину з одного місця в інше міг так швидко перекинути, у давнину колись, коли волами їздили, то всеньке літо довелося б цей шлях долати, так ось — незважаючи на те, що така відстань між Боровим і Новотуржанськом, а й тут знають дідуся Андрія, говорять про нього, як про рідного, як про живого. А може, й справді не існує смерті, може, й справді це, як каже дядько Вадим, життєва необхідність, закон буття? Коли зникає людина, то зостається по ній добра пам'ять у серцях живих, а діла, полишені людиною, ніколи не забуваються, як не забувається все добре.

Харитон мимоволі стежив за дядьком Вадимом. Він і тут був мовчазний, якщо й кидав яке слово, то тільки зрідка, але хлопець помітив, що то було не легковажне, а вагоме слово, до якого пильно прислухалися присутні. І ще помітив Харитон, що дядько Вадим був авторитетом, старшим, людиною, яка і не мусить знічев'я розкидатися словами.

Гості не засиділися, видно, розуміли, що господарям їхня присутність зайвий клопіт, отож не затримувалися, перед прощанням іще раз поспівчували і подалися до своїх домівок.

Зостався Макар Єрофейович, горе господарів брав і на власні плечі.

— Несподівано... отак несподівано,— зітхнув він.

— А що вдієш? — знизував плечима Вадим Андрійович.

— До обидного старі і несподівано помираємо,— збуджено міряв кроками хату раній металург.

Йому не заперечували, дочка і зять були з ним згодні, а Харитон у розмову не втручався. Чужакувато маскувався у закутку, пильно приглядався до діда Журавльова. Лянин дідусь йому подобався, був йому знайомий, бо Ляна не раз розповідала про те, який то в неї особливий та заслужений дідусь, як він уміло лив сталь, чим відзначився серед сталеварів та як його шанують у Новотуржанську, хоч він і перебуває на заслуженому відпочинку. Запам'яталося Харитонові, як ніжно світилися очі в дідуся

Андрія, коли він казав: «Макар Єрофейович людина особливої закваски, він і сам ніби вилитий із сталі. Хтозна тільки, чи доведеться ще коли побачитись...»

Дід Макар був людиною особливою, скроєною інакше, ніж оті інтелігенти, які поспішили зникнути з дядькового дому. Сухорлявий, але міцний, спокійний і впевнений у собі. Помітивши Харитона, зупинився перед ним, розглядав з цікавістю, зігрівав теплом лагідних і ласкавих очей.

— А це ж чий орел до нас залетів?

— Харитон, племінник мій,— сказав Вадим.

— Ага, це Галинин синок,— згадав дід Макар. Приступив ближче, поклав руку на сухорляве Харитонове плече.

— Так чого ж ти в куточку... Виходь, хлопче, на люди, ти тут господар, своя людина. Почувайся як удома...

Харитон здогадався, що дід Макар знає про нього все і саме тому так ласкаво до нього ставиться. Чимось дідуся Андрія нагадав йому дід Макар. І мимоволі защеміло біля серця, відразу цей незнайомий дідусь став йому ближчим і ріднішим.

— То добре, що до нас приїхав, до роду свого, бо хоч у нас країна така, що жодній людині в ній кривди не буде, але щонайкраще для кожного, коли він рідну руку і рідне слово чує, тоді сила йому додається і живеться певніше.

Якось ніби стороною ковзнули ці слова, але Харитон їх уловив до одного і відразу усвідомив їхню життєву силу. Справді-бо — на світі живе багато людей, а йому, Харитонові, найдорожчі, найближчі саме ці люди. Дядька Вадима він побачив кілька днів тому, але, довідавшись, що він син дідуся Андрія, знаючи, що він зростав під одним дахом з його мамою, Харитон відразу ж розкрив йому серце, полюбив, як нікого іншого, а вже через нього полюбив і тітку Клаву і навіть оцього жилявого дідуся Макара.

— Ну, що ж, Харитоне, давай дружити, ми з тобою, можна сказати, на однаковому становищі, ти ще малий, а я вже старий, ти свого ще ждеш, а я з своїм прощаюся. Коли подружимося — напевне один одному станемо в пригоді, чи не так?

Харитон був з тим згоден, але не сказав ні слова, бо що він міг сказати? Дід Макар, видно, його мовчазність розцінив по своєму, гукнув на доньку:

— Клаво, вкладай дитину спати, бо воно за день виморилось, зовсім уже закуняло.

І так ласкаво, з такою доброзичливістю те було сказано, з такою щирістю, що Харитон відразу відчув — і спати йому хочеться, і стомився він, і вмотався, а головне — він щасливий, бо не одинокий і не забутий, його оточують дбайливі люди, в нього є рідня. Ні, таки ж Харитонові щастить у житті, таки ж він не такий уже й невдаха...

Скидалось на те, що гірші Харитонові передбачення мушили справдитись.

Увечері вклали його в Лянине ліжко і почувався він у ньому якнайгірше. Та й хто б почувався добре в отому гнізді, м'якому, пухкому, гарячому і пливкому, коли він звик до спартанської обстановки? В Бузинному Харитон спав на твердому сокирної роботи тапчані, на дошках, застелених звичайним дебелим коцем та баевою ковдрою, вкривався розцяткованою в червоні та сині плями другою ковдрою з верблюжої вовни, під голову підсував кулак, бо подушка кожної ночі опинялася на підлозі. Мама казала, що з самого дитинства спав неспокійно, уві сні вертівся, як в'юн. Може, й вертівся, Харитон того не знав. У діда Андрія теж не ніжився на пуховиках, бо дідусь вимагав, щоб спав онук на твердій постелі.

Тож можна собі уявити, в яку халепу попав Харитон, потонувши у Ляниній постелі. І все тому, що характеру хлопець не виробив, м'якосердним та податливим народився. Завела тітка Клава в Лянину кімнату, наказала лягати в оте пташине кубельце — він і підкорився. Обливався потом усеньку ніч, крутився, розкидав усі подушки і подушечки, але все одно м'якості вистачило з лишком.

Та не лише тому не спалося Харитонові, що м'якість дошкуляла йому, а ще й думки обсідали голову та все неспокійні. То добре, що в літаку літав і Донбас бачив, гарно, що сміливість і рішучість проявив, як справжній мужчина. Одне йому було неясно: що він тут робитиме, а головне, що люди добрі з ним робитимуть? Коли б уже хоч Ляна була вдома, то, може, вона піклувалася б Харитоном, вона любила верховодити та брати під свою руку податливих, хай би вже так було. Може б, вона місто йому показала, а то ще й на завод би повела, бо хвалилася, що вона туди бігає мов додому. Ляни не було, вона десь на морі викупеться, днями мала повернутися. Але якраз ті дні й могли бути вирішальними в долі Харитона.

Не уявляв собі, чим займеться наступного дня. Чув, що тітка Клава рано піде на роботу. Знав, що й Вадим Андрійович не засидиться в хаті, його вже ввечері Петро Артемович попереджав, що наступний день буде гарячим. Отже, в усіх домашніх знайдеться пильне діло, тільки йому доведеться сидіти, мов коту-браконьєру в халабуді, шукати собі розваги, нидіти наодинці, згадувати минуле привілля та журитися.

Коли людина лягає в ліжко чимось занепокоєна, то й з ліжка зводиться незаспокоєною, хоч і кажуть люди, що райок мудріший за вечір. Харитон би того не потвердив — ліг неспокійний.

непокійний і прокинувся. Ранком, правда, в кімнатці не було так парко, як звечора, навпаки, прохолода живлюча пливла через вікно разом з ранковою рожевістю, можна було б спати, але його збудили горобці. Вони й тут, у Новотуржанську, були такі ж цвірінчливі та нахабні, що лізли мало не у вікно, здіймали неймовірний галас, самим не спалося на світанку, то й людям не давали спокою.

Прохопившись, Харитон спочатку подумав, що він у Боровому. Там теж ранком його будили горобці. Блаженно потягнувся — підсвідомо майнула думка, що дідусева смерть — то був звичайнісінький передранковий сон, а насправді все в світі є так, як і було — і галасливі горобці провіщають той самий день, який був і вчора, і в усі попередні часи.

Та за якусь мить відчув, що лежить йому в ліжку незручно, напіврозплющене око вловило на стіні незнайому фотокартку, лупнув на стелю — і стеля виявилася незнайомою. Стривожився, не знаючи, куди потрапив, та відразу ж згадав, у чиему ліжку спить, і вся неприваблива, жорстока дійсність знову звалилася на нього. Навіть настірне цвірінчання відлетіло кудись у далину, здавалося не реально існуючим, а ісприємним шумом у голові.

Ще мить — і він рвучко схопився. І відразу ж став сам собою, Харитоном, який знав і розумів, що життя не просте, що в ньому треба триматися мужньо, як той вершник, що, сівши на коня, знає одне — триматися за гриву, а не дивитися вниз та вибирати місце, куди б краще гепнутись.

Взувши сандалети, навздбцях вийшов із кімнати, прослизнув через їдальню в коридор, вийшов на веранду і, користуючись тим, що всі двері були відчинені, — опинився на подвір'ї.

У літній кухні чулися голоси. Тітка Клава і дядько Вадим вели приглушену розмову. Оскільки в ранкову пору особливо виразно чується кожне слово, то Харитон відразу ж почув, що йшлося про нього. І хоч якось неприємно стало, — все він наривається на розмови, що стосуються його персони, — але він не міг заткнути вух і хоч уривком, але почув те, що було сказано.

— ...хлопець засумує.

— А чому він має сумувати? — твердив дядьків голос.

— Я на роботу, ти на роботу, а він як?

Ось воно — те саме, про що думав Харитон. Його, правда, непокоїло не те, що він, семикласник, який уже, дякувати долі, і у восьмому опинився, помре від нудоти, не знайде собі ніякого діла, його непокоїло інше: завдає такого клопоту добрим людям. Стало прикро, що здогад підтвердився, що люди й справді не знають, де подітися з небажаним гостем.

Те, що почув Харитон, його заінтригувало.

— Візьму з собою, покажу завод, а може, тут його доля, його майбутнє?

Про майбутнє та долю Харитон пропустив повз вуха, а перспектива побачити завод його захопила. Все бачив у своєму житті Харитон: поля, ліси, звірят, роботу ковалів, трактористів, а от справжній завод лише в кіно та по телевізору йому й показували.

Йому стало веселіше, правда, не від того, що побуває на заводі, а тому, що в дядьковій сім'ї його не вважали зайвим.

Нечутно рушив повз кухню до саду.

— Славний хлопчина Харитон, думається мені, що він у нас приживеться, не сумуватиме.

Доброзичливими були тітчині слова, м'яким і ласкавим був сам голос, і щось тепле, вдячне стрепенулося в Харитонових грудах.

— Приживеться, аякже,— потвердив дядько Вадим,— рідніших людей за нас у нього немає на світі.

Харитон прослизнув у напівзатемнену від переплетеного виноградного альтанку, присів на лавочку і затаївся. Щось нове, незнайоме досі вступило в його істоту. Він по-новому і відчув, і визначив своє становище. Так, зостався він у великому світі один-однісінкний. Ні батька, ні матері, ні дідуся, ні... Яриськи. Тільки дядько Вадим. Та тітка Клава. Ну ще Ляна, але...

Він був непевний, що Ляна стане йому другою Яриською і внесе в його душу спокій і рівновагу. Здавалось йому чомусь, що з такою людиною, як Ляна, можна було примиритися лише у тому випадку, коли вона поруч з тобою побуде якийсь час, як гість, але з нею просто буде неможливо жити поруч так, як у кожній сім'ї. В усякому разі хоч Ляни ще не було тут, але саме вона його найбільше непокоїла.

Тепер уже твердо знав, що він до дядькової сім'ї приписаний нетимчасово, а що він тут повноправний член, його не відкинуть, ним опікуватимуться, як своїм, тут йому доведеться пережити і радощі, і прикрості. І всміхнувся від тих думок — подобався йому дядько Вадим Андрійович.

За тими думками збіг час. Харитон не помітив, що зовсім розвиднілось, мало не задрімав у затишній альтанці. З стану спокою і задуми його вивели сонячні промені, чийсь кроки і тривожний голос:

— Харитоне!

То дядько Вадим, мабуть, виявивши порожнє ліжко, кинувся на розшуки племінника.

Снідали вони мовчки, так, як і належить в серйозній працьовитій сім'ї, в якій усі знають свою справу і не мають часу на зайві розмови та збирання. Час не стоїть на місці, робота не жде,

прокинувся, збирайся, поспішай, бо тебе жде нагальне і цікаве діло.

Сніданок не вибагливий — кава, хліб з маслом, кружальця ковбаси. Але Харитонові їсти не хотілося, він просто силою заливав у себе запашне пійло, до якого в Боровому не був привчений.

Біля двору глухо зітхнув мотор, почулося, як ляснули дверцята авто.

Харитон на те не звернув уваги, він не здогадався, що то машина прийшла до директора заводу, гадав, що директор на роботу ходить пішки.

— Машина,— зиркнула на дядька Вадима тітка Клава.

Вадим Андрійович рішуче поставив на стіл склянку, зиркнув на Харитона.

— Ну що, Харитоне, може, на завод поїдемо? Хочеш побачити?

Харитон не знайшов, що відповісти, і його мовчанку дядько сприйняв за згоду.

— То швиденько збирайся.

В домі розривався телефон. Клавдія Макарівна поспішила на дзвінок, а за хвилину покликала Харитона.

— До телефону, Харитоне.

Здивуєшся, коли тебе отак відразу, в невідомому тобі місті, невідомо хто до телефону кличе. Але Харитон пішов твердо, навіть не спитав, хто захотів з ним балакати, пішов, бо було цікаво: це вперше в житті його хтось кликав і не просто собі в луг чи в поле, а до телефону.

Узяв трубку, приклав до вуха і незнайомим чужим голосом запитав:

— Хто просить?

Почувся виразний, але далекий голос, ніби й знайомий, але Харитон ніяк не міг пригадати, кому він належить.

— Прокинувся? Молодець. Як спалося на новому місці?

— А це хто?

— Дід Макар, ми вчора з тобою знайомилися.

— Здрастуйте.

— Здоров, хлопче. То як там справи, рідня ще роботою не завантажила?

Харитон ніяк не міг збагнути, чого від нього зажадав Лянин дідусь.

— Чого?

— Питаю, що сьогодні робитимеш? Коли немає якихось нагальних справ, то гуляй до діда Макара, вдвох діло знайдемо.

Харитон нарешті зрозумів, куди хилить дід, і відразу ж збагнув, що дід у Ляни дуже добра і чула людина, не забув про

одинокого Харитона, піклується, як про рідного. Йому хотілося б і до діда Макара кинутись, але згадав про дядькову обіцянку.

— Так ми на завод... Вадим Андрійович сказали...

На якусь мить у трубці замовкло, аж Харитонові здалося, що телефон вимкнувся. Але то, мабуть, дід Макар якусь мить роздумував, бо згодом обізвався:

— Ну, що ж, то теж діло. Оглянь наш завод, воно пригодиться. А потім і до діда, гаразд?

— Гаразд. Обов'язково, дідусю,— пообіцяв Харитон і розмовою тією лишився дуже втішений.

Дядько Вадим уже вирядився по-робочому, темно-сірий костюм красиво облягав його плечі, білосніжна сорочка-косоворотка вигідно відтінювала засмаглу шкіру шиї та обличчя, все на ньому було влад, а тітка Клава ще й критично оглядала його, поправляла та обсмикувала. Вона сама була вдягнена в плаття-костюм темного кольору, вигляд мала зосереджено-суворий і діловий. Зоставивши в спокої дядька Вадима, взялася за Харитона.

— З дядьком поїдеш чи до дідуся Макара? — запитала коротко.

— З дядьком...

— То вдягай оцей костюмчик.

Харитон швидко нацупив на ноги вузьенькі штанці-джинси, вчора подаровані тіткою, смугасту теніску, підперезався фасонним паском, взув просторі, зручні сандалети.

— А на голову що?

— Я не вдягаю нічого...

— Краще надінь ось цього кашкетика.

І Харитон мусив надівати. Не тому, що звук носити кашкета влітку, не тому, що хотів догодити тітці, а просто, побачивши гарного кашкетика з твердим козирком із звичайної парусини, ще й з малюнком, вже не міг упустити нагоди похизуватись у такій обнові.

Вони їхали знайомою вулицею, Харитон знову сидів попереду, а дядько з тіткою позаду. Харитон, хоч і радів, що катається в машині, а все ж дивувався, у глибині душі осуджував авто, бо вважав, що коли в людини робота під боком, то мусить вона бігати на роботу пішки, а не ганять задля власної пихи машину.

Дядько Вадим їздив у машині не тому, що розучився ходити, а тому, що від дому до контори заводу не так уже й близько. Проїздили тихі вулички і жваві майдани, на яких метушився робочий люд. Проминули школу — тітка сказала, що і йому, Харитонові, теж доведеться сюди нести документи.

Робочий виселок закінчився, дорога повела через молодий парк, пересікла широкий бульвар із по-міському високими будинками пообіч, несподівано привела до майдану, навколо якого

купчилися будинки такого типу, що навіть Харитон відразу побачив — у таких будинках незручно жити людям, вони тут тільки працюють. Біля одного з таких будинків машина зупинилась, і тітка Клава, помахавши привітно рукою, зійшла, а дядько Вадим з Харитоном проїхали далі і спинились біля красивого, обкладеного рожево-коричнюватими плитками будинку заводоуправління.

Зустрічні шанобливо віталися з директором заводу, хто за руку, хто кивком голови, хто легким схилянням, а хто прикладанням руки до кашкета, але Харитон відзначив — усі вони були і шанобливі з Вадимом Андрійовичем, і раділи зустрічі з ним. Крадькома позирав на дядька і аж ніби не впізнавав його. Йшов упевнено, як людина, що знає собі ціну. І знає ціну всьому, що його оточує, але й самовпевненості та будь-якої пихи не було ані в позі, ані в жодній рисочці його обличчя. Просто він прибув туди, де звик бути, де його присутність була і природна, і необхідна.

Піднялись на другий поверх, пройшли коридором, по якому квапливо снували жінки, дівчата, чоловіки різного віку. Вони й тут віталися по-діловому, швидко, без особливого запобігання, але й з допитливо вираженою шанобливістю і повагою. Приступили до дверей, на яких Харитон устиг упіймати одне слово, майже незнайоме йому: приймальня. З приймальні вели двоє дверей, на одних напис: «Директор», а на других — «Головний інженер». Двері в кімнату директора були прочинені, і Вадим Андрійович, привітавшись із секретаркою, уже літньою і суворою жінкою в масивних окулярах, попрямував до своєї кімнати, на ходу кинувши:

— Кличте головного і начальників відділів.

— Слухаю, Вадиме Андрійовичу.

З того, як було сказане те «слухаю», як секретарка відразу ж узялася за трубку телефону, як зирнула на Вадима Андрійовича, Харитон побачив і збагнув, що все тут, у цьому кабінеті, у цьому приміщенні, як, видно, підкорене волі його дядька, загіпнотизоване його небагатослівністю, його авторитетом.

З побожністю і навіть побоюванням Харитон зайшов до кабінету директора. І справді, йому було тут чому подивуватися. Це був не кабінет у тому розумінні, в якому він уявлявся Харитонові, а великий світлий зал. Трое величезних вікон розчинені навістіж, над кожним висіла напівзібрана в гармонію блідо-рожева фіранка, завданням якої було ловити в себе вітер і кіптяву, що проникали сюди, та поменшувати силу яскравості сонячного проміння. Побіля стіни стояв довжелезний полірований темно-коричневий стіл, огорожений стільцями, обтягнутими, щоб запобігти довчасному витиранню, чорним дерматином, під білими

чохлами. В кутку, але так, щоб усе-таки був на видності, стояв масивний директорський стіл, побіля якого на столику і білили, і червоніли, і сіріли, і чорніли телефони, на столі лежали і книжки, і блокноти, і записники, і ваза з цілим лісом різноколірних олівців та ручок, відкидний календар і ще щось блискуче, цікаве і небачене в Харитоновому житті, що він аж зажмурився від того.

Не встиг Харитон оговтатися та призвичаїтись до обстановки, як до кабінету почали заходити люди, на яких дядько Вадим не звертав ніякої уваги, бо вже його прив'язав до себе чорним шнурком один із телефонів з на подив ясным і мелодійним дзвінком.

— Повернувся, повернувся,— переконував когось дядько Вадим,— ну як же не пам'ятаю... розберусь... нічого дивного.. все буде гаразд... До побачення.

Ще не поклав одної трубки, а вже секретарка прочиняє двері

— Секретар міськкому просить, зв'язати?

— Зараз, зараз...

Зайшов Петро Артемович, заходили інші, Вадим Андрійович вітався з ними кивком голови, показував на стільці — сідайте. Згадав на хвилину і про Харитона, підштовхнув його до низеньких дверей у ніші, тут виявилась ще одна кімнатка, обставлена вже не казенно, а більш по-домашньому, із столиком, заваленим газетами, із стільцями і вузьким диванчиком, із карафкою води, із нерозкоркованими пляшками боржому, з книжковою шафою і вішалкою для одягу. Харитон здогадався, що тут дядько відпочиває, бо йому теж веліли тут відпочити, переглянути газети й журнали.

Дядько не зачинив дверей, і Харитон бачив, що біля столу зібрався гурт людей, вони сиділи зосереджені, тихо перекидалися словами, видно, їм було не до голосних розмов, а коли до них підійшов Вадим Андрійович, то їй зовсім замовкли, дивились на нього тривожно і шанобливо.

Коли Вадим Андрійович усівся на чільному місці біля столу, відразу в кабінеті все вщухло, тільки чути було, як фіранки на вікнах лопотіли, як мотори десь ревли глухо, все ніби відразу підкорилося волі директора, завмерло, ждучи його слова. Харитон теж завмер на своєму сидінні. Він ревно і пильно стежив за всім, що тут робилося, у нього аж холодок пробіг поза плечима, коли збагнув, яка то людина Вадим Андрійович.

— Петре Артемовичу, доповідайте тільки швидко, основне, за годину маємо бути в цехах...

Трапилось так, що Харитон не лише цікавого журналу, а навіть газети не розглянув. Як розгорнув на середині, так і лежав на столі той часопис. Намагався він проникнути в суть того, про що говорив його дядько з своїми товаришами. Майже всі слова,

навіть речення були йому зрозумілі, в основному вловлювалось, що мова йшла про виплавку металу, про лиття, про шліфовку, про виготовлення якихось металевих речей, але уявити собі предмету розмови Харитон не міг. Рідною мовою говорили присутні за столом, а йому здавалось, ніби чув мову абсолютно незнайому, бо не міг збагнути до кінця жодної фрази.

Так ось який він у нього, дядько Вадим Андрійович! Показався був напочатку звичайним, навіть якимсь соромливим і тихим, — а це в очах Харитона було не на дядькову користь! — а виявився настільки розумний та глибокий, що став недоступний Харитоновому розумінню. Тільки тепер пригадалися слова Андрія Івановича, сказані про сина: «О, в мого Вадима голова державна, він не те що заводом, він цілою міністерією поверне, унікальний талант». Ці слова Харитон сприйняв тоді за жарт, бо не міг собі уявити, щоб звичайна людина, — а в його розумінні звичайними рядовими людьми були ті, хто його оточував, — могла бути людиною надзвичайною.

Тепер, коли б навіть йому й ніхто не сказав, що його дядько людина виняткова, він і сам те бачив, а надто чув у його словах, вагомих, вивірених і незаперечних у своїй незрозумілості. Слухачі прислухались до кожного дядькового слова, намагалися щось довести, в чомусь виправдатись і не могли виправдатися.

— Ви самі до цього не могли додуматись? — важкою брилою повисло запитання над чиеюсь головою і стало фізично відчутним навіть Харитонові, а що вже казати про того невдачу, який не зміг додуматись до чогось такого, чого Харитон і уявити не міг.

Харитон, блукаючи очима по кімнатці, натрапив на великий аркуш ватману і, хоч не вчитався у слова, які пояснювали накреслене, але здогадався, що то план заводу, яким керував дядько Вадим. Вміщувався той план на одному аркуші, — правда, величенькому, — але на ньому було викреслено стільки будов, що навіть Харитон збагнув, що завод велстенський, зовсім не такий, як він собі його уявив, побачивши вчора з узгір'я і впізнавши по рядові струнких заводських труб.

Як незбагненно для Харитона почалася розмова за столом, так несподівано і закінчилась, до чого домовилися присутні, яке рішення прийняли, зосталося невідомим для нього. Під кінець Вадим Андрійович твердо сказав, що на середину дня жде якоїсь фронтальної інформації в усіх розрізах, а що те означало, Харитон не міг уявити.

Усі швидко пішли, зостався тільки Петро Артемович, який у чомусь виправдувався. Дядько Вадим стримано супився, заглянула секретарка, сказала, що хтось хоче говорити з ним. Дядько відповів, що він уже на якійсь «території».

Харитона мало не забули. Вже аж з приймальної повернувся Вадим Андрійович, покликав. Так і зостався на столі розгорнутий журнал, а Харитон, відчуваючи, що тепер потрапить у незвичайний світ, про який можна говорити тільки такою незрозумілою мовою, якою говорилося за столом, з острахом і посиленою цікавістю почвалав за дядьком.

VII

Минали дні, Харитон усе більше приживався в Новотуржанську, а в сім'ї дядька уже став своєю людиною. В той день, коли мала повернутися Ляна, після недовгої сімейної наради було вирішено:

— Ляну зустрічатиме Харитон.

Приємнішого доручення для Харитона і вигадати було неможливо. Він ждав з нетерпінням Ляниного повернення, бо знав, що саме вона спрямує хід його життя зовсім по іншому руслу.

В аеропорт їхав з дядьком Олександром Ісидоровичем,— шофер не любив, коли його називали Сидоровичем, уперто підкреслював, що він Ісидорович,— людиною, твердо переконаною в тому, що шофер, узявшись за кермо, не має права не тільки слова мовити, а навіть мгукнути.

Тітка Клава, вручивши Харитонові красивого букета,— квіти садила Ляна — сказала:

— Ляночці — ні слова про дідуся. Вдома гуртом поступово підготуємо... Вона в нас дуже вразлива...

Харитон уже був не тим, що раніше, він звик до нових обставин і нового оточення. Ні безкрайній донецький степ, ні копри не дивували його.

Сам не збагнув того, коли і як приріс серцем до заводу, його не лякав тепер ні шум, ні гам, уже він у кожному цеху почав вловлювати і той залізний порядок, що тут існував, і повну доцільність усього, що робилося, а сталеливарний йому просто снівся, він марив тією могутністю і таємничо-величюною силою вогню, здатною творити речі незбагненні. Часто, прокинувшись уночі, розбуджений сном, у якому все бухало і кипіло, мов у сталеплавильному, подовгу не міг заснути, все думав, усе прагнув уявити себе на місці отих чародіїв-ливарників, що подружилися з сталевою стихією і взяли її під опіку, накинули на той пекельний вогонь надійну вуздечку.

Кілька днів просидів за столом у кімнатці на горищі, дивився через вікно на заводські цехи, на труби, що ліниво видихали анемічну, блідо-рожеву, не схожу на дим, пару, пригадував усе, що бачив у цехах, і писав листа Солов'ятку.

Солов'ятко, прощаючись з Харитоном, захлипав від розчулення та просив писати йому листи. І неодмінно з такими марками, які в Борове потрапляли лише на конвертах, що приходили здалеку, бо Солов'ятко, окрім усіх інших достоїнств і вад, ще мав і таку, як філателістська сверблячка. Харитона менше турбувало, яку марку приліпить на конверт, а от про завод, про те, як туг ллють сталь, як виливають такі детальки, що по триста тонн важать, розповісти хотілося. Солов'ятко, певне, не повірить жодному слову, але дивуватись не треба, бо й сам Харитон не вірив жодному слову Ляни, яке говорилося про завод.

Лист у Харитона ніяк не складався. Ще в тій половині, де він описував політ, донецький степ та донецьку природу якось виходило, а коли доходило до опису новотуржанського заводу, то не знаходив Харитон потрібних слів та й тільки.

«А завод тут такий, що все наше Борове в ньому б умістилось, а людей для роботи, то треба було б скликати ще й з сусідніх сіл, бо тут їх працює кілька тисяч, і кожному є діло, а сталь вариться в таких велетенських казанах, які бесемерами звуться, а от із чого її варять і як там вогонь розпалюють такий, що метал стає рідким, як молоко, і білий, як молоко, нагріте до п'яти чи шести тисяч градусів, нічого я не знаю, як вони міряють температуру так, щоб градусник не розтопився, то я того не взяв і не знаю, чи те можна взяти, хоч мені й хочеться те знати, і як подумаю собі, то, мабуть, й у світі немає нічого кращого, як варити сталь».

Харитон розумів, що з цього опису неможливо уявити сталеплавильного процесу, але не засмучувався, бо знав, що особливість цього виробництва така, що не всякому і не відразу вона відкривається, стає зрозумілою. Пообіцяв Солов'яткові, що напише ясніше тоді, коли розбереться в тому ділі, а на додаток натякнув, що взагалі було б найкраще, коли б Степанко Черпак не полінувався та й приїхав до Харитона в гості, то й побачив би все те власними очима.

Листа старанно заклеїв, ще й рисочками на місцях склейки почеркав, щоб було видно, коли хто надумає їхні з Солов'ятком секрети виявити, і віз того листа в аеропорт, бо конверта йому дала тітка Клава Харитон, що лише літаком такі листи перевозять.

В аеропорту Харитон почувався, як людина з усім обізнана, поштову скриньку побачив ще здалеку, не кинувся до неї бігцем, а приступив поважно, листа опустил чинно — хай летить у Борове та й потрапить Солов'яткові у самі руки — от порадіє малий Черпак, тиждень по селу з листом носитиметься. Може, й до Бунинного вість про Харитонів лист дійде, може, й Яриська почує...

По радіо повідомили, що літак, на якому прибуває Ляна, приземлився, і Харитон з дядьком Олександром Ісидоровичем при-

ступили до металевої загородки, почали ждати. Про квіти, вирощені самою Ляною, вони забули, обидва були прихильниками техніки, на різне там зілля, хай навіть і квітуче, не звертали уваги.

Ляна йшла поперед купки пасажирів, вона ще здалеку впізнала шофера: «Олександр Ісидоровичу, ось я!», а Харитона не кликала, бо, видно, не сподівалася його тут бачити. А побачивши, смішно округлила очі, зраділа.

— О, Харитон! Здоров, Харіку, ти як тут опинився, що робиш?

— Тебе зустрічаю,— червоніючи, доповів Харитон.

Олександр Ісидорович забрав Лянину валізу, а Ляна заповонила Харитона, сипала запитаннями, не даючи можливості відповісти на жодне.

— Ти ж як це надумав до нас притарабанитись? Сам чи з дідусем? Ну, скажи на милість — Харитон, і в нас... А чи давно? Як там Земфіра? Виросла, мабуть?

Харитонові було й приємно, що здивався з цією неугавною Ляною, і разом з тим йому уже починала набридати її балакучість. Зацьковано оглядався на людей, бо йому здавалося: вже сміються з нього, наберешся сорому з цією балакучо-безцеремонною сестричкою.

Слова не промовив, поки йшли до машини, а Ляна, видно, й не ждала тих слів, бо відразу ж напосілась на шофера:

— Олександр Сидоровичу...

— Ісидоровичу,— поправив шофер.

— Олександр Ісидоровичу, а чому мама не приїхала? Знову зайнята... А татусь дома чи у відрядженні? А що там у нас новенького? Як дідусь Журавель поживає?

Олександр Ісидорович не кинувся відповідати на всі ті запитання, а звично взявся за кермо, буркнув «поїхали» і запустив мотор.

Попереду сиділа Ляна, а Харитон позаду. Помітив зів'ялий букет і скривився: прикро стало, по-перше,— забув вручити Ляні, а по-друге,— визеленив об нього новенькі джинси. Повагався, сказав:

— Це тобі мама...

Ляна зраділа і зів'ялим квітам.

— Ой мамусенька, ой мамусенька моя золота! Не забула своєї недостойної зміни, квіти передала, я теж їй везла такі чудові троянди, але вони зів'яли, стюардеса кинула в корзину...

Швидко перекинулася на інше.

— Слухай, Хар, а квіти, що я в дідуса садила,— ростуть?

Харитон, почувши про квіти в дідусевому городі, спохмурнів:

— Немає там ніяких...

Ляна аж стріпнулась, мало не вилізла на спинку сидіння.

— Ну й люди, я трудилась, я старалась, а вони не доглянули.

— Та доглянули, а тільки, коли всі квіти зривали, то твої теж...

— Варвари! Нищити квіти!

— Коли ж треба... Знаєш, скільки квітів було тоді? З усього села позносили. Дідуся за ними не було видно...

Олександр Ісидорович вважав за доцільне попередити Харитона:

— Харитоне! Про що було сказано?

— А що було сказано? Ну, кажіть, не мовчіть, Олександрє Ісидоровичу. Секрет? Ну, викладайте, найбільше за все у світі люблю секрети.

Олександр Ісидорович мовчав, а Харитон, збагнувши, що мало не проговорився, пробубонів:

— Та ніяких секретів. Клавдія Макарівна веліла квіти відразу тобі піднести, а я вже в машині...

— Кавалер! — поглумилася Ляна, зате відразу ж і забула про квіти. Її вже цікавило інше:

— Ти ж як надумався, Харику, до нас завітати? Та ще в такий час — усі там, видно, в Десні сидять, по шию занурившись, а ти в наш благодатний край на сонечко? Що в Боровому новенького? Як там Солов'ятко, не сумує за мною?

Ляна сипала запитання за запитанням, усе її цікавило, окрім одного, — відповіді на всі ці запитання або хоч на одне з них. Але нарешті запитала про таке, що треба було відповідати, тим більше, що Харитон усе ловив момент і сам, щоб повідомити про те дівчинці.

— Як там вибрикує моя Земфіра? Мабуть, засумувала, ледащиця, за зефіром?

— Не засумувала, — похмуро сказав Харитон і зітхнув. Йому й досі жаль було лосички, аж на язичі вертілося сказати Ляні про її трагічну загибель, але Ляна не давала йому й рота розкрити.

— Це ж чому? — дівчинка знову крутнулась на сидінні та видивилася пильно на хлопця.

Харитон прямо дивився їй у очі. І не відразу відповів, бо здивувався, ніби тільки оце зараз побачив Ляну такою, якою вона є.

В Боровому дівчинка була зовсім іншою, блідолицею, виснаженою, як усяка школярка після весняних іспитів. У «Артеку» Ляна засмагла, розрум'янилась, погладшала, стала не схожою сама на себе... І такою енергійною і нетерплячою, що диво.

— Ну, не тягни, кажи — чому не засумувала?

— Бо немає...

— Я так і знала, що без Ляни ніхто бідній тваринці не роздобуде й зефіринки...

— Та не зефіру, а Земфіри немає,— запалюючись, кинув Харитон і ждав, як те подіє на дівчину.

— Як то... немає? — округлились на Ляниному обличчі очі, що тільки їх було і видно.— Як немає, а де ж вона?

— Вбили! — жорстко кинув Харитон.

Ляна на мить зблідла, важко сапнула, вона не могла збагнути до кінця того, що говорив Харитон.

— Хто вбив? За віщо?

— На м'ясо. З'їли клятї браконьєри.

Ляна закусила губку. В неї заблищали на очах сльози. Вона уявила Земфіру забитою, і їй стало невимовно жаль лосичку, вона мало не заридала вголос. І заридала б, коли б не гнів, що враз стиснув її серце.

— І ви їх впустили до зоопарку? Теж мені юннати!

Тоді Харитон докладно розповів Ляні історію загибелі Земфіри, а Ляна притишено вислухала, бо вже встигла збагнути, що інакше їй не могло трапитися, бо оті самі браконьєри, які тільки їй дивляться, щоб поживитися на дурничку, не могли пропустити такої нагоди.

— Ех, ви, треба ж було не випускати її з двору,— докором пролунало як підсумок Харитонові розповіді.

— Бо ти ж привчила Земфіру втікати, бігати на пасовисько та блукати ночами. А вона ж дика...

На цей раз Ляна не знайшла вагомого аргументу для виправдання, тим більше, що їй сама відчувала, що в якійсь мірі своїми діями спричинилася до Земфіриної загибелі, отож сказала сумовито:

— Біденька Земфіра, вона, мабуть, дуже мучилася...

Харитон був менш сентиментальним, не став удаватися в роздуми.

— Та вже як не було, а лосички немає...

Майже до Новотуржанська в машині панувала гнітюча мовчанка. Ляна мовчки сумувала і думала, а Харитон дивився в безмежні донецькі простори, порівнював їх з деснянськими далями, нудився за рідними луками і озерами, за звірятами, що десь там жили в шкільному зоопарку, за яблуками й грушами, що досі дозріли в саду, навіть за дідусевими бджолами, які вже, певно, приєднались до колгоспної пасіки, бо саме туди велів їх передати дядько Вадим.

Дома Ляна відразу ж ожила, завертілася вивіркою, оглянула все в домі та біля дому, показала Харитонові берест і колесо на ньому, розповіла про лелек, висловила надію, що наступної весни вони неодмінно тут поселяться, бо вона, Ляна, просто собі уявити не може цього колеса без лелек. Потім вона варила каву. І головне, що наперекір скептичному передбаченню Харитона, кава в неї

вийшла найсправжнісінька, чорна, пахуча, солодка і така незвичайна, що Харитон відразу ж вирішив, що коли й щоденно йому варитимуть таку, то він проти того аж ніяк не буде заперечувати. Показала йому своє школярське господарство, обіцяла, що коли повертатиме додому, то навантажить його й книжками і журналами з красивими малюнками, а зошитів загальних накупить стільки, що всіх Солов'яток та юннатів у Боровому обдарує.

— А я не поїду в Борове,— сказав Харитон тільки для того, щоб побачити, як це повідомлення вплине на Ляну.

— Ну, то живи в нас,— відразу ж згодилася дівчинка,— місяця вистачить. Але ти жартуєш, правда ж, Харитоне?

Даремно тривожились домашні, даремно роздумували батько з матір'ю про те, як краще приступити до вразливої дочки, як підготувати до важкого повідомлення про дідусеву смерть. Ще до того, як вони повернулися додому, Ляна взялася переглядати біля батькового столу купу газет та журналів, про які, видно, батьки забули в ці дні. І натрапила на заводську щоденку, яку вона шанувала найбільше від усіх інших видань, бо зустрічала тут знайомі імена і події, які були їй відомі часто раніше, ніж з'являлися на сторінках преси.

Недбало перегортала сторінки «Новотуржанського робітника» і несподівано побачила чорну рамку, яка, як вона вже добре те знала, завжди наводила сум на читача. В неї тривожно скалатнулося серце — помер хтось із тих, хто трудився на заводі. І враз зовсім обірвалося серце, око вловило татусеве ім'я, а далі писалося, що йому висловлюється співчуття у важкому горі — смерті батька Андрія Івановича.

Ляна бачила кожне слово, розуміла, про що йшлося, але все одно ніяк не могла збагнути: для чого те написано?

Незнайомим голосом крикнула:

— Харитоне, де мій дідусь?

Харитонові від несподіванки відняло мову, він перелякано і винувато дивився на Ляну. І вона враз повірила у страшну правду. Збагнула, чому у їхньому домі опинився Харитон, але ще не могла зреагувати на ту страшну вість так, як на те завжди реагують люди: вона не повірила в написане.

— Харитоне! Кажі правду — помер дідусь?

Харитон винувато схилив голову.

— Харитоне! Глянь мені в очі!

— Помер...

Ляні щось здушило горло, вона не могла уявити собі дідуся Андрія мертвим, він дивився на неї трохи ласкаво, трохи сумовито, так, як дивився в той ранок, коли бачила його востаннє.

Ляна нікому не збиралася докоряти, навіть не подумала про те, що від неї приховали дідусеву смерть — яке все те було дріб-

не в порівнянні з тим, що трапилось. Вона впала головою в подушку, плечі її дрібно тремтіли, намагалась задавити в собі ридання і не мала на те сили.

Харитон, хоч і сам не міг стримати сліз, знав, що мусить втішати сестричку в горі, але він не знав, як те робиться. Згадав, що в таких випадках подають воду. Наповнив склянку, приступив до Ляни, взяв за плече.

Ляна згорнулась їжачком, ніби злякалася того доторку, а потім підняла голову, червоними від сліз очима зиркнула на Харитона:

— Чого тобі?

— На ось... випий.

Мить повагалась, потім тремтячою рукою взяла склянку, зацокотіли зуби об скло. А за хвилину вона заспокоїлася. Харитон, повіривши у магічну силу води, і собі заспокоївся, навіть відчув себе гордим, що навчився справжнього поводження з людьми, які потрапили в біду. Якийсь час Ляна витирала кулачком очі.

— Краще б я нікуди не їхала...— схлипнула гірко,— це дідусь за мною зажурився.

Харитон на те нічого не сказав, узяв ті слова під сумнів — не міг дідусь Андрій померти від переживань, нав'яних розлукою з Ляною.

Невдовзі, вже зовсім оговтавшись, Ляна запевнила:

— Я ніколи не забуду нашого дідуся...— Потім, зиркнувши на Харитона, оголосила урочисто:

— І я тебе, Харитоне, нікому не віддам на поталу. Я тобі заміню дідуся, в усьому, в усьому... Хочеш?

Харитон не став заперечувати.

VIII

Ляна належала до категорії тих людей, у кого слово не розходилося з ділом. Харитон це відчув ще тоді, коли вона гостювала в Боровому, а тепер переконався в тому до кінця. Вона відразу ж зайнялася питанням влаштування хлопця.

— Ти житимеш у моїй кімнаті,— заявила.

— А ти як?..— зіщулився Харитон.

— Знайдеться місце. Переселюся на горище, там така кімнатка...

— А я вже в ній поселився.

Ляна перевірила правдивість сказаного. Харитон і справді влаштувався непогано, навіть гарно. Кожний його ровесник, оскільки підліткам завжди імпонує поселитися де завгодно, аби самостійно, міг йому завидувати. Ляні ця кімнатка теж припала до душі, і вона, користуючись тим, що мусила виявляти

гостинність Харитонові, почала була відстоювати право жити на горищі.

Справа перейшла в конфлікт, який розв'язали тільки батьки, що повернулись одночасно з роботи. По дорозі вони довго радились, яку мову повести з Ляною, та так ні до чого і не договорились.

Ляна зустріла їх докором:

— Ех, ви, дипломати, думаєте, я сама не визнаю того, що від мене приховують дорогі батьки. Поховали дідуся, а Ляні ні слова, дуже гарно...

Батьки переглянулись, з осудом зиркнули на Харитона.

— Не косуйте на Харитона, він теж не краший, теж морочив голову. Коли б не газета, то від такої рідні правди не діждешся...

Невдоволення поведінкою батьків приглушило в серці Ляни тугу за дідом, і вона швидко вгомонилася, кинулась до мами та зацілувала, а потім і до батька, але цього довго не розцілювала, тільки чмокнула в щоку, промуркотіла:

— Колючий, гірше їжака...

Повідомила, що оселиться на горищі, оскільки в її кімнати повинен жити гість. Клавдія Макарівна розвела руками, зирнула на чоловіка.

Харитон несміливо вступився за власні права.

— По-моєму, Харитон там облюбував місце?

— Мені там зручно. А Ляна — дівчинка...

Тоді Вадим Андрійович повівся по-директорському.

— От що, Ляно, не вигадуй зайвого, я тебе знаю — горища їй забаглося. А коли миші?

У Ляни поза шкірою пробігли мурашки, вона аж здригнулась, — брр... але відступилась не одразу.

— В такому разі давай, директоре, гроші. Готівкою.

— Це ж на що?

— На телефонізацію.

На хвилину запала мовчанка, батьки презирнулись, а Харитон чмихнув носом.

— Яку ще там телефонізацію?

— На горище необхідно провести телефон, бо інакше як будитимемо Харитона?

Вадим Андрійович примружився сміхотливо.

— То правда, — згодився він. — Без телефону не можна. Гаразд, пришлю майстра, хай протягне дрота та поставить одну з коробок, що стоять на моєму столі, завелось їх уже багато.

Ляна категорично заперечила.

— Ніякого такого телефону. Я куплю іграшковий, — не дивись з недовірою, є такий телефон! — проведемо на горище і будемо при потребі перемовлятися. Ти, Харику, не заперечуєш?

Харитонові, коли б не було трохи дивно, а трохи смішно від Ляниних витребеньків, то було б байдуже.

— Ну от, він згодний, вважаймо, що питання вирішене.

Справді, наступного дня і житлове і телефонне питання в домі директора було успішно вирішене. Ляна з Харитоном відвідали крамницю електротоварів, купили іграшкового, дуже схожого на справжній, телефона, один апарат установили в Ляниній кімнаті, а другий у Харитонівій, з'єднали металевим, в еластичній обгортці, дротом, підключили батарейку і почали першу розмову.

— Алло, алло, ви мене чуєте? — допитувалася Ляна.

Харитон дуже добре чув.

— Так, так, я вас чую, я слухаю.

— Ви Харитон Колумбас?

— Він самий і є, як стверджено метрикою і табелем.

— З вами говорить ваша сестра і патронеса Уляна Громова, але ви мене можете звати просто Ляночка. Заперечень немає?

Заперечень не було.

Розмова на тому не закінчилась. Коли не знаходилося слів у Харитона, то вони були в запасі у Ляни, при чому запаси ті були невичерпні, а оскільки ця гра в телефон їй на першій порі дуже сподобалась, то й точилася та розмова не менше години. Одним словом, коли б ця телефонна лінія з'єднувала ще й інші точки, то могло б закінчитись і неприємностями. А так нічого — наговорившись досхочу, Ляна наказала Харитонові Колумбасу бігти вниз, де на нього через десять хвилин ждатиме якщо не ячня, то гарячі сосиски.

За їжею Ляна поцікавилась,— уперше за їхнє знайомство,— Харитоновими успіхами в школі. Харитон, скромно опустивши очі, чесно доповів, що зірок з неба не знімав, хоч і з трійками теж не знається.

— А який твій предмет улюблений? — допитувалася Ляна.

— Та так, щоб котрий який... Щоб уже дуже мені був приємний, то ніби й усі вони однакові.

— А який дається найважче?

Тут уже Харитонові роздумувати не довелося, зітхнувши, зізнався:

— Англійська замучила... навидумують...

Ляна аж стрибала на стільці. Здалося, що радіснішого повідомлення вона не чула в житті.

— Сер! Так я ж англійську знаю назубок. Абсолютною чемпіонкою мене звуть у класі з англійської. Це дуже добре, що ти відстаєш з інгліш. Тепер я за тебе візьмуся. Ти в мене станеш найсправжнісіньким спікером.

Харитона та обіцянка не дуже порадувала, бо він уже встиг переконатися, в що виливається опіка Ляни над його особою.

Спробував був виторгувати право на заняття англійською під час навчального року, Ляна й слухати не захотіла. Лопотіла щось по-англійськи, та так швидко і красиво, що ні в бузинівській, ні в борівській школах навіть учительки так не вміли, а Харитонові від того було мало радості. Він уже бачив, що вплив у халепу. Довелося відразу сідати до столу, братися за книжку, доводити, що в англійській він розбирається не краще, ніж у будь-якій іншій, приміром, французькій чи німецькій.

— Жах! — округлювала очі Ляна. — І чому вас там учать? І як учать?

Харитон винувато хилив голову, соромився на світ глянути, переконавшись, що він і справді страшенно завинив перед людством, безнадійно відставши в знанні тієї мови, яка була йому потрібна так само, як іграшковий телефон або опіка сестрички.

Тільки й радості, що Ляна не належала до категорії дуже поsidючих дівчаток. Помуштрувавши Харитона з годину, навчивши кількох слів, а головне, добившись чіткої вимови, погнала його на горище.

Не встиг він відсапатись та плюхнутись на кушетку, як м'яко дзеленькнув телефон.

— Я слухаю.

— Містер Колумбас?

— Я-я, то пак єс.

— Гав ду ю ду, містер Колумбас.

— Гав-гав...

Ляна лопотіла по-англійськи, і сердилась, і докоряла «містерові», а Харитон безнадійно мовчав, не вловлюючи в тій мові жодного знайомого слова. З англійської швидко перейшла на рідну, наказала:

— А тепер, містере, вдягайте камзол, спускайтесь донизу та підемо в місто, нарешті я вас, дорогий кузен, маю показати світові.

Що таке «камзол», Харитон не знав, але здогадався, що то одяг, вирішив, що це є не що інше, як вузьенькі штанці-джинси з кишеньками ззаду, сдяганка, яку він дуже полюбив, тож і вирядився поспішно, повідомив про свою готовність по телефону і спустився зі своєї верхотури.

Ляночка теж вирядилась, ніби на танці, в білосніжне платтячко з розкішними оборками.

— Ну, як воно виглядається збоку, товаришу Колумбас? — почала вертіти на всі боки Харитона. — Чи не соромно буде показатись на люди?

Покірний Харитон червонів та чмихав, хоч і не подобались йому ці оглядини, але мусив підкорятися, нічого не вдієш, коли потрапив під опіку такої особи, як Ляна.

Статечно йшли вони вулицями Новотуржанська, тими вулицями, які ще не освоїв Харитон, і Ляна охоче й захоплено оповідала йому, де тут що розмістилося, та чому саме розмістилося тут, а не в іншому місці. Показала йому школу, де вчилася, де тепер і Харитон набиратиметься знань, але довго біля школи вони не затрималися, бо Ляна цілком слушно пояснила:

— Ще вона в'їсться за зиму нам у печінки, ще обійдеш тут і всі класи, і коридори, тим більше, що я знаю — не дуже вас, хлопців, школа вабить...

І звідкіля їй те знати? Дивується Харитон — це не дівчина, а пройда якась, усе вона знає, усе розуміє, має таку в собі силу, що навіть він, непокірний Харитон, їй підкоряється.

Новотуржанськ — не з тих міст, на вулицях яких від світанку до півночі снують люди. Новотуржанці люди ділові, кожний робить своє, часу стовбичити на вулицях або знічев'я чвалати сюди-туди у них не вистачає. Ляна з Харитоном були майже єдиними перехожими, вони уперто тримались затіненого боку вулиці, бо на сонячному недовго витримаєш.

Все ж Ляні зустрілося кілька знайомих. Першою з'явилася з палісадника сухорлява школярка в квітчастій розлітайці, з білим капелюшком на голові. Вона дивилась з-під руки на перехожих, її цікавив хлопець, на Ляну вона й не глянула. Переконавшись, що хлопець незнайомий, рушила до хати. Ляна її покликала:

— Сурмачова! А то куди полопотіла?

Сурмачова впізнала Ляну і радо вийшла назустріч.

— Ляно, я тебе зовсім не впізнала!

— Любонько моя, ти, я знаю, поряд із хлопцями дівчат ніколи не бачиш.

Сурмачова спалахнула жоржиною, але ні заперечувати, ні сердитись не стала.

— Ти повернулась?

— Як бачиш...

— У тебе дідусь...

Ляна обм'якла, траур вступив їй у серце, вона сумовито схлинула голову.

— У нас велике горе...

— Наша бабуся хворіє. Я так боюся...

Якусь хвилину школярки стояли зажурені, а Харитон дивився собі під ноги і не знав, як поведеться в такому випадку.

Перша опам'яталась Ляна, прогнала від себе сум, зацікувалася братом:

— Познайомся, Любо, це мій братик, він тепер у нас житиме і вчитиметься в нашому класі, так що ти мені гляди — не кривдь мого Харитона, бо він такий, що образи не потерпить. Я його знаю.

Люба спідлоба лупнула великими очима на Харитона

зацікавлено, а він на неї позирнув теж і відзначив про себе, що вона могла б бути навіть гарною, коли б не така сухорлява та хоч трохи відмила на носі рудуваті веснянки, які насправді робили її личко симпатичним і милим.

Розсталися швидко, бо, власне, вже й говорити в них не було про що, знайомство відбулося, а тепер у кожного були свої справи: Люба зосталася біля хвіртки, а Ляна повела Харитона далі.

Харитон йшов неохоче, він і справді почувався так, ніби його прив'язали до Ляни, ніби йде він не власною волею, а хтось веде його за собою на шворці. Ляна в усі боки стригла очима, Харитонові це не подобалось, бо запідозрював, що то вона його водить навмисне, хоче похвалитися, що нажила підлеглого, яким має і опікуватись, і турбуватись.

Із-за рогу вихитався парубійко в старенькій майці невизначеного кольору та штанцях, аж дивно, як він натягнув їх на кістяні ноги, Ляна зраділа йому неймовірно.

— Гей, Чупринський! Салют, старина!

— Салют! — прошепелявив, поморщившись, «старина», і з голови до ніг зміряв Харитона.

— Чого приміряєшся? Знайомтесь! Це мій брат Харитон, тепер учитиметься в нашому класі...

— Не перечу...

Ляна сміхотливо чмихнула, зважила за необхідне попередити:

— Ти мені гляди, не задирайся з ним, бо Харитон має добрі кулаки, він спортом у селі займався.

Чупринський критично оглянув ще раз Харитона, чвіркнув крізь зуби, прогук:

— І то діло.

Ляна тоді спитала в нього, чи відкрито культмаг.

— Не цікавивсь,— байдуже сплюнув Чупринський.

— Ой Чупринський, тебе до добра не доведе така байдужість. Скоро заняття, а його культмаг не цікавить. Чи, може, ти придбав усі підручники?

— Придбаєш, а потім — учи...

Чупринський, дещо вайлуватий, дещо дивакуватий, виявляється, теж володів почуттям гумору, тільки видавав його дуже скупими і майже непомітними дозами.

— Ну, будь здоров, Чуприк, ще здобаємось на шкільних меридіанах.

— Доведеться, хоч не хочеш...— знизав плечима Чупринський.

У культмазі застали ще кількох учнів, серед них двох чи трьох восьмикласників, із ними Ляна знайомила Харитона, попереджуючи, що Харитона вона не дасть на поталу і боротиметься за брата всіма дозволеними і недозволеними засобами. Восьмикласники поблажливо всміхались, безцеремонно розглядали Харитона, але

ні про що не розпитували, не виявляли ані дружжелюбності, ані холоду. Підручників у крамниці, які цікавили Ляну, не було, і вона повела округлими вулицями брата додому. І пообіцяла завтра повести його на завод та показати все по-своєму, бо в її татка немає часу як слід познайомити гостя зі своїм господарством.

Щоб ходив охайний та був доглянутий по-людському — взялася Ляна пильнувати за Харитоновим одягом. Веліла штани і сорочку подати і відразу налила у таз води, взялася прати, намилувати, випрала, як уміла, та вивісила на шворку в саду під яблуню — хай сохне. Дивився на ту роботу Харитон, головою крутив зачудовано, не знав, чи радіти, чи сумувати з такої опіки.

Наступного дня Ляна подзвонила рано, але Харитон уже не спав. Сидів біля вікна, дивився в затуманену далину, вловлював ледь помітний ряд заводських труб, але думками був далеко — біля Десни, блукав по луках, зазірав у клітки до звірят. Скрушно зітхав — хоч яке все те гарне та любе, але зосталося воно за високим життєвим пагорбом, до нього вже Харитонові не дійти, не долетіти. Тут його нова домівка, тут його найближча рідня.

Почувши дзвінок, здригнувся, він і чекав його, і побоювався. Ляна йому подобалась, хвилювала своєю турботою, але ж одночасно і зв'язувала йому руки і ноги, відчував, як рішуче і невблаганно відбиралась у нього воля.

— Гавдуюду, містер Колумбас, гуд монінг! — проспівала трубка, і Харитон зостався вдоволений, бо зрозумів усе до слова і дуже зрадів, що розуміється по-англійському не згірш за інших. Оскільки від радості йому відібрало мову, то Ляна загукала по-простому:— Спускайся, Харику, з неба, снідаємо та біжимо на завод. Товариш директор надішле транспорт.

Сніданок влаштувала за сімейним столом, як завжди, діловито, квапливо, — бо ж усі завжди кудись поспішали, — мовчазно, і це Харитонові, який звик їсти на ходу, теж імпонувало. На цей раз настрої зіпсувала Ляна, яка тепер невідступно стежила за ним, помічала кожний рух і, якщо він робив щось не так, як їй хотілося, безцеремонно попереджала:

— Милий кузен, ви неправильно тримаєте ножа і виделку. Вас із королівського балу турнули б у шию.

Харитон, заклопотаний розправою з шматком смаженини з макаронами, не відразу збагнув, що то його мали гнати з балу, про який він не мав ніякісінького поняття. Та Ляна ніколи не зупинялася на півдорозі. Вона рішуче звернула його увагу на правильне тримання виделки й ножа.

— Виделку візьми в ліву, а ножа теж не забувай, тримай у правій, ось так, глянь сюди, правильно, правильно, а тепер, притримуючи виделкою край біфштекса, відрізей шматок, ось так,

правильно, і кидай у рот. Правильно, тільки не варт широко рота роззявляти, ясно?

Харитон був учнем здібним, відразу засвоїв урок, уміло, хоч дещо й незграбно, працював і правою і лівою, але біфштекс утратив для нього будь-який смак, а коли закінчився сніданок, то хлопцеві здалося, що він вийшов з лазні, такий був розчервоний і розпарений. Ні, думав він собі, коли так діло піде далі, то доведеться від тієї науки втікати світ за очі, краще вже зостатися неуком, аніж здобувати знання отакою ціною. Ще добре, що хоч дядько Вадим та тітка Клава того не чують, а то хоч кризь землю провалився.

На цей раз Харитоновим екскурсоводом була Ляна. Ледь ступили на заводську територію, Харитон забув про всі ті прикраси, яких зазнавав од сестри, забув, що вона йому ровесниця і однокласниця, тепер вона стала для нього і вихователькою, і опорою.

Ляна знала тут усе, як свої п'ять пальців. Харитон не відставав од неї ні на крок. Не боячись принизитись у її очах, мов школяр-першокласник, розпитував. А вона й сама не пропускала нагоди сказати, що саме робиться в якому цеху, для чого воно потрібне та яке місце цей цех посідає в загальному виробництві. Перебігали з цеху в цех, іноді підкатувались на заводському вантажному транспорті. Ляну тут усі знали, вона теж знала всіх, сміливо до кожного зверталася, розпитувала про здоров'я, про стан справ, але не зловживала, бо добре розуміла, що кожен тут зайнятий своїм ділом.

Найпильнішу увагу Харитонову привернув сталеплавильний цех, бесемери, в яких кипіла сталь, у яких клекотіло і пузирилось, з яких прискало і дихало спекою. На цей раз Харитона вврядили в брезентову робу, дали захисні окуляри. І він уже стояв біля печі зовсім близько, дивився на білопінне кипіння, спостерігав за роботою сталеварів.

Сьогодні підйомний кран підняв угору трьохсоттонну деталь із земляної форми, повільно повіз її в інший кінець цеху, на шліфувальний стіл. Саме тут і затримались Харитон з Ляною, безсилі відірватися од надзвичайної картини. Могутній красень, схожий на звичайну велетенську раму, від якої опущені товстенні ланцюги з гаками, легко ніс важку брилу, мов звичайну іграшку. То була довга брила, на перший погляд, ні для чого не придатна, неоковирна, обляпана землею, вуглувата, з шипами і виступами. Але тепер, як говорила Ляна, без такої не можна було побудувати жодної потужної електростанції. Харитон вірив тому, хоч і не міг уявити, де і як можна було оту незугарну річ використати.

Кран котився майже непомітно, брила пливла цехом, пересувалась у той кінець, куди їй належало. Вони мовчки йшли віддалік услід за рухомим краном і дивилися широко розкритими

очима, ніби боялися, що важка деталь ось-ось відірветься і гепне на підлогу. Нічого того не трапилося, деталь допливла до кінця цеху, тут її кран обережно поклав на землю, відкотився, а нато-мість підкотив інший, не менш потужний, підхопив детальку на свої гаки і, легко піднявши ту сталеву бабу, відтягнув у сусідній цех.

Поки сталеве чудисько волокли до величезного столу верста-та, Харитон і Ляна розглядали на іншому столі таку ж сталеву брилу вже майже відшліфовану, лискучу, красиву.

Ляна охоче пояснювала, що з кількох таких деталей, згвинче-них докупи, на електростанції влаштують гніздо для турбіни, в якому вона почуватиметься і зручно, і спокійно, крутитиметься так, що й не встежиш поглядом, і вироблятиме електроенергію. І що більше отаких деталей віділлють металурги, то більші й мо-гутніші електростанції будуватимуть енергетики.

Харитонові потроху розвиднювалося, все оте, що бачив, було не таким незбагненим, все воно входило по-новому у його свідо-мість, і він просто виростав сам у власних очах: ось куди прибув Харитон Колумбас, ось до чого приглядається, та коли б у Бо-ровому про те довідалися, то нізащо не повірили б.

Додому поверталися стомлені, пришиклі й щасливі. Харитон замріявся, йому чомусь здалося, що не Ляна тупцює поруч, а Яриська дріботить скрадливо. І він дивувався:

— І як ото вони тримають у печах отаке страховище? Це ж воно тобі вже ніби й не залізне, коли отаке рідке. А коли піч розвалиться, коли хлопоне додолу та розіллється повинню? Дивина...

Ляна поглядала-поглядала на нього, мружила-мружила, потім таки висловила вголос свою думку:

— Яка ж ти, Харику... темна людина. Повінню... Це тобі Дес-на тут, чи що?

МАКАР ЄРОФЕЙОВИЧ

I

Він не відразу ввійшов в Харитонове життя. Після Андрія Івановича важко було будь-кому заволодіти його серцем. Такого дідуся, як Андрій Іванович, неможливо більше зустріти в світі.

І тому Макар Єрофейович не відразу зацікавив хлопця. Жив собі дід Макар, Ляна душі в ньому не чула. Видно, цікавою лю-диною був цей високий, сухорлявий, ніби висушений біля сталев-плавильних печей дідусь. Заслужений у Ляни дідусь, мав Золоту

Зірку, але не носив її, мабуть, тому, що вдягався легко і просто: штани якісь ніби луб'яні та сіра сорочка, по-домашньому вдягався дідусь Макар Єрофейович. Навіть тоді, коли всідався за кермо свого «Москвича».

Саме те, що дідусь був володарем найсправжнісінької машини, те, що сам керував нею, найбільше і зацікавило Харитона. Він усю увагу скерував на «Москвича», а не на діда. Дідуся розглядав Харитон, як звичайний додаток до машини. Правда, здивувався немало, коли дізнався, що «Москвич» дідова власність. Ні в Бузинному, ні в Боровому власників машин не було.

Невдовзі після повернення Ляни з Артеку, до директорського двору підкотив запилений, кольору рідкорозведеної кави «Москвич», за кермом якого сидів дідусь Макар. Машина була дещо затісною для діда, високого, кістлявого, йому доводилось трохи неприродно гнути ноги, але старий тим не печалився, крутив бульбик по-діловому, неквапливо, так, як робив усяке діло. Статечно вивільнився з кабіни, якимось ніби крадькома клацнув дверцятами, діловито обійшов навколо машини, зиркнув під колеса, зняв капот, оглянув мотор, закрити машину і тільки тоді взявся за клямку хвіртки.

Харитон бачив усе те з свого горища, він спочатку не впізнав Ляниного дідуся, не повірилось йому, щоб Лянин дідусь та за кермо машини всідався.

Макар Єрофейович повільно перейшов двориком, заглянув на город, пройшовся стежкою, пильно оглянув дерева, грядки, на яких тітка Клава посіяла огірки та помідори, спробував був щось вирвати на грядці, потім роздумав, рушив до хати.

Ляна чимось брязкала в ідальні, тонко виводила пісеньку, не бачила дідуся, а коли він її покликав, кигикнула чайкою, вилетіла на подвір'я, залилася дзвінким сміхом, залепетала, підлещувалась до діда. Потім зчинила галас:

— Харитоне, гей, злізай згори, он дідусь Макар приїхав, кататися будемо.

Тут тільки Харитон збагнув, що «Москвич» може стати для нього транспортом, серце у нього скалатнулося радісно, і він не зійшов, а злетів, подібно до того, як літають матроси на кораблі з палуби на палубу, опинився вмить на подвір'ї.

Макар Єрофейович дружньо світив через напіврозтулені в скупій усмішці вуста золотими зубами, очі, веселі й молоді, хитро поблискували, а зморшки на засмаглому обличчі були такі густі й дрібненькі, що здавалось, окрім них, уже нічого й не було на дідовому обличчі. Вперше помітив Харитон, що обличчя в дідуся ласкаве, і подумав, що зморшки не така вже велика вада, навпаки, оці симпатичні зморшки на дідусявому обличчі дуже красиві і привабливі.

Дід Макар урочисто запрошував:

— Так що, молоді люди, коли вам не протипоказано компанійство з дідом Макаром, коли вам з ним не буде сумно та коли влаштує такий транспорт, як дідів драндулет, то є, як кажуть, така думка, щоб прокотитись нам до Дінця та глянути, чи не з'явилися там перші грибки чи маслючатка, а чи як ви?

Ляна, почувши те, застрибала посеред двору, як заводна лялька, заплескала в долоні, зиркала то на дідуся, то на Харитона, гукала:

— Ідемо, ідемо, ідемо!

— А Харитон? — поцікавився дідусь.

— Харик не бевзь дерев'яний, він тільки й мріє про мандри. Правда ж, Харику? Ну, не мовчи!

Харитон, може, й не мовчав би, але хіба ж прорвешся з словом, коли заговорила Ляна?

Вона все вирішувала за нього, була впевнена, що, мов справжній чарівник, на відстані читає і вгадує його думки і бажання.

— Тільки, Харитоне, взуй тапочки, вдягни довгі джинси та сорочку з рукавами, бо в діброві багато глоду, барбарису і взагалі різного колючця, обдерешся, як білка. Біжи швидше, а ви, дідусю, почекайте, я зараз-зараз, ага, та ще ж треба чогось і в кошик прихопити... Може, огірків зелених, помідорчиків, бо я цього Харитона знаю, тільки з двору, до річки не доїдеш, а він їсти захоче, всі вони, мужчини, однакові... Дідусю, а для вас налити кави в термос? Пива ж вам не можна, кермо, а кави або чаю прихоплю...

Макар Єрофейович усміхався, не перебивав тієї мови, впливав нею, бо він, так само, як і всі дідусі на світі, до самозабуття любив свою онучку, і кожне її слово, навіть таке, яке Харитон вважав щонайбільшою дурницею, йому здавалося особливо теплим і значним.

Ляна вместилися на передньому сидінні, поруч із дідусем. Харитон на те місце не претендував, але в серці пожалкував, що не сидить попереду, вже хоч би тільки тому, що відтіля видніше, а йому нічого не хотілося пропустити.

Дідусь Макар правив машиною майстерно. Вона ніби сама котилася, м'яко, повільно, не любив Макар Єрофейович швидкої їзди, і це відразу збагнув Харитон. Невдовзі вони виплуталися з вулиць селища, пірнули в степ, покотили шосейкою, яка вела кудись у степову дальину. Повз них, назустріч шугали важкі вантажні машини, проскакували «Волги» і такі ж «Москвичі», поперед них хиталась нескінченна черга, за ними теж тягнувся довгий живий хвіст.

Дід Макар та Ляна на те не зважали, а Харитонові все було новим, незвичайним і ніби аж не справжнім. Те, що тут бігали

машини, важкі й легкі, керовані справжніми шоферами, Харитонові зрозуміло, бо інакше не могло бути. В їхньому селі теж було машин немало, їх водили шофери, але щоб отак дідусь ковтився та ще й на власному «Москвичі» — такого Харитон не міг собі уявити. Він сидів на задньому сидінні, рахував стрічні машини, намагався проглянути степові далі і одним вухом прислухався до Ляниного мудрування.

— Дідусю, а ви нас з Харитоном навчите кермувати? Ви знаєте, дідусю, мені так хочеться водити машину, ну так хочеться, що й уві сні сниться. І Харитон, я знаю, теж хоче шоферувати, хоч і не каже, а я по очах бачу, він тільки такий скромний, що не попросить, а сам хоче. Всі хлопці дуже хочуть бути шоферами, але хто ж їм довірить машину? Вони ж скажені, вони ж зразу лихачать, а ми, дівчата, зовсім інше. Робимо все серйозно, хоч правда, і Харик наш молодець, він не заривається, та хай і спробує, я відразу ж поставлю на місце...

Говорилися речі не зовсім приємні для Харитона, але все бачене, вся гама почуттів, яка жила в його серці, геть стушувала Лянину мову, він чув те, ніби крізь сон, навіть був згодний з Ляною, відчуваючи, що йому й справді над усе хотілося б самому водити машину. Не дослухаючись до Ляниної балачки, уявляв собі, як би то воно було, коли б він, Харитон, на отакому «Москвичі», сидячи за кермом, вплив піщаною вулицею, тягнучи за собою хвіст пилоки, в Борове або краще в Бузинне. В Бузинному довго б не затримався, скерував би на дорогу, що вела до лісової хати, підкотив до сторожки, оглушив би ревом сирени Тузика і Рекса, вони, підібгавши хвости, сховалися б під комору, а на веранду вискочила б Яриська, за нею з'явився б Митько, впізнали б Харитона, підбігли до машини, Яриська стояла б ні жива ні мертва, склавши руки, а Митько відразу б попросився в машину. Ну, Харитон великодушно відчинив би перед ними дверцята, сказав би: «Сідайте, чого вже там». Покатав би лісовими дорогами. Розлякали б лісових пожилців, помилювалися лісовими галлявами, погralись у лісових хащах. Так, непогано було б навчитися водити «Москвича», а ще краще прикотити на ньому в далекі подеснянські краї...

Харитон зітхнув, прогнав від себе привабливі видіння, дивився туди, куди потяглася рівна смужка шосе, де на обрії раптово з'явилося щось схоже на дощову хмару. Невдовзі здогадався, що то не хмара, а та сама діброва, про яку говорила Ляна.

Дід Макар пильнував дороги, чіпко тримався керма. Харитон бачив дідову зморшкувату шию, таку засмаглу, що лисніла чорнотою, сиве, аж зеленкувате волосся і дивувався сам собі — отакій старий Лянин дідусь на вигляд і так молодо йому ведеться. А Ляна торочила дідові про те, що коли вони з Харитоном пи-

ростуть, то на той час техніка сягне такого розвитку, що без машини людина нічого не робитиме, і така річ, як власне авто, стане такою ж необхідністю, як звичайна самописка або гребінець для розчісування. Харитон зневажливо почмихував, слухаючи ту фантастику, на яку були здатні хіба що такі несерйозні особи, як Ляна, але не перечив, навпаки, йому навіть до серця було те фантазування. Його знову обсіли думки, він уявив себе за кермом, дороги привели його до далекої лісової сторожки, тільки на цей раз уже дорослого, зустріла його доросла Яриська, стояла перед ним, винувато потупившись, не знаючи, як виправдатись за те, що в свій час так тяжко образила Харитона.

Подолавши високий пагорб, машина бігла по косогору, потім котилась у видолинок, так і не помітив Харитон, коли на дні того видолинка раптово відкрився ліс, зблиснула крива смуга річки. Тільки тепер вияснив, що оте далеке, що він прийняв був за смугу лісу, є нічим іншим, як продовженням того ж безмежного степу, а те, що дідусь звав дібровою, виявилось зеленою смугою в заплаві річки, яка, напевне, і є тим самим Дінцем. Про нього він чув, живучи на Десні, читав у підручниках.

Дід Макар підтвердив Харитонів здогад.

— Он він, наш Донець, Харитоне. Не Дніпро, а теж ріка...

Харитон промовчав, хоч і цілком погодився з дідусем.

— Ой дідусю, хіба ж можна Донець рівняти з Дніпром? Дніпро — то ж диво, краса і велич, а Донець — вузький. От коли б ви побачили, дідусю, Десну...

На Харитонів подив, дідусь сказав:

— Чому не бачив? Ми, Журавльови, теж із Десни. На Десні, онуче, родились, а то ж де.

Харитон власним вухам не повірив, думав, що морочить його Лянин дідусь, бо звук до того, що старші чомусь полюбляють морочити малих.

Машина тим часом досягла ріки, перескочила міст, Харитон намиливався нешироким, але таким тихим і красивим Дінцем, що йому аж біля серця занило — ніби на Десну оце потрапив. За мостом дід Макар притишив «Москвича», крутнув кермо, звернув убік, виїхав на польову дорогу. Невдовзі пірнули в лісовий затінок, попетляли вузькою доріжкою, накатаною не одними колесами, їхали довгенько, аж поки опинилися на просторій галяві, за якою виднівся густий зелений очерет, а за очеретом синів Донець, привітний і ласкавий.

Тут стояло, замаскувавшись у кущах, кілька легковичок, людей не було видно, тільки з очерету виднівся чийсь солом'яний бриль та смикалося бамбукове вудлище. Дідусь вибрав затишне місце, вкотив «Москвича» в холодочок, скомандував:

— От і приїхали, витрушуйтеся, горобенята!

— Витрушуємось! — крикнула Ляна і перша опинилася на галявині.

Вони сиділи в м'ятій траві неподалік од води і слухали діду-севу розповідь.

— Ми, Журавльови, з Десни,— підтвердив попереднє сенсаційне навіть для Ляни повідомлення дідусь.— Не завжди жили Журавльови в Донбасі.

Виявляється, що Десна потягнулася від Дніпра далеко вгору, в ліси та неоглядні простори, вибігла за межі Української Радянської республіки, в глибину Росії.

Слухав мовчки Харитон і уявляв собі — яка ж то велика та несходима наша земля. Бузинне, Борове — то лише шматочки, неймовірно красиві, найрідніші, але непомітні закутки на нашій землі.

Є в глибині великої Росії, у лісових хащах, у зеленій деснянській заплаві, десь на Брянщині, село Журавлі. Саме там народився Макар Єрофєєвич Журавльов. У них там майже всі Журавльови. І всі малоземельні. Мало там земельних угідь, так до того ще їх і багачі позахоплювали. В діда Єрофєя Журавльова землі було мало, а синів багато. Ні за що їм було зачепити руки, йшли у найми, бо коли не заробиш — за довгу зиму від голоду помреш у своїх Журавлях. Менші рущали на заробітки де ближче, а найстарший брат Макарів пішов із людьми світ за очі — в Донбас пішов, бо йшли чутки, що там ковалі добре заробляли, а Журавльови ще в своїх Журавлях ковальським умінням славилися. Кували Журавльови, бо коли б не кували, то земля не прогодувала б, навіть хоч і рибкою з Десни та звіром з лісу доточували.

— Уже через рік чи два старший брат із заробітків повернувся. Не впізнали у Журавлях нашого Дем'яна, зодягнений поміському, з карбованцями в кишені, з гармонією і в чоботях — на золоту жилу напав парубок. Розповів батькам, що і як, сказав: у тому Донбасі стільки роботи, що людиці, коли вона майстрова та не лінива, озолотитися можна. Довго не думаючи, наш родитель велів збиратися всьому сімейству, продав землю, хату нашу тісну і темну, повів нас у незнайомий край Донбас. Так що мені тільки ніби в сні привиділась Десна, тільки в уяві дитячій zostалися сині озера та ліси грибні й несходимі. Десь було, може, років з дванадцять, як вивезли мене з Журавлів. Стоять вони там над Десною, не спорожніли, бо інші Журавльови там zostалися, а ми пішли в світ. Ми, Журавльови, чіпкі, як здорове дерево, де не сядемо, там і вкоринимось, бо руки в нас не ліниві, до всякого діла звичні і до всього беручкі. Довгенько наш родитель блукав Донбасом, всякої роботи пробував, не озолотилися ми тут, але живі zostалися, аж поки осіли в отому виярку, де й зараз

живемо, на нашій вулиці Журавльових. Гарно тут, Донець поблизу протікає, а головне, все життя діло в руках було, та ще яке діло, коли б не старість, то кінця йому не було б, а так нічого не вдієш — відробив своє, тепер ваша черга, любі мої онучата...

Харитон слухав дідову розповідь, мов казку, умовлював у ній щось спільне з власною долею і відчував, що оцей незнайомий, зморшкуватий дідусь, такий не схожий на Андрія Івановича, виявляється, теж близький йому і навіть рідний по долі, по місцях, де ріс. Це ж і його колись неповнолітнього відірвали од Десни, доля відірвала. Нізачо не кинув би добровільно всього того рідного, знайомого і Харитон. Та життя таке складне, таке несподіване в своїх поворотах, що мусить людина кидати один закуток і шукати іншого. Харитон часто думав: а може, даремно кинув Десну? Може, не варто опиратися тому тяжінню, яке інколи, несподівано, струснувшись у серці, так тягло його до рідних місць? Хіба там без добрих людей, які приголубили, привернули б до якогось діла?

До якого діла він міг там прихилитися? Навіть він, у свої неповні п'ятнадцять, розумів, що і в Бузинному, і в Боровому для нього так само, які і для багатьох його ровесників, справжнього діла не знайдеться. Життя прожити — не дурнів проганяти над Десною та пробайдикувати на луках. Життя прожити — це здобути якусь професію, трудом своїм людей подивувати. Це він твердо засвоїв від діда Андрія. Пам'ятав, що син дідусів, дядько Вадим, хоч народився в селі, а справжнє діло знайшов у місті, в Донбасі. Мріяв дідусь Андрій про те, що Харитон, закінчивши середню школу, піде в люди по високу науку. Обірвалась мрія...

Ляна металася на березі, мов вивірка, разів з п'ять стрибала у воду, ніяк накупатися не могла, а Харитон не відступав від дідуса, уважно слухав його розповідь. Макар Єрофейович відчувши, що його слова тішать Харитона, говорив щедро, з ледь помітним внутрішнім усміхом, з тією сердечною ніжністю, з якою тільки старі люди вміють говорити про своє давно минуле дитинство.

— Ти, Харитоне, тримайся нас. Журавльови люди майстрові, серйозні, з ними не засумуєш і не пропадеш замарне. Де ми не бували, де не гинули, під землею і у воді, в небі горіли і танках, а ось живемо, розростаємось, нас з коренем не виколюпаєш. Рід наш могутній, здоровий...

Ніби жартома, трохи ніби книжно говорив дідусь Макар, але Харитон серцем відчував — правду каже дід. Саме на таких, як він, тримається все на світі, такі люди зробили стільки доброго, що без того добра не міг би існувати і сам світ. Бо хіба ж назовсім зник дідусь Андрій? Його немає, але є Харитон, є Ляна,

є дядько Вадим, а значить, і є, існує той чудовий світ, який жив у душі дідуся Андрія; який житиме завжди серед людей.

Нічого не сказав Харитон, але вирішив, що твердо триматиметься діда Макара, бо з ним йому і гарно, і спокійно на серці.

II

Таланило Харитонові на знайомство з гарними дідами.

З того дня, як вони вперше прогулялися на «Москвичі», Харитон став частим гостем у діда Макара. Навіть горище в домі директора заводу не вабило його так, як садиба Журавльових, а особливо ота присадкувата хата, в якій узимку зберігався увесь городній та садовий інвентар, а в літній час там жив Макар Єрофейович.

Дід Макар виростив чудовий сад, один з тих садів, які майже сховані від людських очей, коли дивитись з вулиці, зате розкішний і багатий, коли потрапити до нього. Над вулицею красувався просторий цегляний будинок, побудований років через десять після війни на місці давньої напівземлянки. У війну фашисти саме по вулиці Журавльових тримали лінію оборони, отож тут не залишилося не те що якоїсь хатки, а навіть деревця. Коли фашистів вибили з укріплень та погнали на захід, повернулася на рідне глинище сім'я Макара Єрофейовича, вибудували в рівчаку землянку та й ждали повернення господаря до рідного дому.

Макар Єрофейович на фронті не був. Він не розлучався зі своїм заводом. Завод у перші місяці війни евакуювали в глибину країни, аж під Магнітогорськ. Макар Єрофейович теж виїхав, на новому місці відразу ж узявся за сталеплавильну справу, бо війна вимагала металу. Так і лив усю війну сталь донецький робітник Макар Журавльов. Оскільки хати й родини не мав, бо не встигли домашні евакуюватись, то й жив біля печі, тільки й радощів, що вірні друзі його підручні сталевари Іван Іванович Копитко та Кузьма Степанович Степанов були поруч.

Як тільки визволили Донбас від ворога — повернувся Макар Єрофейович, прибули з ним і Іван Іванович та Кузьма Степанович. Поселилися поряд — родина Макара Єрофейовича на старому місці, а Копитко та Степанов зайняли ділянки поруч, зарівняли окопи, звели тісні землянки.

Копитко був не лише сталеваром майстерним, а ще й батьківську закоханість у сади зберіг, бо прибув у час революції на Донбас з Полтавщини, з родючого пшенично-садового краю. На Полтавщині безземельний Копитко мріяв про сад, перед війною у Донбасі не встиг зайнятися улюбленим ділом. Отож, повернувшись з Уралу, весь вільний час віддавав садочку. На схилі пагорба, порізаного рівчаками талих весняних вод, заклав Іван

Іванович садочок, яких тільки яблунь та груш, вишень та черешень, слив та абрикосів не насадив. Садив густо, метрів через два, боявся, що не ростиме, що буде рідкий сад, а воно як укорінилося, а воно як пішло під благодатним донецьким сонцем та під ширими руками Копитка, то мов із води, за років п'ять такий сад розрісся, що вже й порядкувати довелося, «ремонтувати», як називав ту роботу Копитко.

Макар Єрофєєвич спочатку незлостиво посміювався з захоплення свого друга, а Кузьма Степанович яких тільки доводів не відшукував, щоб опорочити те захоплення — нічого не вийшло. Одної весни, коли зацвів Копитків сад, як розкрилися під весняним сонцем, як розпахтівся ніжним яблуневим цвітом, так усі люди, скільки їх не жило на вулиці Журавльових, вечорами і ранками сходилися до подвір'я садівника та зачудовано дивилися на те квітування, дихали неповторним ароматом, багатозначно хмикали та промовляли: «Оце так...»

Наступної весни захопився садівництвом і сталевар Макар Журавльов. За літо здобув за хатою землю, вирівняв рівчаки, а восени за допомогою Копитка посадив дерева.

Сад спочатку був непомітний, кушилися непоказні яблуньки, тяглися, мов батоги, вгору груші, правда, черешні закучерявилися швидко, за рік чи два, а потім сад укорінився, ввійшов у силу і десь через три-чотири роки його погнало, як з води, тягнувся до гарячого сонця, пив у літню спеку живлючу воду, яку щедро постачав господар.

Кузьма Степанович уперто ігнорував садівництво. Походив Степанов із Чувашії, а чуваші в давнину садівництву уваги не приділяли — не росли в них яблуні та груші, а виводити свої, місцеві сорти ніхто не додумався, от Степанов і вважав, що плекати дерева — марна справа. Любив ягідники. В Чувашії чудово росте малина, смородина, порічки, агрус та всякі кушові ягоди, от ними й захопився Степанов тоді, коли його друзі садили дерева. Вже пізніше не садив груш та яблунь з принципу, бо був дуже впертим старий чуваш.

Час минав, сади вкорінилися, на місці землянок стали просторі і зручні цегляні будинки, вирівнялася на околиці селища широка вулиця, вулиця Журавльових.

Сади розгорталися, старі дерева замінялись молодими, ягідники плодоносили, сонце світило, зими змінювалися веснами, здавалося, все на світі незмінним, усталеним, тільки й усього, що непомітно на обличчя сталевара Макара Єрофєєвича та його друзів Івана Івановича і Кузьми Степановича з кожним роком лягало все більше зморшок та все глибшими вони ставали. Час непомітно, але неухильно старив нерозлучних друзів, довів їх до того дня, коли хочеш не хочеш, а довелося йти на заслужений відпочинок,

Передали свої робочі роби молодшим сталеварам, а самі, як почали разом, так разом і вийшли на пенсію, бо не могли інакше: коли працювати, то разом, а коли на відпочинок, то теж гуртом.

Заприятелювавши з дідом Макаром, Харитон відразу ж познайомився і з Іваном Івановичем та Кузьмою Степановичем. Важко було визначити вік Івана Івановича. Низенький, круглий, як гарбуз, круглолиций і круглоголовий, ніби набитий здоров'ям, він так і прискав сміхом та зачудованням, так і висівав доброту та щирість, сміявся і промінився, і вже хто знає, скільки років ховалося за його неквапно-рухливою поштаттю.

— Ну ти, Ванько,— його тільки так називали друзі,— молодець,— потішався небагатослівний чуваш, закохано милуючись круглою статутою Копитка.— Це тільки тут, на півдні, на м'яких паляницях та гнилицях-грушах можуть виростати отакі люди, як ти, Ванько.

— А чого ж, ростемо, всякі ростемо,— мружив округлі ясні очі Копитко.— Наш брат, як садове дерево, тільки його посади, води йому вволю дай, сонця та слово гарне мов, то він і росте. Людина, значить, людина вона, головним чином, тоді розкривається, коли їй добре, коли їй сонце світить. Он гляди, Кузьмо, яке життя настало, коли б не старість — тільки живи та радуйся.

Кожного вечора діди збиралися біля садової халабуди в Макара Єрофейовича. Тут, у тіні великої груші, що родила дуже рясно, хоч, правда, плоди були не великі, зате дуже смачні, тулився дерев'яний столик, навколо нього вкопані в землю лавки. На тринозі тут незмінно висів чорний прокіптюжений казан і кожного надвечір'я палав вогонь. По черзі діди готували собі вечерю, до якої допускалися Харитон з Ляною, коли з'являлись у саду.

Харитон швидко вивчив і порядки, запроваджені в дідовому дворі, і характери дідових друзів. Полюбив він не лише Макара Єрофейовича, а і його дивакуватих побратимів.

Іван Іванович відразу помітив Харитона — не може дід Іван жити без того, щоб не зробити комусь щось добре. Хоч слово добре людині сказати, а мусить.

Як тільки потрапили вони з Ляною на очі кумедному, головатому дідові, запромінився він увесь, засяяв, коротенькі міцні руки розкинув, ніби для обіймів, вітав Ляну:

— Улянко, дитинко! — дивувався щиро. — Та як же ти виросла! Та як розквітла! Це ж скільки часу тебе не бачив, а ти вже мов наречена. Красуня, неймовірна красуня викохується, Макаре, з твоєї внучки...

Ляна аж розквітала від щастя, ті слова, як помітив Харитон, були для неї найщедрішим дарунком, іншого вона й не бажала. Так раділа та пишалася, що й слів не знаходила у відповідь, хоч

на що вже була язикатою, тільки запалахкотіла таким щасливим рум'янцем, що й справді стала писаною красунею.

Потім дід Іван узявся за Харитона.

— А це ж чий орел? Хоч убий, не впізнаю. Ти гляди, Макаре, як воно ці парубки швидко вгору виганяються, як ростуть скоро та стають на ноги, просто не встигаєш за ними, гляди, день-другий не побачиш його — вже й не впізнаєш.

Довідавшись від Ляни про те, хто є Харитон, дід Іван споважнів, ніби аж зажурився, слів йому ніби забракло в запасі, взяв Харитона за руку, мовив:

— Ось же ходімо, внучку, на хвилину, до мого саду, ось же ходімо...

Та й повів у садок, а він був поруч, дощаником відгороджений, а в загорожі хвіртка, щоб пряміше ходити до діда Макара. Диво побачив Харитон у дідовому саду: що яблуні та груші, що сливи та абрикоси, а квітів тут було, наче в оранжереї, які квіти були у світі, ті й викохувались у дідовому садку. Іван Іванович перебігав від дерева до дерева, видивлявся в гущавині щонайкращі, найбільші і найспіліші, найчервонобокші плоди, зривав їх, складав до Харитонових кишень, потім, коли кишені виповнилися, то в поділ сорочки. Харитон відмовлявся, але так щиро частував дід та так уміло й натхненно упрошував «ось оцю-о грушку та оці-о ось сливки», що неможливо було відмовитись.

Яблуками та грушками дід Іван так само, як і дід Макар, не торгував; роздавали всю зайвину добрим людям. Мов вартовий на посту, коли дозрівало в його саду, щоденно сидів Іван Іванович на вичовганій кладочці біля двору та, побачивши школярів, радо казав:

— О, Толька зі школи йде! А це хто — Наталочка? Гляди, чи давно тебе бачив, а отак піросла, вже просто тобі доросла дівчина. От молодці, дітки, це вже й відучилися, з школи біжите? Зголодніли, надісь, вимучились у школі, аякже, по собі знаю, я теж колись аж два місяці у церковноприходській учився, не раз голими колінцями м'яв гречку, а піп патлатий так за вухо смикав, що аж відірвав був з коренем мочку, бачите, он воно в мене й тепер, ніби цибулина, набухле, ледве до голови приросло, через клятого попа капловухим зостався.

Розповідючи дітям про свої пригоди, непомітно заманював їх до саду, щедро обчастовував яблучками і грушками, сливами і абрикосами, а дівчаткам ще й квітів давав по оберемку.

Діда Івана згадували, як тільки виникала потреба в квітах — вечір який урочистий а чи вчителя треба було вшанувати — відразу виряджалася піонерська організація до старого Копитка.

— Дідусю, нашій учительці сьогодні вже п'ятдесят, дайте, скільки можна, квітів, ми хочемо зробити їй приємність.

Іван Іванович вирізував найкращі квіти, розпитував, якій це вчительці вже п'ятдесят, випитував, чи смикає вона своїх вихованців за вуха, і, довідавшись, що вчителька подібними методами не користується, до букета накладав ще добрий десяток дозрілих путівок а чи золотого ранета, з радістю випроводжав гостей, запрошуючи не минати його хати.

Якось біля вечорового вогника дід Іван розповідав:

— Почастувати дітей — ото мені найбільша насолода. І звідкіля воно, думаєте, пішло? З самого дитинства. Наш двір був біднючий, батько покійний про сад лише мріяв, не було жодного деревця, а воно ж, бувало, хотілося того яблучка, а вже що воно пахло, то й не спиш, бувало, а садовина тобі сниться. Ну, бувало, й заскочиш до сусіда. В нас сусід був скупенький, не лише сусідські діти садовини в нього не коштували, а й своїм перепадало рідко, все на базар вивозив. Ну, а вже коли спіймає кого з малих близько біля саду, вуха обривав, бив, як худобину, отакій звір був. А в іншому кінці села жив дід Карпо, і досі пам'ятаю його, диво дід був, дерев у нього тих кіт наплакав, плоди родили миршаві та дрібненькі, а він, коли не проходить, не пропустить тебе, зупинить. Чий ти та звідкіля розпитає, яблучком пригостить. Дивний дід був. Я собі ще тоді поклявся — виросту, вирощу сад і отак-о всіх дітей яблучками та садовиною частуватиму, бо по собі знаю — немає для дитини нічого кращого, коли її приголублять та частують. От воно йому й не потрібне, те яблучко чи груша, воно його, може, і не з'їсть, а ти дай. Вчини йому радість на серці. Тоді воно й ростиме швидше, і здоровше буде, а головне — душею не черствітиме, не озлоблюватиметься.

Та й починав дід Копитко довгу розповідь про те, як по-різному ставилися діти до дідів — скупого і щедрого.

— До діда Карпа ніхто в сад не лазив. Ні вдень ні вночі. Коли б хто наслідився те зробити, його затюкали б. А скупому та злому — не було промитої години. Кожний так і норотив шкоду вчинити. Яблука ще зеленими обносили, так, для збитку зривали та й годі. Груші ще з квіту обчищали в саду, як могли, толочили, щоб пам'ятав, скнара, людську ненависть на зневагу. При тому не лише діти старалися, а й парубки, а підлітки особливо. Як не лютився він, як не накидався на людей, уже дійшло до того, що кидався з бійкою на тих, хто повз двір проходив, у кожному вбачав злодія, але нічого тим не добився. Все село проти нього озлобилось, за людину не вважали, поки здоровий був, то ганяв по селу, як неприкаяний, а заслаб, то жодна душа в хату не зайшла, так і сконав у самотині, навіть на похорони не прийшов ніхто. Он як буває скупому та недоброму.

Як переконався Харитон, у діда Копитка у розмовах тема людської доброти і боротьби проти людського ж таки зла була

основною, про що б не починав, що не оповідав би дід, а до одного висновку приходив — людина повинна поспішати робити добро людям, бо буде пізно.

У діда Степанова — тема інша. Той любив читати, відшукувати у книжках щось незвичайне, сенсаційне і з тим з'являтися до друзів. Бувало, коли Кузьма Степанович затримувався і невчасно з'являвся до вечірньої каші в дідів Макарів город, дід Копитко починав кпинити:

— Видно, Кузьма сьогодні не вчитав нічого новенького. Він у нас як рибалка-вудильник. Закине вудку і жде: день ждатиме, поки хоч однісінького не спіймає, додому не йде. Поки не вчитає чогось незвичайного, на люди не з'явиться.

Дід Кузьма і справді кожного разу підходив до гурту з погано замаскованою таємничістю на лиці. Був він на вигляд ще не старий чоловік, сухорлявий, засмаглий до чорноти, як усі поселенці цієї сторони, рухливий і непосидючий, усе поблискував чорними, як тернини, очима, дивився на світ весело і з надією.

Знав безліч різних незвичайних історій, розсипав їх при кожній нагоді, але оскільки нагода випадала йому не часто, то від того був неспокійний і тривожно збуджений, нагадував людину, яка весь час хоче від чогось позбутися і ніяк не може того зробити.

І хоч як перевантажений був дід Кузьма сенсаційними відкриттями, видобутими з різних книжок, він ніколи так, як кажуть, з копита не починав їх викладати. Терпляче ждав нагоди, моменту, коли можна було влад втиснути своє, а не так собі лягнути, аби й мого було сказане.

Під чорним, як ніч, великим казаном весело палахкотів вогник. Живився він сухими гілками, обрізаними весною з дерев, старанно поцюканими і зв'язаними в пучечки, сухим бадиллям малини, смородини, тобто всього, що видобувалося весною в саду, бо інше легке паливо в Донбасі зустрічається рідко, кам'яне вугілля для варіння каші на чистому повітрі не придатне. В казані булькало і шипіло, варилась або пшоняна каша з курчам, або юшка з свіжої чи сухої риби.

З помітним запізненням потрапивши на вечорове кашоваріння, дід Кузьма винувато сутулився, ховав очі, брався старанно помішувати палицею вогонь, а дід Копитко допитувався:

— Щось новеньке вчиталось, а чи сьогодні не заглядав у книжки?

Дід Кузьма, як і належить чувашеві, не поспішав з відповіддю, він спочатку обдумував те, що мав сказати, бо відразу почув насмішку в голосі друга, а тому вважав за необхідне відповісти:

— Новеньким у книжці є кожне слово, коли хто її читає та цікавиться.

Тепер уже дід Копитко замовк, скошений хитромудрим висловом книжника Кузьми, старанно ловив погляд діда Макара, запитував очима: чи чув, Макаре, якої заспівав наш Кузьма?

Кузьма тим часом, дещо оговтавшись, брав ложку, мішав кашу, набирив півложки рідини, починав остуджувати, запитував:

— Солили?

— Покуштуй...

Дід Кузьма куштував. Невдоволено кривився. Перебавили кухарі солі, старий чуваш не любив солоного.

— Для чого пересоловати? — чи то дивувався, чи то докоряв він. — У людському організмі і так зайво солі.

І хитро блиснувши чорними, як тернини, очима, нарешті викладав те, що видно, сьогодні ж таки вичитав:

— Подумати тільки, братці. Мільйони літ минуло від часу, коли людина виповзла з океану, відірвалась од морської води, а кров і по сьогодні в ній зостається солоною. От, братці, яка дивина, от яка сила в природі.

— Сьогодні вичитав? — добродушно мружився дід Копитко.

— Мудрість відкривається не відразу. Жаль, що не знав таких речей раніше, — зітхнув Кузьма. — Коли б почув такє, в дитинстві — не сталеваром простовбичив би життя біля печі, а гляди, що академіком став би або яким-небудь кандидатом...

У діда Кузьми сміхотливо спалахнули очі. Харитон знав — оці діди, такі різні і такі різнохарактерні, схожі в одному — люблять сміх.

Харитон і незчужся, як поступово новотуржанські діди стали його найближчими друзями. Особливо після того, як пішов до школи та з головою пірнув у нове шкільне життя.

III

До школи і в Новотуржанську школярі збиралися так само, як і в Бузинному та Боровому, та, мабуть, і в усіх кінцях великого Радянського Союзу. Схоплювалися школяріки спозарання, хвилювались, хто мовчки, а хто галасливо, хто клопотався книжками й зошитами, а в кого вони вже були звечора складені та ждали тієї хвилини, коли сім'я благословляла школяра на нові успіхи.

Не дала Ляна Харитонові на світанку додивитись дуже цікавого сну. Ну таке ж снилося щось гарне та веселе, що Харитон уві сні аж заливався від сміху, ніби не уві сні було, а в справжньому житті, а вона, ледь засіріло за вікном, вже крутила саморобний телефон, у веселу тканину снобачення вплутала нетерпеливе дзеленчання. Харитон спочатку не збагнув, що то телефонний дзвінок, втішався собі цікавим сном, а Ляна не витерпіла,

поклала телефонну трубку та вдерлася на горище, безцеремонно загулала в двері, а коли озвався спросоння Харитон, категорично наказала:

— Паничу, візьміть телефонну трубку, вам дзвонять, не затримуйте і не нервуйте абонентів.

Якусь хвилину Харитон прочумувався, не міг допетрати, про яких абонентів та яку трубку йшлося, а коли Ляна задзвонила знову, то підніс до вуха трубку і глухо запитав:

— Ну, чого треба?

Ляна веліла збиратись до школи, бо вона не звикла запізнюватись сама і іншим того не дозволить, хай хоч вони, ті інші, й надто великі любителі снів та вилежування.

Харитон мовчки поклав трубку, а сам намагався згадати, що йому снилося, згадував уперто і не міг згадати жодного епізоду з того, що верзлося, а верзлося ж таке цікаве, що хлопця аж злість розбирала на Ляну та її безцеремонність.

Робити було нічого, він натягнув на коліна джинси, чмихаючи та сопучи так, як це роблять усі школярі, коли їм не до вподоби вставати рано та збирати свої школярські пожитки, яких звечора вони не зібрали до купи. Харитон поквапом збирався вперше засвідчити свою повагу новотуржанській школі і познайомитися з восьмикласниками. Останнє не було вершиною його прагнень, а навпаки — нічого не ждав від того знайомства втішного.

Але він помилився. Коли десь за чверть до того визначеного шкільним розпорядком часу, коли мало задзвонити, вони з Ляною з'явилися біля школи, на них ніхто не звернув ніякої уваги. Аж дивно і навіть образливо стало Харитонові. Ляна отак наряджалася, отаке платтячко вдягла, отакі черевички та ще з якими шнурочками, як вона ті кіски на голові виклала та якими стрічками їх ув'язала, в який портфелік вклала свої книжки та зошити — і ніякісінької на все те уваги. Квітів скільки того ранку в садку винищила тітка Клавдія, два оберемки зв'язано було з найчудовіших заросених жоржин та сальвій, айстр та гладіолусів, гвоздик та троянд. Ляні було вручено меншу в'язку, а Харитонові таку, що ледве дотягнув до школи — і хоч би тобі хто ойкнув із подиву.

Біля новотуржанської школи номер один так само, як і біля бузинівської чи борівської, як і біля всякої школи в цей день, усе кипіло і кипіло, вирувало й цвіло: квітами, новенькими форменими платтячками, білими сорочками, червоними галстуками, а головне — радісними усмішками до самих вух і веселими оченятами.

Класні керівники сортували школярів по класах, стояв неймовірний галас, бо з усіх кінців лунало: «Васько, сюди!», «Ніно, до

нас», «Славко, ми тут», «П'ятикласники, шикуйся!». Галасували головним чином молодші класи, звісно — вони малеча, а старшокласники мовчки розшукували своїх, весело перегукувалися, бувало, що й пробували силу, схопившись попід пахви, вдоволено гикали та дивувалися: як то підросли за одне тільки літо.

Ляна, як маленького, за руку підвела Харитона до своїх однокласників, привіталась задержувато:

— Гей, жовтороті, чи приймаєте до гурту? Чи, може, перейшовши у восьмий, так зазналися, що й не підходить?

— Давай, мала, приставай до гурту, без тебе у восьмий нікого із нас не пустять...

— Тож то, пташата. Але я не сама — знайомтесь: мій брат... — і, виждавши хвилину, щоб привернути увагу всіх, познайомила: — Харитон Колумбас власною персоною до нашого славного восьмого.

Дехто з цікавих відразу:

— Як, як його? Колумбас? Може, Колумб?

— Як вам хочеться, він згодний і на Колумба.

— А з якою метою до нашого класу прибув Колумб?

— Як-то — з якою? Або прославити, або посадити на дно.

Харитон червонів, прів, але оскільки розумів і любив жарт, то йому навіть подобалося таке знайомство, а в характері Ляни відкривались для нього все нові риси і, окрім того, побачив — авторитет його сестричка серед однокласників.

— Невже такий відсталий? — округлила очі котрась із дівчат.

— Боюсь, що в середовищі наших «мужчин» і відмінник сяде на дно...

Перший день навчання у новотуржанській школі нічим не був відмінний, скидався і на бузинівський, і на борівський шкільний день. Після промови директорки, яка, правда, нічим не нагадувала ні борівського, ні бузинівського директорів, довго дзвонили, з тупотом та гомоном виповнювались класи діворою, потім усе затихло, гупнули востаннє двері, і почалося шкільне священнодійство — в усі класи зайшли вчителі, дружньо відлунав «добрий день», почалося навчання.

Різні вчителі по-різному заходили до класів: хто з суворою зморшкою на лобі і неприступною строгістю в очах, хто з веселою усмішкою, хто низько нахиливши голову. По-різному і уроки починалися, одні вчителі відразу бралися за класний журнал і починали перекличку з тією метою, щоб пильним оком окинути кожного, хто підводився на виклик, і визначити для себе: а як ти виглядаєш після літа, дорогий мій учню: інші просто довгим поглядом окидали учнівські парти, зупиняючись на мить на кожному обличчі; ще інші не перекликали і не дивились на учнів, а, зафік-

сувавши свою увагу на стіні або на якомусь предметі, що бовванів за вікнами, одразу починали:

— Так на чому ми зупинилися минулого разу?..

Або:

— У сьомому класі ми з вами вивчали...

У класі нічого не трапилось надзвичайного, вчили ті ж самі вчителі, зібралися ті ж самі учні, тільки й усього, що звали їх уже восьмикласниками, за вікном виднілися ті ж самі дерева і курілися ті ж самісінькі велетенські труби. Тільки й усїєї новини, що з'явився в класі Харитон Колумбас. Дійшовши до його прізвища у списку, учителі на хвилику затиналися, не знаючи, на якому складі наголосити, і наголошували на другому складі, що дало підставу Ляні поправляти:

— Колумбас.

— Оригінальне прізвище,— зауважив фізик.

— Дивне прізвище,— сказав історик.

— Характерне прізвище,— відзначив мовник.

Ті, хто не перекликав учнів, а відразу починав урок, швидко наштотувалися очима на чубатого симпатичного незнайомця, фіксували його в пам'яті, а вчитель з географії, навіть перервавши розповідь, поцікавився:

— Новенький?

— Мій брат! — гордо повідомила Ляна.

У класі прошелестів доброзичливий смішок, засвітилися весело очі в географа, а за Харитоном з того часу і утвердилося — «мій брат».

Учителі в усіх школах, як мав нагоду переконатися Харитон, над усе любили повторяти. У новотуржанській школі кожний з учителів теж, почавши з фрази: «Так на чому ми зупинилися минулого разу», відразу ж повертався назад і починав або сам, або, ще гірше, за допомогою учнів повторювати те, на чому «зупинилися».

Харитон перший день почувався неспокійно, боявся, що викличуть і «новенького», поцікавляться, що йому запам'яталося з минулорічних програм. Тремтів, боячись осоромитися перед класом, а сам думав: «Як-то воно дивно виходить у цій науці. Читаєш книжку, слухаєш учителеву розповідь — усе тобі ясно, як на долоні, все знаєш, а за якийсь час викличе тебе учитель, а тобі ніби зав'язало, геть усе з голови вилетить, стоїш, як бовдур, сердишся і на вчителя, і на самого себе і мовчиш. І що найприкріше — накаже учитель сідати, сядеш, а тобі відразу ж і шугоне в голову готова відповідь, стане усе ясным, як удень, але вже пізно».

На перервах хлопці з восьмого затидали Харитона до свого гурту, поводитися з ним, як з рівним, ніби й не сьогодні

познайомились, а були нерозлийвода з ним давно, все розпитували: а звідкіля, а чому переїхав, а чи надовго?

Про те, як навчався, які оцінки мав у табелі, серед школярів запитувати не заведено. В бузинівській школі добре знали Харитонові можливості, в борівській ніхто не цікавився його здібностями, не лізли в очі з подібними запитаннями і тут. Школярі народ розумний, битий, знають: усяк навчається так, як уміє або як хоче.

Лише староста класу поцікавився:

— Твоє хоббі, Колумб?

Харитон чув те чужинське слово, але що воно означало — не зафіксував собі, отож вишучато закліпав, похнюпивсь. Його виручили хлопці:

— У футбол граєш чи хокеєм мариш?

Харитон згадав, що «хоббі» — це ніщо інше, як захоплення, тож цілком серйозно відповів, що над усе любить природу. І розповів, як він у наддеснянських лісах підгодовував з дядьком Євменом звірів та як доглядав звірів у зоопарку борівської школи.

— У нас там навіть лосиха жила.

Тут уже не тільки хлопці оточили Харитона, а й дівчата кинулися до гурту, дуже їх здивувало те, що десь там у далеких лісах, на Десні, де раніш жив і вчився «мій брат», ще й досі блукають лосі та дикі вепри і їх можна бачити, годувати з рук і навіть гладити рукою.

Ляна все те потвердила, розповіла, як частувала лосичку зефіром, але не встигла розповісти до кінця, бо голосистий дзвінок знову покликав до класу.

Із школи Харитон повертав з таким відчуттям, ніби не один день провчився, а всі попередні шкільні роки пройшли в новотуржанській школі. Якось одразу зжився з хлопцями, вони поставились до нього з шаною і довірою, а він це належно оцінив і, відразу сказавши «гарні хлопці», безоглядно влився до їхнього жвавого й непосидючого гурту. Правда, його трохи непокоїли і соромили допитливі і насмішкувато-вкрадливі погляди дівчаток, але він безпомильно здогадався, що погляди ті далеко не насмішкуваті і тим більше не зневажливі. Йому просто було соромно відразу ж приятелювати з дівчатками, адже він усе-таки вже був не першокласником, а майже парубок, у якого ось-ось під носом посіють вуса.

Під кінець уроків до нього підступив староста класу, в окулярах — чи то для того, щоб бути солідним, чи тому, що й справді бачив погано, — і поцікавився:

— Поміркуй, Колумб, у якому гуртку виявлятимеш свої нахили.

Харитон не надавав тому особливого значення. В оголошенні на шкільній дошці закликалося восьмикласників вступати в різні гуртки, переважна більшість яких була технічними. Харитон прибув сюди від землі, техніка для нього була справою незнайомою. Хоч вона його й цікавила, але й відлякувала, як усе те, що для людини невідоме і таємниче; і тому він сказав старості, що його «хоббі» — природа і що хотілося б йому докласти своїх зусиль до покращання роботи шкільного куточка живої природи.

Крізь опуклі скельця окулярів на нього з подивом і навіть із співчуттям зирили сірі, як мишенята, очі. Староста не став відраджувати Харитона, тільки повідомив, що «жива природа» — то справа дівчат, бо саме вони захоплюються в їхній школі квітником та рослинництвом.

— А зоопарк? — вихопилось у Харитона.

— У нашому місті зоопарку немає.

— А треба, щоб був, — буркнув Харитон, показавши тим старості, що в Колумбаса в повній наявності упертий і неспокійний характер.

Додому поверталися, як і належить, веселим і галасливим гуртом, який поступово розсипався, бо від нього на кожній вулиці відокремлювалось по одному чи двоє школярів. Коли зайшли в директорський тупик, їх лишилося тільки двоє, і тепер Ляна поцікавилась:

— Як тобі наші гангстери?

— Це хто? — не зрозумів Харитон.

— Хлопці наші, хто ж іще.

— Так собі...

— Не так собі, а нічого. Серед них є різні. Є здібні і хлоп'ята на всі сто, а є справжні бевзі. І хитрунці.

— Нічого, виховуються...

— Золоті слова і правильний підхід до справи. А дівчатка наші — хіба не золото?

— Не все те золото, що блищить...

— Злюка! Дівчат треба шанувати. А може, серед них твоя майбутня голубонька, га?

Харитон тільки очі витріщив та почервонів так, що мало з вух кров не капнула. І нічого не відповів. Він не міг розуміти цих дівчат — ще молоко на губах, а вже думають про таке. Він, Харитон, подібних думок собі в голову не бере. Якщо вже й думає коли про майбутню «голубоньку», то хіба що про Яриську. Але Яриська далеко, для неї він чужий, отож, яка може бути про «таке» мова.

Ляна відразу ж забула про те, що говорила, мабуть, вона й сама до ладу не розуміла, для чого треба було таке казати, торочила про інше.

— Домовимося, Харику, твердо, відразу й назавжди: уроки робитимемо окремо, але за суворим розпорядком, а після звіримо, що в кого вийшло. Запам'ятай — мені допомога не потрібна, сама справлюся. Тобі теж не допомагатиму, вчи сам. Уже допомагала таким, то мала халепу. Але консультації — інше діло. Коли чого не знатимеш — поясню. Я знаю все, — зухвало похвалилась. — Не дивись так, не думай, що хизуюсь. У товариша директора стоять у кабінеті різні енциклопедії, треба тільки не лінуватися, то в них на кожне запитання відповідь знайдеться.

Така постановка питання цілком влаштувала Харитона. Він прагнув готувати уроки сам, кімнатка на горищі сприяла до роздумів і самостійних занять, от коли б іще телефон як-небудь зіпсувати...

Але телефон діяв. Після обіду, тільки-но Харитон уместився на диванчику, щоб якусь годину перепочити, задзеленчало:

— Алло, мій брат Харик?

— Ну, що?

— Не розлягайся, берися за книжки. Завдання Олег Панкратович видряпав не з простеньких.

Харитон мовчки поклав трубку. Думав, що тим спскається Ляниної опіки. Сидів і роздумував: братись за домашні завдання чи полежати якусь годину на дивані? Тим часом скрадливо проскрипіли сходи, двері повільно прочинилися, зазирнула хитрюча Ляна.

— Трудисься? Ну, молодь, старайся, це я так, між іншим...

Харитон неприязно зиркнув на сестричку, зітхнув і подумав: «Ні, ця патронеса доконає своєю турботою і увагою, вовком завиєш, світу не будеш радий».

IV

З подібним явищем Харитон зустрівся вперше.

Він і раніше здогадувався, що таке увага і піклування жіноче, але про щось подібне навіть не запідозрював. Його мама була дуже уважною, турбувалася про нього невтомно і неусипно, як уміла. Ті турботи були приємні, природні, вони не сердили і не набридали Харитонові. Бувало, що мама не лише словами докоряла, вимагаючи чогось неможливого, а й за дубця бралася, вух Харитонових досягала, але те не ображало, бо розумів, що заслужив того і що інакше повестися з цим не можна.

Так то була мама...

Спостерігав, як муштрувала Митька та Яриську тітка Тонька. Особливо тішило його те, як дресирувала вона неповоротного дядька Євмена. Смішно було тоді Харитонові, ой як смішно, а

воно, виявляється, і не варто тішитися чужим горем, бо, гляди, й сам його зазнаєш.

Харитон зустрів жінку і зовсім іншої, протилежної тітці Антоніні вдачі. От хоч би й Солов'яткова мама. Вона, як тихе літо, ні чоловікові, ні синкові ніколи ні в чому не перечила, знай, робила своє, аж жаль було її Харитонові. Глибоку пошану викликала в нього Лянина мама — Клавдія Макарівна. З такою людиною можна було тисячу років прожити, поганого або недоброчиного слова від неї не почувеш. Нікому вона не допікала, ні дядькові Вадиму, ні Ляні ніколи не робила різних зауважень, хоч було й треба, а тим більше йому, Харитонові. Навіть якоюсь дурницею, вчиненою ненароком, неможливо було вивести тітку Клаву з рівноваги.

Одним словом, усі жінки були люди як люди, а звідкіля взялася на Харитонову голову оця красунечка Ляна, він ніяк не міг збагнути. Ні, не подумайте, що Ляна погано ставилася до Харитона. Навпаки! Вона була така турботлива і уважна до нього, що коли б можна було зібрати докупи турботливість усіх жінок світу, то вона була б дрібною проти тієї уваги, яку Ляна приділяла «своєму братові».

Харитон почувався так, як борсучок у клітці борівського шкільного зоопарку. Той при людях ховався у комірчину і сидів тихо, а коли люди розходились, то вибирався на світло, нишпорив по всіх куточках, шукав виходу. Не сиділося борсучкові в конурі, на волю хотів, людська турбота для нього була гірка і принизлива.

Отак і Харитон. Сидів тихо в своїй комірчині на горищі, вдавав, що старанно читає та вивчає на зубок правила, а сам міркував — якби дременути з цього горища, як би вирватись у світ широкий, на волю, вирватись з-під сестриччиної опіки.

Оскільки Ляна любила в усьому порядок, оскільки сама жила і діяла за твердо визначеним розпорядком, то й Харитонові доводилося дотримуватись того самого. Ще ледь сіріло за вікном, ледь сонячні промені золотили краєчок неба, а вже дзеленчав іграшковий телефон. Добра мені іграшка, коли шкребе по серцю, ніби терпугом, ще й будить ніжним малиновим дзеленчанням.

— Харитончику! Хелло, Харику! Підйом, голубе, підйом, ледацюго! Досить хропіти, на зарядку вибігай!

Нічого не вдієш. Мусиш схоплюватись, як ошпарений, мусиш стрімголов летіти з горища на подвір'я, бо Ляна вже там, где початку зарядки. Пробував, — не думайте собі, що так легко здався на поталу Харитон! — пробував не зважати на телефон, на суворі накази. Де там! Тигрицею влітала тоді на горище Ляна і не те що збігати, а котитися їжаком униз мусив школяр, в самих трусах мав гасати по подвір'ю, бігати й присідати, вимахувати

руками і обливатися холодною водою, бо саме таку методу фіззарядки виробила для себе сестричка і твердо та рішуче вимагала того від братика.

Поступово Харитон утягнувся, звук до тієї каторжної зарядки, прохоплювався від сну за якусь хвилину до телефонного дзвінка, згодом зарядка навіть почала йому подобатись. Але... Не одною зарядкою допікалося щоденно. Опісля зарядки з холодним душем та енергійним обтиранням шорстким рушником починалося гарячкове готування до виходу в школу.

— Харику! Книжки склав? Зошити в порядку? Олівці в пеналі?

Навчився Харитон усе те складати завчасно, з самого вечора, щоб мати спокій уранці, але все одно запитання, як удари батога, кожного світанку досягали його й на горищі.

— Харику, на сніданок. Діти! Творіть швидше молитву, вівсяний кисіль на столі!

Звідкіля вона викопала того старомодного вірша про кисіль та молитву, то це тільки в неї запитати. На столі, звичайно, не вівсяний кисіль парував, тітка Клава не лінувалася наготувати і смачно, і вдосталь. Всідалися за стіл поважно, урочисто. Навіть Ляна за сніданком помітно нишкла, тихенько пакладала на тарілку жовту, як масло, картоплю або золотаво-запашні сирники, налисники, такі що самі танули в роті, хтозна і коли встигала все те готувати тітка Клава.

Та навіть за сніданком Ляна залишалася Ляною. Підсунувши до себе ближче тарілку, якось ніби нехотя, зиркала в Харитонів бік. І відразу ж сплескувала руками:

— Ваше благородіє! Та хто ж ото в поважному та культурному товаристві так робить? Навалив цілу гору картоплі, збоку приліпив котлету, а наверх ще й огірка посадовив. Ну й культура!

Навчений гірким досвідом, іншим разом Харитон кидав на тарілку ложку-другу макаронів, м'явся та несміливо позирав на сосиски, не знаючи, як з ними бути. Ляна і тоді не проминала пагоди прискіпатись:

— Дивіться, які ми культурні та несміливі. Хто ж ото так кладе на тарілку, ніби котові? Кладеш, то клади стільки, скільки хочеш з'їсти, щоб і не залишалось і не тягати добавки. Розуміти ж треба...

Тітка Клава урезонювала дочку:

— Дай спокій людині...

Ляна обурювалася:

— Так хто ж його вчитиме? Він вважає, що тут Борове, а у нас місто, промисловий центр і, будь ласка, поклоняйся культурі!

Брав під захист Харитона і сам товариш директор.

— Ляно! Ти перегинаєш палку. Не зважай, Харитоне.

Ляна з подивом зиркала на батька:

— Не впізнаю вас, товаришу директор. Замість здорової вимогливості — отакий лібералізм. Невже ви і з своїми підлеглими отакі добренькі?

Вадим Андрійович сміхотливо мружив очі.

— Не чіпляйся, Ляно, за столом до ближніх, некультурно.

Ляна дивувалась, аж їсти переставала:

— Отакої! А коли ж виховувати людину, як не за роботою?

Хай правильно тримає виделку і ножа — слова не скажу.

Мати починала сердитись:

— Ляно, не мели дурниць.

— Чи ви бачили! А коли людина виросте і не навчиться в дитинстві культурно їсти, а її візьмуть та й викличуть, припустимо, до Кремля, в Георгіївський зал. На який-небудь дипломатичний обід. Або за кордон пошлють, усяке може бути, а він почне руками виловлювати в супі креветок...

Вадим Андрійович не витримав — засміявся, і Клавдія Макарівна приснула, навіть Харитон, уявивши собі, як то він десь у далекому закордонні вудить у супі червоних рачків, розсміявся й собі та так, що мусив покласти на стіл і ножа, і виделку. Тільки Ляна не сміялася, бо ставилась до таких речей серйозно.

— Смійтеся собі, смійтеся.

Харитон хоч і намагався не дослухатися до Лянинних порад, усе ж мимоволі приглядався до того, як поводить за столом дячко Вадим, як тримає в руках столове приладдя. Вмів Вадим Андрійович і виделку тримати в лівій, і правиця, озброєна ножем, уміло орудувала, та так красиво, що його не сором було і в Кремль на званий обід запросити. І хлопець поступово перейнявся свідомістю того, що й справді в усьому мусить бути порядок, навіть у тому, як людина тримається за столом. Отож і сам починав успішно орудувати і правою, і лівою, чим викликав неабияке захоплення Ляни.

— Молодець, Колумб! — торжествувала дівчинка, але все ж не пропускала нагоди повчити:

— Тільки не чавкай ротом, бо то не робить честі жодному дипломатові та й взагалі культурній людині.

Не було такого дня, щоб Ляна особисто не перевірила, чи всі книжки й зошити Харитон склав до портфеля.

— Я вас знаю; хлопці — це не дівчата, бере з собою все, а там, гляди, саме того, що треба, і не виявиться.

І справді, часом траплялося так, що того зошита, в якому було записано найнеобхідніше, і не виявлялося в Харитоновому портфелі.

Не забувала Ляна перевірити братову готовність до відповіді із найвідповідальнішої дисципліни. Спочатку Харитон упирався, не хотів відповідати, доводив, що він усе знає, але після того, як раз чи два спіймав на уроці облизня, Ляна йому не вірила, вимагала:

— Не крути, бой, відповідай.

Харитон напружував пам'ять, знаходив у ній відповідь, найчастіше вона не задовольняла сестричку, і та починала його гаяти і не відставала доти, поки він таки засвоював найскладнішу премудрість. Це давало помітні наслідки на уроках. Харитон не плавав, одержував п'ятірки, і тоді Ляна була на сьомому небі, ніби то не він, а вона сама отримала вищий бал, хизувалася перед класом:

— Ну, як мій брат, росте? Геній!

І все ж, хоч Харитонові було приємно, що про нього так турбуються, що ті турботи дають зримі наслідки і він стає іншою людиною, але він однак ніяк не міг змиритися з тим, що хтось сторонній увесь час нав'язує йому свою волю. Прагнув незалежності, хотів бути самим собою, хоч і розумів, що власною волею не стане дисциплінованим та акуратним. Хоч і старався, робив усе так, як веліла Ляна, бо побоювався її гостронасмішкуватого язика, а сам потай мріяв про втечу, про повернення колишньої волі і незалежності.

Втікати було нікуди. Хіба що в самого себе. Він полюбив і тітку Клаву і, особливо, дядька Вадима, вважав їх найближчими і найріднішими людьми, навіть Ляна була для нього дорогою людиною, хоч саме її і хотів бачити якнайрідше.

V

Напевне, Харитон примирився б з Ляниним вихованням, коли б вона була хоч трішки послабила свою опіку, бо ж, відомо, що хто-хто, а людина здатна пристосуватись до умов навіть найнестерпніших. Але не була б Ляна Ляною, коли б її вишahідливості і вимогливості коли-небудь наступав край.

Коли вони йшли до школи не поспішаючи, бо ще мали час, а ранок був такий гарний, один із тих ранків осінніх, яким краще б випадати в літні дні, раптом дівчинка затривожилася.

— Хариточко! — спинилась вона мов укопана серед вулиці. Те, що дивилась на хлопця широко розкритими і ясними, як літній ранок, очима, те, що назвала його дуже ласкаво, і порадувало, і стривожило, і заінтригувало Харитона — скаже щось особливе.

І вона справді поцікавилася таким, про що він ніколи не те що задумувався, а навіть і задуматись не міг.

— Харитошко! — повторила вона.— А що б ти робив, коли б на мене раптом напали розбійники?

Харитон зиркнув у Лянині стривожені і переповнені страхом очі і промовчав.

— Ну, кажи, що б ти діяв? — не збиралася відступати від свого Ляна.

Харитон нарешті лінькувато знизав плечима.

— Чому це вони мали б на тебе нападати?

І тут Ляну враз прорвало. Переляк і тривога зникли з очей, навпаки, оченята стали сміхотливими і веселими, навіть нахабнувато-настирливими. Харитон відразу збагнув, що це вона собі вже вигадала чергову розвагу і хоче посміятися з нього. Але Харитон теж був Харитоном, він уже звик до Ляниних вибриків і сміливо та рішуче починав на них реагувати.

— Ну, ой, який ти, Харику, наївний, ніби й книжок цікавих не читав і кінофільмів не бачив. Хіба ж рідко бувало таке, що на дівчат нападають різні розбійники, або хоч і звичайні хулігани, а чи нахабні бельбаси, особливо тоді ще, коли дівчинка йде у товаристві хлопця, бо їм, бач, цікаво довідатись, як поведеться той хлопць. Дівчині вони можуть зла і не вчинити, налякають тільки, а хлопцеві, буває, що й боки намнуть або й мармизу наклепають, то вже на яке поверне. Що, не правду кажу?

— Та навіщо ми з тобою потрібні якимсь там розбійникам чи хуліганам? Де ти їх бачила в нашому місті? Їх відразу б дружинники приборкали...

— Ну, я так і знала,— зневажливо закопилила губу Ляна.— Так і знала, що відразу до дружинників по допомогу кинешся. Всі тепер на дружинників поглядають. А сам би ти що робив? Адже ж ти теж міг би бути дружинником?

Останнім питанням Ляна й зовсім заплутала Харитона в свої сіті, і він тільки промимрив у відповідь щось про те, що коли б довелося бути дружинником, то й не відмовився б.

Ляні, здається, тільки цього й треба було.

— Ото ж то,— переможно вела вона,— значить, усе-таки ти став би мені в захист, коли б на мене напали розбійники?

— Ну став би...

Ляна була дуже тим вдоволена.

— Став би. Молодець. Справжній кавалер, навіть галантний кавалер...

Виходило на таке, що Ляна розхвалювала свого братика, була ним дуже вдоволена, але Харитон по тону голоса, по тому незнайомому «галантний» уже збагнув, що все попереднє було тільки початком, лише увертюрою до якоїсь нової підступності.

— Гаразд, Харику, вірю тобі, що ти, як лев, а швидше, як

тигр, кинувся б мене рятувати. Спасибі тобі за це. Але зваж, Харитончику...

І далі вона розвивала свою теорію таким медоточиво-насмішкувато-дошкульним голосом, що Харитонові просто не по собі було від того.

— Зваж, Харитончику,— повторила Ляна,— що ти один поруч зі мною, а їх двоє або й троє. У твоїх руках лише портфель із книжками, а в їхніх... усе може бути. Що б ти зробив у такому випадку? Кинувся б у бій, а чи перелякався б, здався їм на милість?

Ляна переможно, сміхотливими очима зверхньо дивилася на Харитона, а він не смів на неї звести очей. Уявив собі яскраву ту ситуацію, прикинув і сяк і так і вирішив, що Ляна казала правду, довелося б піднімати лапки догори. А воно ж і соромно...

— Ага! От і воно. А ти розхвастався: як лев, як тигр, кинувся б у бій за вас, сестричко, порятував би...

Харитоном тріпонула злість, він змахнув рішуче портфеликом, промурмотів: «А йди ти...» І рушив уперед. Ляна відчула, що пердала куті меду, принишкла, подалася вслід за ним. Якусь хвилину йшли мовчки, так, як завжди ходять ті, хто посердився.

Першою озвалася Ляна.

— От іще... який-бо ти, Харитончику. Я ж не в насмішку. Ну, зваж твердо, ти ж передовий учень. А коли б і справді розбійники? Або хоч і хулігани... А ти що? Хіба знаєш прийоми самбо? Чи, може, дзюдо тобі знайоме, не кажучи вже про джіу-джитсу... Авжеж, не чув про таке?..

Харитон з силою випустив з грудей повітря. Він хоч і чув про те самбо та дзюдо, але не уявляв собі, що це таке, і тепер одразу ж пройнявся цікавістю. А відомо, що цікавість завжди послаблює і навіть розвіює найбільшу злість, яка засяє в грудях у людини. Він уже майже не сердився, але мовчав. Ляна визначила той злам у Харитоновому стані і пообіцяла по-змовницькому:

— Не сумуй, Харику, я твоїй біді допоможу, ти станеш у нас невразливим, один проти десяти хуліганів підеш і переможеш усіх, ось побачиш...

І в класі, і поза класом на перерві Ляна ніби не помічала Харитона, а на уроках, користуючись тим, що вчитель літератури, розповідаючи новий матеріал, ніколи не дивився на учнів, а, знай, марширував перед дошкою, дошукуючись чогось на підлозі, всла активне листування з Левом Зайцем. Видно, не встигла закінчити з ним секретних переговорів під час перерви. Харитон навіть не запідозрював, що і переговори, і листування стосувалися саме його особи і, на Лянину радість, закінчилися повним успіхом.

Лев Заєць у восьмому був особою малопомітною, але досить незалежною. Невисокий на зріст, опецькуватий, круглолиций і

колючоокий, він не підпускав нікого до себе, сидів позаду самотньо на парті, прагнучи зостатися поза учителевою увагою, сидів згорнувшись, немов їжак. І досягав тим своєї мети — його дуже рідко викликали до дошки, згадували хіба що в кінці чверті, та й то для того, щоб potwierдити його трійчани з досить помітним мінусом знання. І все ж, хоч учився Лев Заець нікудишньо, хоч був найнижчим і найнепомітнішим у класі, хоч носив таке ім'я та прізвище, яке само просилося на язика дотепникам, але не лише восьмикласники, а й навіть старшокласники змушені були рахуватися з Левом Зайцем, вважали за доцільніше обминати його десятою дорогою.

Справа в тому, що в Лева Зайця була заміжня сестра, чоловік тієї сестри служив у міліції і вважався чемпіоном із самбо — одні казали міста, а інші доводили, що навіть області.

Але не подумайте, що сама слава міліціонера-самбіста, впавши на Лева, зробила його таким авторитетом серед школярів. Ні. Лев Заець спромігся перейняти в шуряка прийоми того незвичного виду спорту і користувався ними дуже вміло, коли в тому вишикала конча необхідність. Користуватися йому прийомами самбо доводилося не часто — до того, як він опанував цей особливий спосіб самозахисту, йому ні в школі, ні на вулиці не давали проходу навіть перваки — усім хотілося позбиткуватися з хлопця. Після того, як Лев Заець одному та другому показав, що не потерпить будь-яких насмішок, усі поступово переконалися: смішного ні в імені, ні в прізвищі Лева Зайця немає.

Ляна з Левом дружила, він був одним із тих, хто щоденно і акуратно користувався в минулому її дружньою допомогою, одним із перших він пересердився на дівчинку після того, як метод взаємодопомоги був засуджений і заборонений учителями. І можна сказати, що тільки Лев Заець усе ж нишком живився біля Ляниних зошитів, поспішно переписуючи перед уроком те, чого він сам ніколи не встигав зробити.

Незважаючи на такі добросусідські стосунки, Ляні нелегко було досягти домовленості з норовистим Левом. Хоч він сам і володів вільно всіма прийомами самбо, але ніколи тим не хвалився, та ще й не хотів передати своєї таємниці навіть найближчим друзям. І коли Ляна приступила з проханям, то Лев Заець завертівся немов на сковороді: з одного боку, йому не хотілося псувати добрих стосунків з нею, а з другого — не хотілося будь-кому передавати того, що так щасливо йому самому перейшло в спадок від удачливого шуряка. Довго опирався та викручувався Лев Заець, але Ляна була Ляною, вона вміла поставити на своєму і таки ж поставила: Лев Заець на останній перерві здався.

— Ну, чорт з ним, покажу, але з умовою — не пускати в хід рук, коли треба і коли й не треба.

Ляна обіцяла, що саме так і буде, ніби не Харитон мав переїняти ті хитромудрі прийоми, а вона сама.

Лев Заєць і справді нагадував їжачка, що став на задні лапки та й чимчикує вслід за Ляною. Коротконогий, опецькуватий, у штанцях по коліна та в якомусь мішкуватому імпортному піджачку, з портфелем, переповненим книжками та зошитами, надійно припасованим на плечах, він хитрувато поблискував очима, глибоко посадженими під круглими надбрівними дугами. Давно стрижене волосся стирчало в усі боки, ніби на їжаку, весь він був якийсь неприступний і колючий, цей низькорослий головань, незалежний у своїй поведінці, як і всякий, хто знає ціну своїй силі і рішучості.

Цей день випав, на подив, гарний, ніби з літа заблукав він у осінь. Зранку було тихо, тепло, правда, високі хмари прудко бігли з півночі на південь, а коли школярі вийшли зі школи, то очам своїм не повірили — сяяло тепле сонце, небо було чисте і високе, стояла привітна тиша, і рої дрібнісінької мошкари грали в сонячному повітрі, викручуючи високі рухливі стовпи.

Швидко всі восьмикласники розсипалися хто куди. Кожний рушив на свою вулицю, і невдовзі тільки Ляна з Харитоном у супроводі Лева Зайця чимчикували, ліниво перемовляючись, додому. Харитон дивувався, чому це Лев Зайчик іде, але мовчав, бо знав, що не випадково, це вже Ляні захотілося, щоб він їх супроводжував, от і супроводжує.

Ляна було особливо говіркою, ласкавою, інтригувала Лева Зайця:

— Глядіть, хлопчики, яка гарна погода, літо та й годі. А що коли й справді знову на літо поверне? От було б добре, коли б хоч раз таке трапилось, що замість осені та зими після літа весна настала, правда ж гарно було б? Га, Зайчику, скажи, чи не правда?

Лев Заєць тільки почмихував та сміхотливо поблискував їжачкувато спідлоба, він і не заперечував, і не згоджувався, тим самим даючи змогу Ляні це питання розв'язувати за власним бажанням.

Ляна, виговорившись, сказала розважливо:

— Отже, неможливо повернути Землю на іншу орбіту, літає собі, і все, а ти мокни восени, мерзни взимку. А я так люблю весну, а особливо літо.

І відразу ж перестрибнула на інше.

— А в парку, мабуть, зараз чудово? Га, хлопчики? Листя насипалось, шелестить під ногами. Зайдемо, хлопчики? Левчику, Харитоне, чуєте мене?

Хлопці її чули, Харитонові не дуже хотілося звертати в гушаву молодого міського парку, а Лев, той нічим не висловлю-

вав свого схвалення чи заперечення, йому однаково було, куди йти: до парку, то до парку, додому, то й додому.

Миський парк зустрів їх безлюдям, лише подекуди стежками мелькали серед напівголих дерев людські постаті. Біля місця дитячих розваг порпалося двоє-троє дошкільнят. Стежечки хтось, видно, недавно промітав, ще вітер не встиг зрівняти слідів віника на піску, а по боках, там, де росли паркові дерева, лежало почорніле, жовте, брунатне і навіть червоне листя, воно так і кликало до себе, так і просилося під ноги. І Ляна справді не витримала, скрикнувши радісно, подалася поміж стовбурів, ногами вминала листяну постіль, вимахувала енергійно портфеликом, заохочувала хлоп'ят:

— Ловіть мене, хлопці!

Лев Заєць котився собі стежкою. Він був дуже незалежною і самостійною людиною, не належав до тих, хто, догоджаючи дівчаткам, не те що толочитиме листя, а й на голові ходитиме. Він котився собі вперед, сміхотливо зиркаючи то на Ляну, то на Харитона, ніби ждав: а що ж зробить цей Колумбас, чи виявить незалежність, а чи кинеться стрімголов за дівчи́ськом?

Харитон не мав бажання гасати по парку, шестел опалого листя його не дуже приваблював, а головне, не хотілося показати перед однокласником, що він залежний від примх і волі своєї сестрички. Отож він теж з байдужим виглядом простував поруч із Левом, хоч цей Лев був йому й ні до чого. Проте сам не знав, чому він сюди плентає в той час, коли міг, не роблячи цього нікому не потрібного гаку, йти додому, забратися на своє горіще та й дати собі спокій.

Ляна перетинала навпрямці парк, кликала їх до найгустішого куточка, і вони, явно невдоволені тим, що чинять, чвалали на той голос. Говорити їм було ні про що: Заєць не мав звички заговорювати будь з ким, а Харитон, вважаючи його зазнайкою, не хотів гнути перед ним шапки. Так мовчки і дочвалали вони до Ляни. А та вже почувалася тут як дома. Скинула плащика, поклала на нього портфеля і, розсівшись на досить вичовганій за літо лавочці, підставила обличчя ласкавому сонцю. Хлопці, наблизившись до неї, й собі покладали на купу листя портфелики, поскидали свої куртки, сіли, один праворуч, а другий ліворуч від Ляни.

— Чи не краса, хлопчики? — тішилась проти сонця Ляна.

Хлопчики не вважали за необхідне підтверджувати а чи то заперечувати дівчинці.

Вона не дозволила сонцеві довго пекти їй личко, видно, згадала вчасно, що не для цього покликала хлопців у цей затишний куточок парку. Якусь мить ловила Зайців погляд, потім, упіймавши і не побачивши в ньому нічого невтішного, повела

мову про необхідність опанування кожним хлопцем складної і таємничої премудрості самбо.

— Харику, ось тобі Левчик розкаже і покаже, що таке самбо, і тоді ти станеш невразливий. Бо хіба ж можна передовому хлопцеві жити без знання прийомів самбо? Ось Левчик уміє користуватися прийомами самбо, і, дивись, він нікого і нічого не боїться. І ти, Харику, теж нічого не боїтимешся, правда ж, Левку?

Тільки тепер Харитон розшолопав, чому Ляна весь день облещувала Зайця та з якою метою затягла їх обох на це безлюддя. Просто був ошелешений. Йому лестило те, що він опанує той самий метод боротьби, про який чув розповіді, те, що Ляна так про нього піклується. Але й було прикро, що не сам він додумався до того, а мусить отримати цю ласку з рук сестрички. Не хотілося йому заборгувати будь-кому і будь у чому, бо знав, що заборгування ніколи до добра не доводить.

Стояв і мовчав, ждав, що ж воно буде далі. Лев Заєць помовчував, цвіркав крізь зуби, дивився в землю, ніби побачив там щось особливе.

— Ну, Зайчику, чого ж ти не починаєш? — стривожилася Ляна.

Лев Заєць звівся на ноги, набрав войовничого вигляду, виставив уперед лоба, вп'явся очима в Харитона, ледь помітно заїкаючись, запитав:

— П-принцип самбо тобі знайомий?

— Ні-і,— усміхнувся Харитон.

— Ніч-чого,— цвіркнув крізь зуби Лев,— узнаєш.

Одступивши далі від лавочки, на галявину, озирнувся, і не побачивши поблизу сторонніх, лишився задоволений. Прибрав недбало-настороженої пози, притиснув до боків руки, увесь напружився, стиснувся, підморгнув по-змовницькому Харитонові і чи то серйозно, чи то насмішкувато велів:

— Ану вдар.

Харитон закліпав очима. Це ж як ударити? По-справжньому а чи жартома? І що це воно за таке «самбо», що він має ні за що ні про що бити людину?

Побачивши на Харитоновому обличчі повну розгубленість і зніяковіття, Лев Заєць вдоволено посміхнувся, великі товсті губи його розтяглися мало не до вух, а очі зовсім сховалися в глибоких очницях.

— Та бий, не жалій, я наказую. Насправжки. Так, як тільки можеш ударити...

Харитон з осудом зиркнув на Ляну. А вона аж розквітала від щастя, раділа, що нарешті досягла свого, що навчить брата високої премудрості самбо.

— Ну, бий, коли Лев наказує, бий сміливо, він знає...

Харитон не мав ніякісінького бажання будь-кого бити чи то ненавмисне, чи навмисне, ще чого не вистачало — вчиняти бійку, щоб завтра до Ніни Павлівни в кабінет покликали, а по-друге, в тому, що йому пропонували Лев Заєць і Ляна, він відчув якусь провокацію, подумав, що однокласники вирішили над ним потішитись, перевірити, наскільки він слухняний і бездумний бєзвє.

— Та ну вас...— розсердився Харитон і рушив до свого портфеля.

Лев Заєць зніяковіло чмихнув, а Ляна аж зайшлася від пєрєляку.

— Харитончику! Не дурій, Харитоне. Ти ж зрозумій, що це тільки тебе одного Лев узявся навчити самбо. І більше анікогісінько. Знаєш, який він, цей Лев? Він дуже принциповий, це він лише на моє величезне прохання... Правда ж, Левчику?

Лев Заєць нарешті зважив за доцільне образитись.

— Не хочє, то не треба... Подумаєш... Баба з воза, кобилі й легше...

Та й собі потягнувся до своєї імпортної куртки.

Перед ним виросла Ляна.

— Левчику! Ось чекай же! Ну, ось послухайте ж, хлопчики, ну хіба ж так можна... Як тільки що, так відразу і в амбіцію... Хіба ж передові хлопці так роблять?

Лев Заєць довго сердитись не вмів, він знову розтанув і був готовий прийняти на себе який завгодно удар Харитона, а Харитон і собі трохи засоромився власної поспішності, зупинився, але бити ні з сього ні з того товариша не зважувався.

Врятувала становище знову ж таки Ляна, яка раптом і собі зацікавилась:

— Левчику! А й справді, чому це він тебе повинен бити? Ти його зголосився навчити самбо, добро йому чиниш, а він раптом мусить тебе бити? Левчику, де ж логіка?

Лев Заєць задумався. Його спантеличило слово «логіка», потайного змісту якого він не знав, а тому й мусив перед невідомістю спасувати. Він якийсь час, наморщивши лоба, думав, а тоді враз прояснів очима, сказав:

— То хай дасть праву або ліву руку.

Подати людині руку значно легше, ніж підняти на неї руку. Завжди подають руку, вказуючи тим свою доброзичливість, свою миролюбність. У тому ніхто і ніколи не вбачав нічого непристойного чи поганого. І Харитон, не задумуючись, подав Левові праву руку. А те, що трапилось далі, промайнуло, мов поганий сон, мов якесь марєво. Подав руку і тут блискавично метнув угору ногами, жабою розпластався на землі, вткнувся носом у землю.

І не запримітив, як усе те сталося, не встиг відчути ані болю, ані образи, а тільки важка лють в один мент стрепенула його серцем, полонила всю істоту, мов пружина якась розпласталася в ньому. В одну мить опинився Харитон на ногах і тепер, хоч освітлений хитрувато-переможною скупюю посмішкою маленьких очиць Лев і не просив його бити, він кинувся на нього тигром, занісши над головою обидва туго стиснуті кулаки.

Це, видно, і був той самий удар, якого просив Лев Заєць на початку. Але він не досягнув мети, бо Харитонова рука в одну мить викручена опинилась за Харитоновими плечима, сам Харитон різко кругнувся на місці, поточився, знову розпластався на землі, зарив носом і вже не пробував навіть швидко звестися на ноги. Він збагнув, що його ні за що ні про що нагло побили, позбиткувалися над ним. Він уткнувся обличчям у долоні і мовчки заплакав від образи та безсилля.

— Так я й знав,— проскрипів над ним розчарований голос Лева Зайця.— То просять навчити, а коли спробують на зуб, понохають, що таке самбо, то відразу й хникати..

Біля Харитона поралась розгублена і спантеличена Ляна.

— Харитоне! Ну, ось же кинь жарти. Хіба ж воно що, боляче, чи як? Ти ж мужчина! Мусиш бути сильним, мусиш знати, що самбо — це не жарт.

Аж сльоза пробивалась у Ляниному голосі, але Харитон її не чув, чулась у Ляниному голосі насмішка, якої він ніяк не міг збагнути. Всього міг ждати від Ляни, але такої наруги, такої образи не ждав ніколи. Їй мало було того, що сама щоденно допікала вдома чим могла, так вона ще й Зайця нацькувала, щоб бив та кидав на землю. Це ж, мабуть, тільки для того, щоб завтра в школі перед усіма ще й осміяти Харитона...

Розгублені і винуваті стояли над розпластанним Харитоном «учителі самбо». Вони вже збагнули, що їхній метод навчання премудрості самбо виявився нікудишнім, а Харитон поступово заспокоювався, черствів серцем, проймався рішучістю і гнівом, висушував сльози. Саме в той момент, коли Лев Заєць натягував на плечі свою лискучу курточку і брався за портфель, звівся із землі і Харитон. Мовчки витер кулаком очі, не глянувши на своїх «учителів», узяв речі і, похитуючись, рушив з парку. Вслід йому з докором і зневагою дивився Лев Заєць — не думав він, що його перший учень виявиться отаким несвядчим. А Ляна просто не знала, як бути,— хлопці чимчикували у різних напрямках, а вона кидалася то за одним, то за другим і все умовляла:

— Ну, хлопчики, ну, що ж це таке? Хіба ж так можна? Ну, трохи не так вийшло, ну, не все ж виходить у людей з першої спроби, але чи можна отак ображатися?

Але хлоп'ята не прислухались до її слів.

Над містом повис білий, густо-молочний туман. Спочатку Харитон того навіть не помітив. В осінній час буває, що й місячне світло забарвлює нічну пільму в отакий колір. Йому було не до того, щоб придивлятися до туманів — горем затуманена голова.

Весь вечір у домі стояла тиша — дядько Вадим десь у Москві, тітка Клава повернулася додому пізно — в неї, казала ще зранку, були якісь важливі збори. А Ляна не сміла турбувати свого братика. Це вона збагнула відразу, як тільки повернулася додому. Харитон прийшов раніше від неї і встиг зарані забарикадуватися в себе на горищі. Не відповідав на деренчливе домагання домашнього телефону, не реагував на грюкіт у двері, жодним словом не відповідав ані на її вибачення, ні на умовляння, ні на звертання до його тверезого розуму. Теревенила йому щось сестричка також про те, що ненавмисне його образила, що думала йому зробити велику приємність, оснастивши таким могутнім знаряддям самозахисту, як самбо, і що то зовсім не її вина, що вийшло так недобре. То в усьому винен Лев Заєць, який, освоївши той метод, замість того, щоб передати його друзям, почав носом тих довірливих друзів орати паркові клумби.

Харитон не прислухався до тих виправдань та пояснень. Він пригадував собі всю негідну Лянину поведінку, починаючи від того самого моменту, коли вона зрадливо випустила на луки Земфіру, що, власне, і привело опісля лосичку до загибелі. Згадував усі муштри та зверхність над ним, які так боляче били по його самолюбству і принижували його хлоп'ячу гідність. Історія з самбо була просто тією краплиною, яка перехлюпнула через край і поклала кінець його терпцеві. Ні, зайво виправдується Ляна, він не вірить жодному її слову. Йому набридли і прийоми тримання виделки та ножа, і їдкі образливі зауваження про чавкання та сьорбання, і телефонні накази, і спортивні зарядки, і щоденне обливання під душем. Жив він без того в Бузинному, в Боровому. Дідусь Андрій — а він уже на що знавець усього гарного! — і той не примушував так катуватися на догоду нікому не потрібній моді, то житиме й далі за своїми, а не за чужими законами, нікому не дозволить збиткуватися над собою.

Щоб позбутися всього того, треба було тікати з Новотуржанська. І він утече. Незважаючи на те, що йому тут все подобається. Що так полюбився йому дядько Вадим, що така ласкава і добра тітка Клава. Дуже вони гарні і ласкаві люди, найрідніші йому люди. І все було б добре, коли б не Ляна, вірніше, коли б не її вибрики.

Лежав і обдумував план утечі, а Ляна під дверима все клопоталася іншим — чи не захворів її братик? Клопоталася, сама не знаючи, якого болю завдає Харитонові, бо її щирих турбот він не сприймав інакше, як глибоко замаскованого ехидства і тонкої насмішки. Ляна пропонувала йому термометра та носилася з якимись порошками, з мікстурою. Ох, ці дівчата, ох, ці підступниці. І, головне, всі вони однакові. Яриська вже на що була щира та товариська дівчина, а бач, теж у вирішальну хвилину стала на бік матінки своєї, зневажила Харитона.

Отож скільки й житиме — далі буде від дівчат, десятою дорогою їх обходитиме, не ввіймається більше на гачок.

Одне непокоїло Харитона — куди йому податися з Новотуржанська? В Бузинне? Там у нього була своя хата, у ній, правда, живуть чужі люди, але якось і він би присусідився, коли б не Яриська... Не хотілося йому потрапляти з вогню в полум'я. Хіба що знову в Борове? До Солов'ятка. Тітка Марія така славна жінка, от коли б тільки не дядько Марко... Не уявив собі Харитон свого майбутнього, кидався в нього, як сторч головою у прірву, але мусив кидатись, бо далі терпіти було годі...

Пізно увечері в двері стукала тітка Клава. Ніжно так, ледь чутним голосом кликала Харитона. Не озвався, хоч і дуже хотілося озватися. Нічого йому поганого не зробила тітка, просто нечемно було з нею так поводитись, але він чув за тітчиною спиною Лянинне дихання і не мав сили озватися. Його залишили в спокої.

А коли місто заснуло, він тихенько звівся на ноги, накинув на плечі щось тепліше, прихопив портфеліка — з книжками він розлучатися не збирався, тому, що знав: хоч які життєві перипетії будуть, мусить учитися, — і відчинив у ніч вікно. Відразу ж його охолодило вологе повітря, воно з шумом потекло в його теплу і затишну кімнату. Харитонові стало жаль хатнього тепла, і він, опинившись на даху, старанно припинив віконні стулки — хай не вихолоджується кімнатка, хай зберігає його тепло якнайдовше.

Далі дорога була відома. Він її надійно освоїв ще в мирні дні свого життя, не раз, виковзнувши через вікно на дах, поспіхом зсувався до важкої дерев'яної драбини, що з'єднувала землю з цинковим дахом. Тож і тепер швидко опинився в садку за хатою, скрадливо пробрався на подвір'я, відхилив хвіртку і, не задумуючись, вийшов на вулицю. Тільки тут збагнув, що це не на вулицю потрапив, а пірнув у молочну ріку — такий над містом стояв непроглядний сивий туман. Туман і морок, і більше нічого, навіть вогні електроламп здавалися лише світлими плямами в туманному молоці.

На якусь хвилину сплिनився в нерішучості. А може, повернути, поки не пізно, до хати, пірнути в затишну теплу хату та й заритися з головою у тепле, м'яке ліжко? Але то лише хвилину якусь вагався Харитон, швидше не вагався, а назавжди прощався з тихим завулком, який йому став таким близьким, з берестом, на якому чорніло штучне лелече гніздо, з дядьковим домом, що став йому рідним, з дядьком і тіткою, які пригорнули його, як сина, Тяжка образа, оте проклятуще самбо, вигадане на безголов'я Ляною, заступило всі глибокі родинні почуття, і самі ноги понесли його вперед у невідомість.

Йшов довгенько, пронизливий холод та волога вже встигли витіснити з його одягу хатне тепло. Ніяк не міг надумати — а куди ж йому прямувати? Спочатку чомусь вирішив, що піде на залізничний вокзал, хоч і не подумав про те, що ні сном ні духом не відає, де він той вокзал і куди від нього йдуть поїзди. Вважав, що по дорозі довідається у перехожих, де міститься залізнична станція. Але перехожі не траплялися, бо хто ж блукатиме пізнього вечора в оцьому молочному мороку?

Подумалося про те, що, може, краще було б потрапити на автовокзал. Кажали, він десь там у центрі самого міста, звідтіля йдуть автобуси в усі кінці Донбасу. І тільки тепер згадав про основне — за що ж він купить квитка? Адже в нього ні копійки. Живучи в дядька на всьому готовенькому, він навіть забув про те, що існують на світі гроші, ці чудодійні папірці, які відкривають людині дорогу будь-куди. Згадав та й зупинився, стояв зсугулений, а волога темрява стискала його за плечі, запускала за сорочку дрижаків, на серці стало тоскно, безнадія скувала мозок. Логічним виходом із становища було одне — негайно повертати додому, забути про дурницю, яку він у пориві гніву вчинив. Адже відомо вже давно, що саме внаслідок одного неправильного кроку людина починає звершувати інші дурниці, до того ж ще безглуздіші, ще невиправданіші. Отож і Харитон повівся саме так. Замість повертати назад, похукавши в долоні, пішов далі, сам не знаючи, що його чекає попереду. В голову лізла думка про те, що, вибравшись на автостраду, упроситься на якусь попутну машину, світ не без добрих людей, довезуть його куди-небудь, аби далі від Ляни.

Йшов собі, а йому вчувалися гудки авто, рев моторів, шелест коліс на асфальті. Добре було б потрапити в кабінку якого-небудь ЛАЗа чи МАЗа, а ще краще, коли б хто в «Волгу» посадовив або хоч у «Москвича»... Згадав про «Москвича», і враз йому здалося, що навколо помітно розвиднілось, що туман піднявся вгору, темрява розвіялася — перед очима став дід Макар із своїм безвідмовним транспортом. І Харитон ураз повеселішав — рятівна думка освітила йому голову: треба йти до діда, впросити його,

щоб одвіз куди-небудь до літака чи поїзда на своєму «Москвичі».

Пильно озирнувшись, визначив, що прямував він саме тією вулицею, яка вела до вулиці Журавльових.

Сон з дідами завжди в поганій дружбі, отож, не стільки на подив, як на радість Харитонову, на дідовому Макаровому подвір'ї ще не спали, біля садової хижки скупко поблискував вогник і чулись приглушені туманом знайомі голоси. Під шиферним навісом у діда Журавльова все літо сушилися і пересушувались дрібно порубані на цурпалки, обрізані весною з дерев гілля та гіллячки, перетворившись на порошок, ставали паливом, що навіть у найсирішу погоду і під дощем палали смолоскипами. В осінній час задалегідь заготовлені дрова були просто знахідкою, біля веселого вогнища можна було вкорочувати найдовші осінні вечори, пролітали вони за розмовами непомітно. Розмови ті затягувались інколи далеко за північ.

Того вечора, коли Харитон боровся сам з собою і коли та боротьба закінчилась твердим рішенням втікати з Новотуржанська, діди Макар, Іван та Кузьма довго і вже в який раз згадували до дрібниць своє прожите життя і планували свої дії на наступний день. Проте життя було довгим, можна сказати, безкопечним, а день завтрашній, як усі дні осінні, мав бути коротким і, можливо, непривітно дощовим, то про нього і мови було небагато, тільки коли дід Іван запитав у товаришів: «А що ж то робитимемо, хлопці, завтра?», — то дід Макар нагадав: «То ж треба вже наших малят вести до печі».

І дід Іван, і дід Кузьма не заперечили, навпаки, одностайно підтвердили, що вже час їх повести до печі, і саме тут здогадались про те, що, мабуть, час уже й розходитись. Вогнище вже дотлівало, нового палива в нього не підкидали, малиново тліло вугілля, іноді полум'ям спалахували недогорілі цурпалки, тіні від дідів кострубато падали на стіну хижки, незатишно й сумовито стало в саду. Саме в той час, коли Харитон тихцем прочинив хвіртку і вступив на подвір'я, діди почали прощатися з своїм другом. Харитон чув те прощання і не поспішав показуватися на стежці, йому було, як кажуть, на руку, що діди вже йшли. Притулився до стовбура старої груші, ждав. Діди, хоч і попрощалися, але пішли не відразу, ще щось там залишилось не розв'язаним у діда Івана, а дід Кузьма теж не міг лишити гурту до того, поки все не було домовлено та з'ясовано, не такий дід Кузьма, щоб кидати гурт передчасно.

Нарешті діди, тихо перемовляючись, подалися стежкою, що вела до їхніх садиб. Дід Макар зостався сам і тільки тепер почав смачно та лунко відкашлюватись чи то від їдкого туману, чи від довгочасної розмови. Хтозна вже скільки б він бухикав, коли б

Харитон йому не перешкодив. Побачивши хлопця, дід так здивувався, що кашель зняло з нього, мов рукою.

— Харитон? Це ж яким тебе вітром?

Харитон, хоч і ждав цього запитання, хоч у нього і визріла на нього відповідь, розгубився.

-- Та так...

— У таку годину? Що трапилось, хлопче?

У дідовому голосі тривога і занепокоєння, тому Харитон поспішив запевнити діда, що нічого поганого не трапилось, що йому просто не спиться отакої туманної та темної ночі і він вирішив навідатися до дідового вогнища.

— А чому ж ти з речами?

І тут уже Харитонові нікуди було відступати, він якось враз до всього збайдужів і почав говорити спокійно, впевнено, ніби йшлося про речі звичайні й цілком природні.

— Та надумав оце проскочити додому, подивитись, як воно там, чи вже все зібрали на полях; та й на хату свою хочу глянути оком, бо, може, там і не втеплили, може, дах де пробився, ще затече та гнити почне...

Мов старий, розмірковував Харитон про суто господарчі справи, а дід Журавльов дивився на нього і ніяк не міг збагнути, що трапилось з хлопцем.

— Ну, а з Вадимом Андрійовичем ти говорив?

— Так він же в Москві...

— А тітка Клава знає?

— На зборах якихось, чи що...

Дід Журавльов досадливо почухавсь біля вуха.

— З Ляною погиркалися?

Харитон мовчав.

Відчувши, що потрапив у ціль, дід Макар помовчав і собі, металеву палицею поворушив у жаровинні, вуглинки замалиновіли одна перед однією, спалахнуло на якусь хвилю синювате полум'я, з темряви проблиснули винуваті Харитонові очі, тривожно спрямовані на заклопотаного ділом діда.

— Жінки, одним словом...— ніби розмірковував сам з собою дід.— Їм тільки піддайся. Ого, вони, хай здорові будуть, хоч кого виведуть із рівноваги...

Дід блимнув сміхотливим оком на пригніченого Харитона, голос його зазвучав твердіше, довірливо:

— А ти не піддавайся. Не піддавайся, кажу, на жіночі кпини, намагайся не помічати їхніх вибриків. Вона тобі своє, а ти — своє, бо хіба ж жінка може збагнути чоловічу натуру?

Харитон враз відтаїв серцем. Правду сказав дід, сказав саме те, що міг би сказати і сам Харитон, коли б добре подумав про

те. Аж самому себе стало жаль, що через вибрики якогось дівчиська має втікати з дому, де вже встиг прижитися.

— То що ж вона, чим тебе образила? — допитувався дід.

Харитон знову мовчав. Що скажеш? Відразу якось усі ті кривди, які вчинила йому Ляна, стали дріб'язковими, правда, до сліз образливими, але ж дріб'язковими, бо чинило їх нерозумне дівчисько, на дії якого справжній мужчина не повинен був реагувати. А він, Харитон, усе те сприйняв так боляче, дійшов до того, що серед ночі, мов злодій, вислизнув через дах із хати та й чкурнув у невідомість. Стало і прикро і соромно, але що мав робити? Дурниця звершилася, відступати тепер нікуди.

Не дочекавшись від Харитона відповіді, дід Макар поцікавивсь:

— То чим же я можу допомогти в твоєму ділі, хлопче?

— Якби, наче, одвезли мене «Москвичем» до аеродрому...

Тепер на якусь мить дідові відібрало мову.

— Вирішив таки втікати?

— Бо, може, хата там протікає...

Дід Журавльов не став його переконувати в протилежному, це доскіпувався більше ні до чого, тільки пожалкував:

— Жаль, жаль, а я думав завтра тобі показати щось таке незвичайне...

Харитон нашоросив був вуха, знав, що дід Журавльов, якщо вже збирався щось показати, то варто було б те побачити. Будь-чого дід не покаже. Чекав — старий пояснить, що саме хотів він відкрити Харитонові, але Макар Єрофейович, зітхнувши, що так і не зможе здійснити свого бажання, заклопотався іншим:

— Ну, що ж, хлопче, уже пізно, гадаю, на аеродром зараз поспішати зайве, у такому тумані будь-який літак заблудить, отож ходімо спати, діждемося ранку, а ранок, як кажуть мудрі люди, мудріший за вечір...

Харитонові нічого було заперечити на ті слова, тим більше, що втома хилила його, і він покірно почвалав за дідом до принишккої хати.

На світанку замість телефону або будильника Харитона розбудив дід Макар.

— Ну, мандрівнику, вставай, уже день надворі, та подумаємо, як нам бути. Літаки й сьогодні не підуть — туман такий, як молоко, а на поїзд не можу тебе теж зараз вести, одне, що київський піде тільки ввечері, а друге, що «Москвич» мій завередував, втулку міняти треба...

Дід говорив неквапливо, діловито, а Харитон сопів, одягаючись, і не дуже досадував на ті слова, бо щось йому і не хотілося так рано потрапляти на будь-які колеса. Він краще подрімав би ще на світанні, коли б не ця халепа.

— То, може, ми зробимо так: снідай швиденько, бери свого портфеля та біжи до школи, щоб даремно заняття не пропустити, а я тим часом машину полагоджу, потім зайду до школи, та заскочимо в цех, покажу тобі одне диво, а надвечір уже й вирішимо, куди зручніше: на літак чи на поїзд...

Дідова мова заворожила Харитона. І справді, в мандри краще вирушати увечері, до того ж цікаво довідатись, яке диво хотів дід Макар йому показати. Отож, коли б не порада негайно йти до школи, то можна було б і не задумуватися. До школи можна було йти, то не страшно, що вчора за книжки не бравсь, на сьогодні ніяких домашніх завдань не було. Він би й пішов собі, коли б не Ляна та Лев Заець, з якими йому над усе не хотілося зустрічатись. Це ж досі вони вже розбавкали про оте самбо та про Харитонову ганьбу в новотуржанському парку. Але він не заперечив дідові, навлаки, покірно сів до столу. Тітка Ганна, дідова невістка, подала сніданок, припрошувала так ніжно та ласкаво, що Харитон не міг відмовитись від їжі, їв акуратно, вміло користуючись і виделкою і ножем, чим заслужив похвалу господині.

— Що то за чемна дитина,— чув він, хвалилася в другій кімнаті тітка Галина чоловікові,— так воно їсть шпетненько, а ножа та виделочку так тримає акуратненько, що просто залюбуватись. І де воно навчилося, видно, тепер культурно живуть і в селі...

Після сніданку можна було Харитонові зайнятись лиш одним ділом — рушати до школи. І він, без дідового нагадування, тим більше примусу, перечепив через плече школярську сумку і, ще не знаючи, куди піде, рушив з двору.

— Ти ж нікуди не відлучайся,— нагадав дід,— чекай мене, неодмінно буду після уроків та й підемо...

Те «підемо» інтригувало Харитона, він ішов вулицею і все роздумував, куди мав повести його дід. А ноги самі вели до школи.

Незчувся, як його наздогнала Ляна.

— Харику! Ти? А щоб тебе оса вкусила, як ти нас з мамою налякав. Ми стукали, стукали, кликали, кликали, вже аж поки я не здогадалась по драбині на дах видертись та у вікно заглянути. Ну й розбишака ж ти, не снідавши, через лазівку першим побіг, безсовісний...

У Харитона відлягло од серця. Йому навіть смішною видалась уся ця ситуація, жалюгідними і дрібними показалися всі злигодні, які він створив сам для себе.

— І-і, раденький собі, ще й посміхається. Чекай, тато Вадим за такі справи по голівці не погладить...

Біля школи їх оточили школярі. Лев Заець загадково, мовчки поблискував на Харитона сміхотливим оком, дружелюбно поцікавивсь:

— Ну як, нічого?

Харитонові нараз здалося, що нічого прикрого і не трапилось в його житті, що то наснилася йому та пригода з самбо, він разом з усіма пішов до класу і звично плюхнувся на своє місце.

Уроки, шкільне вирування відразу міцно вкрутили Харитона в свою орбіту, ніхто з нього не насміхався, ані нагадував про вчорашню прикрість. Він і сам про те швидко забув, уже десь на другій чи третій перерві навіть не сердився на Ляну, правда, навмисне обминав мовчазного їжакуватого Лева Зайця, а під кінець уроків взагалі забув про всі прикромці і навіть про те, що дід Макар обіцяв його розшукати в школі. І, вже тільки вийшовши за шкільні двері, знову згадав свої нічні мандри, збирання до втечі і завагався, куди йому рушати. Саме в цей час побачив — дід Макар, дід Іван та дід Кузьма урочисто прямували до школи, виряджені мов на свято у свою святкову робітничу уніформу, при всіх орденах та медалях, цих переконливих ознаках високої шани від держави і народу за трудові подвиги. Аж Харитон на мить засумнівався — це ті діди чи зовсім інші?

— О, наш Харитон! — зрадив відразу хлопцеві дід Копитко. — Ти диви, як воно швидко ростуть оці хлопці, мов з води їх гонить. Уже справжній парубок.

Дідів враз оточив гурт старшокласників, віталися школярі із знатними металургами, мов рівні, а дід Макар Єрофейович поцікавивсь:

— То всі зібралися чи кого немає?

— Всі тут.

— То не будемо гаятись, ходімо, хлоп'ята.

Згодом Харитон довідався, що це були гуртківці, ті, хто над усе люблять справу металурга і готуються в майбутньому лити метал для Вітчизни. А поки що й собі чвалав поруч із дідом Макаром.

Хтось із гуртківців звернув на нього увагу, запитав:

— А цей чого пришвартувався?

Аж Харитонові холодно зробилось під чужакуватого-недоброзичливими поглядами старшокласників. Аж повернути назад хотілося. Благоально зиркнув на діда Макара, ждучи від нього рятівного слова. І дід Макар сказав те слово:

— Це ж хто пришвартувався? Оцей орел? Та це ж, хлопці, наш Харитон, майбутній металург, а ви його не впізнали...

Гуртківці враз «упізнали» Харитона, заусміхались до нього доброзичливо і розуміюче, прийняли до свого гурту. І йому стало тепло і радісно, бо відчув, що він здобув перемогу, можливо, найбільшу перемогу з усіх тих перемог, які були в його житті до сьогодні.

Дід Макар тим часом говорив про інше:

— Були часи, коли люди не знали металу. Кам'яним знаряддям користувалися. Важко жилося тоді людині. Тільки метал полегшив їм життя, важку боротьбу за шматок хліба. То ж як треба цінувати метал, а особливо тих людей, які його здобувають.

Кинувши поважно-сміхотливий погляд на своїх друзів, дід Макар кивнув на їхні груди.

— Бачите, он скільки нагород у цих дідів? А це все шана і вдячність народна металургам...

Слухав Харитон усе те і не здогадувався, з якою метою вони чимчикують до заводської прохідної.

— Опануйте професію металурга, закінчите при заводі профтехучилище, тоді вам будь-яка біда не під шапку. Ви — робітники, люди міцного гарту. Робітник з високою освітою сьогодні — всьому голова...

Харитон затаїв подих. Він чув про заводські профтехучилища. Невже таке можливе, щоб і він... Ішов поруч з дідом Макаром і виростав у власних очах.

Коли пізно увечері повернувся з гарячого цеху, який на цей раз не злякав Харитона, а навпаки — зачарував, дід Макар згадав:

— Як же нам бути, Харитоне, з аеродромом? «Москвич» мій не на ходу, то, може, обличимо цю затію?

Харитон удав, що не почув того запитання. Після того, що сьогодні побачив і що ввійшло йому в серце — відкинув думку про втечу. На цей раз він не перелякався вогневої стихії, навпаки, відчув себе майбутнім володарем над нею, збагнув, що іншої мети в його житті тепер не може бути — мусить підкорить собі оте білопінне клетотіння, повинен навчитися плавити сталь, освоїти найбагатішу і найромантичнішу в світі професію сталевара.

Харитон залишився в Новотуржанську. Тільки й усього, що поселився тепер у хаті діда Макара.

ЛЕНІН

І

Над Новотуржанськом летів час. Непомітно згорнулося листя на каштанах та акаціях, опали на землю округлі, старанно відполіровані й полаковані в чудовий коричневий колір каштани, рознесли їх веселі школяри по всіх усюдах. Поступово з дерев обсипалося до останнього листочка, вигреблось граблями та мітлами, викралось вітрами, розвіялось у полях. Не лишилося жодного листочка ні на деревах, ні на новотуржанських вулицях, сумно

стало і непривітно. Від того суму полився одної ночі з неба дощ, лив день і другий, хмари низько котилися над містом важкими валами, закривали вершечки заводських труб, і труби в ці дні не курілися, бо те промокле хмаровиння ловило всі гарячі випари труб, несло у безвість.

Така вже характерна риса осені: сумує сама, плаче невпинно — то нишком, то навзрід голосить поривними вітрами, примушує сумувати все живе на землі. Сумує оголене поле, чорніють зорані лани. Озимина, хоч і зеленіє, але не видно на ній веселої радості, бо вона промокла та прибита холодною рососою, припала до землі, замуззлася в чорнозем та глину, їй не до радощів.

Мрячлива осінь непомітно переходила в осінь крижану, з'являлися заморозки та морози, покривали вночі і озимину, і оголені дерева, і загорожі, і бур'яни, і дахи будинків білою памороззю, яка на світанку облягала все, а вдень сріблилась і сміялася проти скупого осіннього сонця, танула і зникала.

В такі дні особливо виразними були труби новотуржанського велета на тлі низького донецького неба. Здавалися вони в кілька разів вищими, ніж то було насправді, бо дим ішов угору рівними стовпами, ставши продовженням тих труб.

Усе частіше почали зриватися перші зимові хвищі. Народившись непомітно, вони з кожною годиною ставали дедалі шаленішими, здіймали такий шум і свист, що навіть у теплій хаті ставало тоскно й непривітно. Вони з силою виривали з труб жовтаве димовиння, тягли з такою силою, що дивно було, як то труби лишалися на місці, не виривалися із коренем із землі та не летіли вслід за димом. Дика завія у такі часи не розрізняла, де степ, а де місто гірниче, вона вертіла усім світом, їй було однаково, де що зривати, що захоплювати в свою орбіту і куди його нести.

Навалювались на землю перші сніги. Вони спадали спокійно, тихо, лапато, неймовірно красиво і були справді бажаними, приносили всьому живому, а найбільше школярам, велику радість. Бувало, що сніги не падали, а мчали поперед вітру. Голими зоставалися тоді степи, у вибалки по вінця набивалось снігової пудри, завалювало людські оселі, нагортало високі пагорби біля заводських стін, навіть у цехи через непомітні шпарини наносило снігового набілу, заліплювало скляні дахи та підстінки. Доводилося в такі дні вмикати в цехах світло, бо день був схожим на вечорові сутінки.

Поступово зима уляглася, заспало все; біліли поля, виразніше виділявся на тій білизні металургійний велет. Надійшов Новий рік, але він уже виявився безсніжним: набігли з півдня теплі хвилі, розтопили сніги, принесли на донецьку землю осінню квасну погоду. Та невдовзі морози відігнали тепло, скували льодом до-

рєги, зв'язали руки водіям машин, завдали клопоту оберігачам порядків на дорогах. Так мінялося не раз: то снігу накидає, то багнюку розвезе, то ожеледдю покриє — то на зиму поверне, то дихне весною; аж доти, поки сонце почало все вище та вище кружляти по небу, все настійливіше і настійливіше прикликати в донецькі краї жадану весну.

У Харитона було стільки справ та школярських клопотів, що він так і не помітив, як промайнула осінь і пролетіла зима, як дихнуло весною у Новотуржанську. Ніби уві сні промайнуло все те, ніколи було втішатися красою зими, ніколи було вдосталь і непогоду ляяти. Хоч вірте, хоч ні, а не було в нього часу приглядатися до того, що діється за вікном.

Поснідавши, ретельно перевіряв свій портфель, чи все там було необхідне для сьогоднішніх уроків; швиденько вдягався і виходив з дому. Коли надворі було гарно і тепло, він того не помічав, коли лив дощ або хурделило, то подумки ляяв погоду, насував глибше на вуха шапку, піднімав комір і сміливо штурмував багнюку чи ожеледь, таки вчасно з'являвся до школи. Біля школи або в корндорі його стрічала Ляна, хитрувато мружилась:

— Не заснав?

Харитон на такі запитання не відповідав, а Ляна хвалила:

— Молодець, гладіаторе.

На подив самому собі, Харитон уже в першій чверті вибився в число передовиків. Його хвалили на класних зборах, його відзначили на загальношкільних у доповіді Ніни Павлівни. Одним словом, жилося Харитонові у Новотуржанську непогано, він усе рідше і рідше згадував і Десну, і Яриську. Здавалося йому, що все життя тут прожив, хіба що інколи вночі, уві сні, приходила до нього мама, з'являвся дідусь Андрій, шелестіла в лугах трава і Десна тихо плинула, і тоді, захопившись, він довго не міг заснути.

Харитона полюбили у восьмому і хлопці, і дівчата. Мабуть тому, що був урівноважений і не задавався. Він ніколи не вискакував наперед, не напрошувався на легку відповідь, щоб заробити п'ятірку, відповідав лише тоді, коли викликали, відповідав неквапно, тихим голосом, але думки розвивав широкі, бувало, що й за рамки підручника виходив. І вчителі, хоч ніколи не хвалили вголос, у душі були ним дуже задоволені й шанували хлопчину.

Дівчатка від Харитона були в захваті, підлабузнювалися до Ляни.

— Твій брат — скарб і не менше.

— Моя школа, — хизувалась Ляна.

У гуртку юних металургів Харитон був найпершим. Йому не дуже вірилося, що з нього, подеснянського парубійка, може вийти коли-небудь справжній металург, майстер плавки, володар

вогню,— як любили гуртківці, хизуючись, називати себе тільки тому, що знайомились з цією славною професією. Йому хотілося знати, як твориться найтвердіший у світі метал, його, як магнітом, тягнуло в ливарний цех, він очей не міг одвести од того священного дійства, в якому народжувалось велике диво.

Коли лишався наодинці з дідом Макаром, то тільки й розмов у них було про сталь, про дивну дідову професію. От тобі й звичайне, просте діло сталевара — день у день стояти при печі, варити золоте вариво, творити сталь. Ніби й нічого особливого, ніби все таке буденне й звичайне діло, а виходить, що то далеко не так. Для Макара Єрофєєвича кожна плавка була відмінною від іншої, пам'ятною, розповідав він про багато випадків із своєї трудової практики так захоплююче і просто, що навіть Харитонові, далекому поки що від ливарної справи, було дуже цікаво, а головне, все зрозуміло.

Часто водив Макар Єрофєєвич із дідами Копитком та Степановим своїх вихованців у цех. Сталевари завжди їх стрічали радо, хоч і стримано, віталися щиро, але в розмови не вкидалися, їм було не до розмов. Вони металися біля печей, завантажували їх, гамували вогонь, варили сталь, а дід Макар неквапно розповідав школярам, що саме робиться і чому робиться те, а не інше.

Десь у той час, коли почалася весна, та й то не в природі, а лише в календарі, повернувся дід Макар із засідання партійного активу міста піднесений і помолоділий.

— Так що стоятиме і в нашому Новотуржанську величний пам'ятник Леніну. Справжній, на повний зріст і на гранітному постаменті. В столиці прислухались до нашого прохання, дозволили. Бронзу виділили з державних лімітів. Он, братці, як робітничому класові йдуть назустріч.

Дід Макар явно приховував щось важливе, збуджено ходив по хаті, тер долонею потилицю, погмикував сам до себе.

— Такі, братці, діла. І про нас, старих, виходить, не забули, не забули, виходить...

— А що там вам таке гарненьке дають? — допитувалась тітка Ганна, — чи не ордена нового або, може, медаль?

— Та медаль Ленінську, якщо постараеться, й тобі дадуть, буде така висока нагорода передовикам. Нас у подорож посилають.

— Кого посилають? — спалахнула від цікавості невістка.

— Ну, не одного ж посилають, а цілу делегацію, секретар міськкому буде за старшого, багатьох від заводу, ну, і нас зі старим Копитком не забули, теж посилають і в Ульяновськ, на батьківщину Леніна, і в Красноярськ, може, дістанемось, у Шушенському побуваємо. Тепер це недалеко...

Харитонові аж мову відібрало, дивувався, не вірив, що таке можливе, а тітка Ганна ніяк не могла второпати:

— Вас, чи що, посиляють? Для чого? Що ви там робитимете? Це ж така далина. А потім там сніги, морози...

— Морозами нас не залякаєш.

Справді, ні далина, ні сніги, ні морози, ніщо не залякало діда Макара. Зібрався швиденько, схопив до рук валізу, натяг на вуха теплу зимову шапку, поклав на дно валізи валянці, светра нацупив вовняного (Клавдія Макарівна йому виплела), розпрощався та й подався у мандри. Сумно стало Харитонові у дідовому домі, перебрався до дядька Вадима. Ляна стрічала його так, ніби з космосу щойно повернувся, раділа, не знала, де посадити. І Харитон мимоволі забув і про те, як його змушувала робити зарядку, і як дресирувала за столом, був і собі радий неймовірно.

Жилося йому тепер легше в дядьковому домі, бо не його будив іграшковий телефон, а інколи він сам накручував його ще тоді, коли сонце не вставало, накривав ніби мокрим рядном невсипущу сестричку:

— Ге-гей, аллю! Колумб на прямому проводі, з ким маю честь говорити? А, це ви, фея гіркої кави, шановна наша однокласнице? Привіт, Ляно! Протирай швидше очі, натягуй штани та на зарядку ставай!

Ляна, спіймана на тому, що давала хропака, відчайдушно викручувалась, наступала:

— Який спритний! Думаєш, спала? Не маю чиеїсь звички, просто не хотіла затемна турбувати, хіба не знаю, який ти сонько. Ось чекай, завтра я тебе опівночі стуркаю!

— Опівночі мені не підходить, а прокидатися вчасно раджу всякому школяреві і школярці.

— Не базікай зайвого, бо й справді треба робити зарядку, скоро в школу.

За столом Харитон поведився гречно, як і належить вихованій людині. Ляна ніколи не нагадувала йому давніх промахів, але знаходила щось інше.

— Хто ж ото так їсть? Металурги так їдять, робітничий клас? Так ліниво жепуляє сосиски? Щоб плавити сталь — треба бути фізично могутнім, а значить, треба їсти, а ти — лижеш, як котик.

Харитонові дошкулити було не легко.

— Рівняюсь на деяких своїх однокласниць...

— А коли їм треба фігуру берегти?

Харитон не знав, що відповісти на те сестричці, бо не був упевнений у тому, що мав право рішуче повставати супроти новітньої моди.

За нього вступав у розмову дядько Вадим:

— Деяких «фігуристок» коли б посадовив на післявоєнний пайок, то не мудрували б.

— Ми діти іншої епохи, товаришу директор.

— Епохи, до вашого відома, товаришко школярко, не так швидко міняються, як вам здається. Багато солі треба з'їсти не одному поколінню, щоб настала нова епоха.

— Ми не можемо вдягатися так, як вдягалися ви. Смаки в нас інші.

— Не інші, а ширші, бо розбігаються очі, матерія є різна, є з чого пошити платтячка. Але те, що сьогодні шийуть довгі, а завтра коротенькі, ще не визначає собою епохи. Швидше посвідчує, що дурні не переводяться за будь-яких умов.

Ляна не знала, що відповісти батькові, бо той досить-таки різко й рішуче воював проти Ляниної «епохи».

Тоді мама:

— Закінчуйте снідання, бо час до школи бігти. А недоїдений сніданок у портфелі беріть, їсти захочеться — мода забудеться.

— Мудрі слова, — награно зітхала Ляна і схоплювалася з місця.

Щасливо почувався Харитон у дядьковій сім'ї, а однак сумував, з нетерпінням ждав повернення дідів з такої цікавої мандрівки. Поїхали вони втрьох, бо Кузьма Степанович теж до них приєднався, захотілося йому в Ульяновську побувати, а звідтіля в Чебоксари заглянути, рідні місця побачити, рідню навідати, хоч близької в нього там і не було, а друзі юності ще зоставалися.

Минали дні за днями, весна в донецькому краї дає себе відчутти раніше, ніж на Десні. Коли б не вітри сердиті та неспокійні, то вже й зовсім можна було почуватися по-весняному. І вже в той час, коли Харитонові почало здаватися, що дід Макар теж зник так само несподівано, як мама, як дід Андрій, коли він, прокинувшись уранці, не міг одразу згадати, чи був у його житті старий металург, а чи то йому тільки наснилося — раптово повернувся невгамовний мандрівник.

Саме повечеряли, сиділи коло телевізора, дивилися щось цікаве, навіть товариш директор висунувся з кабінету та уважно дививсь, поки його не покликав телефонний дзвінок, і просто-таки ніхто й не почув і не помітив, як до кімнати зайшов дід Макар.

— Здоровенькі були, — майстерно передражнив він Тарапуньку, — добрий вечір, добрі люди, — додав.

— Ой діусю! — кинулася старому на шию Ляна.

— Здрастуйте! — тепло привітався Харитон.

— Повернулися, тату? — зраділа тітка Клавдія.

Дід Макар розповів про все, що чув і що бачив. Вадим Андрійович незабаром теж приєднався до гурту, на столі з'явився міцний та запашний чай, — обов'язковий частунок у сім'ї дирек-

тора з нагоди появи діда Макара. Але на цей раз чай вистигав пезайманий, бо Макар Єрофейович розповідав про такі речі, які й не снилися Харитонові.

Дід Макар час від часу, відсьорбуючи з чашки, помолоділий, засмаглий і якийсь святково-незвичайний, повагом, так, ніби вичитував з великої і священної книги, розповідав, як, з яким почуттям ходив у тому домі ульяновському, де на березі Волги промайнуло вождеве дитинство.

— От здається мені, що тут він десь за дверима, що почую голос дитячий та побачу, як русочубий хлопчик із сестричками та братиками грається. І скільки людей туди не заходить — усі мов у інший вік перекидаються, забувають, хто вони, здається кожному, що в зовсім іншу людину обернувся, іншими очима усе бачить.

Мандрівник на хвилину замовк, пошукав у боковій кишені просторого піджака, дістав два буклети і урочисто передав один Ляні, а другий Харитонові. Ляна розчервонілась від радості, чмокнула дідуса в зморшкувату щоку, застигла, розглядаючи кольорові знімки ленінських місць в Ульяновську.

— А це Шушенський меморіал,— вручив дід Макар на додаток внукам ще два пакети.

Онуки зацікавлено переглядали фотознімки, а дід знову урочисто і роздумливо повідав про те, що з Ульяновська переїхали вони в Казань, побували в університеті, де вчився юний Ленін, постояли біля пам'ятника Ульянову-студенту, а вже звідтіля полетіли в самий Красноярськ.

Розповідав дідусь про Шушенське, про мінусінські степи, схожі на ті, що лежать між Новотуржанськом і Дінцем, про великі Саяни з білосніжною вершиною Борус, про Єнісей широкий. А Харитон уявляв усе те, мріяв і собі колись побувати у далекому Сибіру, поглянути на ті місця, де був у засланні Ілліч і де тепер, як каже дід Макар, усе переінакшилось, усе ожило, все живе і розвивається за ленінським планом.

— Надивився я різних пам'ятників у різних місцях. І всюди ті пам'ятники робилися з великою любов'ю, ніби живий стоїть Ілліч і на міських площах, і там, де заслання відбував, де про щастя людське мріяв,— закінчив свою розповідь дід Макар та всловив надію:— Скоро і ми в своєму Новотуржанську побачимо чудовий пам'ятник Іллічу, неодмінно побачимо.

II

У житті часто не так трапляється, як гадається.

Наступного дня зібралися до гурту всі діди: Макар, Іван та Кузьма, завітали до них Харитон з Ляною, навіть Лянині батьки

збиралися до Журавльових у гості, оскільки був вихідний, але в останню хвилину їхнє гостювання відпало, бо в директора заводу навіть вихідні часто перетворюються на робочі.

Дід Копитко зрадів школярам неймовірно, ніби роки з ними не бачився.

— Ляночко, серденько, ти просто не днями, а годинами ростеш та розквітаєш, ніби студентка яка, а не школярка.

Ляна раділа та пишалася, не лишалася й собі в боргу.

— А ви, дідусю, теж ніби помолоділи після дороги, парубок та й годі.

— Та й таке, хоч і підтоптаний, а парубок, баба он підвела, кинула старого, мусиш парубкувати.

Харитонові теж перепало тепле слово:

— А Харитон витягнувся вгору, так і тягне на гвардійця, так і тягне,— заздрих хлопцеві коротенький дід Копитко. Він, як і всі низькорослі, схилився перед стрункими та високими.

Кузьма Степанович помовчував і вже тільки тоді, коли Ляна, звернувши увагу на ту мовчазність, запитала: а що ж він побачив у себе на батьківщині, промовив:

— Не впізнати Чувашії. Чебоксари — містечко було собі та й годі, у яру над Волгою розкидане, тільки подекуди на гору виглядало. А тепер — чверть мільйона в Чебоксарах. На гору потяглися просторі вулиці, будинки звелися такі, як у Москві. А неподалік місто-супутник Новочебоксарськ з'явилося, місто-завод, найкращі фарби в світі тут вироблятимуть. Школи, інститут, університет — ні, це не колишня убога Чувашія. Просто серце радіє, коли на все дивишся, недаремно жили ми на світі..

Видався чудовий весняний день. Навіть вітер набридливий, такий, який тільки і буває у цей час у донецькому краю, заснув десь у байраці. Сонце світило весело, гріло по-літньому, дотоплювало залишки снігу та льодових брил у затінках. Дерев в дідовому садку вже чули весну, ворушили округлими темними бруньками, і пахли ті бруньки щонайкращими ароматами, нетушешніми, а хіба що із вічнозелених джунглів сюди занесені. На оголених від снігу грядках вочевидь лізли із землі блідо-зелені півники, брунотно-сірі зім'яті пагони півоній, а смородина вже встигла випустити зелені пуп'янки і так смачно пахтіла, що вже привабила до себе перших бджілок, які невідомо звідки і чому в такий час з'явилися.

— А чи не зварити б нам косарську кашу, люди добрі? — як завжди, подав ініціативу дід Копитко.

— А може, пройдемося в місто, глянемо, що там на площі робиться? — подав голос дід Макар.

Ця думка припала всім до серця — в Новотуржанську тільки й розмов було про те, що на міській площі почалися підго-

товчі роботи по спорудженню пам'ятника Володимирові Іллічу Леніну.

Зібралися швидко. Три діди, двоє онуків та ще тітка Ганна, вшістьох вийшли з двору Журавльових, вулицею Журавльових рушили на Першотравневу. По дорозі до них приєдналося ще кілька сусідів, школярі потяглися за Ляною та Харитоном, так і йшли гуртом посеред вулиці, оскільки тут було сухіше. Машини у вихідний не снували без діла, водіям теж потрібний, як і всім людям, відпочинок.

Що ближче підходили до центру старого міста, що звалось просто Туржанськом, то більше стрічалось людей, бо в такий день нікому не хотілося сидіти по хатах, тягло кожного, й старого й малого, на сонце, на весну.

В усьому відчувалося свято: у спокійних позах людей, у дитячих усмішках і в розгладжених зморшках старих, в охайному одязі і в шумі літаків, що снували небесними шляхами в свої далі, у голосах дівчат і в звуках гітар та гармоній, у чутливій настроєності дерев і в урочистому світінні стін помітно помолоділих будинків.

Харитон почувався так, ніби йшов на якесь величне і небачене видовище, ждав чогось незвичайного, йому було так гарно і так затишно на душі, бо вже приріс серцем до цього міста, до цього гурту людей. Він не відставав ні на крок від дідів, а вони простували неквапно, урочисто, так, як і життя своє пройшли на цьому великому і доброму світі. Перемовлялися, щось згадували, а чогось дивувалися, а чомусь раділи, почувалися, як наймогутніші і найповноправніші господарі землі.

У старому Туржанську, до якого приліпився збоку Новотуржанськ, розташувались всі районні установи, універмаги та гастрономи, крамниці, кафе і ресторани, різні заклади і школи, а посеред усього того згромадження різноманітних, різної висоти і конфігурації будівель була широка міська площа, побіля якої височів міський Будинок культури, що звався серед народу дуже вагомим словом — театр. Правда, та назва була явно умовною, бо театр тільки тоді є театром, коли він має справжню, придатну до вистав сцену. В туржанському Будинку культури, незважаючи на його високі та громіздкі, схожі на древньогрецькі колони, на широке фойе і зал, в якому при потребі могло вміститися до тисячі глядачів, була дуже незручна і порівняно до всього іншого мініатюрна сцена. Але тому вже неможливо було зарадити, грубу архітекторову помилку можна було пом'якшити хіба що отією назвою будинку. Не клуб, а театр — і то легше.

Сьогодні ніхто не зважав на те, як побудовано Будинок культури, що в ньому робилося і що мало бути ввечері, увага всіх була прикута до міської площі. Діди аж зупинились від подиву

та приємної несподіванки, аж переглянулися та вдоволено підморгнули один одному. Поки вони мандрували по світах, поки приглядалися, що воно діється та як ведеться в чужих містах і краях, на їхню власну вулицю надходило свято. Потужні трактори та екскаватори геть перерили всю широку площу, викорчували з неї старі, хилі, розкидані як попало дерева, вирівняли під шнур алеї, деякі з них уже встигли забетонувати та заасфальтувати, хтось невідомий уже підготував ями для молодих дерев, а кілька п'яти-шестилітніх каштанів та кленів уже прилаштувалися на новосіллі.

Головні роботи розгорнулися на протилежному від Будинку культури кінці площі, ближче до новотуржанської сторони. Тут каменярі викладали з рівних, гладенько відполірованих мармурових плит майданчик, на якому мав звестися вгору високий постамент під бронзову постать. І хоч усе тут ще було розкидане і розвернуте, панувало повне робоче безладдя, але такі бувалі і знаючі майстри, як діди-металурги, розуміли, що на робочому майданчику наставало саме те закономірне безладдя, без якого не зводиться в світі жодної споруди. На майданчику мирно відпочивали заляпані в ґрунт та багнюку машини, чудернацькі екскаватори і важкоколесі утрамбовувачі, лежали гори мармурових плит та дикого каміння, виднілися важкі брили, що мали скластися в міцний постамент під пам'ятник.

Жодної робочої людини. Вихідний — для всіх вихідний. Але навколо міської площі в цей перший по-справжньому весняний день усе гуло і вирувало, підходили і відходили поодинокі й гуртами люди, перемовлялися, розпитували, раділи тому, що в день весняний, напередодні Першого травня, в сторічну дату від дня народження Володимира Ілліча, їхнє місто прикраситься гордим і величним пам'ятником.

Дід Макар, дід Іван та дід Кузьма, оточені ріднею та знайомими, й собі довго стояли біля майбутнього пам'ятника, обговорювали жваво питання: на який саме із відомих пам'ятників буде схожий їхній. Потім урочисто обколесували широку площу і знову скерували свої кроки вулицями Туржанська туди, де старе місто непомітно переходило в Новотуржанськ. Вийшли на вулицю Першотравневу, а з неї на вулицю Журавльових, щоб у тому ж гурті, в якому й виходили, потрапити на подвір'я Журавльових.

Добрий настрій не залишав нікого до самого вечора, тільки ввечері зав'язався був невеличкий конфлікт, бо весна ще була рання, вечір надходив на донецьку землю несподівано, Ляна загулялася до темноти, не хотіла і в діда ночувати, не хотіла й сама бігти додому, а Харитонові забаглося зостатися в товаристві діда Макара.

— Ловкенький ти, Харику, дуже ловкенький і спритний теж. Коли я, то у воду і вогонь за братика, а коли сестричці непереливки, йти одна вночі боїться, тоді братик у кущі. Красенько дякую та й знатиму надалі вашу доброту, товаришу Колумб.

Довелося Харитонові в темряві бейкатися з вулиці Журавльових у директорський закут, тішити Ляну розмовами, а вона, відчувши свою перемогу, просто розквітала, була така ласкава та насмішкувато-піднесена, що Харитон уже й не шкодував, що пішов з нею.

Все було добре й другого дня, в школі закінчувались заняття, мав настати скоро весняний антракт, жадані весняні канікули, Харитон ішов до них спокійно й упевнено. В шкільному журналі з усіх предметів мав п'ятірки.

Тривога охопила всю сім'ю директора та й, напевне, всіх новотуржанців у понеділок надвечір. Приніс її до директорового дому дід Макар Єрофєйович.

З'явився невдовзі після того, як прибув додому Вадим Андрійович. Забувши привітатись, відразу ж накинувся на зятя:

— Так чув, Андрійовичу, новину?

— Яку саме, Макаре Єрофєйовичу?

— Про пам'ятник?

— Бодай такого не чути.

Харитон і Ляна, які дружно кинули свої закутки, щоб зустріти діда, остовпіли від несподіванки — стривожились, безпомилково відчули — трапилось щось непоправне.

— Що трапилось, тату? — занепокоїлась на кухні тітка Клава.

— А таке трапилось, що декому треба розум у голову вставляти та шию милити. То що ж воно виходить — не буде пам'ятника Ленінові в Новотуржанську?

Вадим Андрійович спробував згладити враження від того повідомлення, яким дід Макар приголомшив усіх.

— Чого ж, буде, але... пізніше.

— Добре пізніше, коли аж через півтора року обіцяють.

Спочатку Харитон ніяк не міг вловити, в чому суть справи. І тільки тоді, коли дядько Вадим пояснив докладніше, зрозумів, що й справді даремно рівняють екскаватори площу біля Будинку культури, намарне звалюють у гори каміння та вибудовують постамент для пам'ятника. Виявляється, для того, щоб відлити бронзову постать, треба було зарані, за рік або й за два раніше послати замовлення в якісь там художні майстерні, а так, оскільки звернулись туди із запізненням, то в майстернях мають спочатку відлити пам'ятники для тих міст і сіл, що оформили замовлення вчасно. Отож і мусили ждати новотуржанці своєї черги, а вона настане не раніше як через рік опісля того, коли відзначатиметься сторіччя з дня народження Леніна.

Прикро було, але що вдієш? Харитон хоч був і восьмикласник, але вже навіть його життя навчило розуміти, що не все дається людині тоді, коли їй того забагнеться, що є в світі речі недоступні, що треба вміти ждати, бо навіть найбільші розчарування і навіть гнів безсилі зарадити там, де неможливо щось зробити.

Макар Єрофейович дивився на те по-іншому. Він спочатку довго дошкульними словами ганив когось невідомого, хто не потурбувався тим, щоб замовлення було оформлено завчасно, а потім довго розпитував Вадима Андрійовича, а чи то й справді така безнадійна справа, чи й справді керівники тих майстерень навіть до голосу робітничого класу не прислухаються, до голосу металургів?

Вадим Андрійович, як здавалося Харитонові, почувався дещо винуватим, він явно був приголомшений тим, що трапилось, але, видно, не бачив більш-менш реального виходу із становища, що склалося.

— Нічого тут не вдієш, майстерні ті специфічні, їх у країні небагато, їм одним відомий секрет художнього лиття. А звертаються до них і робітники, і колгоспники, для них усі однакові, чи металурги, чи шахтарі, буряководи чи текстильники. Заступник голови міськради з питань культури прогавив, а на цілому місті окошилось.

— От бюрократ, от нехлюй...

— Тепер з нього, як з гуски вода. Витурили з роботи, а від того не легше.

Дід Макар довго обурювався нехлюйством тих, кому треба працювати чітко і акуратно, Харитон цілком був згодний з дідом, кривдно було за своє місто.

Саме тоді, коли обурення діда Макара досягло найвищої точки кипіння, в розмову втрутилась Ляна.

— А хіба то така складна справа вилити з бронзи пам'ятник? Бронза ж не сталь. Сталь лють, а бронзи злякалися...

Спочатку батько, а за ним і дід, угамувавши збудження, зирнули з подивом на дівчину. Навіть не удостоїли відповіддю того варнякання, яке могло вихопитись із вуст хіба що дівчиська, та ще такого говіркого, як Ляна.

— Візьміться та в ливарному цеху і відлійте. Адже бронза у вас є, чого ще вам треба?

Вадим Андрійович гмикнув, кинув сміхотливий погляд на тестя, а Макар Єрофейович мовчав, щось собі зважував, щось прикидав.

— Ляно, треба ж розбиратися в справах, йдеться не про звичайну плавку, а про художнє лиття. Люди на те вчилися, майстри свого діла...

— А ви хіба не майстри?

Макар Єрофейович зітхнув.

— Коли б то, онученько, ми були майстрами по тому ділу. Ночей би не поспали, а не допустили б такого, щоб у якомусь місті до такої річниці пам'ятника Леніну не було поставлено.

Не пройшла в життя Лянина порада. Довідавшись про те, як виливаються художні творіння з бронзи, міді та інших кольорових металів, Ляна більше не наполягала на тому, щоб дідусь із батьком бралися за незнайому їм справу.

Весь вечір у домі всі припишкло сумували. Навіть традиційний чай не втішав діда Макара. Не раз починав він оповідати про мандрівку по ленінських місцях, але кожного разу, ледь почавши розповідь, згадував якийсь пам'ятник: чи той, що стояв у Красноярську біля дому, де проживав перед від'їздом у Шушенське Володимир Ілліч, чи той, що в Шушенському стояв на березі річки Велика Шуш біля будинку, в якому жив Володимир Ілліч з Надією Костянтинівною. Розповідь переривалася, дід Макар знову починав нарікати на те, що так нерозумно розладналася справа з будовою пам'ятника в Новотуржанську.

Вочевидь засумував Вадим Андрійович. Кілька разів виходив з їдальні, чути було — набрав телефонний номер, говорив з кимось, усе про той самий пам'ятник, когось переконував, когось просив, але кожного разу повертався до столу мовчазний, на запитальний погляд діда Макара знизував плечима, відповідав:

— Не виходить...

Перед тим, як іти додому, Макар Єрофейович рішуче відсунув свою улюблену велику чашку з червоними рожами, звівся на поги і сказав:

— І все ж мусить вийти. Соромно буде сталеварам, на весь світ сором піде, коли дізнаються, що місто сталеварів без пам'ятника зосталося,— просив зятя:— Розшукай мені, Вадиме, ту книжку, в якій про те художнє лиття пишеться.

Вадим Андрійович розвів руками.

— Уже дивився. Про наше лиття — ціла бібліотека, а про художнє — нічогосінько.

Макар Єрофейович блимнув на зятя докірливо, а той на виправдання:

— Завтра-післязавтра найду таку книжку, подивимось.

З тим Макар Єрофейович рушив до дверей, а Харитон, прихопивши портфеля, і собі за ним.

— Проведу дідуся,— сказав Ляні.

Ляна не заперечувала. Навпаки, вона була в душі вдячна Харитонові, що той повівся по-лицарському, взявся супроводити дідуся, який уночі погано бачив.

Відразу ж, за ворітьми, пірнули у весняну ніч. Їх огорнули ледь відчутні, але такі неповторні весняні пахощі — вишневими

і смородиновими бруньками пахло, любистком, м'ятою і ще чимось незбагненим, може, зорями і небом, які так красиво, так легко висіли над головою і так звабно кликали до себе. Тиша стояла неймовірна, чути було, як дзвеніли у височині зорі, десь далеко-далеко грала ледь чутна транзисторна музика, шелестіли їхні кроки по м'якій вологій землі. Йшли мовчки, відчували близькість і тепло один одного, їм обом було так гарно і так приємно.

— Краса...— сказав напівголосно дід.

— Весна...— відповів онук.

Разок електровогнів потягся у далеку вулицю, на небосхилі цвіла гірлянда червоних вогнів — там зачайлися заводські труби, сигналили пілотам, які вели через Новотуржанськ повітряні кораблі.

Почулося журавлине курликання. Журавлі, як і нічні літаки, прямували на північ своєю дорогою, сповіщали на землю, що вони летять, що політ їхній високий, бо весна подарувала всьому живому теплі дні, а журавлям — погожі ночі. І Харитонові мимоволі згадалася Десна і ті місця на луках, де в час весняних перелітків зупиняються на перепочинок журавлині ключі, потім уявилося, як Яриська зустрічає табуни журавлів, як зводить до неба очі, як мружиться і розпитує у птахів — а чи не стрічали там де на далекому Донбасі втікача Харитона?

І щось лоскітне, щось трепетне стискало Харитонові серце, тривожило душу, кудись звало, до чогось кликало.

— Тепла буде весна,— пророкував дід Макар.— Високо йде птиця. Лелеки на Ляниному бересті не поселилися?

— Ні, не було...

Нещодавно Харитон по-своєму закріпив на бересті лелече гніздо, Ляна й цієї весни з надією кожного ранку поглядала на вершину дерева, ждала своїх лелек.

— Рідко вони в нас селяться, на північ рвуться...

Харитон був з тим цілком згоден. Він розумів лелек. З настанням весни і його серце час від часу заходилося незрозумілим трепетом, кликало кудись, і Харитон розумів — на північ кликало, туди, де синіла Десна, де ясніли Ярисьчині очі.

III

Потім надійшли весняні канікули. А з ними й справжня весна. Правда, дід Макар та дід Копитко і навіть дід Кузьма ще не ризикували вдягатися по-весняному, ще нацуплювали на плечі пальта, а на ноги взували черевики або чоботи, але однак кожного дня поралися нагородах, обрізували дерева, скопували градки.

— Що то воно молоде, що то кров гаряча,— захоплено відгукнувся дід Копитко, побачивши, що Харитон красується в легкому вельветовому піджаку, джинсах та літніх тапочках.— Отак і я красувався, бувало, тільки сніг із землі, а я вже босий.

— А в нас, у Чувашії, гляди ще й досі сніг лежить,— озивався дід Степанов, до нас весна не поспішає, буває, перед травнем такого навалить, що тунелі в снігу прокладати доводиться.

Дід Макар у подібні розмови не втручався, він думав про своє, у вільний час схилявся над книжкою, в якій розповідалося про художнє литво, але нічого певного там знайти не міг, сердився, що автори приховують свої секрети, хизуються лише тим, що їм пощастило виплавити.

Щоденно діди відвідували ливарний цех. І Харитона брали з собою. Харитон ходив охоче, бо любив спостерігати за роботою ливарників, а ще йому смакувала ота солонувато-мінеральна вода, яку можна було пити скільки завгодно у кожному гарячому цеху. Інших членів гуртка юних металургів не запрошували, бо діди все вели якись напівсекретні переговори з майстрами ливарної справи, але Харитон знав — радяться та прикидають, як самим виплавити у заводському цеху постать Леніна.

Кожного разу додому поверталися задумливі, низько хилили голови, скупо перекидалися словами.

— То ж кажи,— дивувався дід Копитко,— можна сказати, життя прожив, а не думав, що є такі речі, які не під силу справжньому сталеварові. А виходить, е...

Дід Степанов викопував щось із своєї пам'яті, в якій було складено безмежну кількість різних дивовижних речей, вичитаних із книг.

— Пишуть, що є такий в океані острів, Паскою зветься, чи що, так там якісь невідомі майстри такі фігури з каменю повирубували, що тепер ніхто ніяк не може докопатися, як їх було вимайструвано. А ті майстри, що майстрували, кажуть, зійшли світ за очі, самі перелякавшись того, що зробили.

Макар Єрофійович і на цей раз не встрявав у розмову. Він ніби й не чув того нічого, все думав, і досадно йому було, що він, отакий майстер, отакий герой-сталевар, і нічого не може вдіяти у подібній ситуації.

Коли вийшли на Першотравневу, дід Макар на хвилину притишив крок.

— От що, Харитоне, йди мерщій додому, а ми зайдемо в міськком партії, до секретаря заглянемо, з ним потолкуємо, ідея одна мені прийшла в голову...

— Ну, ну, розповідай,— ожив дід Копитко.

— Там і розкажу.

Харитон покiрно рушив додому, а дiди подалися в протилежний бiк, на площу, до якої прилягало просторе i свiтле помешкання мiськкому партiї.

Необразився Харитон. Дiд часто ходив до мiськкому, а Харитон знав, що в ту установу так собi i хто завгодно абичого не ходить. Отак прямував Першотравневою i радiв, що дiди piшли самi туди, був упевнений, що вже коли дiдовi в голову вскочила якась iдея, то щось iз неї та буде корисне.

А в небi знову пропливали ключем журавлi. Несли весняну радiсть, перемежану з втомливою тугою, летiли на пiвнiч, туди, де пiд ясним сонцем блищала Десна, де зосталося Харитонове дитинство, де жила ота Яриська, що цiєї весни теж закинчувала восьмий клас.

Якось спросоння Харитоновi приверзлося, нiби Яриська давно про нього забула, нiколи його не згадує i згадувати не хоче. I причепилася до хлопця нав'язлива думка — нагадати про своє iснування. Оскiльки в наш час зробити це неважко, то Харитон пiсля деяких вагань придбав конверта з синiми i червоними смужками, з помiткою «авiа», взяв та й надiслав Ярисьцi Горопасi в село Бузинне листа авiапоштою. Хай подивується дiвчина, отримавши його з ясного неба.

Вкинувши того листа в поштову скриньку, тепер пильним оком провiджував кожний лiтак, що прямував на пiвнiч: чи не цей повiз листа до Яриськи? Гадалося йому, що оскiльки лист з помiткою «авiа», то його обов'язково мають доставити в Бузинне лiтаком. Уявляв собi, якої-то сенсацiї наробить той лiтак, що, доставляючи авiапошту до власних Ярисьчиних рук, сяде на полi бiля села, пiд самим лiсом, як на те небачене диво збiжаться колгоспники, школярi, а з кабiни висунеться пiлот i загукає: «А котра тут iз вас Яриська Горопаха? Отримуй, чорнобрива, листа вiд Харитона Колумбаса».

Вже повертав на вулицю Журавльових, коли вгорi проплив черговий лiтак, прогув натужно, якось важкувато, видно, немало накидали йому листiв з червоно-синiми смужками, з позначкою «авiа». Може, саме цей понiс на могутнiх крилах Харитонового листа на Десну до далекої, але незабутньої Яриськи?

Лiтак i справдi принiс Ярисьцi радiсть, тiльки було це не так, як уявлялося Харитоновi. Не приземлявся бiля Бузинного, а зоставив пошту в аеропорту Бориспiль, а звiдтиля її повезли автофургоном на Головпоштамт, потiм добирався той лист рiзними засобами до Бузинного, а в Бузинному попав у шкiряну торбинку листоношi, iнвалiда Вiтчизняної вiйни дядька Сидора, потрапив не вiдразу, а пiсля того, як дядько Сидiр обдивився його з усiх бокiв, бо дуже вже красний конверт видався.

— Ага,— сказав сам собі дядько Сидір,— значить, ще живий і здоровий Колумбасів хлопець, коли до Горопашиної дівки пише. Хоч і далеко, але треба якось уручити.

Канікули вже закінчувались, але ще не закінчились, і Яриська в село не наверталася, бо канікули, як відомо, відведені учневі для того, щоб відпочивати на волі та набиратися сили для штурму наступної шкільної чверті.

І Яриська відпочивала.

Уже рік минув, як Харитон не стрічався з Яриською. І треба добре приглянутися тепер, щоб її впізнати. Вона так само, як і Харитон, як Ляна, за цей рік витягнулась угору, вже не дівчам сухорлявим видавалась, а дорослою дівчиною, погарнішала та поцибатішала, вже не рюмсала коли треба, а коли й не треба, ходила задумлива та зосереджена. Але то не за Харитоном вона сумувала, не за ним журилася. Забуватися вже почав, хоч інколи й спливав у пам'яті образ норовистого та непокірного Харитона, який для неї був ріднішим за рідного брата і який так нещовито повівся з нею невідомо з якої причини.

Без Харитона Яриська могла якось жити собі безжурним життям, але сумувала від того, що закінчувала восьмий у бузинівській школі, що треба було негайно розв'язувати життєво важливе питання. Оскільки вона була особою серйозною, то все частіше замислювалася над своєю долею, яка видавалася їй не такою вже й легкою та ясною. Куди кинутися після школи? В лісі з батьком зайчиків ганяти? Але то не її професія. Матері допомагати вирощувати на городі буряки та капусту? Це теж не те, що хотілося б робити дівчині. Вступати до дев'ятого класу в борівській школі? Хоч би вже Харитон там учився, то, може б, і їй було не так страшно від дому відриватись, а так боялася опинитись сама вічна-віч з невідомістю.

Уже відхлюпотів березовий сік у цеберки, вже з'явилися перші лісові дзвіночки, вже птахи в березовому гаю галасували повесняному. В Ярисьчиній душі неспокій поселився якийсь незрозумілий. Не хотілося у хаті сидіти, йшла до гаю, блукала серед дерев, здивавшись із дикими кізками, приманювала їх, а вони, здичавівши по весні, сторожко пряли вухами, намагалися швидше зникнути з очей.

Сумовито жилося Ярисьці у лісовій сторожці.

Неждано-негадано через когось із бузинівців, що в справі завітав до дядька Євмена, прийшов наказ від листоноші Сидора: «Хай ваша дівка з'явиться, там її депеша жде».

Коли почула те Яриська, то так і спалахнула вся, а серце так і затріпотіло радістю, відразу подумала, що депеша та не від кого іншого, а від Харитона. Іншому комусь не було діла до Яриськи, ніхто інший депеші їй не міг послати.

Не йшла, а бігла до села, бігла напрямці то дорогою, то лісом, поспішала, упріла вся, не терпілося їй узяти до рук жаданого листа. Дядько Сидір був удома, він не полюбляв ходити по хатах, більш був схильний до того, щоб самі бузинівці до нього заглядали в хату. Кожному, хто з'являвся по лист чи газету, він дуже радів, вибачався, що не з'явився особисто, скаржився на ноги, що розболілися, просив сідати в хаті, урочисто розкривав поштову торбину, довго, озброївши носа проіржавленими окулярами, рився в ній, нарешті видобував потрібну кореспонденцію та урочисто передавав адресатові.

— Читай на здоров'я. Хай пишуть частіше, а наша пошта доставить вчасно і в цілості.

Сидорові дякували за радість, а він просто пломенів від щастя, що причинився до доброго діла.

Яриська терпляче ждала, тільки на лиці мінилася, поки дядько Сидір копався в торбі, а коли побачила в його руках диволіста, білого, як голуб, і з червоно-синіми смужечками по боках, то не відразу повірила, що то і є та депеша, задля якої її кликав листоноша, і тільки тоді, коли лист опинився в її руках, кинулася до дверей. Вже на порозі згадала, що треба подякувати, а дядько Сидір кинув навздогінці:

— Читай, дитино, на здоров'я! Хай пишуть, а пошта доставить вчасно і в повній цілості.

Видно, люди ростуть не поступово, як здається, а нерівномірно, в одні моменти їх гонить угору, як з води, а в інші, може, й не ростеться людині зовсім. Ростуть люди, напевне, в час радості. До Яриськи прилинула така радість, що вона за кілька коротких хвилин підросла вочевидь, стала така метка та рухлива, розчервонілася так, що аж обличчя округлилось, а очі зробилися такі сині та глибокі, що з самим небом могли позмагатися.

Знову бігцем поспішала від села до рідного лісу, тулила до грудей дорогого листа, ніби боялася, що його від неї хтось відніме, час від часу зиркала на адресу: їй таки ж, Ярисьці Горопасі, він адресувався. І був не від кого іншого, а саме від Харитона Колумбаса, отого невдячного шибайголови, якого вона мало не викинула зовсім з своєї пам'яті.

Що він їй писав? Два почуття боролися в ній — хотілося швидше прочитати, довідатись, що написано, і разом з тим боялася. А що, коли щось недобре? Що, коли в листі накинеться на неї Харитоша-листоноша так, як ні з сього ні з того накинувся тоді в березовому гаю?

Тішилась надією, хотіла вірити, що лист гарний, дружній, бо дуже вже в красивому конверті прийшов: у білому-білому, з синьо-червоними смужками ще й з гучним написом «авіа». Коли б не-

приємним був той лист, то прийшов би у звичайному сірому конверті.

Зупинилась уже тоді, коли потрапила до березового гаю. Любила Яриська цей гай. Тут було так легко, так гарно мріялось, голову обсідали такі приємні спогади. Почула, як дятел вистукує в лісі. Прислухалась, а то серце сполохано бухає у грудях. Почулося, що скрипки далекі ніжно так заграли в гушавині. Прислухалась, а то у вухах дзвеніло приємно і мелодійно, так незвичайно, так весняно.

Озирнулася навколо, вдивилась у лісову гушавину — чи немає поблизу Митька, чи не підглядає підступний братик? Нікого не було. Тільки гурт синиць цілінькав серед гілок, тільки сонце пускало крізь гушавину золоті зайчики.

Обережно дістала листа. Ще раз оглянула з усіх боків, підколупала з одного боку заклею, вона хоч неохоче, але відстала, і в Ярисьчиних руках затріпотів білий аркуш, а на ньому рівниці, трохи похиленими рядками побігли Харитонові слова:

«Здрастуй, Ярисько! — урочисто звертався до адресатки Харитон і відразу ж повідомляв: — З глибоким привітом до тебе Харитон, якщо ти мене ще не забула».

Яриська хихикнула нервово, не помітила, що очі зволожились від щастя, подумала: «От ще ж дурненький, от же баламут такий, міг таке подумати, отаке написати. Чому б то я забула, чому мала забувати?»

Читала далі:

«Довго вагався, а оце надумав послати тобі листа, бо чогось ти мені все снишся та привиджаєшся, йду вулицею, а попереду яка-небудь дівчина, то мені так і вдарить у серце — невже Яриська? То відпиши мені, чи ти там жива та здорова, чи не трапилося чого з тобою та як ти учишся і живеш, бо мені те цікаво знати».

Яриська аж мліла від щастя, подобався так їй Харитонів лист. А найпаче те, що вона йому снилася та ввижалась.

«А я живу добре, вчуся у восьмому і на «відміпно», а головне, ще у гуртку юних металургів перебуваю, а тут нас навчають того, як сталь плавити, ото ж я собі твердо вирішив, що після восьмого піду у профтехучилище при заводі та вчитимуся на металурга, бо це найкраща професія, оскільки, як ти сама знаєш, метал — це сила, це все».

Нараз Ярисьці здалося, що то не Харитон пише, а хтось інший, дорослий. Та вона відразу відігнала од себе той сумнів — це ж так виріс Харитон, це таким уже серйозним та поважним став, що, мабуть, вона його вже б і не впізнала, коли б зустріла.

«А ще пропиши мені, Ярисько, куди ти думаєш податися в науку, коли закінчиш восьмий, бо, якщо хочеш, то можеш вступати в яке хоч профтехучилище в нас у Новотуржанську, тут

багато різних училищ та технікумів і приймають усіх охоче, особливо хто на «відмінно», а ти можеш легко пройти які завгодно іспити».

Яриська ще раз перечитала написане. Здалося їй, що Харитон підслухав її думки, якось довідався про її клопоти і вчасно подає їй дружню руку. Але як те зробити? Хтозна, де той Новотуржанськ, хіба вона знайде туди дорогу? Вагалася, а серцем вірила — поїде влітку до Харитона, поруч з ним шукатиме свого місця в житті.

Далі Харитон описував дядькову сім'ю, про діда Макара та дідів Копитка і Степанова не забув, повідомив про те, що в них з дідом великий клопіт, бо ніяк не в'яжеться справа з побудовою пам'ятника, а всім новотуржанцям дуже хочеться побачити в себе на площі пам'ятник Володимирі Іллічу.

Яриська перечитувала лист і раз, і двічі, і сміялася сама до себе, і крадькома витирала зрадливі сльози. І не помічала того, що сонце вже похилилось до обрію, сховалося за лісом, у березовий гай підкралися сутінки, вечорова прохолода підступала з гущавини.

Вона тинялась по гаю, то прихилилася довірливо до берізок, то ховала листа за пазуху, то знову діставала його, аж поки від лісової сторожки долинуло Митькове:

— Ярисько! Гей-гей, Ярисько, йди до хати, бо мама березової каші всипле.

Яриська згадала, що вона ще далеко не доросла і не самостійна, що вона всього-на-всього восьмикласниця, помітно знітилась, поменшала і відразу ж перестала рости. Неохоче рушила на братів поклик. Нічого не вдієш, нікому не хочеться ні з сього ні з того бути частованим березовою кашею.

IV

У всякого свої радості і свої печалі.

Ляна знову раділа і розквітала. Тільки сполохала телефонним дзвінком Харитона, веліла бігти на зарядку, тільки вискочила на ранкове сонечко, скинула вгору руки, вдихнула на повні груди чистого повітря, підняла вгору очі, розкрила їх широко і побачила — сидять!

Вірніше сказати — не обое сиділи, а тільки лелечиха, а лелека стояв на одній нозі, сумовито схиливши голову, знову стривожений тим, що лелечиха в дорозі натерла крила, примостилася, ледве жива впала на випадкове гніздо.

Правду кажучи, на цей раз Ляна не так зраділа появі лелек, як торік. Їй відразу ж пригадалося, що це не означало того, що вони вже поселяться назавжди, але однак неймовірна радість

огорнула серце дівчинки. Вона перестала вимахувати руками, кинулась до хати, у дверях ніс у ніс зіткнулась із Харитоном, пошепки, боячись налякати нових поселенців, повідомила:

— Сидять...

Харитон, як і кожного ранку, ще не прогнав від себе солодкого позіхання, ще слабо реагував на оточення.

— Хто? — позіхнув він.

— Лелеки, от іще!..

Харитон зиркнув у бік безверхого береста, і від нього враз відлетіла у безвість сонливість, йому стало весело, хоч, правда, не тому, що лелеки були для нього такою дивною, а просто збагнув, що настала найсправжнісінька весна і нікуди тепер не втече.

Мовчки пробралися в город, продибцювали навшпиньки, боячись налякати птахів. Лелеки не те що не злякалися, вони ніякої уваги не звернули на цікавих, сиділи собі в необжитому гнізді, думали свою подорожню думу. Харитон, приплющивши око, бо проміння било просто в лице, розглядав новоприбулих. Дуже вже знайомими видалися йому лелеки, геть точнісінько такі, які жили в нього за хатою на старому дубі в далекому селі Бузинше на Десні.

— Егей,— озвався Харитон,— як ви сюди забралися?

Лелека, ніби зрозумівши запитання, опустив ногу, став на обидві, схилив дзьобату голову, зацікавлено глипнув на хлопця, ніби усміхнувся від радості, ніби справді зустрів знайомого.

— От чесне комсомольське,— сказав тоді Харитон Ляні,— це наш бузинівський лелека. Напевне впізнав, гляди, усміхається...

Ляна розкрила була рота, щоб категорично заперечити, бо подумала, що коли цей лелека бузинівський, то він знову поведе лелечиху в Бузинне, але в цей час інша думка освітила їй голову: якщо цей лелека бузинівський, то, побачивши тут Харитона, він неодмінно зостанеться на місці, подумавши, що потрапив на бузинівське гніздо.

— Може бути,— згодилась Ляна,— це він навмисне розшукав тебе, бо кажуть, що птахи звикають до людей навіть більше, ніж кицьки. Кицьки до місця звикають, а не до людини...

Того ранку не робили зарядки Харитон з Ляною, вони милувалися лелеками, розмірковували над тим — зостануться вони тут жити а чи полетять на Десну. Тим часом Лянина мама гукнула:

— Школярі, снідати час, до школи спізнитесь.

Харитон знову жив у дядьковому домі — дід Макар несподівано кудись подався, прихопивши з собою і діда Копитка. На сторожі вулиці Журавльових зостався дід Кузьма, його не взяли, бо застудився, ще й досі бухикав, як у діжку.

Після довгих нарад та суперечок у міськкомі партії, новотуржанці прийшли до висновку, що їм не до лиця ждати погоди біля моря, чекати, поки в тих художніх майстернях усім іншим виллють пам'ятники та поки надумують ошчасливити металургів. Не до лиця тим, хто плавить метал, залежати від інших металоплавильників. Дід Макар сказав, що не святі горшки ліплять, переконав, що не може такого бути, щоб справжній майстер вогню, якому підкоряється найтвердіший у світі метал — сталь — та не міг справитися з якоюсь там легкоплавкою бронзою. Вся суть, мовляв, тут не в тому, що зробити цього неможливо, вся сіль у тому, що треба знати, як це робиться. І дід Макар запропонував відрядити кількох найдосвідченіших сталеварів у самий Київ, у художні майстерні, хай добре приглянуться, як робиться те таємниче діло, та й визначать собі — можна щось зробити у місцевих умовах, а чи й справді то діло безнадійне.

Поїхали діди Журавльов та Копитко, а з ними краший майстер сталеплавильної справи заводу. На них у Новотуржанську покладалися великі надії — якщо вже ці нічого не зроблять, то тоді нічого ніхто не вдіє.

Сумовито стало на вулиці Журавльових. Спорожнів сад, тільки тітка Ганна поралася на грядках, не варилось вечорами знаменитої косарської каші, тільки дід Кузьма навідувався, щоб побухикати на весь сад. Сумно стало Харитонові, перебіг під дядькову стріху, з Ляною було значно веселіше.

Почалася в школі остання чверть, настав відповідальний час — треба було не послабити уваги до навчання, на «відмінцю» закінчити восьмирічку, щоб у профтехучилище подати якнайкращого документа та добру характеристику. Ляна твердо вирішила закінчувати середню школу, а Харитонові снилася найпрекрасніша із професій, які тільки міг собі уявити.

В школі він почувався невимушено і легко. Якось непомітно за зиму восьмикласники підросли, змужніли, уже в декого з хлопців і вуса під носом зачорнілися, в Харитона теж з'явилася вузька, ледь помітна смужка від одного кутка рота до другого. А вже відомо, що коли в людини вуса сіються, то й інші думки заповзають у голову, міняються інтереси. Восьмикласники ставали все поважнішими та статечнішими, не чубилися на перерві, не ганяли по-дурному, а дедалі частіше, мов шпаки під осінь, збиралися гуртками, не уникаючи, до речі, і дівчачого товариства, та говорили про щось серйозне, про життєво важливе, а коли й сміялися, то вже по-іншому і з інших причин.

Помітно змінилися і восьмикласниці. І в поведінці, і зовнішньо. Не кісники вплітали в коси, а модні зачіски вивершували, заплітали такі розкішні і довгі коси, що хоч і не хотілося б тобі на них дивитися, а задивишся. І очі в дівчаток блищали якимось

по-новому, вираз у них був значно осмисленіший, ніж колись. Що було раніше — сміх та пустощі в дівочих зіницях, а тепер, під весну,— зовсім по-іншому блищали їхні очі. Задумливо, три-возможно і якось так синьо-синьо або каро-каро, а то ще аж зеленкувато і привабливо так, що вже й уроків не чулося, коли зупинявся на тобі ненароком той синій погляд.

Харитон упевнено і спокійно дививсь у своє майбутнє. Коли поруч з ним були такі люди, як дядько Вадим, як дід Макар — можна було почуватися певним у своєму житті. Намагався дивитись лише вперед, лише в день завтрашній. Коли б ще Яриська надумала приїхати до Новотуржанська, коли б і вона навчалася тут, тоді б уже й зовсім не було у Харитона ніяких клопотів, був би спокійний та щасливий.

Про минуле намагався не думати. Найдорожчі люди, з якими він ішов через своє дитинство, zostались у його пам'яті, в найглибшому тайнику його душі. Жила там мама, дідусь Андрій. Батька він не пам'ятав, навіть не згадував того, що в нього, як і в усіх, був батько. Ніби й не було його, ніби й не могло бути. А маму й діда Андрія згадував часто. З'являлися вони до нього то уві сні, то несподівано приходили на уроці чи в час, коли виконував домашні завдання. На хвилину відривався од своїх справ, вітав їх і відразу ж, важко зітхнувши, посилав у той найпотаємніший куточок душі, наказував бути там, поки знову покличе. І вони покійно зникали, а Харитон спокійно займався своїми щоденними справами.

Час — усьому голова. Він лікує і рани землі, і рани людські теж, він поступово заспокоює людське серце і заколисує душу.

Після уроків Харитон зостався в школі, бо Слава Федорівна просила прибрати біля школи, згребти осінні листя та різне бадилля. Хлопці порпались у шкільній садибі неохоче, але сміття поступово згорталося в купи, і над містом плив запашний сіробілий дим, такий приемний і такий освіжаючий.

Ніхто не помітив, коли біля школи зупинилася чорна машина з директорськими номерами і на шкільне подвір'я поважно заїшов знайомий Харитонові неговіркий шофер.

Не покликав здалеку, а, підійшовши впритул до Харитона, наказав:

— Ідьмо, шеф кличе.

— Який шеф? — здивувався Харитон.

— Мій шеф. Скажи своєму — і катай.

Шофер повернувся і так само неквапом пішов з подвір'я, а Харитон, постоявши трохи, рушив услід за ним.

Мовчки приїхали до контори заводу. Біля парадного входу шофер запобігливо відчинив Харитонові дверцята, наказав:

— Валяй до Вадима Андрійовича, жде.

Харитон не знав, що й думати. Не бувало такого, щоб дядько Вадим викликав його до себе та ще й машиною. Напевне, трапилося щось незвичайне, але що? Може, дідусь Макар повернувся, може, привіз гарну новину, може, сьогодні почнуть відливати пам'ятник?

Від тих здогадів солодко і тривожно билосся серце, але Харитон не був упевнений, що саме для цього його кличуть, і наближався до директорового кабінету ватяними ногами, інтуїтивно передчуваючи, що не задля радісного повідомлення його покликано.

Секретарка, як знайомому, дружньо всміхнулася назустріч, кивнула на двері, мовляв, заходь.

Вадим Андрійович був не один, сидів він не за директорським столом, а перед столом, лицем до лица з незнайомою людиною. Незнайомець відразу ж уп'яв очі в Харитона, ледь він переступив поріг, але хлопець на нього не звернув уваги, допитливо глянув на дядька, намагаючись з виразу обличчя вгадати: по радісному чи прикрому ділу його сюди кликали.

— Ну, ось і Харитон...— мовив Вадим Андрійович, і Харитон відчув, що в його тоні прозвучала якась і непевність, і розгубленість.

Харитон зупинився біля столу і тільки тепер зиркнув на того, хто сидів перед дядьком. Незнайомець сидів спиною до вікна, на його обличчя падали півтіні, в очі хлопцеві були впали ніби знайомі риси, та вони враз зникли. Незнайомця людина, старша від своїх років, гнулась перед директором. І якимось жадібно, більш ніж зацікавлено, застиглим поглядом дивилась на Харитона. А тому стало прикро від того пильного погляду, не по собі якимсь стало, і він запитально глянув на дядька.

— Не впізнаєш? — скупом всміхнувся Вадим Андрійович.

Харитон низав плечима. Подумалось — певно, його, Харитона, прийняли за когось іншого, за якогось розбишаку, а чи, може, злодійчука, прийшли до дядька зі скаргою. І він відчужено і навіть вороже ще раз глянув на незнайомця. В того потеплішали очі, заморгали дрібно-дрібно, винувато, аж Харитон розгубився, бо зрозумів, що, так кліпаючи, людина скаржитися на когось не може. І щось знайоме знову майнуло у тих очах. Але цієї людини він ніколи не стрічав у житті. Не випадало бачити людину з такими мозолями і великими руками, з таким загаром і глибокими зморшками біля носа та на підборідді, з таким сумом у примружених очах.

— Ну, гаразд,— мовив, зводячись на ноги, дядько,— ходіть сюди, зараз вам подадуть чаю, поговоріть на самоті...

Вадим Андрійович провів Харитона з незнайомцем у кімнату за своїм кабінетом, ту саму, в якій уже не раз Хари-

тон обідав чи полуднував у товаристві дядькових помічників. Ще не встигли всістися біля столу, як дядько вийшов, щільно причинивши за собою двері. Харитон безпорадним поглядом провів його, з прихованою тривогою і зацікавленням глянув на незнайомця. І знову щось знайоме промелькнуло було в пам'яті, але відразу ж і зникло.

— Ну, Харитоне, то не впізнаєш? — озвався нарешті незнайомець простудженим скрипучим голосом.

Харитон покрутив головою.

— Батько я твій, рідний батько...

Коли б грім ударив зненацька або підлога під ногами схитнулася від десятибального землетрусу, то й тоді б Харитон так не здивувався і не злякався б. Мов стрілив йому хто в потилицю.

Перелякано, закам'яніло дивився він на незнайомця і якось мимоволі переконувався, що це правда, бо очі незнайомця дуже схожі на очі тієї людини, яка щоденно дивилася на нього з портега в Бузинному і яку він, не задумуючись, називав татом.

— Ось так, сину, не надіявся ти побачити рідного батька. І я теж... Думалось, що ніколи в житті не здибаємось, а воно бач як... На життєвому шляху — як на довгій ниві...

Харитон похмуро мовчав.

— Повір, сину, що не моя вина в тому... Вірніше, не в усьому моя вина. Так склалось... Таке життя...

Старший Колумбас, бравий морячок Колумбас, у статурі якого не зосталось нічогісінько хороброго і моряцького, винувато сутулювався перед сином, майже дорослим сином, м'яв у руках цигарку і не знаходив слів для виправдання.

— Тебе переконали, що я загинув. То так, то правда. Для твоєї покійної мами я справді загинув... Так склалося. Життя, сину, воно складне, в ньому бувають такі несподівані повороти, виникають такі шторми і тайфуни, що... Бачиш, сину, в молодості все бачиться інакше, все не таке... Думалось нам з твоєю мамою, що житимемо в щасті, а воно не судилося... Не створені ми були для щастя, мене тягнуло море, а твоя мама того не розуміла, розійшлися наші шляхи.

Харитон закам'яніло сидів на місці, байдуже слухав дивну мову, ніби й не чув того, що говорилось.

— Тоді ми домовились... по-доброму, по-дружньому, без зла там якого, за обопільною згодою. Лишив я твоїй мамі все рухоме й нерухоме, грошової допомоги вона не захотіла, тільки попросила папера прислати... Ну, такого, щоб перед людьми було не сором, що ніби загинув... трагедія, одним словом. І щоб ніколи не з'являвся...

Харитонові поступово прояснювався зміст трагедії, яка стряслася над головою його батьків. Йому нило від жалю серце,

звідкілясь, ніби з глибокого тайника, вийшла мама, схилила голову, плакала тихо, і Харитонові було її жаль. Йому хотілося, щоб той жаль поширився і на людину, яка була його батьком, але жаль не з'являвся, було йому байдуже до того, хто винувато гнувся перед ним.

— Так би воно й було, хоч я ніколи про тебе не забував, знав, що ростеш, існуєш на світі, але я суворо дотримувався маминої вимоги, поселився далеко, на самій півночі, біля Льодовитого океану, не наvertавсь у рідні краї. І тільки випадково односельчанин один з'явився, розпиталися, він і розповів про маму... про біду таку... То я не забарився, приїхав оце...

Батько несміливо глянув на сина, хвилину ждав, чи той озветься, але Харитон мовчав, тільки з цікавістю, запитально дивився на батька.

— Збирайся, сину, поїдемо... Не пропадеш... Морського чи якого іншого діла навчу... прогодую, як належить, житимеш. У мене, правда, інша сім'я завелася, дітей двоє, рідні вони тобі... полкубиш їх, аякже, не чужі...

Щось незнайоме, чи то тепле, чи то важке, образливе ворухнулось у Харитоновому серці, але він швидко його відігнав, йому стало навіть цікаво — диви, як воно виходить — думає, що зостався один-однісінький, безрідний, а в нього десь на холодній півночі росте рідня... Цікаво — хлопчики чи дівчатка? Батько не сказав, а розпитувати — язик не повернувся.

— Все ж із батьком краще, ніж у чужих людей...

У Харитона прорізався голос. Образив його батько тими словами. Як він посмів сказати таке, подумати, що його син живе в чужих людей.

— Не чужі вони. Свої... рідні.

Батько Колумбас здивовано глипнув на сина, помовчав, збагнув, що сказав не те слово. Почервонів чи то від сорому, чи від невдоволення: справді-бо, хіба ж міг його син жити до п'ятнадцяти років серед чужих людей...

— Безумовно ж, свої, хоч далека, але рідня. Але не батько... Один я в тебе тепер...

У батькових очах забриніли сльози, він жалібно дививсь на сина, не знаючи, як до нього приступитися. Хоч і знав, що Харитон його син, але мусив ще в собі виплекувати до нього батьківські почуття, бо ще вчора або й сьогодні ранком він не міг уявити Харитона, міг будь-кого з восьмикласників, зустрівши на вулиці, прийняти за свого сина.

Сльози не зворушили Харитона. Навпаки, йому стало неприємно бачити цю розчулену людину, що називалася батьком, запідозрив, що ті сльози заіскрилися в очах з єдиною метою — розжалобити його. Одвів убік очі, глянув на двері. Хоч би вже

дядько Вадим зайшов та випустив на волю, не хотілося більше говорити з цим дивним незнайомцем.

Вадим Андрійович, ніби відчувши Харитонову безпорадність, зайшов до кімнати.

— Ну, як, товариші Колумбаси,— озвався бадьоро, награним голосом.— Розпиталися, порозумілися?

— Та ніби що так...— невпевнено буркнув батько.

— Як вирішуєш свою долю, Харитоне? — запитально глянув на Харитона.— З батьком їдеш чи в нас зостаєшся?

— Нікуди я не поїду,— почервонів, мов рак, Харитон.

— Не хоче синок їхати з батьком... не хоче,— заспішив тоді Колумбас-старший, звівся на ноги, схилив голову ображено.— Такі тепер дітки... новомодні... Та й те сказати — звідкіль йому знати батька?

— То правда,— згодився директор.

— Так що не знаю, як бути,— ще нижче повісив голову старший Колумбас.— Заробітки в мене звичайні, робочі, а сім'я ж... Висилатиму, що зможу...

Харитон, збагнувши, в чому річ, почервонів.

— Нічого не треба посилати,— сказав Вадим Андрійович,— не чужий нам Харитон, жив з нами до цього, житиме й після, поки на ноги стане...

— Ну, як хочете... Спасибі, що пригріли, не кинули...

— Нема за що дякувати.

— А все ж...

Щоб не катуватися, Харитон зиркнув на дядька.

— Мене там ждуть... у школі...

Вадим Андрійович промовчав, не знав, як повестися в подібній ситуації. Оговтався першим батько.

— То чого ж... біжи, синку. Діло — в першу чергу.

— До побачення,— похмуро мовив Харитон, прямуючи несміливо до дверей.

— Прощай, синку. Не забувай батька... Коли що до чого, то пам'ятай... Не кину.

Харитон, не сказавши й слова, зник за дверима.

— Отаке, Вадиме Андрійовичу, буває на світі. Ніхто не годен передбачити своєї долі, не знаєш, де тебе стріне радість, а де печаль...

То правда, в кожного свої радості і свої печалі.

V

Мов у воду опущений, ходив ці дні Харитон.

Ляна облишила його, бувало, що навіть не будила на зарядку, сама, ледь продерши очі, вибігала з дому і, тамуючи тривожне

биття серця, відразу ж прилипала поглядом до береста — на гізді мирно дрімали делеки. Ляна ловила кожний їхній рух, жила якимсь навіть їй самій незбагненим внутрішнім життям, забувши і про школу, про діда, Харитона і навіть маму.

Спочатку Харитон зітхнув полегшено, а згодом почувся ображеним та навіть обурювався з такої непостійності сестриччиного характеру. То вона ж набридала своєю турботою та увагою, а це зовсім кинула, ніби для неї Харитон більше не існував.

З нетерпінням ждав листа від Яриськи. Думалось, що вісточка від давньої подруги прилетить негайно, з першим літаком, але минали дні, а літаки не несли з Бузинного жодного слова.

Харитон зітхав, хоч знав, що в Бузинному літаки не приземляються, отож треба було ждати не «авіа», а звичайного листа.

Лист затримувався не з Ярисьчиної вини. Вона написала його вчасно, другого дня вкинула до поштової скриньки, не знаючи того, що робити цього було не варто. Треба було ще раз навідатися до дядька Сидора та кинути листа до його кирзової торби. Тоді він швидше рушив би в свої поштові мандри, а так довелося тому листові сумувати в товаристві інших кілька днів у металевій скриньці, про яку Сидір згадував не часто.

Стривожив Харитонову душу батьків візит. Ніби й спокійно та байдуже зустрів звістку про те, що батько не загинув героїчною смертю в океані, а був живий та здоровий, але після, розсгавшись, ніяк не міг оговтатися, не міг заснути до самого ранку. Катувався тим, що нечемно повівся з рідним татусем, адже, що не кажи, а той чоловік був найріднішою для Харитона людиною. Та коли другого дня батько ненароком знову зустрівся йому поблизу школи, у Харитона не повернувся язик мовити до нього ласкаве слово, не послухалися ноги, щоб піднести сина до батька.

— Здрастуй, сину,— привітався першим батько, чулися в його голосі вина та біль, приниження і надія.

— Здрастуйте,— сухо відповів Харитон, просуваючись на в'ятих ногах повз батька.

Колумбас-старший пішов за сином, і Харитон перелякався, йому здалося, що зараз усі школярі здогадаються, з якою метою ця людина йде за ним. Синові не хотілося, щоб його однокласники взнали про його дивного батька, йому було б дуже соромно перед людьми, коли б про те їм стало відомо. Батько ніби відчув синів настрій, пройшовши кілька кроків, спинився, кинув услід:

— Коли що до чого, синку, то я живу в Мурманську. Третя Морська... Знайти неважко, довідкове бюро зразу скаже... Не кшну....

Харитон на те ні слова, але зупинився, понурив голову, ждав, що скаже батько на прощання.

— Будь здоров, синку... Не зобиджайся...

— До побачення,— по-школярському розпрощався Харитон з батьком і, невдоволений і сам собою, батьком своїм і всім на світі, стомлено почвалав вулицею.

Більш батько його не турбував, хоч Харитон ще кілька днів і ждав з ним на вулиці зустрічі. Як несподівано з'явився, так непомітно і зник.

Харитон за ці дні ніби подорослішав, переконався, що життя значно складніше, ніж йому здавалось, уперто накидався на книжки, читав запоем і з тривогою ждав діда Макара — чомусь йому здавалося, що тільки сталевар Журавльов привезе йому впевненість і поверне душевний спокій.

Макар Єрофейович швидко повернувся.

— Не святі горшки ліплять,— були його найперші слова, які він повторяв, як устиг помітити Харитон, при кожній подібній ситуації, і хлопець зрозумів, що саме вони і визначали життєву суть і характер знатного майстра.

— Спробуємо,— відповів дід Макар на запитання Вадима Андрійовича про те, чи зуміють металурги добитися успіху в художньому литті.

У Харитонове серце з поверненням діда і справді влився спокій, відчув він себе знову впевненим і спокійним.

Макар Єрофейович і дід Копитко про свою поїздку розповідали скупі, більше розказували про Київ, ніж про те, що бачили та робили в художніх майстернях. Про київські мандри говорилося із тим захопленням, на яке заслуговувало це славне місто.

— Дніпро — красень,— відзначав дід Макар.

— А метро яке? Ідеш-їдеш, а тоді берешся-берешся вгору, аж страшно стане, що не виберешся. Глибина! — багатослівніше висловлював свої враження дід Копитко.

Кузьма Степанович, якому не пощастило відвідати Київ, несміливо вставляв і собі слово:

— Коли вже Чебоксари вирости, то що казати про Київ — давнє місто.

— Кінця-краю йому не видно,— жажався дід Копитко.— Як у ньому люди потрібні місця знаходять — і досі не скумекаю...

Коли заходила мова про те, як у художніх майстернях пам'ятники виготовляють, діди опускали очі.

— Виготовляють... Не святі горшки ліплять.

Діди на весь день зникли з дому, потаємно готувалися до важливого діла.

Тим часом у місті тільки й розмов було, що про пам'ятник. Новотуржанськ хоч і людний, і розкиданий, але те не заважало людям бути тісно об'єднаними в одну сім'ю. Об'єднував усіх

завод — не було сім'ї, представника якої не можна було б зустрінути на металургійному велеті.

Юні новотуржанці щоденно збігались до школи, і хоч тут була не одна школа, але якось уже так склалося, що новини з однієї школи швидко переносились у сусідню, а звідтіля в іншу, і школярі теж жили життям свого міста, інтересами старших.

— Кажуть, що Макар Єрофейович уже пам'ятника виливає? — приступали до Ляни.

Ляна, хоч і любила сенсації, на цей раз у розмову вступала нсохоче.

— А ти запитай його самого.

— Твій же дід.

— У мене, може, ще й батько є...

Ляна натякала на своє високе становище в Новотуржанську, на те, що їй можуть бути відомі ще й не такі таємниці, як дідова, але вона, хай усі знають, не якесь там базікало, щоб вибвкувати те, що мусить лежати під десятима замками.

— Та не виходить у них нічого, — встрявав у розмову хтось із всезнаючих, — не вийде в них ніякого пам'ятника.

— Це ж чому? — загострювався у Ляни носик.

— Бо не просте діло. Це тобі не сталеві оцупки, це художнє лнтво.

— А ти знаєш, що то такс? Ти з борщем його їв?

— Знаю не знаю, а уявляю трохи...

— Обмежена твоя уява. Бачиш з курячого польоту.

— Аби ви бачили...

— То й не базікай абичого. Знавць!

Школярі гуртувалися, в кожному гурті розмови про одне й те ж, і, головне, всюди суперечки — одні переконані, що новотуржанські металурги, здатні плавити найвищої марки сталь, з якоюсь там бронзою справляться легко, а інші доводили, що повік їм не освоїти того мистецтва, до якого в людини мусить бути ще й природний хист.

Шкільні суперечки були продовженням суперечок домашніх, бо, мабуть, не було такого дому, в якому б не сперечались з цього питання, сперечалися, зустрічаючись на вулицях, ідучи на роботу, перед початком і в кінці роботи. Дорослі так само поділялись на оптимістів і скептиків, одні вірили в металургів, а інші не хотіли й слухати, що людина може зробити те, чого її ніколи не вчили.

А діди тим часом, усамітнівшись у затишному кутку, разом з майстром та найпершим умільцем виготовляли форми, знай собі мудрували, сперечалися, щось розтоплювали, щось лили, але тримали все те у великій таємниці. Так тяглося кілька днів, аж до часу, коли з'явились діди увечері на чай до директора заводу і ніби між іншим, уже в кінці чаювання, заявили:

- То, значить, завтра пробуємо, Вадиме Андрійовичу.
- Надіється?
- Пробували...
- Ну, ну, давайте. Допомога потрібна?
- Поки що все маємо.

То був для Харитона незвичайний вечір. Ранком, коли поспішав до школи, на дорозі зустрів листоношу. Той тяг у директорський дім купу газет та журналів.

- Листів немає? — механічно запитав Харитон.
- Є й листи.
- На ім'я Харитона Колумбаса не помітили?
- Є й на нього...

Харитон відразу побачив Ярисьчин почерк, і серце йому зайшлося від щастя. Схопив листа і, мов навіжений, побіг вулицею, боявся, що його наздожене Ляна, яка настільки заморочила голову біля лелек, що, замість бігти до школи, ще й досі стояла біля береста, лупила очі на гніздо, в якому вже досить упевнено починали хазайнувати поселенці.

Вихопившись на широку вулицю і побачивши, що тут безлюдно, Харитон уповільнив крок, відкрив конверта.

«Добрий день, Харитоне. Прийми мій низенький уклін до самої землі і привіт від усього Бузинного і наших бузинівців, а найперше мамі, тата та Митька, які тебе не забули та бажають тобі доброго здоров'я і успіхів».

«До чого тут Бузинне та стільки привітів і побажань, коли я нікому не передавав своїх і не уповноважував Яриську роздзвонювати, що пишу до неї листи. Базікатимуть тепер, знаю цих бузинівців...»

«У нас тепер дуже гарно, весна в розпалі, березовий сік уже не біжить, а Десна розливається, на луках справжнє море, а Борове, як на долоні, гляну туди, і все мені здається, що ти в Боровому, а ти аж он де опинився...»

«От іще дурна дівка, таки ж вона якась дивна, ця Яриська, ніби не знає, що мій уже й слід протиг у Боровому, а вона про Борове щось плете замість того, щоб про діло писати...»

«У нас саме польові роботи в розпалі, механізатори озимину підкормлюють, але зернових тепер у колгоспі небагато, під картоплю лани готують, у нас тепер більше картоплі буде, бо профіль такий у колгоспі — тваринництво та картопля, адже всі тепер кажуть, що наш край — це картопляний Донбас, так що й змагатися з вами будемо».

«Порівняла — картоплю з металом. Метал усьому голова, а без картоплі можна обійтись. Хоч, правда, новотуржанці кожного разу пожвавлюються, коли містом пройде чутка, що в крамницю завезли поліську картоплю. Але ж знайшла, про що писати...»

«У нас у лісі так гарно, зима була хороша, не морозна і з снігом, звірята перезимували щасливо, тільки вовк кількох кізок та поросят заїв, а лосів тепер у нас троє ходить, казав тато: їх навмисно сюди завезли, а так у лісі все у повному порядку, тільки слектрики в нас та телевізора ще й досі немає».

«Хай ждуть, якраз їм у ліс і потягнуть дрота, якраз і дадуть телеточку. Кажу ж, щоб їхала в Новотуржанськ у профтехучилище, а вона про свій ліс завела, ніяк з ним не розлучиться...»

«Дуже я тобі, Харитоне, вдячна за листа, а особливо за те, що радиш до тебе їхати, то, може, й приїду, бо треба десь навчатися, в Бузинному вже закінчую, а іншої школи близько нема такої, щоб і з професією, а мама каже, щоб була з професією, а тато згоджується, то, мабуть, приїду, тільки пропиши, наскільки воно там реально».

Харитон зітхнув полегшено.

«Нарешті заговорила по-людському. Ясно, що реально, коли б не реально, то хіба став би я псувати папір та листа писати».

«А в нашій бузинівській школі все по-старому, навчання йде, тільки директор наш усе хворіє, був у лікарні, а потім на курорт їздив, а це повернувся та на пенсію проситься, так що скоро вже, кажуть, інший директор буде».

«Ось оце вже мені й не цікаво, хай хоч і іншого директора призначають, хоч залишать того самого, повертати до Бузинного не збираюся».

Саме дочитував листа, коли позаду почулось лопотіння чийось підшов. То Ляна надолужувала прогаяне, стрибала козою, доганяла Харитона, боялась спізнитися. А їх і справді вже кликав шкільний дзвіночок, школа була за рогом, чути його добре.

Вони ледве встигли поперед учителя забігти до класу.

VI

Весна розкошувала.

Вдоволені лежали за містом степи, дихали на повні груди, і стояв над ними напіврожевий, прозорий серпанок, що непомітно зливався з небом, високим і таким синім, яким може бути небо тільки в квітні на півдні України. Загубилося серед тих безмежних степів, зеленаво-брунатних і чорно-сивих, місто Новотуржанськ, припало до високого пагорба, коли б не рівні труби, схожі на ряд зубів у гребінці, то здалеку його, певно, було б і помітити важко. Зубці ті диміли ліниво, задумливо, дим був схожий на той серпанок, що лежав над степом, десь осторонь недалеко за містом, угорі, всі димові пасма, що викидалися із димарів, зливалися в одну велетенську кожушину, тяглися удалину, розтавали і зливалися з випарами нагрітої весняним сонцем землі, зни-

кали з-перед очей, ніби їх і не було випущено з новотуржанського велета на волю.

Новотуржанськ святкував весну. В центрі, ближче до Туржанська та в самому Туржанську, гордо білили і рожевіли помрежані густими рядами віконних отворів багатопверхові будинки, на балконах яких уже зеленів поневолений міськими мешканцями виноград, з'явилися на світ білий у дерев'яних ящиках перші пелюстки квітів. На дахах будинків піднялися дерев'яні перехрестя, сплелися вушками металевих відводів — новотуржанці вже не могли жити без телевізорів, ловили з неба і цікаві, і нецікаві передачі.

Новотуржанськ, як і всі молоді, — та й старі теж, — міста, забудовувався нерівно, ніякої системи та плану, бо поруч з багатопверховими житлами ще тулилися звичайнісінькі собі одноповерхові на кілька кімнат, а інколи навіть однокімнатні халупи, зліплені ще після того, коли відгуркотіли фронтові бої. В них поселилися солдатські вдови та ті, хто перший підіймав з руїн новотуржанський велет. Тепер у міськвиконкомі на всю стіну висів генеральний план Новотуржанська, на якому були нанесені рукою архітектора всі майбутні будинки, всі вулиці й проспекти, всі сквери і палісадники, всі культурні та побутові споруди. І все те виглядало дуже красиво, хоч і картинно. Навіть вулиця Журавльових, крайня, близька до яруг, і та в майбутньому мала стати міським парком з усіма дивовижними засобами для розваг як для малих, так і для дорослих.

Діда Макара Єрофейовича те не тривожило.

— Поки дійде черга до вулиці Журавльових, то старий Макар уже того не побачить, у космос помандрує, а здалеку не буде видно, як старе гніздо екскаваторами зноситимуть.

Бадьоро так, оптимістично віщував дід Макар кінець своєму дому, своєму саду і халупі в саду, біля якої переварилося за довгі роки стільки каші. Але все ж Харитон вчував у дідовому голосі і сум, і тугу за тим, що відійшло, що минуло, розумів, що дід з великим задоволенням зостався б тут, на землі, не хотілось йому мандрувати ні в які далі та звідтіля дивитись на те, чого неможливо було побачити.

Дід Копитко ще оптимістичніше дивився на майбутнє свого саду.

— То добре, що тут містечко розваг планують, знайдеться місце тоді й моему садкові, бо жаль було б з корінням виривати отакі яблуні, такі груші та сливи з абрикосами. Сорти в мене особливі, самі знаєте, які сорти. Ні в кого не підніметься на них рука, ростимуть собі в парку, дітки бігатимуть малі, плоди збиратимуть, посмакують яблучком чи сливкою, радітимуть, ростимуть. Аякже, воно хоч у майбутньому і добре людям житиметься,

а на садочок, коли ото він цвіте, всякому подивитись захочеться, так-то.

— А мою малину викорчують,— тоскно дивився в землю дід Кузьма.— Ягоди смачні, а сама колоча, не пожаліють.

Помовчавши, діди відганяли від себе видіння майбутнього, дивились у казан, де закипала на чистому весняному повітрі пшоняна каша, поверталися до живої дійсності, ще раз і ще обмірковували питання: вийде чи не вийде?

Того дня мали вирішатися всі сумніви. Розтривожені і збуджені були у Новотуржанську всі: керівники міськкому партії і міськвиконкому, директор заводу і його співробітники, начальник ливарного цеху і всі майстри вогню та литва.

Саме в той час, коли Ляна з Харитоном у класі старанно повторяли формули та теореми, бо в основному програма була пройдена з усіх предметів, тепер лише повторялося напередодні випускних іспитів, саме в цей час у ливарному цеху новотуржанського велета починалося те найвідповідальніше і найважливіше, задля чого стільки старалися знайомі всім школярам діди, над чим стільки думали секретарі міськкому і директор заводу, чого з таким хвилюванням, вірою і зневірою ждали новотуржанці.

Школярі трудилися спокійно, нічого не підозрюючи, бо їм навмисне не сказали про те, що ця подія призначена на сьогодні. І правильно зробили, що не сказали, бо напевне жоден із школярів, а особливо ті, хто був у гуртку юних металургів, і не почули б того, що їм говорилося в класі.

Відставні металурги з'явилися того дня до ливарного цеху так, ніби знову поновилися на роботу. Зодяглися по-колишньому, в уніформу людей, які близько стоять біля вогню. Саме цей чудовий весняний день обрали сталевари не випадково, йому передувала велика і напружена робота: по-перше, було зроблено не одну спробу лити з бронзи художні деталі, а по-друге, саме на цей день були підготовлені всі технічні засоби для здійснення важливого процесу: переоснащена піч для плавки потрібної кількості сплаву, майстри-формувальники виготовляли складні форми деталей для майбутнього пам'ятника.

Школярам, і то не всім, а лише юним металургам, веліли зостатися в школі після уроків, сказали, що відбудеться позачергове заняття гуртка. Олег Панкратович, чимось схвильований і якийсь незвичайний, довго ознайомлював їх з новою статтею відомого академіка-металурга, а сам ходив по класу, тривожно позиркуючи на годинник. Гуртківці уважно слухали, а самі теж тривожились, передавався їм учителів неспокій.

Потім їм дозволили сходити додому, підкріпитися, а в надвечір'я зібратися біля прохідної.

— А чого? — не витерпів, запитав хтось.

— Побачите...

Учитель був суворий, не сказав більш і слова, але й не треба було нічого говорити — гуртківці вже самі здогадалися, що саме сьогодні мало відбутися те, чого вони з таким нетерпінням ждали.

Біля прохідної у призначений час зібрались усі. Перемовлялися тихо, терпляче ждали Олега Панкратовича, людину дуже пунктуальну. І справді, школярі збіглися за півгодини до умовленого часу, а учитель прибув хвилиною в хвилину, цінував чоловік час. Не гаючись, рушили до прохідної, тут їх уже знали, був на них і відповідний папір у вахтера, урочисто, зосереджено, один за одним, мов справжні робітники, пройшли через металеву вертушку, опинилися на заводському подвір'ї, обминаючи мазутні калюжі, кількатонні металеві болванки, спритно розминаючись з рухливими автовозами, прямували до ливарного.

На заводському подвір'ї, в цехах відчувався святковий настрій чи, може, то Харитонові так здалося. Люди рухалися в цей день якимось інакше, ніби нервовіше, та й було їх значно більше повсюди, ніж у звичайні дні. А в сталеплавильному і зовсім було людно, святково, але в чому полягала та святковість, одразу визначити було важко, тільки згодом Харитон помітив, що в просторому, найпросторішому за всі інші цехи сьогодні було виметено, протерто велетенські, під саму стелю, вікна. Тому й сонце так радо світило сюди, золоте проміння купалося в густих випарах газу, виблискувало на повапнованих стінах, на підлозі грали зайчики.

У закутку, поруч із сталеплавильними агрегатами, чаклували діди-ветерани та кілька майстрів і підмайстрів з сталеплавильного цеху. Доступ до них був закритий усім, спеціальна шворка з начепленими на неї червоними прапорцями зупиняла кожного, хто пробував пройти туди, де творилося таїнство художньої плавки. Навіть директор заводу в оточенні своїх помічників та заступників стояв віддалік.

Вадим Андрійович ніби і зовсім не зацікавлений тим, що робиться за шворкою, весело розмовляв з людьми, розповідав, мабуть, щось цікаве. Коли юні металурги наблизились до гурту, то розпізнали серед присутніх секретаря міськкому партії, якого Харитон знав добре, він часто, особливо в останні дні, заїздив до Макара Єрофєйовича додому, подовгу говорив з дідами, підбадьорював та переконував, що не варто хвилюватись та тривожитись, бо все має обійтись якнайкраще.

Юні металурги зупинились біля гурту інженерно-технічних та керівних працівників заводу, поглядали на них крадькома та прислухалися до того, що говорив Олег Панкратович. Вже вкотре він твердив, що бронза — це сплав міді з оловом та деякими іншими елементами. Можна було сплавляти мідь із цинком і

отримувати латунь, мідь із нікелем перетворювались у мельхіор... Учені визначають бронзу буквами «Бр», а до цього «Бр» додаються буквені назви домішок та їхній процентний вміст. Розповідав учитель монотонно і трохи нудно про те, які бувають бронзові сплави. Різні бувають. Олов'янисті, характерною ознакою яких є домішка фосфору; алюмінієві, що мають високі ливарні та антикорозійні якості; кремнієві, найдешевші серед інших, хоч вони успішно можуть замінити собою олов'янисті; берилієві, що відзначаються високою міцністю і пружністю; свинцеві, що витримують найбільшу робочу температуру і тому використовуються для турбін, дизельних та інших механізмів; кадмієві, з яких виготовляють телефонні і телеграфні дроти; германієві, що відзначаються дуже високою антикорозійною стійкістю; цирконієві, відомі своєю високою електропровідністю; титанові, що з часом стають усе міцнішими.

Харитон слухав уважно, намагався запам'ятати кожну з формул великого різноманіття бронз і відчував, що всі вони, ті бронзи, розпливаються та змішуються в його уяві, як мідь з різноманітними чинниками. Побачивши, що дехто із спритніших гуртківців записує вчителіві пояснення, пожалкував, що й собі того не зробив, але потім заспокоївся, визнавши, що коли записав те сухе, але мудре пояснення хтось один, то згодом воно стане надбанням усіх. Слухав, а сам стежив за тим, що робили у кутку металурги, і нічогосінько не міг збагнути.

Тим часом учитель пояснював, що багаті пластичні та декоративні властивості, а також порівняно легке виготовлення і обробка бронзи зумовили широке застосування цього благородного сплаву в монументальній, станковій пластиці і декоративному мистецтві. Для мистецьких виробів бронза, виявляється, застосовувалась іще до нашої ери. Особливого розвитку виробництво бронзових монументальних скульптур досягло в радянський час — це і численні пам'ятники в різних містах та селах, це й оздоблені метрополітенів, виставок та палаців.

З тим Харитон цілком згоджувався, бо сам бачив у Києві не один чудовий пам'ятник, та що там бачені пам'ятники готові, коли ось тут, на очах у всіх, славні діди Макар, Іван та Кузьма виливали з бронзи пам'ятник Володимиру Іллічу Леніну. Піддавалася їм бронза, топилася на воду, лилася, як молоко, набирала тієї форми, якої хотілося невгамовним дідам.

І Харитон уже не стільки слухав розмови та перемови в цеху, скільки думав над тим, яка-то правда в словах діда Макара — не святі горшки ліплять. Виходило, що і він, Харитон, у свій час теж «ліпитиме горшки», з чого схоче і які захоче.

Дивився на сталеварів, відгороджених шворкою, обвішану червоними прапорцями, і уявляв себе на їхньому місці..

А час летів, на землю впали сутінки, за широкими вікнами тьмяно синіло небо. Сталевари вже давно залили у форми розтоплену бронзу, вийшли із-за шворчаної загорожі, злилися з людьми: дід Макар розмовляв із секретарем міськкому та Вадимом Андрійовичем, усміхався безтурботно, але від Харитона не сховалося, що дід хвилюється, руки йому дрібно тремтять. Веселе щось торочив робітникам, які його оточили з усіх боків, дід Копитко. Кузьма Степанович не відступав од форм, заповнених сплавом, ходив заклопотаний, задумливий.

Тепер залишилося ждати. Можна було й додому йти, однак простим смертним не дано таїнства майстрів. Але ніхто не покидав цеху. Навпаки, прибували з кожною хвилиною нові люди. Всі чекали дива. Чекали керівники заводу, керівники міста, іоні металурги. Найбільше його чекали і найбільше хвилювалися, безумовно, сталевари.

Діди Журавльов та Копитко, переступивши через шворку, знову топтали біля форм, мабуть, визначали, чи достатньо застигла бронза, чи можна являти світові те, що виплавилася. Можна було б зробити це тихо, без зайвих свідків, але спробуй те зробити, коли весь завод, увесь Новотуржанськ у ці дні не менше майстрів хвилювався.

Харитон пробрався до самої шворки, мовчки стежив за кожним рухом діда Макара, бо вважав, що саме від тих дідових рухів, від дідового вміння, від дідової впевненості залежить успіх справи. «Не святі горшки ліплять»,— вертілися увесь час у Харитоновій голові дідові слова, і йому так хотілося, щоб поталанило дідам, щоб вийшло так, як вони задумали.

Повільно, дуже повільно плив велетенський кран, так повільно, як рухалось зараз усе в цеху, бо все тут нетерпляче ждало і тому ніби застигло у тому нетерпінні. Великий гак зачепив форму, таку маленьку, незвично мініатюрну порівняно до тих деталей, які виллюють у цьому цеху, підняв її, кількома маніпуляціями перевернув, поставив на велику металеву плиту. І непомітно, повільно відплив, завмер, зробивши своє діло.

Майстри швидко відхилили бічні запони форми, ті одвалились. Далі поступово почала обсіпатися і відпадати сіро-білими шматками маса, з якої було виліплено форму, раптово щось зблиснуло, потім засяяло, і незчулися люди, як перед їхніми очима золотом засяяла голова Володимира Ілліча Леніна. Золотились його добрі усміхнені очі, золотилася неповторна усмішка, борідка і вуса, ленінське чоло, золотився весь образ, такий знайомий і такий рідний. Майстри обступили скульптуру з усіх боків, визначали, чи все вдалося, чи не трапилось якоїсь прикrostі. Але вже і без їхнього огляду всім присутнім, а особливо тим, хто

стояв ближче, було видно — дерзновенна спроба новотуржанських майстрів литва і вогню завершилась успішно.

Цех спочатку ахнув, а потім завмер. Мертва тиша стояла і хвилину, й другу. Потім почувся чийсь глухуватий, але такий виразний голос, злетів він над людськими головами, піднявся під стелю просторого цеху:

Повстаньте, гнані і голодні...

Заспівувача одним подихом підтримали всі, хто був у цеху:

Робітники усіх країн...

Могутньо, урочисто зметнувся над людським натовпом густий, як розплавлений метал, плавкий, як сталь, пролетарський гімн. Співали всі, співали зосереджено, різними голосами і тембрами, але все те зливалось в один могутній, монолітний звуковий сплав. А ті, хто стояв у цеху і співав, теж злилися в єдиний могутній людський моноліт, всесильний, нездоланний.

Харитон співав теж. І сльози, непомітні для нього самого, сльози щастя і захоплення пливли по щоках. Відчув себе невід'ємною частинкою у могутньому людському сплаві, живим атомом у живому тілі, яке звалося людським гуртом, людським колективом.

І ще відчув Харитон: ніяка сила, ніяка біда, ніякі тайфуни і шторми не вирвуть його з цього життя, не відірвуть од могутнього заводського колективу.

Робітники співали «Інтернаціонал». А на них дивився Ленін.

VII

Шумів Першотравень.

Для кожного традиційні першотравнені дні — радість, а для школярів зонайперша. Не спиться в ці дні школярам, не сидиться з книжками, не приваблює їх рідна хата. На люди біжать, гуртуються з однолітками, тягне їх на вулиці, в парки, до річок, на волю, туди, де веселощі і сміх.

Дід Журавльов, видно, найкраще знав ці школярські звички, бо виховав дітей, а тепер не байдужим був і до інтересів своїх онуків.

Наступного дня після першотравневих урочистостей до директорського закутка тихо вкотився дідів «Москвич», нечутно зупинився біля воріт, клацнули дверцята, і невдовзі дід Макар зайшов на подвір'я.

Харитон і Ляна вже галасували біля літнього умивальника. Харитон, оголений до пояса, вертівся поміж дерев та кущів, а Ля-

на, набравши в пригорщу води, розхлюпуючи її під ноги, ганялася за ним, намагаючись облити.

Макар Єрофейович не перебивав веселих дитячих пустощів, пильно розглядав лелече гніздо, зацікавлений і трохи здивований: лелеки по-домашньому влаштувалися на перехресті, виклали кострубату шапку, в якій уже встигли прилаштувати свої житла дві пари метушливих горобців.

Лелеки, заснувавши житло на Ляниному подвір'ї, тим самим заспокоїли велике самолюбство і задовольнили бажання Ляни. Лелечиха вже сиділа на яечках, а лелека невтомно шугав за місто на полювання, повертався додому вдоволений і щасливий, годував лелечиху, а потім подовгу клекотів на все селище або дрімив, стоячи на одній нозі.

Ляна з Харитоном не бачили діда, продовжували гасати по городу, аж поки старому це набридло і він вирішив їх вгамувати, оскільки знав, як це зробити.

— Ляно! — гукнув дід. — Хіба можна так непокоїти птахів, коли вони висиджують пташат?

Ляна відразу ж вгамувалася, грайливість з неї мов рукою зняло, виплеснула нерозхлюпану воду.

— Здрастуйте, дідусю, даруйте, що не помітила...

— Помічати старих не обов'язково, а от птахів шанувати варто. Сама знаєш, як нелегко вони приживаються. А ти ганяєш по саду, кричиш, лякаєш птицю.

Говорив дід тихо, неквапно, з усміхом і старечею повчальністю, а Ляні хотілося, щоб він накричав на неї, пригрозився, тоді не так би було соромно.

— Та це Харитон... — спробувала, як завжди це роблять деякі дівчатка, звернути вину на іншого.

— Що ж Харитон, — став на захист хлопця дід. — Харитон мусив утікати, коли за ним з холодною водою гоняться.

— То ми гралися... — схаменувалась Ляна.

— Бачу, що не важку роботу робили. То ж і кажу — вам грання, а лелекам лелечат висиджувати треба.

— Я про те не думала, — винувато опустила очі Ляна.

— Треба й думати, не маленькі...

Говорив дід так, ніби обвинувачував обох — і Ляну, і Харитона. Але ті були вже не маленькі, розуміли, що дідові докори стосувалися саме Ляни, то тільки так говорив дід, щоб докори не були такими дошкульними і щоб точніше потрапляли в ціль.

Засумувала було Ляна, розтривожилась. Щоб покінчити з неприємною розмовою, дід відразу ж, іншим тоном наказав:

— Збирайтесь, горобенята, до Дінця поїдемо, на маївку. Діди Іван та Кузьма вже подалися, таганки на кашу лаштують, а ми навздогінці. Заперечень немає?

— Бути таких не може! — скрикнула Ляна чи то захоплена новим, чи зрадивши, що нарешті закінчилась неприємна розмова про лелек.

Харитон і Ляна швидко докінчили вмивання, мирно і лагідно стояли поруч, обхлюпуючись ранковою водою з умивальника, витерлись до сухого, кинулися до хати.

На порозі з'явилась Клавдія Макарівна, запрошувала батька на сніданок, але старий металург відмовився, пославшись на те, що рано снідати не звик.

— То чайку чи кави? — паполягала донька.

— Ну, хіба що чайку,— поступився домаганню батько.

За якийсь час вони виїхали на маївку. Товариш директор і в святкові дні мав справи, пообіцяв, що приїде з Клавдією Макарівною пізніше, а Ляна й Харитон, мов птахи, влурхнули до дідового «Москвича».

Тільки-но увімкнув Макар Єрофейович швидкість, а вже проскочили Першотравневу, звернули на проспект, не встиг Харитон намилюватись молодолістими акаціями та каштанами, а вже машина вибігла на міську площу. І враз притишила хід, бо назустріч їм ніби вийшов із славного минулого Володимир Ілліч, підніс на рівень плеча руку, ось-ось скине її вгору, привітає так, як вітав у далекі дні революції.

Новотуржанці в день Ленінового сторіччя урочисто відкрили пам'ятник вождеві.

Ніколи не забуде Харитон того дня. Зранку небо хмарилось, навіть дощик накрапав теплий, тихий, веселий, прибив пилюку, розігнав дим заводських труб, а десь після сніданку сонце почало пробиватися крізь хмари, звеселило землю, молода трава та листя помітно набрякали, вочевидь росли, радували серце.

Перед пам'ятником у колонах і просто так, на тротуарах, на вулицях, на дахах будинків і на деревах застигли тисячі і тисячі людей. Вийшли на площу робітники і службовці, школярі і комсомольці, з ближніх сіл прибули колгоспники на таке свято. Легенький вітерець хитав біле полотнище, під яким вгадувалась бронзова постать вождя.

Потім почався мітинг. Комуś було доручено розрізати червону стрічку — Харитон не дочув, кому саме, бо радіопідсилювачі розкидали підсилені звуки з такою напругою, що вони металися з кінця в кінець, немов перелякані голуби, важко було розібрати слова, але, видно, ніхто до тих слів і не прислухався. Всі ждали дива.

І диво постало перед очима тисяч. Один-єдиний видих сколихнув усі людські груди, коли біле полотнище впало і перед людьми в усій своїй безсмертній величі, в своїй одвічній бронзовій могутності постав, мов живий, вождь, усміхнений і по-людському

добрий. Тієї ж миті золототрубний оркестр взяв високо і урочисто першу ноту гімну, і люди, подібно до того, як застиг на постаменті Ілліч, закам'яніли на площі...

Харитон через вікно «Москвича» дивився на пам'ятник. Дід Макар теж якусь хвилину милувався творінням рук своїх, був схвилюваний, ніби вперше бачив монумент. Потім повільно повів машину поза площею, об'їхав Будинок культури, вивернув на головну міську магістраль і спрямував «Москвича» за місто, туди, де в зеленавій улоговині протікав Донець.

Місто невдовзі зосталося позаду, урочистість розвіялась, за-в'язалась розмова. Як завжди, першою почала балачку Ляна, і як завжди, із сенсації:

— Дідусю,— шебетала на всю машину,— а в нашого Харитона є щось таке, чого ви ніколи не вгадаєте!

— Нова вудка?

— Не те! Предмет одухотворений.

— Це ж як одухотворений?

— Ну, живий, значить. Відповідає на питання: хто?

Дід Макар, не моргаючи, дивився вперед, тільки брови, сині, аж жовтуваті, вигинались то запитально, то з подивом.

— Хто? Може, горобеня яке?

— От і не вгадали! — торжествувала Ляна.— Наречена в нього є, он хто.

Харитон не ждав чогось подібного, спалахнув увесь, але відчув, що йому зовсім не соромно тих слів, а навпаки, вони розлилися теплом у серці.

Справа у тому, що напередодні свята Харитон одержав телеграму. В ній писалося коротко і ясно: «Вітаю тебе великим святом крп ніколи тебе не забуваю крп обов'язково приїду крп хочу вчитися разом крп Ярися крп». Телеграма, перш ніж потрапити адресатові, побувала в Ляниних руках. Хоч Ляна ні словом не уколола тоді брата, навіть не запитала, від кого та телеграма і хто така Ярися, а це, бач, видала дідові.

Харитон бачив у дзеркальці дідові очі. Вони при словах онуки збузились, але не кепкування і осуд прочитав у них Харитон, а вловив щось тепле і добре, таке, що заспокоює.

— Наречена, кажеш? То й що ж? То добре, що в хлопця є наречена. Не маленький уже, і про наречених треба думати. А в тебе, Ляно, теж є на прикметі який-небудь лоботряс?

Ляна, видно, не ждала такого повороту розмови, гадала, що матиме чергову нагоду загнути Харитона на слизьке та потішитися, а тут сама підковзнулась. Харитон лишився збоку, а Ляні довелося червоніти та доказувати дідусяві:

— Щоб я думала про якогось задаваку? Та всі вони, ці хлопці, дідусю, хвальки і відсталі люди. Тільки й чуєш — я, я, а що

«я», і сам того не знає. Та ніколи в світі з жодним із них не зв'яжу свого життя. Воно мені треба...

— Всі так кажуть, а потім дивись — і треба...

— Не кину мами й тата. Мені з ними добре. І вас не кину, дідусю.

Ляна ластилася до дідуся, аж Харитонові стало неприємно, диви яка — всі хлопці для неї хвальки та відсталі люди, а сама хто?

Як би не було, але Лянинне відкриття не потрапило в ціль, швидко забулося. Тільки Харитон, не дослухаючись до Лянинних теревенів про те, як вона вчитиметься далі, про її муки, зв'язані з вибором майбутньої професії, думав про Бузинне, про Яриську. Вона тепер часто йому писала і все переконувала, що обов'язково приїде в Новотуржанськ, бо мусить приїхати, адже знає, що тут знайде собі освіту і буде поруч з Харитоном.

Непомітно збігла дорога, машина пірнула у видолинок, відразу ж на обрії зазеленів гай, засиніли озерця, запетляв у зеленій заплаві красень Донець.

Ляна заплескала в долоні, закричала «ура», те «ура» підхопив Харитон, за тим гамом та криком вкотилися на міст, перескочили ріку, досягли повороту і пірнули на знайому лісову доріжку.

Дід Копитко вже прилаштував таганки, а дід Кузьма сидів з вудкою, люто бив на своєму округлому лобі набридливу мошкарку та комарів.

«Москвичка» загнав дід Макар у затінок, бо сонце, по-весняному гаряче і дошкульне, піднялося вгору. Ляна з Харитоном кинулись у лісові хаші, бігали і пустували, раді, неймовірно раді, що з міської тісняви та задухи потрапили на таке привілля. Вони зовсім забули про інцидент з «нареченою». Ляна більше про те не нагадувала, а Харитон вдавав, що не чув такого жарту, вони були дружні і щасливі, втішалися красою і впивалися волею.

Ліс у цей час був неповторно прекрасним, таким, яким він бував у донецькій стороні лише в перші дні травня. Дерсва вбралася в молоде листя, ще навіть не кожне з них пишалось весняним нарядом, трава була густа, зелена, перші квіти, жовті і сині, блакитні і червонувато-брунатні світилися на галявах.

Награвшись та навтішавшись ліською красою, захекані восьми-класники приступили до діда Копитка.

— А, молодець наша, зміна дорога. Ляночко-голубко, та ти ж ростеш як з води. Наречена та й годі!

Дід Копитко захоплено сплеснув у долоні, а Ляна так і зайшла радістю, збентежилась та швидко відвела од себе удар.

— І зовсім я не наречена! У Харитона наречена.

Дід Копитко сміхотливо зиркнув на Харитона.

— А чого ж! Такий хлопець, отакий орел, отакий красень не може не мати!

Знову не вдався Ляні підступний маневр, не висміювали діди Харитона, та й годі.

Підійшов дід Макар. Хазяйновито оглянувся, наказав:

— Ану, юнь, бігом по дрова.

Вони блукали в гущавині, вишукували сухе галуззя. А вгорі, в кронах дерев виспівували птахи. На які тільки голоси вони не заводили!

А потім озвалась зозуля. І враз, і вдруге. Потім розкувалася. Так, як минулої весни в Боровому.

Харитон рахував уголос. Довго рахував, аж поки не збився, а вона все кувала. І він приступив до діда Макара, щоб сказати йому приємне слово. Та глянув на його білу голову, на густі зморшки, почув важке дихання дідове і промовчав. Згадав — уже раз напрокукувались дідові Андрієві щедрі зозулині роки.

Зозуля замовкла.

Озався дід Макар. Він, виявляється, теж рахував зозулине пророкування.

— Це вам... Тобі, Ляно, і тобі, Харитоне. Довгі роки віщує зозуля на радість і щастя.

Харитон з вдячністю глянув на діда.

Кували зозулі...

1972—1974.

МІЖ РАДЯНСЬКИМИ ЛЮДЬМИ

Про свої «Поліські билиці» Юрій Збанацький сказав, що «написані вони для тих, у кого назавжди біля очей або в кутиках вуст поселилася добродушна, лукаво-поблажлива посмішка, сповнена життєвої мудрості й оптимізму. А оскільки таких людей на світі більшість, то ми впевнені, що хочі до наших билиць завжди знайдуться...»

І охочих читати його твори, сповнені щирістю розповіді, іскрометним гумором, ніжним ліризмом,— мільйони, і юних і дорослих. Особливо багато їх серед учнівської молоді. Починаючи з 1948 р., твори письменника витримали понад 200 видань. За цей час він устиг написати сім романів, вісімнадцять повістей, вісім п'єс, сім кіносценаріїв, п'ять казок, понад сто сімдесят оповідань. Його твори перекладено російською, білоруською, молдавською, естонською, литовською, латиською, комі, удмуртською, вірменською, уйгурською, башкирською та казахською мовами, а за кордоном — англійською, французькою, польською, німецькою, іспанською, угорською, болгарською, китайською та ін.

Народився Юрій Оліферович 1 січня 1914 р. в с. Борсуків Остерського району на Чернігівщині. Його шкільні літа якраз припали на час, коли вся країна, відновлюючи господарство і закладаючи підвалини побудови соціалізму, насамперед ліквідувала неписьменність.

Ще в школі він став комсомольцем, випробовував творче перо — писав вірші, оповідання. Звичайно, перші проби... А втім, написав і антирелігійну п'єсу «Дурні поженились», подарував рукопис райкому комсомолу. Коли десь через рік, закінчивши семирічку, по дорозі в Чернігівський педтехнікум Юрій опинився в Острі, йому в око впала афіша про виставу «Дурні поженились». Знайома назва нагадала власний твір, про який він геть забув. Зайвих грошей на квиток не було — проник до залу «зайцем». Просто не міг не подивитись, як роблять люди п'єсу про те, що і його недавно непокоїло. Коли ж підняли завісу, він був ошелешений: йшла його п'єса, його твір.

Та не простелив той твір прямого шляху в літературу. У педтехнікумі, де, до речі, подружився із трохи старшим Олексієм Десняком, провчився тільки рік. У 1931 р. Юрій уже народний учитель, як називали тоді сільських учителів (така пророча професійна назва для Збанацького). Учитись і учити — такий обраний ним дальший життєвий шлях.

По закінченні заочно Ніжинського педінституту, того, що перейняв традиції навчального закладу, де вчилися Гребінка, Глібов і Гоголь, який і носить ім'я останнього, Юрію Оліферовичу в 1938 р. доручають керувати освітою в Остерському районі. Перед війною молодий комуніст (з 1939 р.) стає редактором районної газети.

Фатальний 1941 р. Серпень. За рішенням партійних органів Збанацький залишається в тилу ворога. Перед ним поставлено надзвичайно складне завдання: організувати підпілля та партизанський загін. І 28-річний комуніст виконує його — створює й команду партизанським загоном ім. Щорса. Організовуючи підпілля, він потрапляє до рук фашистів. Його тримають у чернігівській в'язниці, потім переводять у Яцівський концтабір. В серпні 1942 р. він тікає. За сина заплатила своїм життям його рідна мати...

Про трагічні дні фашистської окупації, про «будні» чернігівської в'язниці, про високий духовний світ радянських людей, принципових і несхитних перед ворогом, письменник згодом схвилювано розповів у чудовій повісті «Єдина» (1959). «В дні війни я зазнав непоправних втрат,— згадує він.— Втратив молоду дружину — померла в евакуації. Фашисти вбили мою матір, закатований брат. А скількох сердечних, найдорожчих, бойових друзів довелося провести в могилу. На душу лягла ще одна невилгойна рана: мені здалось, що втратив ще одного брата, бо втратив незабутнього друга — Олексу Десняка».

Непоправне особисте горе не зломиле Ю. Збанацького. Після втечі з концтабору він командує вже не загоном, а партизанським з'єднанням. «Партизанське з'єднання, яким мені випало командувати, нещадно знищувало окупантів, вело розвідку в районі Києва, передаючи цінні відомості радянському командуванню... Наіше з'єднання організувало переправи через Десну і Дніпро для наступаючих радянських військ», — розповідає Збанацький-командир.

Протягом 1941—1943 рр. партизанський командир пише нариси, оповідання, невеликі гумористичні повісті. І між боями читає їх народним месникам.

У 1944 р. за героїзм і мужність, виявлені в боротьбі з фашистськими загарбниками, Юрій Збанацький був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. У цьому ж році він заявив про себе і як талановитий письменник — журнал «Дніпро» опублікував його «Деснянські оповідання» — проникливу розповідь про партизанських побратимів.

У 1945—1950 рр. Юрій Оліферович читає український та російський фольклор; керує літературною студією у Київському педінституті ім. Максима Горького, не припиняючи творчої роботи.

Широке визнання принесла письменникові повість про дітей і для дітей — «Таємниця Соколиного бору» (1949), де змальовано всенародний розмах, масовість героїзму радянських людей у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Сюжетна основа «Таємниці Соколиного бору» — це історія духовного формування й зростання Василька, Мишка, Тимка та інших юних героїв у боротьбі, в тісних взаєминах з партизанами та підпільниками.

Окрилений успіхом, письменник потопає у творчих задумах, які дуже швидко звершує. Він видає книги оповідань для дітей і дорослих: «На все життя» (1950), «Над Десною» (1951), «Старший брат» (1952), «Крилатий гонець» (1953), «Незабутнє» (1953), «Ласунка», «Любов» (1957), «Згадаймо, друзі, пережите!» (1959), «В дорозі» (1960), «Доля», «Чого сміялися риби» (1961), «Поліські билиці» (1962), «Гвардії Савочка», «Каленикові пригоди» (1963).

У 1955 р. Ю. Збанацький подарував читачам поетичну повість «Лісова красуня». Лісова красуня — стара крислата груша, через дупло якої йшла партизанська пошта. Оповідь веде мудрий і дотепний оповідач — командир партизанського загону Андрій Хрущ. Він розповідає про комісара партизанського загону, секретаря підпільного райкому партії, партизанських розвідників діда Прохора та зовсім юних Артемка і Гриця. Твір захоплює надзвичайною гостротою сюжету, глибоким проникненням у внутрішній світ персонажів.

Здобули широке визнання і повісті Юрія Збанацького «Літо в Соколиному борі» (1953), «Між добрими людьми» (1955), «Привітайте мене, друзі!» (1956), «Ху-Лань» (1958), «Морська чайка» (1959), «Курйові острови» (1963), «Героподвія» (1966), «Курячий бог» (1966), «Лепінка» (1970), «Ми — не з легенди» (1972), «Славко» (1976), «Стародуби» (1979), «Я був дідусем» (1979), «Пообіч Талі», «Полікарп» (1980).

У 1953 р. газети повідомили про незвичайну подію.

У роки Великої Вітчизняної до колгоспниці з Львівщини прибила дитина. Марія Падус, вважаючи Валю сиротою, стала їй другою матір'ю. Плекала дівчинку багато років. Громадськість села почала збирати документи про батьків Валі: дівчинці необхідно було призначити пенсію. Саме в цей час і віднайшлася рідна мати — вдова прикордонника Суворова. Марія Падус віддала їй дочку.

Саме цей факт і ліг в основу художнього твору «Між добрими людьми», де використано лише загальні біографічні лінії прототипів. Ось кульмінаційний епізод — зустріч на вокзалі:

«— А це моя мама Михайлина, — підвела вона за руку Ольгу Дмитрівну до Михайлини.

Ольга Дмитрівна рвучко обняла жінку.

— Спасибі вам, велике спасибі, сестричко моя... Велике спасибі вам, товариші! Я знала... вірила... між добрими людьми не загине моя донька».

В словах Ольги Дмитрівни найповніше розкривається провідна ідея повісті.

Майже десятиліття Юрій Збанацький працював над першим своїм романом «Передзвонів'я» (I ч.— 1955; II ч.— 1960) — про життя колгоспників, сільських механізаторів. Найяскравіше виписаний образ молодого інженера Дмитра Чумака.

Творчою вдачею була й повість про колгоспну молодь «Привітайте мене, друзі!». Письменник виявив себе вправним майстром композиційної стрункості, психологічного портрета, мовної індивідуалізації персонажів, чудовим пейзажистом.

Роман «Малиновий дзвін» (1959) — це схвалювана розповідь про життя і працю колективу вчителів сільської школи. В образі головного героя Тараса Залужного вловлюються риси характеру (і навіть портретні) автора тих довоєнних літ, коли він «торував стежки» на педагогічній ниві.

Письменникові-революціонеру, зачинателю чуваської радянської літератури Михайлові Кузьміну присвятив Юрій Збанацький роман «Сесель» (1961). Твір цей став і літературним, і громадським явищем.

Наступний роман — «Хвилі» (1967). Як сонце в краплині води, так півстолітній бурхливий розвиток нашої соціалістичної Вітчизни відбився в долі головного героя роману Іллі Дубогая (розповідь ведеться від його особи) — колишнього секретаря обкому партії, комісара танкової бригади, тепер — директора великого машинобудівного заводу. Весь роман — це пристрасний заклик: дорожити кожною неповторною мит-

тю, щоб «хвиля твоя прокотилася по безмежному життєвому просторі» і лишила якнайпомітніший слід.

«Класова боротьба...» Ці слова проходять ідейно-композиційним рефреном через повість «Ленінка». І тут письменник вдається до свого улюбленого прийому — розповіді від першої особи. Цього разу оповідачем виступає Дем'ян Левченко — капітан першого рангу у відставці, «старий вовк усіх морів і океанів», людина мужня й беззавітно віддана рідній ленінській партії. Дем'ян Карпович — це мовби старший побратим Іллі Захаровича («Хвилі»). Бідняк з Подесення, вихованець комсомолу, захисник Радянської Вітчизни. Повість високо оцінило журі Всесоюзного конкурсу на кращий художній твір для дітей за 1970 р. і присудило її авторові Почесний диплом.

Літературну премію імені Лесі Українки 1975 р. за кращі твори для дітей присуджено Юрію Збанацькому за роман «Кують зозулі» та широковідомі повісті й оповідання, що вийшли в чотирьох книгах у видавництві «Веселка» (1971—1974).

Роман «Кують зозулі» справедливо названо критиками гімном побратимству не тільки окремих людей, якими виступають росіянин Булатов і українець Громовий, а й народів, основою братерства яких став ленінізм.

Гармонія людини й природи — один з провідних ідейно-композиційних лейтмотивів роману. І вчитель-пенсіонер Андрій Іванович, і лісник Євмен Горопаха, і семикласник Харитон Колумбас, і, звичайно, автор-оповідач не можуть не милуватися красою світанків, весняного льодоходу, літа вповні, першого снігу, тривожаться — як зберегти цю красу, як зберегти природу. В праці велич, цінність людини — такий другий провідний мотив твору.

Змальовуючи з глибоким проникненням у психологію героїв життя і турботи сучасних радянських школярів, автор порушує й проблеми виховання, вибору учнями свого шляху в житті, в чому чільне місце посідають доброта, довіра, власний приклад старших.

Багатопроблемність, природно, зумовлює багатоплаковість твору. «Кують зозулі» умовно можна назвати романом у повістях: кожна з трьох частин — повістей, у свою чергу, складається з трьох новел. Така «сходникова» градація надає композиції особливої стрункості. В той же час назви «Андрій Іванович», «Макар Єрофєєвич», «Дядько Євмен», «Вадим Андрійович», «Харитон», «Ляна», «Яриська» вказують на те, що «Кують зозулі» — роман характерів.

Чим живе головний герой роману Харитон Колумбас? Як твориться його образ?

Характер героя розкривається не однозначно, не прямолінійно. Він — живий. Як правило, Харитон намагався приходити до школи заздалегідь. «І не тому, що до науки був завзятий, просто любив награтися вволю з такими ж, як сам...» Безпосередній, жартівливий. Не навчання на першому місці, а витівки — з невичерпним дитячим гумором. Збанацький-художник знає надзвичайно міяливу психологію підлітків, по-батьківському любить дітей, широко бажає кожному з них якнайшвидше дійти, кажучи словами Павла Тичини, свого зросту і сили. В даному випадку в першу чергу це стосується «надзигльованого» Харитона Колумбаса.

Хлопець хоче будь-що «зловити» прихід весни, відкритими очима поглянути на великий і незбагнений світ.

Здібний, залюблений в природу, спостережливий і... лінійний («Вже таке ледащо, вже таке лишенько, що більшого й не вигадаєш»). З останнім «звинуваченням» Харитон не згоджується. Небезпідставно хло-

пець вважає, що «знає найнеобхідніше, навіть більше того, що треба знати школяреві. Йому відомі деякі такі речі, про які навіть учителі не мають достатнього уявлення. От хоч би й оці щуки...» Адже він запозвятий рибалка, так би мовити, практик-творець.

Підліток. Перехідний вік. Психологи, педагоги цей період називають важким, критичним. Перебудова найважливіших фізіологічних функцій «створює... фон, на якому відхилення в поведінці виникають легше, вибиваються в різкіші форми. Нервова система підлітка відзначається підвищеною збудливістю»¹ — так пишуть медики.

Романіст проникає у таємниці дитячої душі, реалістично відтворює складні психічні процеси, котрі ось тут, мовби на наших очах, у нашій «присутності» відбуваються в ній.

Льодохід на Десні розлучив хлопця назавжди з рідною ненькою. Її трагічна загибель чорною блискавкою полоснула синове серце. «Щось гостре перехопило горло, і він почав задихатись, йому не вистачало повітря». Сцена ця — одна з найсильніших в романі. Збанацький-психолог глибоко достовірно розкрив перше страшне душевне потрясіння. Харитон ще не вірить у те, що сталося: адже це така несправедливість. І в той же час лиховісне повідомлення про загибель матері вдарило під саме серце. Домінує непереборне бажання: мати мусить повернутися...

Бажання таке сильне, що Харитон уже бачить матір. Вона реально «присутня»: «мама гладила йому непокірного йоржика, наказувала заплющити очіці...» Напівзабуття, важкий сон все владніше охоплює: «І знову відчув на гарячих щоках ніжний дотик маминих долонь, заплющив очі і поступово кудись провалився, ніби зник під водою, не думаючи про те, чи впливе коли-небудь на поверхню».

Увага односельчан зігрівала підлітка. Горі полишило свої карби, враз змінило хлопця. Харитон «став акуратним і слухняним, чемним з учителями», щоденно виконував домашні завдання.

Семикласник нарешті «ступив» на свою «орбіту», потрапивши в оселю до дідуся Громогого. Приєднався до юннатів. Його хвалять учителі борівської школи, ставлять за приклад багатьом учням. Бо Харитонові легко стало вчитися. Він би й завжди так учився, коли б біля нього був Андрій Іванович.

Онук пильнує дідуся, Певний у силах та здібностях хлопцевих і Громовий-Булатов. Андрій Іванович робить усе, щоб у того проростали і міцніші найглибші і найблагородніші людські почуття, без яких не буває справжньої людини, незалежно від того, якою професією вона володіє.

Разом з дідусям Харитон замислюється над екологічними проблемами. Справді-бо, хіба є що в природі невичерпне? Ось що тепер цікавить допитливого школяра. Розповідями, власним прикладом старий учитель переконав онука: життя прожити — це здобути якусь професію, трудом своїм людей подивувати.

А коли Громогого не стало, Колумбас полишає гніздо — вилітає з дядьком Вадимом у Новотуржанськ. Так би мовити, нова — ще вища — «сходінка» в житті.

Таланило школяреві на знайомство з гарними дідами і в Новотуржанську. З розповіді Макара Єрофійовича зробив ще один повчальний висновок: діла, полишені людиною, ніколи не забуваються, як не забувається все добре. І хлопець серцем потягнувся до, власне, чужого

¹ Алемаскин М. А. У Юры переходной возраст. — Здоровье. 1981, № 11, с. 6.

діда, поріднився з ним мрією здобути професію сталевара, стати в лави трудової зміни діду.

Мотив «між добрими людьми» — один із наскрізних у творчості Ю. Збанацького — збагачує проблематику і цього роману, ушлявляє радянський спосіб життя.

Не любить письменник недобрих людей, епізодично проходять у творі колоритно виписана гостроязика тітка Тонька, що не позбулася приватновласницьких рис старого села, безтурботно пожадливий на «нічне» майстер ковальського діла Марко Черпак, та ще батько оспритлого Харитона. Автор прямо не осуджує Колумбаса-старшого. Він «чесно» розійшовся з матір'ю Харитона, навіть не заплямувавши пам'яті про себе перед сином; дізнавшись про смерть Гални, хоче хлопця забрати до себе чи допомагати грішми. У самому пствязі Харитона до Євмена, до Андрія Івановича ми відчуваємо, як не вистачало хлопцю чоловічого товариства в родині, батьківського слова, уваги. Осуд батька — в епізоді побачення з сином. Розлучення, його наслідки — гостра проблема часу.

Засіяні Андрієм Громовим-Булатовим та Макаром Журавльовим зерна — при дбайливій, тактовній підтримці дядька Вадима — щедро проросли. Герой хоче стати майстром. Макар Єрофєйович мовби «прокреслює» майбутній життєпис Колумбаса та його ровесників:

«— Опануйте професією металурга, закінчите при заводі профтехучилище, тоді вам будь-яка біда не під шапку. Ви — робітники, люди міцного гарту. Робітник з високою освітою сьогодні — всьому голова...»

У цих словах чи не найсконденсованіше висловлена провідна ідея роману «Кують зозулі». Хоча твір, підкреслюємо, багатопроблемний.

Журавльов, Вадим Андрійович, Харитон — це єдність поколінь, це три доби: минуле, теперішнє і майбутнє.

Зовсім добре жилося б Харитонові між добрими людьми в Новотуржанську, якби не найдобріша з них сестричка Ляна...

Школярка жодної хвилини не сидить без діла: після уроків біжить додому, виконує домашні завдання, потім поспішає в піонерський Палац (самодіяльність, обмін книжок в бібліотеці, піонерські збори, гуртки). Увечері читає; перед сном у неї викроюються півгодини для спогадів, для солодких мрій.

Ще тоді, коли Ляна гостювала в Боровому, юний Колумбас відчув: у сестрички слово не розходиться з ділом. Абсолютна чемпіонка у класі з англійської з радістю взялася за Харитона тут, в Новотуржанську, щоб він став найсправжнісіньким спікером. І не відступала від свого рішення.

Багатослівна, жартівлива, вона не говорить, а співає. Натхненно і щиро-награно. А от інших слухати дівча не вміє. Не розуміє душевного стану товариша. Не помічає й материнського піклування про неї. Роздуми про своє майбутнє для неї ще далекі.

Значно дорослішою виглядає тендітна і худюсінька, — як білокора берізка з рідного гаю, — Яриська, Харитонова однокласниця. Одна з кращих учениць у школі, права рука матері в домашньому господарстві, — цвѣтотна трудівниця. Вона глибоко чутлива і мудра дівчинка. За хлоп'ячою самовпевненістю, витівками і ледарюванням, першою розгледіла в Харитона його доброту, щирість, природний розум. Дуже мудро повелася у шефстві над ним; глибоко, як власним, прониклася його горем. Бо їй Харитон — «найкращий від усіх». І життєве питання про майбутнє після школи вирішує далеко не по-дитячому.

Робітничу династію в творі уособлюють люди, які, кажучи словами Павла Загребельного, своїми подвигами, благородством, душевним багатством, внутрішньою красою дивують цілий світ. Макар

Єрофейович Журавльов Зірку Героя Соціалістичної Праці «виплавив з тисяч тонн надпланового металу».

Разом із своїми побратимами-однодумцями Іваном Копитком — дуже колоритна постать — та Кузьмою Степановим, піднесений і аж помолоділий, він відливає із бронзи величний пам'ятник Володимирі Іллічу Леніну.

Вчитель Громовий-Булатов, металург Журавльов, його побратими Степанов та Копитко уособлюють найстаршу генерацію спільності радянських людей. Яскраво змалював Юрій Збанацький і їхніх дітей — директора металургійного комбінату Вадима Андрійовича, Галину-кооператорку.

Отже, у романі «Кують зозулі» Юрій Збанацький художньо досліджує животрепетні проблеми формування молоді, показує виховний вплив робітничих традицій на підростаюче покоління. Як ми переконалися, у центрі уваги автора — взаємозв'язки людини, колективу, суспільства.

Іван Семенчук

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША

ХАРИТОН	4
ЛЯНА	58
ЯРИСЬКА	90

ЧАСТИНА ДРУГА

АНДРІЙ ІВАНОВИЧ	156
ДЯДЬКО ЄВМЕН	197
ЗЕМФІРА	223

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВАДИМ АНДРІЙОВИЧ	276
МАҚАР ЄРОФЕЙОВИЧ	327
ЛЕНІН	367

Між радянськими людьми, <i>Післямова Івана Семенчука</i>	410
--	-----

Педагогическая библиотека
«Мир в образах»

ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ ЗБАНАЦКИЙ

КУКУЮТ КУКУШКИ

Роман

(на українском язїкє)

Художник *В. А. Євдокименко*

Издательство «Радянська шкїбла». 252053. Киев, Ю. Коцюбинского, 5.

Зав. редакцією української мови *Л. О. Баранов*. Редактор *В. М. Черкаський*.
Художній редактор *Г. Ю. Полїщук*. Обкладинка художника *І. О. Ком'яхової*.
Технічний редактор *Л. Б. Ланцман*. Коректори *А. Н. Кривошея, В. П. Пуха*.

Інформ. бланк № 4037

Здано до набору 01.02.83. Підписано до друку 23.08.83. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Спосіб друку високий. Умовн. арк. 21,84+0,26 форзац + 0,42 вкл. Умовн. фарбо-відб. 24,21. Обл.-видавн. арк. 27,81+0,4 форзац + 0,34 вкл. Тираж 100 000 пр. Видавн. № 28841. Зам. № 3-52. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Радянська школа». 252053. Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

